

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA
VASCA «JULIO DE URQUIJO»
International Journal of Basque Linguistics and Philology

XLII-2

2008

Gipuzkoako Foru Aldundia
Diputación Foral de Gipuzkoa

eman ta zabal zazu

Universidad del País Vasco Euskal Herriko
Unibertsitatea

Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"
International Journal of Basque Linguistics and Philology
(ASJU)

Sortzaileak / Fundadores / Founded by
Manuel Agud (†) - Luis Michelena (†)

Zuzendariak / Directores / Directors
Joseba A. Lakarra (JUMI, UPV/EHU) - Ibon Sarasola (JUMI, UPV/EHU)

Argitaratzailea / Editor
Joseba A. Lakarra (JUMI, UPV/EHU)

Idazkaritza / Redacción / Board

Gidor Bilbao (JUMI, UPV/EHU)
Iñaki Camino (JUMI, UPV/EHU)
Ricardo Gómez (JUMI, UPV/EHU)
Joaquín Gorrochategui (JUMI, UPV/EHU)
Iván Igartua (JUMI, UPV/EHU)

Miren Lourdes Oñederra (JUMI, UPV/EHU)
Javier Ormazabal (JUMI, UPV/EHU)
Íñigo Ruiz Arzalluz (JUMI, UPV/EHU)
Blanca Urgell (JUMI, UPV/EHU)
Koldo Zuazo (JUMI, UPV/EHU)

Idazkaritza arduradunak / Coordinadores / Editor's Adjunts
Íñigo Ruiz Arzalluz (JUMI, UPV/EHU) / Blanca Urgell (JUMI, UPV/EHU)

Aholku Batzordea / Consejo Asesor / Advisory Board

Jacques Allières (Toulouse) (†)
Patxi Altuna (Deustu, Donostia) (†)
Jesús Antonio Cid (Complutense)
Lyle Campbell (Hawaii)
Joan Coromines (Barcelona) (†)
María Teresa Echenique (Valencia)
Ricardo Etxepare (Iker, CNRS)
Jon Franco (Deustu, Bilbo)
Jean Haritschelhar (Bordele III)
José Ignacio Hualde (Urbana, Illinois)
Bernard Hurch (Graz)
Jon Juaristi (Alcalá)
Itziar Laka (UPV/EHU)

Jesús María Lasagabaster (Deustu, Donostia)
Francisco Oroz Arizcuren (Tübingen)
Jon Ortiz de Urbina (Deustu, Bilbo)
Beñat Oyharçabal (Iker, CNRS)
José Antonio Pascual (Carlos III)
Georges Rebuschi (Paris III)
Rudolf P. G. de Rijk (Leiden) (†)
Patxi Salaberri (UPNA)
Iñaki Segurola (Orotariko Euskal Hiztegia)
Larry Trask (Sussex) (†)
Juan Uriagereka (Maryland)
Myriam Uribe-Etxebarria (UPV/EHU)
Charles Videgain (Iker / UPPA)

ASJU 1954an sortutako Euskal Linguistika eta Filologiako nazioarteko aldizkaria da, "Julio Urkixo" Euskal Filologi Mintegi-Institutuak (JUMI) argitaratua, eta iker-eremu horietatik edo horietarako ere interesgarri izan daitezkeenetatik goi mailako artikulua, ohar eta liburu-iruzkinak argitaratzen ditu. Urtero bi zenbaki ateratzen dira (orotara 750 bat orrialde). ASJU-k badu, orobat, *GEHIGARRI* sail bat, non artikulua formatuz gorako lanak argitaratzen diren, epe jakinik gabe (ikus zerrrenda zenbakiaren amaieran).

Originalei buruzko harremanetarako ikus bitez bukaerako EGILENTZAKO OHARRAK. Harpidetza eta eskarietarako: Euskal Herriko Unibertsitatea, Argitalpen Zerbitzua, Leioa (luxedito@lg.ehu.es).

ASJU es una revista internacional de Lingüística y Filología Vasca fundada en 1954 y publicada por el Instituto-Seminario de Filología Vasca "Julio Urquijo" (JUMI). Se publican en ella artículos, notas y reseñas sobre los campos mencionados y afines, y otros de interés para los mismos. En la actualidad es de periodicidad semestral (unas 750 páginas). Sin regularidad preestablecida, ASJU publica en sus ANEJOS trabajos de formato superior al de un artículo (véase la lista al final del volumen).

Para correspondencia relacionada con los originales véase la INFORMACIÓN PARA LOS AUTORES al final del número. Para suscripciones y pedidos: Servicio de Publicaciones, Universidad del País Vasco (UPV/EHU), Leioa (luxedito@lg.ehu.es).

ASJU is an International Journal of Basque Linguistics and Philology founded in 1954, and published by the "Julio de Urquijo Seminar of Basque Philology" Institute (JUMI). It publishes highquality papers, notes, squibs and reviews about the above mentioned and other related topics in two issues per year (up to a total of 750 pages). Longer works are published as SUPPLEMENTS to the regular issues of the ASJU (see the list at the end of the issue).

For correspondence about papers see the INFORMATION FOR AUTHORS at the end of this issue. For subscriptions and order: Servicio de Publicaciones, Universidad del País Vasco (UPV/EHU), Leioa (luxedito@lg.ehu.es).

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA
VASCA «JULIO DE URQUIJO»
International Journal of Basque Linguistics and Philology

XLII-2

2008

Gipuzkoako Foru Aldundia
Diputación Foral de Gipuzkoa

eman ta zabal zazu

Universidad del País Vasco Euskal Herriko
Unibertsitatea

Anuario del Seminario de Filología Vasca “Julio de Urquijo”
International Journal of Basque Linguistics and Philology
(ASJU)

Sortzaileak / Fundadores / Founded by
Manuel Agud (†) - Luis Michelena (†)

Zuzendariak / Directores / Directors
Joseba A. Lakarra (JUMI, UPV/EHU) - Ibon Sarasola (JUMI, UPV/EHU)

Argitaratzailea / Editor
Joseba A. Lakarra (JUMI, UPV/EHU)

Idazkaritza / Redacción / Board

Gidór Bilbao (JUMI, UPV/EHU)
Iñaki Camino (JUMI, UPV/EHU)
Ricardo Gómez (JUMI, UPV/EHU)
Joaquín Gorrochategui (JUMI, UPV/EHU)
Iván Igartua (JUMI, UPV/EHU)

Miren Lourdes Oñederra (JUMI, UPV/EHU)
Javier Ormazabal (JUMI, UPV/EHU)
Iñigo Ruiz Arzalluz (JUMI, UPV/EHU)
Blanca Urgell (JUMI, UPV/EHU)
Koldo Zuazo (JUMI, UPV/EHU)

Idazkaritza arduradunak / Coordinadores / Editor's Adjunts
Iñigo Ruiz Arzalluz (JUMI, UPV/EHU) / Blanca Urgell (JUMI, UPV/EHU)

Aholku Batzordea / Consejo Asesor / Advisory Board

Jacques Allières (Toulouse) (†)
Patxi Altuna (Deustu, Donostia) (†)
Jesús Antonio Cid (Complutense)
Lyle Campbell (Utah)
Joan Coromines (Barcelona) (†)
María Teresa Echenique (Valencia)
Ricardo Etxepare (Iker, CNRS)
Jon Franco (Deustu, Bilbo)
Jean Haritschelhar (Bordele III)
José Ignacio Hualde (Urbana, Illinois)
Bernard Hurch (Graz)
Jon Juaristi (Alcalá)
Itziar Laka (UPV/EHU)

Jesús María Lasagabaster (Deustu, Donostia)
Francisco Oroz Arizcuren (Tübingen)
Jon Ortiz de Urbina (Deustu, Bilbo)
Beñat Oyharçabal (Iker, CNRS)
José Antonio Pascual (Carlos III)
Georges Rebuschi (Paris III)
Rudolf P. G. de Rijk (Leiden) (†)
Patxi Salaberri (UPNA)
Iñaki Segurola (Orotariko Euskal Hiztegia)
Larry Trask (Sussex) (†)
Juan Uriagereka (Maryland)
Myriam Uribe-Etxebarria (UPV/EHU)
Charles Videgain (Iker / UPPA)

ASJU 1954an sortutako Euskal Linguistika eta Filologiazko nazioarteko aldizkaria da, “Julio Urkixo” Euskal Filologi Mintegi-Institutuak (JUMI) argitaratua, eta iker-eremu horietatik edo horietarako ere interesgarri izan daitezkeenatik goi mailako artikulu, ohar eta liburu-iruzkinak argitaratzen ditu. Urtero bi zenbaki ateratzen dira (orotara 750 bat orrialde). ASJU-k badu, orobat, *GEHIGARRI* sail bat, non artikulu formatuaz gorako lanak argitaratzen diren, epe jakinik gabe (ikus zerrenda zenbakiaren amaieran).

Originali buruzko harremanetarako ikus bitez bukaerako EGILEENTZAKO OHARRAK. Harpidetza eta eskarietarako: Euskal Herriko Unibertsitatea, Argitalpen Zerbitzua, Leioa (luxedito@lg.ehu.es).

ASJU es una revista internacional de Lingüística y Filología Vasca fundada en 1954 y publicada por el Instituto-Seminario de Filología Vasca “Julio Urquijo” (JUMI). Se publican en ella artículos, notas y reseñas sobre los campos mencionados y afines, y otros de interés para los mismos. En la actualidad es de periodicidad semestral (unas 750 páginas). Sin regularidad preestablecida, ASJU publica en sus ANEJOS trabajos de formato superior al de un artículo (véase la lista al final del volumen).

Para correspondencia relacionada con los originales véase la INFORMACIÓN PARA LOS AUTORES al final del número. Para suscripciones y pedidos: Servicio de Publicaciones, Universidad del País Vasco (UPV/EHU), Leioa (luxedito@lg.ehu.es).

ASJU is an International Journal of Basque Linguistics and Philology founded in 1954, and published by the “Julio de Urquijo Seminar of Basque Philology” Institute (JUMI). It publishes highquality papers, notes, squibs and reviews about the above mentioned and other related topics in two issues per year (up to a total of 750 pages). Longer works are published as SUPPLEMENTS to the regular issues of the ASJU (see the list at the end of the issue).

For correspondence about papers see the INFORMATION FOR AUTHORS at the end of this issue. For subscriptions and order: Servicio de Publicaciones, Universidad del País Vasco (UPV/EHU), Leioa (luxedito@lg.ehu.es).

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA
VASCA «JULIO DE URQUIJO»
International Journal of Basque Linguistics and Philology

XLII-2

2008

Gipuzkoako Foru Aldundia
Diputación Foral de Gipuzkoa

eman ta zabal zazu

Universidad del País Vasco   Euskal Herriko
Unibertsitatea

© “Julio Urkixo” Euskal Filologia Mintegi-Institutua / Instituto-Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»

ISSN.: 0582-6152. Depósito legal / Lege gordailua: S.S.-400/1967
Fotocomposición / Fotokonposizioa: Ipar, S. Coop. - Zurbaran, 2-4 (48007 Bilbao)
Impresión / Inprimatzea: Itxaropena, S.A. - Araba kalea, 45 (20800 Zarautz-Gipuzkoa)

LINGVAE VASCONUM PRIMITIAE-REN
PERITESTUALITATEAZ ETA EUSKARAREN
GRAMATIZAZIOAREN PRIMIZIAZ*

A. Arcocha-Scarcia

Michel de Montaigne-Bordeaux3 Unibertsitatea - IKER-UMR 5478

Abstract

*This article focuses on the epitextual and material elements of *Linguae Vasconum Primitiae* (Bordeaux 1545). By means of a new methodological reading of the first book printed in Basque, the paper aims to make the book «speak». On the basis of Genette's definition of epitext, it analyses the elements on the title-page, the dedicatory epistle in prose, the «Advertant» or warning about linguistic rules, the final sentence or colophon, the typographic Roman characters and the punctuation. Furthermore, the coat of arms on the contemporary leather cover indicates that the book might have been kept for some time in the library of Louis I of Bourbon, prince of Condé, who was Jeanne d'Albret's brother-in-law and the Calvinists' military leader. Therefore, the epitextual and material analysis confirms that LVP was printed in the mid-16th-century atmosphere of the humanists of Bordeaux and Aquitaine, and it is more than likely that educated Basques, in order to achieve that goal, might have begun to think about the grammatisation of the Basque language before 1545. LVP's author Bernard Echepare dedicated the book to Bernard Lehet (Lahet), lawyer of the parliament of Bordeaux and great lover of music and poetry, although it is not known to what extent Lehet was involved in the printing process of the book. In order to have a better grasp of the circumstances in which LVP was born, it can be said that of the different kinds of poetic texts in the book (love poems, autobiographic accounts, metalinguistic texts) it is the religious ones that better demonstrate Echepare's ideological position. According to these, the author would have been close to the Erasmian attitude of the beginning of the 16th century, and the religious poetry discourse of LVP would be the first printed «Christian Doctrine» written in Basque language. LVP has been recently digitalised by the «Bibliothèque nationale de France» and can be read online at the following address: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bv1b8609513p.r=Linguae+Vasconum.langEN>*

---

* Eskerrak Joseba Lakarrari artikulu hau berrirakurririk, eta honen agertzean hartu duen artagatik.

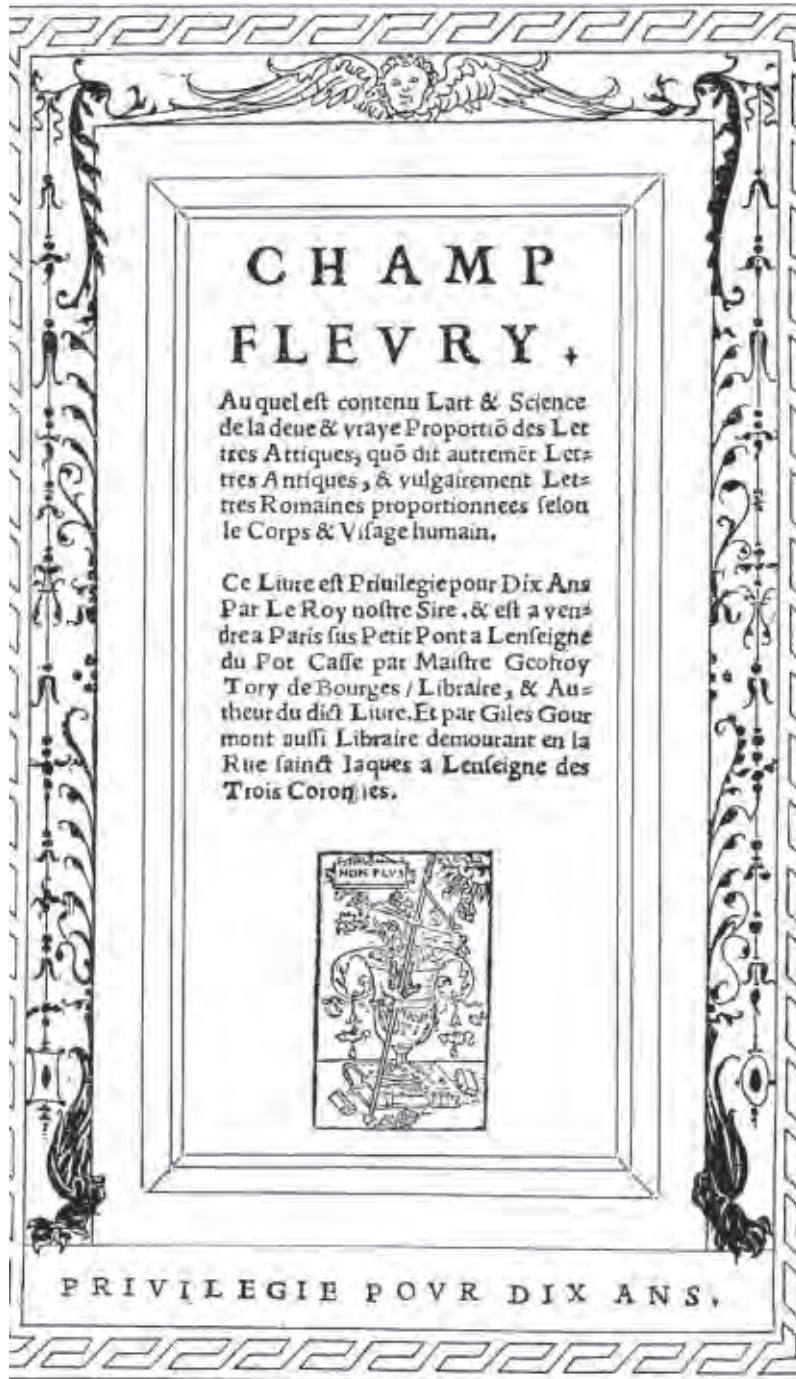
Linguae Vasconum Primitiae-ren (LVP) testuinguruaren anakronismorik¹ gabe ulertzeko, XVI. mendearen lehen erdiko Europa gogoan behar da izan. Frantzian, frantsesak kultura-hizkuntza estatutua irabazia du xv. mende bukaeran (Cerquiglini 2004: 51).² Hain zuzen, «Humanisten Frantzian» 1511 eta 1525 artean «iraultza kulturala» gertatzen da (Preisig 2004: 44) Erasmoren, Budéren, Luther-en, Lefèvre-d'Étaples-en lan eta itzulpenen Parisen argitaratzeekin. 1529an, Parisen Geoffroy Tory inprimatzaile humanistak *Champ Fleury* agertzen duelarik, frantsesaren defentsa inprimatzearen bitartez egiten du baitaki teknologia berriari esker ortografia eta gramatikaren normalizazioen finkatzen ari dela eta frantsesak normak behar dituela latinak eta grekerak dituzten bezala. Teknikak dio frantsesari fabore handiena egiten. Tory inprimatzaileak ongi ulertua du teknika dela kultur-prestigioaren agente nagusia. Inprimatze-prentsen bitartez frantsesaren estatutua finkatzen da, kode baten beharra agertzen da.³ Hain zuzen, XVI. mendeko lehen hamarkadetan Erasmo eta harekin Europa guzian harremanetan diren humanistek beren latinezko panfletoak, gutuneriak, Antzinateko eta Elizako doktoeren edizio berriak, hizkuntza zaharren gramatikak, itzulpenak, inprentari esker dituzte modu eragin-

¹ Anakronismo historikoaz ikus Febvre (1942) eta bereziki bertan D. Crouzetin Postfazioa «Rabelais et son double: l'historien en synergie».

² Ikus Cerquiglini (2004: 51): «(...) un discours neuf se fait entendre dans la génération des intellectuels nés aux alentours de 1450: celui de l'éminente dignité de la langue française. Ce qu'avaient illustré les œuvres littéraires par leur vigueur, et la graphie par son apparat, est maintenant clairement énoncé; Jean Lemaistre, Claude de Seyssel, Christophe de Longueil, etc. plaident aux alentours de 1500 une cause qui est déjà gagnée: le français devenu langue de culture. À l'efflorescence renaissante, chantée par Gargantua dans sa *Lettre*: «Tout le monde est plein de gens savants, de précepteurs très doctes, de librairies très amples» (*Pantagruel*, chap. VIII), l'épanouissement du français eut sa part. De cette montée en puissance de la langue vulgaire, commencée avant le siècle, maintenant formulée et louée, les causes sont diverses et connues. Ascendant italien: sans remonter à Dante, la dignité des langues vulgaires est une idée reçue dans l'Italie du xve siècle. Progrès des sciences: celles-ci (en particulier la chirurgie, menée par des hommes qui n'ont pas fait d'études supérieures et ignorent le latin) requièrent un accroissement en vocabulaire et impliquent une réflexion en français. Un certain sentiment national, que renforcent les guerres extérieures et l'influence unificatrice de la royauté, laquelle joint la langue à ses attributs et prérogatives (ordonnance de Villers-Cotterêts, 15 août 1539). Innovations spirituelles: l'évangélisme, puis le calvinisme militent pour une universalité réelle de la Parole divine, mission que seules les langues vulgaires peuvent remplir».

³ Ikus Cerquiglini (2004: 52): «... la presse, si elle est au service également du latin, répand la production française, conforte la langue et authentifie son statut. Animée par des professionnels de grand savoir acquis à l'humanisme comme à l'innovation religieuse, latinistes fervents mais amoureux des langues vulgaires, lesquelles témoignent de l'admirable diversité de la Création, familiers des écrivains, militants d'une culture laïque dont ils revendiquent la responsabilité, l'imprimerie est au carrefour de ce qui va porter en avant la langue française: l'Humanisme, la Réforme, les Lettres. Et de ce qui va susciter la première réflexion à son sujet, et le premier désir de normalisation. Le propos est à la fois moral et technique. Pour ces humanistes, lecteurs du grec, restaurateurs d'une latinité exacte, il est évident que sans la constitution de règles, voire l'établissement d'une grammaire, le français ne pourra acquérir la stabilité monumentale qui fait la grandeur des langues classiques. Pour ces imprimeurs, qui éditent avec soin, probité et élégance les textes anciens dont ils corrigent la langue, l'écriture gothique appartient au passé. Calligraphie mal lisible, elle est un obstacle; graphie surchargée, elle est inutile. À cet égard, l'introduction conjoint en France, autour de 1530, de deux innovations humanistes italiennes (les caractères «romains» et «italiques», très lisibles, et l'habitude, due à l'imprimeur vénitien Manuce, d'accentuer les textes latins) constitue une étape importante dans la fixation de l'orthographe française».

Champ Fleury (1529). *Linguae Vasconum Primitiae* 1545 (Urquijo 1933)

korrean eta laster hedatzen. Inprimatzaile garrantzitsuenak berak humanistak dira, Venezian 1494 eta 1515 urteen artean 150 liburu inprimatzen dituen Aldo Manucio; Basileon Amerbach, Froben edo Bade; Parisen Estiennetarrak eta Tory; Gryphe Lyonon (Blasselle 1998: 70-75). Inprimatzearen garrantzia handia izanen da sozialki erreformaren ideiak liburu inprimatuei esker zabaltzen baitira. XVI. mendearen lehen erdian, denbora guti barne inprimatzaile ofizioa gero eta kontrolatuagoa izanen da eta Europa guzian inprimatzearen kontrako errepresioa handituko. Bi urtemuga aipa daitezke: 1534 François I.aren erreinupean gertatzen den *L’Affaire des placards*-ekin eta 1558 Paulo IV aitasainduak zabaltzen duen lehen *Index librorum prohibitorum*-ekin.

Erreformaren ideiak dituen eta Margarita Nafarroakoak gerizatuko duen Marot poetaren lekua arras berezia izanen da garai gatazkatsu horietan. Clément Marot, «poeten printzea» deitu François I.aren *valet de chambre* («errege-mutila») denak, Parisen Tory inprimatzaile humanistaren prentsetan argitaratzen duen *L’Adolescence clémentine* (1533) poesia liburuak, leku garrantzitsua hartzen du garai haietako sorkuntzako testuetan. Tradizioko ildo berezi bat, Ertaro berantean frantsesez Villonek errepresentatzen duena, eraberritzen du Marot-ek bere «ni» poetikoa *L’Adolescence*-ko corpusean taulagainean ezarri, eta bereziki paratestuen bitartez, bere generazioko poetekin solasaldia sortuz (Preisig 2004: 49-51).

Frantziako erreinuko herri-hizkuntzetan —frantses herri-hizkuntzatik kanpo— arras titulu inprimatu guti kontserbatu dira (Gardy 2005: 226). Testuinguru horretan, eta gauzak horrela, Frantziako eta Europako XVI. mendeko lehen erdian herri-hizkuntzetan inprimatzen diren testuen estatusaren eta historiaren ikertzeko, *a fortiori* inportantea da *LVP*-ek uzten duen lekukotasuna. Herri-hizkuntzetan poesia bezalako sorkuntza-lanen inprimatzea bultzatzen dutenak inprimatzaile humanistak dira. Humanistak kultur agenteak direla ulertu behar da eta frantsesaren alde diren zirkulu intelektualetan aurki daitezkeela, beste Frantziako erreinuko herri-hizkuntzen alde direnak ere. Joseph Scaliger (1540-1609) humanistak jarrera hori ongi errepresentatzen du Frantziako mapa plurilinguistikoaren deskribapena egiten duelarik frantsesaren eta okzitanoaren aldaerak aipatuz, bai eta bretoiera eta euskara ere (Cohen 2005: 10). Modu horretan ulertzen da *LVP* XVI. mendeko lehen erdiko Frantziari lotu behar dela. Autorea, Etxepare, «Nafarroa Berrikoa» (Robert Lafon) delarik, prezeski François I.aren arreba den Margarita Nafarroakoa eta Henri II errege-erreginen erreinuko subdtoa. Eta, hain zuzen, Etxepare bera mintzo zaigu *LVP*-en frantses herri-hizkuntzak duen prestigio kulturalaz *Contrapas*-ean, aipatzen duen herri-hizkuntza bakarra *frantsesa* baita.⁴

Frantsesaren estatus kulturalaren eraikitze eta sustatzean inprimatze ekintza delarik gakoa, berdin *LVP* inprimatzea izanen da gakoa hizkuntz estatusaren ulertzeko: *LVP*, bere materialitatean «mintzo» zaigu bere inprimatze-ekintzaz. Beraz, XVI. mendearen lehen erdian, Akitanian, irits zitezkeen uhain modernoan «oihar-tzun leku» da *LVP*. Eta ondorioz ez da batere «akronikoa» idatzi izan den bezala (Juaristi 1987); ez zitezkeen idatz obra, hori, beraz «mende bat edo bi mende lehe-

⁴ Ik. «Eceyn ere lengoageric / Ez francesa ez berkeric / Oray ezta erideyten / Heuscararen pareric» («Contrapas» in *LVP*).

nago”.⁵ Akroniaren ideia hori, hain zuzen *LVP* Ernazimenduko modernitatetik bazter den obra dela, oraindik bizi da XXI. mende hastapeneko euskal literatura historiografietan (Salaberri 2002, Aldekoa 2004, 2008). Iritzi horren kontra doa hain zuzen, eta arrazoi guziarekin ene ustez, B. Oyharçabal (2008) dioelarik horren erroa K. Mitxelena zuela hedatu 1960an,⁶ jarrera hori errepikatzen delarik geroztik euskal literaturaren historietan:

Etxepare Erdi-Aroko autore gisa hartzeko ideiak, Mitxelena plazaratu ondoan, arrakasta handia izan zuen, eta Hegoaldean ondoko hamarkadetan egin diren literatura historia liburu gehienetan errepikatua izan da, autore gutik, berriki arte bederen, funski auzitan jarri gabe (...). Etxepareren obraren erdi-arokotasuna, hizkuntza eta inprimatzearen gaiari zegokionean izan ezik, agerikoa baino agerikoagoa izan balitz bezala (2008: 497).

Ez da ahaztu behar ikuspegi horri Etxepareren amodio poesien “lizunkeria” zutartu izan zaiola. Beste ideia hau Oihenarten “l’honnête homme”-en *L’Art Poétique basque* (1665) eskuizkribuan aurkituko da lehen aldiz, baina iturri hau 1967 arte ez da jakinen⁷ testua bukatu eta publikatu gabe gelditu zelako. Ordea, iritzia hor zen Etxepareren lanaren 1847ko berrinprimatzearen garaian (edizioa: Brunet; frantsesezko itzulpena: Archu): “Emazten fauore”-ren bi kopia ez ziren itzuli “gordinegiak” zirelako. F. Michelek ere *Le Pays Basque*-n dio Etxeparez “Il avait bien aussi brûlé quelque peu d’encens sur l’autel de l’Amour; mais l’aveu qu’il nous en fait doit nous rendre indulgent pour un péché vraisemblablement de jeunesse” (1857: 444). Vinsonek (1891: 3) seinalatzen du itzuli dituela Brunet-Archu edizioan zentsuratu koplak, komentatuz pasan, 1847ko edizioa ez dela ona testua “zuzendu” zelako (“on a ‘corrigé’ le vieux texte”) eta Archuren itzultzaile lana ez zelako zehatza (“Les traductions ne sont pas rigoureuses”). Vinsonek berak beste *LVP*-ren edizio bat agertzen du 1873an, P. Cazals-en hitzurrearekin; Etxepareren amodiozko poesiez duen ikuspegiaren XIX. mendeko ohiko moral burgesaren ispilua ikus dezakegu bertan:

... mais on ne sait sur notre Bernard que ce qu’il dit de lui-même, et c’est bien peu de chose, dans son livre. Nous y voyons que c’était un bon catholique très orthodoxe, mais aussi joyeux vivant, un de ces prêtres grands amis de la table et surtout des femmes, dont les allures scandalisaient si fort de Lancre en 1609, auxquels Axular reprochait tant en 1643 d’oublier le sixième commandement de Dieu, et que l’évêque Fouquet s’attacha à réformer de 1617 à 1643 (Vinson 1891: 2-3).

Lafitteren lumapean (1931) ideiak bere bidea egiten du eta ikusten dugu gero nola Etxaideren lumapean (1958) gorpuzten den, guziz anakronikoa den konparaketa baten bidez: Etxeparek baduela XIV. mendeko Hitako Arziprestearen *Libro de*

⁵ J. Juaristik dioelarik Etxepareren liburuak ondoko mendeetan “endemikoa” bilakatuko den “akronia” agertzen duela ez naiz, argi da, batere akort: “...prefigura una acronia que sera endémica en la literatura vasca de los siglos posteriores» gehituz “podría muy bien haber sido escrita uno o dos siglos atrás” (Juaristi 1987: 37). Ikus B. Oyharçabal (2008).

⁶ Ik. K. Mitxelena (1960): “... no hay nada en su obra [Etxepareren obraz ari da], salvo el entusiasmo por la imprenta de la que esperaba —si se han de tomar sus palabras al pie de la letra— que pusiera a la lengua vasca por encima de todas las demás, que sea propio de un hombre del Renacimiento. En realidad, se piensa en un autor medieval. El paralelo con Juan Ruiz resulta obvio” (Mitxelena [1960] 1988: 50). Harritzeko da nola inprentaren rola minimizatzen duen, ohartu gabe hor dagoela *LVP*-ren modernitatearen giltza.

⁷ Lafittek eskuizkribu horren lehen transkripzioa 1967an du editatzen.

Buen Amor-ekin antzekotasuna. Funtsik ez duen ideia hori —Hitaren liburua irakurri duenak laster ikusten baitu ez dutela bi autoreen lanek deus ikustekorik— Mitxelena (1960) eta haren ondotik beste anitzek, errepikatuko dute. Halere, azpimarratzekoa da L. Akesolok 1968an, agertzen duen iritzi disonantea. Harek helburu linguistikoa du agerian ezartzen, Lafonek 1951ean plazaratua zuen ideia berrartuz, baina adieraziz enuntziatzearen ulertzean dagoela problematika:

Él [Etxepare] tomó el tema del amor como simple ejercicio literario. Eso dicen las propias palabras de Dechepare en su prólogo. Sus propósitos eran de entregar a los vascos, escritos en su lengua, algo de doctrina cristiana, de motivos para animar conversaciones o para ser contados. *Temas hay también que, por su mismo título, excluyen las posibilidades de ser un sacerdote su protagonista* (etzana nirea da).⁸

Euskal literaturako historiografoek Hitako Arziprestearen *Libro de Buen Amor*-ekin konparatu izan dute eta konparatzen dute *LVP* uste baita destenorekoa edo berantiarra dela azken hau eta garaikidea beste hura. Baina, hipotesi hori segituz nola esplika “Contrapas”-en “oray” denbora-adberbioak duen indar iteratiboa (Arcocha 1996: 216-226)? Euskal kritikak autoreak berak azpimatzen duen oraikotasunaren ez gehiago azpimarratzea anakronismoak berak du esplikatzen.

Beste topiko bat: Etxeparearen “herrikoitasuna” da —ik. Arcocha (1996: 224), Oyharçabal (2008b: 508-516)—, Altunaren artikulu batean, besteak beste, sustatua.⁹ Egoera horrek agerian uzten du *LVP*-ez gaurko euskal literatura historiografian kurri dabilzan ideiak berrikusi behar direla:

Oro har, berant eta destenorez ibili bada euskal literatura, salbuespen gisa agertzen zaigu alderdi horretatik Etxeparearen kopia liburua (baita, berdín, sorkuntza literaturatik kanpo, Leizarragaren itzulpenak ere) (...) Etxeparearen erdi-arokotasunaren aldeko ikuspegia, ikusi dugunaz, euskal literaturaren berankortasunaren ideian funtsatua zen, eta handik abiatu egin ziren (...) Etxepare Euskal literaturaren gibelamenduaren eredu egiten zutenak. (Oyharçabal 2008: 491, 509)

B. Oyharçabalekin batera uste dut *LVP* ez dela batere gibelatua. Horren frogatzeko, liburua ardatz berri batzuetarik harturik aztertuko dut: paratestualitatearen aldetik eta materialtasunaren aldetik. Aitzina segitu aitzin, gehi dezadan, autoreak puntu batzutan tradizio zaharren segitzeak ez duela erran nahi *de facto* liburua atzeratua dela. Tradizio zaharrenetarik (adibidez, kantutegi liturgikotik) heldu diren oihartzunak baldin badira *LVP*-en, eta badira, horrek ez du erran nahi modernitatea zalantzan ezarri behar zaionik liburuari. Adibidez, Clément Marotek 1533an aurreko beste tradizio batekoa den François Villonen poetika eraberritzen du humanisten kriterio berrien jarrerak aplikatuz (ortografian, tipografian, etab). Villon modernitatean sartzen du. Ez da Marotendako, Villonen aipatzea atzeratzearen seinale, alderantziz.

⁸ Ik. *La Gran Enciclopedia Vasca I El primer libro impreso en euskera (año 1545)*, 355-370. or. (Bilbo 1966), ikus Lino Akesoloren gaztelera-zko itzulpena ere in *Bernat Dechepare, Olerkiak* (San Sebastián 1968). Ene artikuluan zitatua den Akesoloren testua ondoko iturri honetatik hartua dut: *Lino Akesolo, Idazlan Guztiak*, edizio prestatzaile: Julen Urkiza, Karmel-sorta, Larrea-Zornotza, 1989, <http://www.euskerazaleak.biz>

⁹ Ik. P. Altuna “Etxepare herri poeta” (1981: 321); ik. Oyharçabal (2008) eta Arcocha-Scarcia (1996: 224).

Modu palinpsistikoan aurreko autore baten testuen itxura aldatuz garaiko autoreak bereganatzen du testu hori eta garaikidetzen, “oraikotzen”.

Lan hau liburu inprimatze-ekintzan zentratzen da eta egia erran, XIX. mendearen bukaeran eta XX. mendearen lehen erdian agertu ziren bi lanekin lotura aurki daitezke: Vinsonen *Essai d'une bibliographie de la langue basque*-ekin (= Vinson [1891-1898] 1984: 1-2), eta hor n.º Y-6194-A kodearekin BNFen katalogatua den *LVP unicum*-az egiten duen deskribapen materialarekin; Urquijok 1933an, lehen aldiz, argitaratu zuen *LVP*-ren faksimilearekin.¹⁰ Testologiaren eta testuen historiaren ekarpenei esker, *LVP* bere munduratzearaz bera “mintza” dakigun saiatu naiz faksimilea izan delarik beti lan honen testu-oinarri beharrezkoa.

LVP-ren peritestualitatearen definitzeko Genettek *Seuils*-en ([1987] 2002) zabalitzen duen bide metodologikoa segitu dut. Horrela, *LVP* “testuaren inguruan, liburukia beraren espazioan”¹¹ kokatzen diren elementu paratestualek dimentsio berezia hartzen dute. Hain zuzen, peritestuari eta bereziki peritestu editorialari leku argia utziz. Azken eremu hau “inprimatzailearen eta editorearen, edo *edizioa*-ren ardura zuzen eta nagusia, baina ez eksklusiboan, den gunea da” Genetten ustez, hots, titulu-orriak, tipografiak, puntuazioak etabarrek markatzen duten gunea.¹² Kanpoko larruzko estaliaren armariaren jabeaz diren ohar ineditoak Pariseko BNFeko liburu inprimatu arraroen egotiztan den *LVP* liburu materialaz 2006ko azaroa/abenduan eta 2007ko martxoan egin obserbazio zuzenetarik datoz. Kanpoko larruzko estalia lehen aldiz erreproduzitzen delarik artikulu honetan.

Hiru atal nagusitan banatzen dut azterketa hau: 1) *LVP*-ren peritestualitatea; 2) *LVP*-ren peritestualitate editoriala;¹³ 3) *LVP* euskararen lehen gramatizazioaren agerlekua.

* * *

¹⁰ Gertatu izan da ere aldakuntza bat faksimilearen fotokonposaketan. *LVP*-ren 1995ko Euskaltzaindiko edizioan, faksimileari kendu zaizkio zigiluak. Horrelako manipulazioa ezin ulertuzkoa da, ikusiz zein den inportantea, testuaren analisiarendako dokumentu orijinalaren erreprodukzioa den bezala uztea.

¹¹ Ik. Genette ([1987] 2002: 10-11): «... autour du texte, dans l'espace du même volume, comme le titre ou la préface, et parfois inséré dans les interstices du texte comme les titres de chapitre ou certaines notes; j'appellerai *péritexte* cette première catégorie spatiale, certainement la plus typique (...)».

¹² Ik. Genette in *op. cit.*: «J'appelle *péritexte éditorial* toute cette zone du *péritexte* qui se trouve sous la responsabilité directe et principale (mais non exclusive) de l'éditeur, ou peut-être plus abstraitement mais plus exactement de l'*édition* (...). Le mot *zone* indique que le trait caractéristique de cet aspect du paratexte est essentiellement spatial et matériel; il s'agit du *péritexte* le plus extérieur: la couverture, la page de titre et leurs annexes; et de la réalisation matérielle du livre, dont l'exécution relève de l'imprimeur, mais la décision de l'éditeur, en concertation éventuelle avec l'auteur: choix du format, du papier, de la composition typographique etc. (Genette [1987] 2002: 21).

¹³ Bi ohar metodologiko egin behar ditut liburuaren estaliaz: i. Genettek liburuaren titulu-orria peritestu editorialaren kokatzen du, editorearen ardurapean delako baina liburuaren kanpoko «estalia» ez du aipatzen alor hori editorearen ardurapenetik kanpo izan daitekeelako, pentsatzen dut. Pundu horrek metodologiari dagokionez arazo bat sortarazi dit eta duda batzuen ondotik erabaki dut azkenean *LVP*-ren kanpoko estalia peritestualitate editorialaren barne kokatzea. Ene arrazoi nagusi eta bakarra izan da *LVP*-ren estalia *garaikoa* dela jakitea, hain zuzen XVI.eko mendearen erdialdekoa. Galdera batzuk erantzunik gabe gelditzen dira halere: *LVP* noiz estali zen? Liburuaren jabeak eginarazi ote zuen? Opari bat izan ote zen? Morpainen inprimategian estali ote? Edo inprenta lekutik kanpo zen beste eskulangile bati eskatuz eginaraziko?; ii. *LVP*-ren peritestualitatean sartzen diren elementuak testuaren ingurugiro urrunean kokatuak direnak dira. Lan honetan ez dira beraz aipatuko testuaren espazioaren ingurugiro hurbilenean diren koplen tituluak.

I. *Lingvae vasconvm primitiae*-ren peritestalitatea

Erasmok 1530ean, Germain de Brie-ri igortzen dion gutun batean, Budé zuzendari duen “Letren Errepublikak” dela dio Frantziak (Preisig 2004: 45), erakutsiz mugimendu intelektual handi baten lekua dela garai hartan. Giro horretan, amarengandik okzitaniera dakien¹⁴ Marotek, 1532an frantsesez argitaratzen duelarik *L'Adolescence*, giro kulturalki errefinatuenak —ingurugiro humanistakoak— ditu bere ikusmiran. Preisig-en ustez, Marotek 1532ko edizioan paratestuez egiten duen erabilera berezian ikus daiteke helburu horren frogetarik bat. Herri-hizkuntzetan 1532 baino lehen inprimatuak diren poesia liburuetan ez baita ardura aurkitzen hitzaurrerik eta epigrafia latinorik.¹⁵ Preisigek Maroten *L'Adolescence*-i hiru funtzio ikusten dizkio: 1. “publiko humanistaren atentzioaren erakartzeko den bitrina” izatea; 2. Marot beraren balioztatze-tresna izatea; 3. elkar-ezagutze sistema bati esker espazio literario baten eraikuntzaren sortaraztea”.¹⁶

Ene ustez, 13 urte geroago Bordelen inprimatzeko pribilegioa ukan duen *LVP*, Frantziako kultura-humanistaren karakteristekin eta Marotek sustaturik 1532tik landa Frantzian eta “Nafarroa Berria”-n zabaldu zen giro literario berriarekin lotu behar da. Dinamika horren ondorioetarik bat dateke lehen aldiko liburu baten euskaraz inprimatzea. Gainera, peritestuaren azterketak agerian uzten du frantses humanismoak *LVP*-ren inprimatze-ekintzan ukan duen zereginaren arrastoa, falta direlarik dokumentuak rol horren zuzenki neurtzeko.

I.1. Onimatasuna¹⁷

Autorearen izena titulu-orrian, letra kapitaletan idatzia den tituluaren ondokit aurkitzen da. Leku kanonikoan da, beraz, hizki minuskuletan inprimatua da eta modu honetan: «per Dominum Bernardum Dechepare, Rectorem sancti michaelis veteris» (Hots, Eihalarre). Autorearen (goi mailako) kokatze soziala, latinez diren «Dominum» partikularen, izen eta abizenen, karguaren (erretorea da) eta ofizio-lekuaren aipamenean bitartez agertzen da.

¹⁴ Ik. *L'Enfer*-en Marotek bere buruaz dioena: «... Car une matinée, / N'ayant dix ans, en France fut mené; / Là où depuis me suis tant pourmené / que j'oubliai ma langue maternelle / Et grossement appris la paternelle, / Langue française ès grands Cours estimée, / Laquelle enfin quelque peu s'est limée, / Suivant le Roi François, premier du nom, / Dont le savoir excède le renom».

¹⁵ «Les œuvres poétiques en vernaculaire qui sont imprimées à cette époque, souvent posthumes ou collectives, sont rarement précédées d'un prologue signé de l'auteur (...) Il faut en convenir, il n'y a guère d'équivalent dans les recueils de poésie française qui circulent dans les années 1520 à cette préface de Marot» (Preisig 2004: 53-54); cf. «L'épigraphie, a fortiori l'épigraphe latine, n'est pourtant pas une pratique si répandue dans la poésie vernaculaire. Son usage est lié à 'l'apparition du livre'. On se rapportera aux éditions contemporaines de Crétin, de Lemaire, de Gringore ou encore aux *Opere toscane* d'Alamanni pour se convaincre de sa rareté à l'époque» (Preisig 2004: 58).

¹⁶ «... on dira que le paratexte de *L'Adolescence* constitue une vitrine destinée à attirer l'attention du public humaniste et à valoriser Marot. Il contribue également à la constitution d'un espace littéraire défini par un système de reconnaissance mutuelle» (Preisig 2004: 59).

¹⁷ *Onymat*, ikus G. Genette ([1987] 2002).

per Dominum Bernardum Dechepare
 Rectorem sancti michaelis veteris.

LVP: Onimatoaren agerpena

Inprimatze-zeinu horiek kontuan hartzekoak dira berriak baitira liburu inprimatuetan. Hain zuzen, liburuaren egilearen izenaren markatzeko beharra Ertaroetako garaietan aurkitzen ez den kezka modernoa da Febvre eta Martinek agertzen duten bezala:

(...) tandis que les hommes du Moyen Age ne se souciaient guère de mettre un nom sur une œuvre, les imprimeurs seront tout naturellement amenés à rechercher ou à faire rechercher le véritable auteur des œuvres qu'ils impriment —parfois aussi à l'inventer—. (...) Enfin, ne l'oublions pas, la possibilité pour les auteurs contemporains de faire désormais imprimer et répandre leurs œuvres à de multiples exemplaires, de faire connaître leur nom: *stimulant précieux et aussi indice d'un temps nouveau, celui où les artistes signeront leurs œuvres et les écrivains aussi* —où peu à peu le «métier d'auteur» prendra une autre forme—. Et très vite, devant le flot montant des œuvres nouvelles destinées à un public toujours plus vaste, l'héritage du Moyen-âge va perdre de son importance (Febvre-Martin [1958] 1999: 367-368; AAS-en etzana).

Inprimategia Parisen sartzan delarik 1470 urteetan, hasten da ere aldatzen autoreek beren lanei buruz duten ikuspegia. Eboluzio horren lekuko adierazgarria da André de La Vigne-n *Ressource de la Chrestienté*. Lan honen eskuizkribu eta edizioen bitartez agertzen da nola lehentasuna duen autoreak, mezenaren lekua bigarren mailara jaisten delarik. Prezeski, André de la Vigne-ren kasuan ohargarria da ikustea nola bere burua *hitz-joko* baten bidez aipatzen duen eskuizkribuan (*de La Vigne* = “mahastikoa”) poesiaren testuan

Se mon engin eust plus grant efficace,
 J'eusse trop mieulx labouré et enté
 La Ressource de la Chrestienté,
 Qui a vous, sire, de presenter n'est digne,
 Ne plus ne moins que le fruyt *De la vigne* ¹⁸

eta nola gero bertsio inprimatuan, «de La Vigne» *autore izen* bilakatzen den tituluorrian (Brown 1991: 86, 167; Preisig 2004: 25-26). xv. mende bukaeran, Frantzian idazle ofizioaren baliospena tituluaren, ikonografiaren eta «sinaduraren»¹⁹ bitartez agertzen dira (Preisig 2004: 25-26).

Etxepereren izenaren agertzean autoretasuna finkatzen da liburua modernitatean pausatuz, humanisten intelektual-munduari begira. Hain zuzen, izena latinez agertzen da, eta latinaren erabilera, kasu honetan, tituluaren erreferentzia zuzena, profanoa denez, humanisten ingurugiroaren seinale da, ez, adibidez, elizarena.

¹⁸ Ik. Preisig (2004: 25). AAS-en etzanak. Ik. Brown (*Poets, patrons and business...* 1995: 86), Preisigek aipatua (2004: 25).

¹⁹ «Sinadura», hemen autorearen izenaren inskripzio bezala.

I.2. Titulua

LVP-en, liburuaren tituluzia liburuaren egilearen eta haren funtzio eta funtzio-lekuei lotua den *per* preposizioaren bitartez agertzen da latinez, multzo tipografiko baten itxurarekin: «LINGVAE VASCONVM PRIMITIAE per dominum Bernardum Dechepare Rectorem sancti michaelis veteris»:

LVP: Titulu-multzoa

Ordea, “multzo” itxura hori faltsua da ageri baita liburuaren «deitura» edo «nortasuna» *tipografia motak* bereizten duela. Titulu hori, «PRIMITIAE»-ren bukaera salbu,²⁰ karaktere erromatar edo humanistiko kapitaletan inprimatua da gainerako izen, ofizio eta ofizio-lekuak erromatar minuskuletan direlarik. Ohartzekoa da titulua eremu laikoan kokatzen dela, gai batez ari dela (baskoien hizkuntzaren hastapenez), beraz zabaltzen duen informazioa “tematikoa” (linguistikoa hemen) dela eta gai horren aipamena ahal bezain ekonomikoki, ahal bezain ximpleki, aitzinatua zaiola hartzaileari ongi irakur daitezkeen karaktereetan.

Tituluaren «ximpletasunak», hartzailearen irakurtzeko ahalarren zaintzeak salatzen dute iragurugiro humanistikoaren hatza da liburuaren modernotasunarena:

Pendant le premier tiers du xvte siècle, le titre garde encore souvent une composition compacte, ou disposée en lignes de longueurs décroissante, parfois imprimée alternativement en noir et rouge. Il offre souvent une sorte de sommaire de l'ouvrage mais il est rare qu'il contienne une adresse complète. (...) Chez les imprimeurs humanistes, le titre est plus simple et acquiert progressivement son aspect moderne (...) (Brun-Toulet 1968: 9).

Genetek elementu peritestal honi lotzen dizkion lau funtzioak aurki ditzakegu *LVP*-ren tituluari: 1. Izendatze funtzioa; 2. Deskripzio funtzioa (tematikoa da); 3. Bigarren funtzioari doakion balorapen konnotatiboa, adibidez «sobrietatea» edo biluztasuna (humanistek kultibatzen duten ximpletasuna); 4. Funtzio seduktiboa: liburuaren titulua erakargarria da, iragarki modura funtzionatzen du (Genette [1987] 2002: 85-98).

LVP-ren kasuan, hain zuzen, tituluak *errebindikatzan du* euskal letren «primizia» dela. Eta liburu horren kontsiderazioa eskatzen da titulu harrapatzailearen bitartez. *LVP*-ren nortasuna eta titulazio-multzoa latinez direnez, argi da publiko zabalenari zuzendua dela. *LVP*-ren harreraren kasuan, inprimatzaileak, eta ene ustez autoreak eta Lehetek ere beren «itxoite-horizontean» Erasmok aipatzen zuen Frantziako «litteratura errepublikako» («Res. Litteraria») humanistak dituzte gogoan, Europakoak halaber, ez bakarrik Bordelekoak. Hain zuzen, eskaintza epistolari aipatzen den espazioa den zabalena da “mundu gucietara” doa, humanistek European duten jakintza-sare zabalerara: “... eta scributan imeitera ceren ladin publica *mundi gucietara*... eta çure hatse

²⁰ Inprimategiko langileak ez duke tituluaren hondarra kapitaletan idatzi espazio-faltaz.

honetik dadin aitzinerat *augmenta continua* eta publica *mundu gucietara*” (AAS-en etzanak).

“Contrapas”-ean ideia bera aurkitzen da:

Oray dano egon bahiz
Imprimitu bagueric
Hi engoitic ebiliren
Mundu gucietaric

(*Contrapas*; AAS-en etzanak)

Zabaltze unibertsal hori modernitateak dituen zeinuak harturik egin dateke bakarrik, hain zuzen, humanisten irizpide tipografikoak aplikatuz, karaktere «erromatarraz»-ez. Tituluak hori dena erakusten du, duen tipografiaren bitartez eta zabaltzen duen mezu errebindikatiboaren bitartez. Irakurle letratu modernoak berehala ezagutzen ditu liburuan diren kode eta zeinu berriak. Zentzu horretan dira ulertu behar hizkuntzaz diren balorazio antitetikoak LVP-en: «[orain] *ohore*²¹ / [lehen] estimatze guti» (*Contrapas*), edo «[orain] beharduyen *thornuya*²² / [lehen] lengoagetan azquena]» (*Sautrela*) edo geroari buruz «[euskaldunen] lengoagia iça-nenda *floria*».²³

Alegorizazioaren bidez pertsonaia bilakatua den «Heuscara» entitate abstraktuari Etxeparek, garaian ohi den bezala, gorputza ematen dio erretorikoki indar gehiago emateko bere argudiaketari. Eta letra tradizioz gabeko herri-hizkuntza alegorizatu horren «ohorea» humanismoak du gauzatzen inprimatze prozeduraren bidez. Humanismoak zabaltzen dituen sare ideologikoei eta teknologikoei esker, zabalkunde gutikoa eta estatus literariorik gabekoa den euskara herri-hizkuntza, letra hizkuntza bilakatzen da lehen aldiz eta modernitatean sartzen.

I.3. Eskaintza epistola²⁴

Eskaintza epistolak leku berezia hartzen du liburuaren atarian eta «E» karaktere erromatar apainduak estetikoki markatzen du haren hastapena. XVI. mendearen lehen erdian, gorago erran bezala, herri-hizkuntzetan inprimatuak ziren poesia liburuetan autoreak sinatu “hitza aurre” edo “aitzin solas” baten aurkitzea gertakizun bakana zen. Normalean, leku liminario horiek liburu saltzaile-editoreek zituzten betetzen pertsonaia inportante bati eskainiz obra.

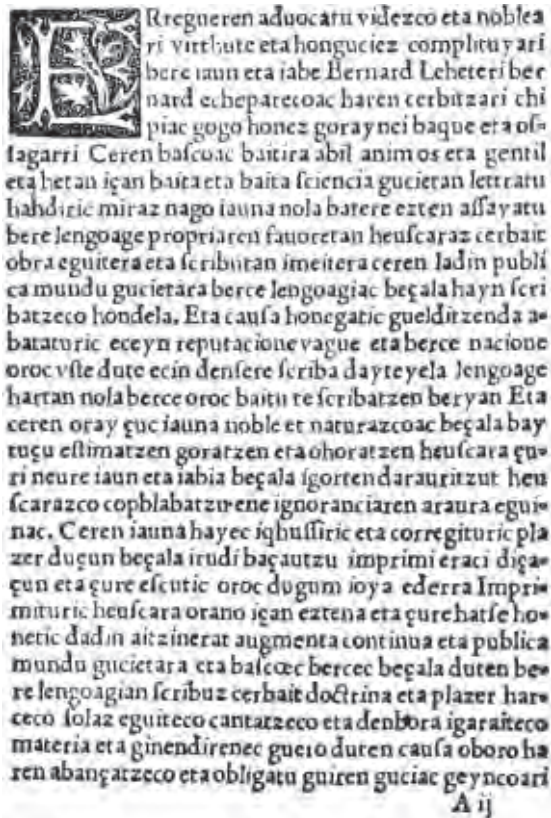
²¹ AAS-en etzanak. Euskararen “ohorea” ez da bakarrik inprimatzearekin lortzen, ene ustez. Adibidez, gotikoz inprimatzea modu zaharkitu batean inprimatzea litzateke. Beraz, hizkuntzak “ohorea” lortzen du ene ustez, kodigo modernoenen arabera buruzen delarik inprimatze-ekintza, eta hala hartzen duelarik irakurleak. Kasu honetan, Frantziako kode-kultural aurreratuenen arabera, gotiko mundua zaharkituztat baztertera utzirik, karaktere erromatarrez inprimatuz.

²² AAS-en etzanak. Idem, euskarari doakion *thornuya* ez da bakarrik inprimatze-ekintzari lotua, biazik eta inprimatze-ekintza «motari, hots humanismoaren irizpideen arabera egin den inprimatze-ekintzari.

²³ AAS-en etzanak. Idem, *floria* hori humanismoaren bideetarik da LVP-en agertzen eta giro horretan ikusten zaio geroa.

²⁴ “*Epître dédicatoire*”, ikus Genette ([1987] 2002).

Erroma zaharrerraino joan gaitzke bederen obra-eskaintzen aurkitzeko, nahiz, Genettek dioen bezala garai hartan ez diren kodifikatuak; gero, aro mediebaletako hainbat nobelatan edo kronikatan *incipit*ak hitzaurrearen arkeologian ere sar daitezke, printze baten enkarguaren lekukotasunak direlako.²⁵ Baina eskaintza epistolaren kodifikazioa berantago gertatzen da, hain zuzen, «eskaintza epistola» inskripzio ofiziala peritestuan sartzen den momentutik: Charles IX-i dedikatua den *la Franciade*-n aurkitzen den «eskaintza epistolan» bezala (1572) (Genette [1987] 2002: 121).

LVP: Eskaintza epistolaren *recto*-a

Genettek azpimarratzen du eskaintza epistola klasikoan dedikatioaren laudorioak aurkitzen zirela eta obraz informazioak ere, edo dedikatzaileak (“dedikatorea”) dedikatioaren hautuaz egin justifikazioak:

²⁵ «et bien des incipits de romans et de chroniques du Moyen Âge témoignent, comme nous le verrons en considérant la préhistoire de la préface, d’une commande princière dont la mention vaut pour une dédicace d’œuvre» (Genette [1987] 2002: 121).

... l'épître dédicatoire classique pouvait abriter d'autres messages que l'éloge du dédicataire, par exemple des informations sur les sources et la genèse de l'œuvre, ou des commentaires sur sa forme ou sa signification, par quoi la fonction de la dédicace empêche clairement sur celle de la préface. Ce glissement de fonction est même presque inévitable; pour peu que l'auteur veuille justifier le choix du dédicataire par une relation pertinente à l'œuvre (Genette [1987] 2002: 126).

LVP-ren kasuan aurkitzen dugun testu liminarioak ez du titulurik, ez da generoki identifikatua baina ondoko elementuak badituelako «eskaintza epistola» bezala izendatzen dut; autoreak sinatzen du:

- norbaiti eskainia da (gure kasuan Lehet da dedikatariora);
- obraren funtzioaz informazioak badira;
- dedikatoreak dedikatarioraren hautua justifikatzen du.

Segidan, aurtorialtasuna nola emana den aipatuko da eta “epistola” bezala definitzeko diren elementuak. Gainerako elementuak (Leheti den eskaintza; poetaren funtzioa...), lan honen hirugarren zatian aurkituko dira.²⁶

1.3.1. Aurtorialtasuna

Eskaintza epistolaren edo beste LVP-ko edozein testuren aurtorialtasuna metodologikoki mugatzeko Lejeunek aipatu “itun autobiografikoa” (*le pacte autobiographique*) betea den bilatzen dut. Lejeuneren arabera, pakto autobiografikoaren aurkitzeko berdintasuna behar da autorearen (*identité de nom*), narratzailearen eta pertsonaiaren artean:

Pour qu'il y ait autobiographie (...) il faut qu'il y ait identité de l'auteur, du narrateur et du personnage. (...) L'autobiographie (récit racontant la vie de l'auteur) suppose qu'il y ait *identité de nom* entre l'auteur (tel qu'il figure par son nom, sur la couverture), le narrateur du récit et le personnage dont on parle (Lejeune [1975] 1996: 15, 25).

Bixtan dena, aurtorialtasunaren problematikaren erroan, enuntziatio problematika aurkitzen dugu: lehen pertsonan ari den 'ni'a (Genetten arabera narrazio «autodiegetikoa» dugu hor) autorea ote da? Hirugarren pertsonan aipatua den pertsonaia (Genetten arabera narrazioa orduan «heterodiegetikoa» da) autorea ote?

Nahiz artikulua honen gaia LVP-ren peritestiualitatearen inguruan datzan, erran dezadan halere, LVP-ren amodiozko poesien euskal literatura historietan gaizki ulertzeak (Etxepareren ustezko delako «lizunkeria» hura), hain zuzen enuntziatio problematikaren gaizki ulertzetik heldu dela. Dena den, Etxepareren testuetan itun autobiografikoaren funtzionamendua «Mossen Bernat echaparere[n] cantuya»-n da hobekien ikusten, autoreak tituluan bere burua eszenan ezartzen duelarik Maroten moduan.²⁷

²⁶ Ik. gero datorren artikulua honen zatia: “III.1. Euskararen gramatizazioaren hatzak LVPen”.

²⁷ Ik. Marotek lehen aldiz Anberesen 1539an argitaratu zuen *L'Enfer* poemaren titulua: «l'Enfer de Clément Marot de Cahors en Quercy, Valet de chambre du Roi, composé en la prison de l'Aigle de Chartres, et par lui envoyé à ses Amis» (arg. Lestringant 1987).

Eskaintza epistolari, “Mossen Bernat echaparere[n] cantuya”-n bezala, itun autobiografikoa errespetatua da: titulu-orrian den autore-izena, hemen hirugarren pertsonan aipatua den izena berdina dira, eta ondoko lerroetan agertuko den «ni»a eta «hi»a ere autore-pertsonaiaren mintzoak direlarik.

I.3.2. *Protokolo epistolarioaren markak*

Galda ahal dezakegu ez ote dugun begien aitzinean Etxeparek Leheteri igorri zinezko eskuizkribuzko epistola edo gutun pribatu bat inprimaturik, *a posteriori* peritestu bezala baliatu dena. Hasiera-protokoloan hierarkia argi bat bada lehen-dabizirik izendatzen dena Lehet baita aipatzen dituelarik igorleak haren ofizio ezaugarriak: «erregueren aduocatu videzco eta noblea», «noblea» adjektiboa zentzu propioan hartu behar delarik, ene ustez. Leheten gibeletik, bigarren neurrian, kokatzen du Etxeparek bere burua eta gainera hirugarren pertsonan ezartzen du «kris-tau humilitatearen eta xinpletasunaren» seinale bezala:²⁸

Erregueren aduocatu videzco eta nobleari virthute eta honguciez compli-tuyari bere iaun eta iabe Bernard Leheteri bernard echeparecoac haren cert-bizari chipiac gogo honez goraynci baque eta ossagarri.

Etxepareren auto-aipamenak testu guzian ohidurazko *topos modestiae*-an eta *excusatio propter infirmitatem*-ean agertzen dira, ohartzekoa delarik «osasan formula»: «gogo honez goraynci baque eta *osagarri*».²⁹ Pertsonaien artean den hierarkia, Lehet destinatarioarendako diren laudoriozko adjektibo eta kortesia formulak, osagarriaren aipamena barne, eta igorleari lotuak diren humilitate kodeak ere *captatio benivolentiae*-an sartzen dira.

Ernazimenduan *Artes epistolandi*-ez diren irizpideak aldatzen dira eta polemika luzeak izanen dira *subscriptio*-aren (igorlearen izena) eta *superscriptio*-aren (destinatarioa) leku kanonikoaz:

- i. Non koka *subscriptioa* —kontuan hartuz haren kokatze soziala edo autore-sinadura?—? Gutunaren hastapenean? Bukaeran?;
- ii. Non koka *superscriptio*-a? Igorlearen izenaren aitzinean? Ondotik? Gutunaren azalean? (Gueudet 2004: 316-372).

Erasmok Ertaroan erabili epistola-kode pisua aldatu nahi du «antzinako xinpletasunera» berritzuliz, hain zuzen Quintilianus eta Cicero etsenplutzat hartuz (Gueudet 2004: 340-341). Antzinako epistola-kode biluziari nahasten zaiolarik «christiana sim-

²⁸ Ik. Lejeune ([1975] 1996: 16): «Parler de soi à la troisième personne peut impliquer soit un immense orgueil (...), soit une certaine forme d'humilité (c'est le cas de certaines autobiographies religieuses anciennes), où l'autobiographe se nommait lui-même «le serviteur de Dieu»). Erran gabe doa narrazio literarioarendako pentsatuak diren Lejeunen ohar metodologikoak literaturako beste edozein generotan aplikatu daitezkeela.

²⁹ AASek azpimarratua. Ik. G. Gueudetek osasan formulaz nota batean dioena: «Bastiaenssen note que la formule de santé, qui avait presque disparu sous l'Empire, réapparaît sous une forme chrétienne au IIIe siècle, mais s'efface au siècle suivant (...). Cette disparition, à partir du IVe siècle, est observée également dans les lettres grecques (cf. J. O'Callaghan (...)); cependant G. Karlsson suppose que la tradition a pu se maintenir dans des milieux plus modestes (...)» (2004: 292).

plicitas» ebangelikoa. Izan ere, Ernazimenduan humanistek editatzen eta irakurtzen dituzten Antzinateko greko eta latinezko gutunieretan —izan bitez literarioak ala ez— epistola-protokoloak aurkitzen dituzte eta modelotzat hartzen (Gueudet 2004: 292). Era berean, III. mendean geroztik grekerazko eta latinezko gutunieraren eboluzioan sartu den «zeremonialtasun epistoriala» baztertzeko dute. Garai horretatik landa, bereziki kristauen gutunetan, obserba daiteke, besteak beste, Gueudeten ustez, destinatarioaren izena lehenik ezartzen dela eta ondotik igorlearena LVP-en bezala.³⁰

Eskaintza epistolaren destinatarioaren izena lehenik, igorlearen izena baino lehen, ezartzeko ohidura aspaldikoa zen, beraz, Etxeparearen garaian, baina egia erran, gutunaren hastapeneko hierarkia ordenuari dagokionez, askotariko jarrerak aurkituko dira humanisten artean. Vivesek, adibidez, indulgentzia eskatzen du «duintasun-ordenuaren» kriterioen arabera, hots, humanismo girstinoaren arabera, bi erabiltzeko moldeak onartzen dituela erranez. Erran nahi baita artearen arabera igorlearen izenak beharko lukeela lehenik, baina aitortzen duela (Vivesek) modestiaren arabera, birtute girstinoaren arabera, alderantziz egin behar litzatekeela, LVP-en bezalaxe, lehenik destinatarioa bere kalitateekin agerrarazi eta gero igorlea bere *topos modestiae*-rekin.

Bukaera-protokoloak ere aldakuntzak ezagutzen ditu. Gueudetek azpimarratzen du haatik formula horren eboluzioa ezezagunago dela, gutun ofizialetan ez delako aurkitzen gehienetan. Aldiz, herri-hizkuntzetan idatziak diren familia-gutunak kasik beti otoitz formula batekin bukatzen dira: LVP-ko eskaintza epistolaren bezala, igorleak destinatarioari ospatzen diolarik «[jainkoak] dizum (sic) mundu honetan (sic) prosperoqui vicia eta bercian parabiçuya, Amen». Ez lekurik eta ez datarik ez delarik agertzen. Ikusten da, beraz, LVP-en den eskaintza epistolaren direla Europako garaiko «epistola» generoan ezagutzen diren kode ezaugarriak. Epistolaren hastapenean marka hierarkikoaren errespetatzean, testuak jarrera teologiko tradizionala segitzen du.

Azken oharra eskaintza epistolaren erabilia den forma alokutiboari, zutanoari, doakio. Gueudeten ustez, hizkuntzen arabera bi usantza aurki daitezke. Latinezko Ernazimenduko gutuneria eruditoan lehen humanistek hitano klasikoa defenditzen dute zizeronismoaren izenean eta girstinotasunaren xinpletasunaren (Erasmus) izenean. Horregatik, Ertaroan inposatu den «gortesiazko plurala», zutanoa, kentzen dute. Aldiz, frantses herri-hizkuntzan diren gutunetan alderantziz gertatzen da, zutanoaren erabilera da zabaltzen dena:

³⁰ Ik. Gueudet (2004: 293-295): «Dès cette époque [III. mende], le nom du destinataire est souvent placé avant celui de l'expéditeur, et un déterminatif est ajouté à la formule de salutation; au siècle suivant, des épithètes et des titres honorifiques s'y intègrent (...) Parallèlement le vœu initial réapparaît dans les épîtres latines, puis se transforme; cependant que la formule d'adieu évolue chez saint Cyprien en «Opto te semper bene valere», sous l'influence grecque, puis se christianise et s'enrichit dans les deux langues. Enfin, dans la correspondance de Symmaque, fait son apparition le vouvoiement, qu'on explique généralement par le cérémonial impérial; il devient courant au Ve siècle. L'alourdissement et la diversification du protocole épistolaire sont un fait accompli à la fin de l'antiquité. (...) Longtemps subsiste une suscription des lettres latines, patentes ou closes, qui procède directement de la *salutatio* romaine, remodelée à la fin de l'empire. En tête du message sont nommés les deux correspondants; par humilité épistolaire ou chrétienne, les rédacteurs avaient adopté l'ordre destinataire-expéditeur (...). Ainsi l'inversion du sujet subsiste-t-elle comme une marque de déférence pendant tout le Moyen Âge; en fait, la société féodale impose sa hiérarchie aux correspondants et l'ordre suivi dépend de leur rang respectif».

En effet, des exemples français indiquent une double évolution; alors qu'à la fin du xve siècle, on pouvait observer dans des lettres familières un usage analogue du tu et du vous en français et en latin, au xviie siècle, le retour au tutoiement classique s'impose dans la langue savante, tandis que le pluriel de politesse tend à se généraliser dans notre vulgaire. (...) Cette querelle du vous et du tu est donc caractéristique à plus d'un titre. La campagne menée par les humanistes reste fidèle aux mêmes objectifs de Pétrarque à Erasme et elle aboutit en effet à la restauration d'un tour classique en latin; mais ce succès aggrave le fossé entre le langage des érudits et la pratique contemporaine telle qu'elle se développe dans les langues vernaculaires. Et pourtant, au moment même où ils rétablissent la pratique classique, les humanistes n'ont pu ignorer que l'époque impose à l'épistolier des marques extérieures de déférence. Tout en respectant les règles classiques, ils doivent accepter dans leurs manuels deux entorses à la simplicité cicéronnienne, qui compensent en quelque sorte l'abandon du vouvoiement (Gueudet 2004: 402-403).

Horren ondorioz, «Contrapas»-ean ni auktoriala euskararen alegoriari zuzentzen zaiolarik hitanoa erabiliz («Heuscara ialgui adi cāpora») humanismoaren eragina ikusi behar da. Ohartzekoa da erlijiozko testuetan «Hamar manamenduyac»-en ni auktorial bera fededunari ere hitanoa erabiliz zuzentzen zaiola («Adoreçac iāgoycobat») ebangelismoaren “christiana simplicitas”-aren izenean (ik. Arcocha-Oyharçabal 2008). Bizkitartean Jainkoari mintzatzeko zutanoa da erabilia “Iaygoycua çuc veguira niri ere çucena” (“Mossen Bernat echaparere[n] cantuya”).

I.4. Bukaerako epigrafoa³¹

Epigrafo hori ez da, Oroz Arizcurennek uste duenaren kontra (2006: 353) *LVP*-ren “kolofoi latinoaren” parte bat. Ene ustez, arras funtzio berezia betetzen du *LVP*-en, paratestu independente bezala eta inondikan ere ez kolofoi bezala. Bukaerako epigrafo horrek letra erromatar kapitaletan dio *DEBILE PRINCIPIVM MELIOR / FORTVNA SEQVATVR* erran nahi baita: «hastapen xume honek fortuna ukan beza geroan».

*DEBILE PRINCIPIVM MELIOR
FORTVNA SEQVATVR.*

LVP, Bukaerako epigrafoa

LVP-ren bukaeran den elementu peritestal honen ezaugarriak Genettek “obra-
ren epigrafoaz” (*Épigraphe d'œuvre*) eta “erranaz” (*Devise*) dioenarekin baditu
pundu amankomunak. Halere, duda batzuen ondotik (hastapen batean “bukae-
rako errana” deitu bainuen), erabaki dut azkenean “bukerako epigrafoa” deituko
dudala nahiz Genettek dion xvii. mendea baino lehen horren arrastorik ez duela
aurkitzen.³²

³¹ «Epigraphe terminale», ikus Genette ([1987] 2002).

³² Ik. Genetteren definizio osoa: «Je définirai grossièrement l'épigraphe comme une citation placée en exergue, généralement en tête d'œuvre ou de partie d'œuvre; «en exergue» signifie littéralement hors d'œuvre, ce qui est un peu trop dire: l'exergue est ici plutôt un bord d'œuvre, généralement au plus près

1.4.1. Epigrafoaren ezaugarriak

Epigrafoari Genettek aurkitzen dizkion puntuak eta LVP-en den «errana» («devise»), «epigrafo» bezala definitzeko balio duten puntuak ondokoak dira. Lehenik, epigrafoaren testua autore-errana izan daiteke;³³ liburuan den testutik independientea da; epigrafo historikoa latinez da, gehienetan bezala; epigrafoa anitzetan titulua dagoen orrian kokatzen da, baina —LVP-en bezala—, testuaren bukaeran ere izan daiteke, gainerako *corpus*-etik zuri tipografiko batek bereizten duela, orduan betekizun berezi bat badu “bukaerako erran” bezala;³⁴ gehienetan ‘alografoa’ da, hots ez da obraren autorearena; funtzio bereziak betetzen ditu, ondoko lerroetan ikusiko den bezala.

1.4.2. Epigrafoaren lau funtzioak

Genetten ustez, epigrafoak lau funtzio betetzen ditu:

1. tituluaren erranahia argitzen du;
2. testua komentatzen du “erranahia zeharka zuzenduz”;
3. agerian den mezua azpian beste mezu bat gordetzen du;
4. kultura zeinu bezala, “intelektualitate pasahitza”³⁵ bezala agertzen da.

1.4.2.1. Lehen bi funtzioak: tituluaren eta bukaerako epigrafoaren arteko lotura

Lehendabiziko bi funtzioak aipatzerakoan argiki ikus daiteke titulua eta epigrafoa elkari semiotikoki lotuak direla tipografiaren bitartez (letra humanistiko kapitalean idatziak dira biak), hizkuntzaren bitartez (latinez biak) eta semantikaren bitartez (erranahi linguistikoa dute biak).

Kontsideratuz liburuaren arkitektura, erran daiteke LVP-ren eraikuntza zirkularra dela: epigrafoak tituluaren erranahia zehazten du, horrela liburu osoa geroari buruz irekiz. Lot bagenitza bi erranak, *rebus* humanistiko baten gisako erranaldia genuke: “Linguae vasconvm primitiae³⁶ debile principvm melior fortvna seqvatvr”. Bestalde, argi da ere eskaintza-epistolaren bukaerarekin lokarri zuzenak badituela gainera epi-

---

du texte, donc après la dédicace, si dédicace il y a. (...). Je n’en trouve aucune trace, au moins selon la définition susdite, avant le xviie siècle. Mais peut-être faut-il en voir l’ancêtre dans une pratique plus ancienne, qui serait la devise d’auteur. Le texte de la devise peut bien être une citation, comme le *Ab insidiis non est prudentia* emprunté à Pline que Mateo Alemán intégra au frontispice d’au moins deux de ses œuvres: *Guzman d’Alfarache*, et son *Orthographe castillane*. Ce qui distingue la devise n’est donc pas forcément le caractère autographe, mais son indépendance par rapport au texte singulier» (2002 [1987]: 147-148).

³³ Kasu honetan *devise*-aren definizioarekin konkordantzian da (ikus Genettek dioena aurreko oharrean).

³⁴ «Un autre emplacement possible, comme pour la dédicace, est la fin du livre: dernière ligne du texte, séparée par un blanc (...) l’épigraphe terminale est en principe, après lecture du texte, d’une signification évidente, et plus autoritairement conclusive: c’est le mot de la fin, même si l’on affecte de le laisser à un autre» (Genette [1987] 2002: 152).

³⁵ Azken puntu honi buruz: «La présence ou l’absence d’épigraphe signe à elle seule, à quelques francions d’erreur près, l’époque, le genre ou la tendance d’un écrit» (Genette [1987] 2002: 163).

³⁶ Hitzaren muturra letra etzanez agertzen da espazio faltaz.

testu honek, ideia berdina aurkitzen baita bereziki pasarte honetan: “... eta çure hatse honetic dadin aitzinerat augmenta continua eta publica mundu gucietara (...) et eginen direnec çüero duten causa oboro haren abançatzeço”.

1.4.2.2. Hirugarren funtzioa: mezu gordearen hipotesia

Genettek dio agerian den mezuaren azpian gordea den beste mezu bat bada: “De la troisième fonction, j’ai dit qu’elle était la plus oblique. J’entends par là, bien sûr, que le message essentiel n’y est pas celui que l’on donne pour tel” (Genette [1987] 2002: 161). Hipotesis bezala aitzina daiteke «Debile principium melior fortuna sequatur» bukaerako erranaldi horren mezu linguistikoaren azpian badaitekeela bigarren mezu bat, ebangelikoa dena: *Imitatio Christi*-a osoki bizitzeko erreformistek garai hobekoak ukanen dituztela geroan. Euskararen inprimatzeari esker, zabalitzen ari dela beti gehiago Kristo kurutzifikatuaren ele unibertsala (ik. Arcocha & Oyharçabal 2008). Ondorioz, jakinez ingurugiroa zaila dela garai hartan Frantzian eta bereziki Bordelen (ik. Baranova 2002) ebangelistendako (hain zuzen «debile principium»), geroa oparoa izan den dela Kristoren zinezko legea zabalduko baita lur guzian («melior fortuna sequatur»).

1.4.2.3. Laugarren funtzioa: kultura seinaleak

Kulturaren seinaleetat hartu behar dira Erroma klasikoko epigrafien eran erabiltzen diren karaktere humanistiko kapitalen erabilera, eta epigrafoaren hautua bera. Epigrafo horren jatorria kultura humanistikoan kokatu behar litzateke dudarik gabe. Jadanik aipatu bezala, Ovidiok *Metamorfosiak*-etan erabili erran baten aldaera da, baina ene ustez ez du horrek erran nahi Ovidio ez zela aurreko beste iturri batzuek baliatu. Erran zahar edo sententzia moduan Ovidioren iturritik kanpo, modu paraleloan erabil zitekeelako.

Sententzia hori forma ezberdinetan aurkitzen bada³⁷ iturri ezberdinetan, dudarik ez humanisten artean arrakasta berezia baduela, *LVP*-ren garaian bederen beste bi lekukotasun humanistiko famatu identifikatzen ahal baitira letretan. Lehena ezaguna den Rabelaisek erabili “Debile principium melior fortuna sequetur”³⁸ eta bestalde, hitz-joko bat eginez, Julius Caesar Scaligerok erabiltzen duen aldaera antitetikoa: “Bona principium debile fortuna sequetur”.³⁹

³⁷ Ik. Oroz Arizcuren (2008): “FleBILE principium melior fortuna secuta est”; “FleBILE principium melior fortuna sequetur”; “DeBILE principium melior fortuna sequata” www.euskaltzaindia.net/dok/ikerbilduma/69623.pdf

³⁸ Ik. Rabelaisek Margarita Nafarroakoaren memorioari eskaintzen dion *Le Tiers Livre des Faicts et Dicts Héroïques du bon Pantagruel Composé par M. Fran. Rabelais docteur en Medecine (...)*-en aurkitzen den bertsiio horietarik bat, *Comment naissent les procès, & comment ilz viennent à perfection* deitzen den XLII kapituluak: «La manière est telle que dict gl. p. q. j. c. Paulus DeBILE principium melior fortuna sequetur» (Rabelais, Michel Fezandat edizioan, Parise 1552). Ene erreferentzia F. Bon-en edizio numerizatutik heldu da. Edizio hau 1552koari aldakuntzarik ekarri gabe egina da [www.http://un2sg4.unige.ch/athena/rabelais/rab_tier.html](http://un2sg4.unige.ch/athena/rabelais/rab_tier.html)

³⁹ Ik. Oroz Arizcuren in *op. cit.* www.euskaltzaindia.net/dok/ikerbilduma/69623.pdf

II. *Linguae vasconvm primitiae*-ren peritestualitate editoriala

II.1. *Kahier eta orrialdeketa*

LVP zazpi kainerrez moldatua da, kaier bakoitza lau orrialdetakoa delarik, beraz *In cuarta* da. Kaier bakoitza, orriaren azpian eskuinetik agertzen den “sinadurak” ezberdintzen du. Horrek erran nahi du zazpi kaierrak bat bertzearen ondotik ezartzen direla gero elkarri josteko, bost orrialde guzietz honelako zazpi sinadurak agertzen direlarik: “Aij” (ik. Eskaintza epistolaren argazkia), “B”, “C”, “D”, “E”, “F”, “G”. Liburuak ez dauka bertze orrialdeketarik.

II.2. *Titulu-orria*

LINGVAE VASCONVM PRIMI-
tiz per Dominum Bernardum Dechepare
Rectorem sancti michælis veteris.

LVP: Titulu-orria

Titulu-orrian bi gune berezi badira. Orriaren lehen eremua latinezko idazkiak hartzen du eta bigarrena grabatuak. Gorago seinalatu bezala, lehen gune horretan seinalatzeko zaizkigu: liburuaren titulua kapitaletan; autorearen nortasuna; autorearen kargua eta lan-lekua.

Bigarren eremua grabatuak hartzen du. Ohar horiek guziak frango berriak dira orduko liburu inprimatuetan. Komeni da hemen berriz gogoraraztea garai modernoan dela agertzen, autorearen izenaren finkatzeko kezka (Febvre-Martin [1958] 1999: 367); ik. *Onimatoaz* den zatia.

II.3. Kolofoia

LVP, ezkerretik liburuaren azken testua (*Sautrela*) eta bukaerako epigrafoa eskuinetik, kolofoia

Liburuaren nortasunaren azpimarratzaile, zuzenbide tipografikoaren bilgune, eta faltsifikatzaileen kontrako justizia larderien kokagune den eremu berezi hori, 1550 urteetaraino iraunen duen ohidura baten arabera, bukaeran kokatzen da (Brun-Toulet 1968: 29). Ohidura den bezala, bukaeran agertzen da *LVP*-en ere.

Zergatik kolofoia frantsesez idatzia den aipatu behar da laburzki. *LVP* euskaraz inprimatua izanikan ere, Bordeleko Parlamentuan De Pontac funtzionarioak sinatzen duen kolofoia frantsesez (eta ez latinez) inprimatua da, François I.aren 1539ko agorriaren 15eko Villers-Cotterêts-eko ordenantzaren 110. eta 111.en artikuluen arabera,⁴⁰

⁴⁰ Xehetasun gehiago urrunago artikulua honetan berean in “III. Euskararen gramatizazioaren lehen urratsak”. Villers-Cotterêts-eko ordenantzaren testuaz ikus <http://www.assemblee-nationale.fr/histoire/villers-cotterets.asp>; http://fr.wikipedia.org/wiki/Ordonnance_de_Villers-Cotter%C3%AAts

legezko arazoen frantsesez inprimatzeko obligazioa baita orain. *LVP*-ren kolofoiaren testuak dio:

Extraict des registes de Parlement

Svpplie humblement François Morpain, maistre Imprimeur de ceste ville de Bourdeaulx: que pour imprimer vn petit tracte intitule, Linguæ vasconum primitie, luy a conuenu faire plusieurs fraiz & mises. A ceste cause plaise a la Court inhibitions estre faictes a tous les Imprimeurs libraires de ce Ressort de imprimer ou faire imprimer ledict Tracte, & a tous march(an)s de nen vendre dautre impression dans troys ans a peine de milliures tourn(ois) & ferez iustice. Veue laquelle requeste la court fait les inhibitions requises par ledict Morpain a peine de mil liures tourn(ois). Faict a Bourdeaulx en Parlement le dernier iour Dapuril, mil cinq cens quarante cinq.

Collation est faicte.

De Pontac.

Kolofoiari frantsesez agertzen diren xehetasunek titulu-orrian latinez ezarriak ziren aipamenak ziurtatzen eta osatzen dituzte:

- i. Berriz aipatzen da liburuaren titulua, aldi honetan kolofoiari, erromatar minskuletan eta bariante ortografiko batekin (“primitie” “primitiæ”-ren orde): “Linguæ vasconum primitie”;
- ii. Testua frantsesez «petit tracte» («tratatu ttipi») edo “ledit Tracte⁴¹” (“tratatu”) bezala kalifikatzen da. Izendatze horrek “liburu”-aren erranahia du dudarik gabe. Kontsidera daiteke ere “tratatuaren” zentzua (ikus *Diccionario de Autoridades*) ukan dezakeela “euskararen primiziaz” ari delako;⁴²
- iii. Zuzenbide tipografikoa agertzen zaigu inprimatzaile-editorearen eta behar bada liburu-saltzailea den François Morpainen izenarekin;
- iv. inprimatze-lekuarekin (Bordele);
- v. 1545eko apirilaren azken eguneko (“dernier iour Dapuril, mil cinq cens quarante cinq”) pribilegio datarekin.⁴³ 1545eko apirilaren azken egun horretan *LVP*-ren inprimatzea bukatua ote zen? Ez da segurantzarik.

⁴¹ Bi hitzak AAS-ek azpimarratuak.

⁴² Lehenago duda bat ukan nuen (ikus Arcocha-Scarcia 2005: 119). Argi da enetzat, orain, analisis peritestuala egin ondoan, *LVP*-ek badituela “liburu-objektuaren” marka guziak.

⁴³ Ik. Oroz Arizcurennek dioena:

En el texto que presentó Morpain para justificar un privilegio de la Corte en su favor, argumenta que, para imprimir ese libro, ‘luy a conuenu faire plusieurs fraiz & mises’ o habla mirando al futuro, de ‘fraiz necessaire à l’ouverture de ladictie impression’, sino de gastos que ha tenido ‘pour imprimer un petit tracte intitule, Linguæ vasconum primitie’

De esta información podemos deducir llanamente que, al solicitar el privilegio, el trabajo de imprenta de este libro estaba ya en una fase avanzada, casi a punto de concluir. Razón suficiente para que supongamos que en los meses que faltaban hasta el fin del año se podía terminar cómodamente la impresión, y para que admitamos consiguientemente para ésta el 1545, sobre todo si consideramos que ese año duró, según el calendario francés, hasta Pascua Florida de 1546, que fue el 25 de abril. Pero computemos según el calendario romano, a la moderna. Para que supongamos o admitamos, sí; para que estemos seguros, no. Pues era un lugar común en la solicitud del privilegio mencionar los ‘plusieurs grans fraitz et mises’, a veces con *despens*, invertidos en proyecto, lo que desvirtúa algo nuestra suposición.

Kolofioan irakur daiteke Morpaineek gastuak “inprimatzeko” *jadanik* aitzinatua kiztuela, hots, pribilegioa ukan aitzin: “que pour imprimer vn petit tracte intitule, Linguæ vasconum primitie, luy a conuenu faire plusieurs fraiz & mises”. Uler daiteke, beraz, LVP-ren inprimatzea edo bukatua dela edo bukatuxea, baina zorigaitzez azken ohar hori ez da zehazki ezagutzen. Ohartzekoa da Oihenartek ere nahasten dituela pribilegio-data eta inprimatze-data 1665ean frantsesez euskal arte poetikoaz idazten ari den zirriborroan 120 urte lehenago «poesia euskaldun bat» inprimatu zela aipatzen du. Lehenik, barratua duen pasartean: «Ie ne scay si Mossen bernad dEche- pare, En son Viuant curé d'Eyeralarre, au pays de Cize, qui Uiuoit, Il y a six Uingts ans, (...)» (Oihenart [1665] 1967: 35). Gero, barratua duena berriz garbira pasatzean: «Ie ne scay si Mossen bernad dEtchepare En son Uiuant Curé deyheralarre au pays de Cize qui Escrivoit Il y a six Uingts ans (...)» (Oihenart [1665] 1967: 37).

Bordeleko Morpain inprimatzaileak eskatu hiru urteko pribilegio-eskaera legez onartu zuen Parlamentuak (*A ceste cause plaise a la Court*), eta, beraz, hiru urtez kopia faltusuez zaindua zen liburua. De Pontac⁴⁴ funtzionarioak konsignatua zuen Parla- mentuan⁴⁵ (*Faict a Bourdeaulx en Parlement (...) Collation est faicte. De Pontac*).

1979an P. Altunak aitzinatu zuen hipotesian —Juaristik 1987an eta Kortazarrek 1997an errepikatua—, aditzera ematen zen pribilegio horren izateak adierazten zuela LVP-ek beste inprimatze bat ukan zuela lehenago. Ene ustez, frantsesez idatzia den kolofoiaren okerreko irakurketan eta garaiko inprimatze ohiduren ez ongi ulertzean oinarritzen da interpretatze hori.

Más seguridad nos habría dado un colofón en regla, una indicación expresa de la fecha (y del lugar) de la publicación, que solía acompañar al *Cum privilegio*, muchas veces con mención de la imprenta. (...)

Del análisis del Extraicts des registes de Parlement de Burdeos en su ámbito no es posible sacar conclusiones definitivas sobre la fecha de publicación de *Linguae vasconum primitiae*. Si suponemos que la impresión siguió por el cauce normal, y suponemos que el plazo de tres años de privilegio comenzaba el día 30 de abril de 1545. Sin embargo, debido al silencio del tipógrafo, barruntamos que han podido surgir problemas que retrasaron esa publicación.

“Que quede *sub iudice lis*.” (Oroz Arizcuren 2008: 443-457).

⁴⁴ Seguraski 1550 urtearen inguruan Bordeleko Parlamentuko kontseilari izan zen L. de Pontac (c. 1505-c. 1566).

⁴⁵ Formulazioa ohiturazkoa dateke. Marotek 1533an Villonen poesiez egiten duen edizio berrian iduriko formulazioa aurkitzen da. Lekua aldiz ez da berdina. Maroten edizioan hastapeneko paratestuen artean aurkitzen da eta ez kolofoiaren parte bezala, 1530 urteetarik landa gero eta gehiago inprimategiek liburuetan zuzenbide tipografikoari emanen dioten leku berezia hartuz (Brun-Toulet 1968: 27). Kasu honetan kolofoiak titulua eta inprimatze bukaerako data hartuko ditu soilik (Marotek Villonen poesiez egiten duen edizioan, adibidez, “1533ko irailaren ‘azken eguna”). Abisuak honela dio:

«A monsieur le Bailly de Paris, ou son lieutenant.

SVpplie humblem(en)t Galiot du Pre libraire iure de l’universite, qu’il vous plaise luy permettre faire imprimer & vendre les œuvres de feu François Villon, puy nagueres a la dilige(n)ce. de Cleme(n)t Marot valet de chambre du Roy nostre sire reueues, corrigees, & ordonner deffenses estres faictes a tous qu’il appartiendra, qu’ilz n’ayent a imprimer ne vendre lesdictes oeures selo(n) la coppie dudict supplia(n)t iusques a deux ans apres ensuiua(n)s, affin qu’il se puisse rembourser des impenses qu’il luy conuiendra faire pour l’impression dudict liure: & ferez bien. Il est permis avec les deffenses ce que requiert ledict suppliant. Faict le xxj Septembre, mil cinq cens xxxij.» I. Morin.» (*Les œuvres de François Villon...*, Maroten ed. Parise 1533).

Ezaguna da XVI. mendearen hastapenean inprimatzaile humanisten tailerretarik atera liburu anitz bertze inprimatzaile batzuk faltsifikatu zituztela papera eta tipografia arruntetan eta prezio apaletan inprimatuz (Febvre-Martin).⁴⁶ Ekintza horrek diru galtze handiak sorrarazten zituen inprimatzaile humanistendako. Horregatik, inprimatzaileek eta editoreek argitaratze garrantzitsu bat egiten zutelarik, botere publikoen pribilegioa eskatzen zuten. LVP-ren kasuan, pribilegioa hiru urterena izateak, eta jadanik aipatu den izunaren inportantziak agertzen ote dute inprimatze horri inportantzia ematen zaiola Akitaniako eskualdean? Ezin erran.

LVP-ren harreraz, bi aipamen labur baditugu XVII. mendean. Lehena, Isastirena. Isastik irakurria zuen eta baiezki baloratua.⁴⁷ Bizkitartean, ez dakigu irakurri zuen alea Morpainen ala Morront(z)en ediziokoa zen. Dena den, Isastiren bertsioan Etxepareren bertsioak aldatuak aipatzen dira.⁴⁸ Interesgarri den datua da, halere Isastiren lekukotasunak frogatzen baitigu LVP mugaz bertzaldeko euskaldeen ere ezagutu zela XVII. mendeko lehen bi hamarkadetan (ez dakigularik zer neurritan).

Beste datua Oihenarten jadanik aipatu dudana euskal arte poetikoaz 1665an idazten ari zen zirriborroan agertzen dena da. Bi aldiz datu berdintsua aipatzen du: lehen aldiaren barratzen du idatzi duen guziaz eta bigarren aldiaren berkopiatzen du barratu zuena. Zirriborro horietan bi edizio aipatzen ditu, 1545ean pribilegio ukan zuena, gaur ezagutzen dugun *unicum*-a, eta Erroango Morront(z) inprimategitik atera edizioa.

Oihenartek, 1656an, LVP-tik atera bertsio bat zitazten zuen 1656ko *Notitia*-ren bigarren edizioako XIV. kapituluari. Liburua aurki zitekeen, beraz, 1545tik (Oihenarten LPB-ren arabera “duela 120”) 1656-1665 urteak arte bederen. Oihenartek LVP-ren bi aleak, 1545ko pribilegio-data duena, Morronten inprimategitik ateraia dena “Arte poetikoa”-z idazten ari duen zirriborroan idazten baitu azken edizioa akatsez betea dela, bai barratua duen bertsioan, eta bai garbira pasatua duen bertsio

⁴⁶ Ikus Febvre-Martin ([1998] 1999: 339):

Les publications des imprimeurs humanistes furent (...) fréquemment contrefaites au début du XVIIe siècle. A Paris, les impressions de Josse Bade sont souvent copiées par un groupe de libraires et d'imprimeurs, et l'imprimeur Des Prés va même, pour que l'imitation en soit parfaite, jusqu'à faire tailler un encadrement reproduisant l'un de ceux que Bade faisait figurer en tête de ses éditions. De même, à Lyon, on n'hésite pas à reproduire les éditions bâloises et vénitiennes. Si bien qu'à cette époque un Erasme ou un Despautère avaient sans cesse la surprise de voir paraître un peu partout des rééditions de leurs œuvres, pour lesquelles ils n'avaient nullement donné leur accord.

Pour éviter ces inconvénients, les éditeurs qui entreprenaient une publication importante furent de plus en plus amenés à solliciter des pouvoirs publics un privilège leur accordant pour un temps le monopole de l'impression et de la vente du texte qu'ils publiaient.

⁴⁷ J. de Urquijok dio: «Hubo, sin embargo, un escritor vasco, Lope de Isasti, que en 1625, dejó consignadas las siguientes palabras, en su *Compendio Historial de Guipúzcoa*: «Muchos años que M. Echepare de Navarra la Baja compuso un libro en esta lengua a lo divino»; pero, como dicho *Compendio* no se imprimió hasta 1850, esa curiosa noticia no trascendió, por lo visto, a los escritores vascos, hasta que, en 1847, Gustave Brunet, a quien Francisque-Michel habla del *Linguae Vasconum Primitiae*, publicó en *Actes de l'Académie royale des Sciences, Belles-Lettres et Arts de Bordeaux* la primera reimpresión del Dechepare (...). Ikus «Introducción a nuestra edición del *Linguae Vasconum Primitiae de Bernard Dechepare*», in <http://www.euskomedia.org>

⁴⁸ Nik Isastiren izkribuen XIX. mendeko edizioa dut ezagutzen. Eskuizkribuak ikusiak ez ditudanez, ez dezaket balora zein kanbiamendu ekarri diren ala ez diren ekarri XIX. mendeko izkribuan; ikus 74. oh.

honetan: “Une poesie basque quil fist Imprimer a bourdeaux chez françois morpain Et laquelle a esté depuis reimprimee a Rouen chez adrian morront, *Mais fort In-correcte*” (AAS-en etzana, Oihenart [1665] 1967: 37).

Morpain inprimatzaileaz dakizkigun xehetasunak Robert Desgravesenganik heldu direnak dira (Desgraves 1998). Parisetik Bordelen finkatzeko heldu zen Gaspar Philippe inprimatzaileak zuen lehendabiziko inprimatze leku finkoa ireki Bordelen 1520ean. Parisetik zekarren materiala letra gotiko eta letra apaindu «frango higatuez» egina zela dio Desgravesek. Philipperen segida Jean Guyartek hartu zuen (1520-1542), hau gero ezkontzen delarik Ginette Moline Philipperen alargunarekin. François Morpainen izena garai horretan agertzen zaigu. Guyarten langilea da lehenik eta gero honen inprimategia du hartuko bere gain 1542an, 1563 arte. Inprimategia hartzen duen urte berean, hots 1542an, karaktere tipografiko berriak, humanisten *lettera antiqua*-k sarrazten ditu lehen aldikotz Bordelen. Karaktere tipografiko berri horiekin inprimaturen da *LVP*. Morpainen heriotzaren ondotik (1563), “La Veuve Morpain”, haren alargunak, hartuko du bere gain inprimategia 1570 arte eta gero Pierre de Ladimek (1571-1587).

II.3. “Aduertant...” Abisuaz

LVP-ren inprimatzaileei eta irakurtzaileei ezarria zaien abisua hau da:

“Aduertant Impressor, & lectores quod. z. nunquam ponitur pro. m. Neq(ue). t. ante . i. pronunciatu r pro. c. Et vbi virgula ponitur sub. ç. hoc modo quod fit dum prae ponitur vocalibus .a.o.u. Tunc. c. pronunciatu r paulo asperius quam z. vt in. ce. ci.”

[“Ohar bitez inprimatzailea, eta irakurleak z. ez dela sekulan *m.*-ren ordez ezartzen ez eta *i.*-ren aitzinean *t.* ez dela *c.* ahoskatzen. Eta modu honetan bezala *a. o. u.* bokalen aitzinean *ç*-ren azpian kakoa ezartzen delarik orduan *c.* ahoskatzen dela z. baino pixka bat latzago *ce. ci.*-n bezala.”]

¶ Aduertant Impressor, & lectores quod. z. nunquam ponitur pro. m. Neq. t. ante. i. pronunciatu r pro. c. Et vbi virgula ponitur sub. ç. hoc modo quod fit dum prae ponitur vocalibus. a. o. u. Tunc. c. pronunciatu r paulo asperius quam. z. vt in. ce. ci.

LVP: Abisua

Frantsesaren “gramatizazioan”⁴⁹ gertatzen diren fenomenoak inportanteak dira *LVP*-ko euskararen ortotipografiatze-sistemaz zerbait ulertzeko; “Aduertant”. (“Ohar

⁴⁹ Ik. Cerquiglini (2004: 52-53): «Plus généralement la langue française entre dans un processus de «grammatisation», selon de terme de Sylvain Auroux, qui désigne ainsi l'équipement technique dont une langue peut être dotée (grammaires, dictionnaires, etc.), et la conscience de cet équipement (politique linguistique, enseignement, etc.). Cette grammatisation du français que le Moyen Âge avait ignorée, et dont le latin était seul bénéficiaire, accompagne le rayonnement nouveau des langues vulgaires;» (etzanak AAS-enak).

bitez...”) “Abisua”-n “ç”-aren aipamenaren ikustea aski da gauza horietaz ohartzeko. “ç” edo “C buztanduna” 1530 urteetan sartu zen Parisen, eta LVP-ren garaietan sartu dateke Morpainen bidez Bordelen. Meigretrek *Traité touchât Le Commvn Vsage de L’Escritvre Françoise...* tratatuan pasarte luzeak eskaintzen dizkio “C”-aren grafia-ahoskeraren problematikari, azpimarratuz “C buztandunak” dakarren aitzinamendua ([1542] 1545).

LVP-eko «Aduertant...» abisua latinaren eta frantsesaren irakurtze kodeak ezagutzen dituzten irakurleentzat egina da eta haren egileek irakurle aditu horrentzat beharrezkoak diren puntu problematikoko guti batzuk dituzte bakarrik aipatzen. Gainerako punduetan, oharraren egileek suposatzen dute irakurle letratuak oinarrizko kodeak ezagutzen dituela. Badaki zer balio foniko eman ‘v’ grafemari balio kontsonantikoa duelarik, “vihoça” hitzean bezala, edo bokalikoa “Vnharçuna” hitzean bezala; badaki tilde zeinu diakritikoak laburdura balioa duela ‘ã’ bokalaren gainean delarik “cãpora” hitzean bezala, eta “campora” duela irakurri behar; badaki puntuaren funtzioa zein den (zergatik puntuaren ondotik maiuskulak erabiltzen diren, edo zergatik puntua koplen bukaeretan aurkitzen den), etab.

«Aduertant» abisua inportantea da euskararen gramatizazioa nola arrazoitzen den LVP-en agertzen duelako. Erakusten du bereziki euskal “ortotipografiaz”⁵⁰ izan zitezkeen eztabaidetan oinarrizko eztabaidetarik bat euskararen fonetikaren arabeko transkripzio egokiaren aurkitzea zela. Hain zuzen, garai hartan frantsesaren gramatizazioan puntu hori oinarrizkoa baitzen eta prezeski Meigreten “fonozentrismoan” (Cerquigliani 2004: 70-71)⁵¹ ikus daitekeen bezala.

Berriz ere ohartzeko gara euskararen normalkuntza linguistikokoaren ulertzeko frantsesarenean zer gertatu zen behatu behar dela. Bertzalde, aitzinatu behar da ene us-tez, Etxeparek LVP-en egin hautu linguistikoen eta Leizarragarenean artean suma daitekeela *continuum* bat, eta are gehiago aitzinamendu bat. Morpainen inprimategian gauzatu den euskararen gramatizazioaren hastapenak itxura guzuen arabera jarraiki du 1545 eta 1571 artean Akitaniako inprimategietan.

⁵⁰ Hitza —N. Catach-ek sortua— Cerquiglianik bere gain hartzen du (2004: 53-54): «Les années 1530 paraissent à bien des égards fondatrices. Faisant émerger le thème de la fixation orthographique, proposant des linéaments d’une pratique, elles orientent ce qui deviendra plus tard un véritable courant réformateur. Moins pour l’inspiration générale (le phonocentrisme préoccupe peu des éditeurs désireux seulement de procurer une copie probe, régulière et lisible) que pour les méthodes, et les solutions proposées. La réforme orthographique naît dans ce que Nina Catach a justement nommé l’«*orthotypographie*» (AAS-ek azpimarratua). Elle s’inscrit dans le labeur éditorial, relève de l’activité humaniste qui apprête le texte: dessin et choix des caractères, mise en page, séparation des mots, majuscules, ponctuation. Elle est fondamentalement un toilettage de la graphie, et comme son édition; les réformateurs sont toujours des professeurs, des philologues émendant l’orthographe comme ils corrigent les textes, les pourvoient de signes diacritiques et de ponctuation, les annotent. De cette activité seconde, le meilleur exemple est la mise en œuvre d’une accentuation. Nouveauté dans la graphie française, les accents sont significatifs de cette orthographie des années 1530, ils constituent l’acquis principal de la modernité renaissante («le seul vrai progrès est ici»), fondent et illustrent le geste réformateur».

⁵¹ Cerquiglianik Meigretrek bere *Traité*-an hartzen dion jarrerari, «idatz ahoskatzen duan bezala» («escris comme tu prononces»), «fonozentrismoa» deitzen dio, hitzaren ahoskatzean, soinuak, oinarritzen delako izkribu konbentzioen erabilera gramatikokoaren finkatzeko.

Abisuan ikusten da ortografiaren finkatzeko ahoskera oinarriztat hartu behar dela eta ortografia ahoskeraren menpe dela.⁵² Meigreten gomendioaren arabera frantsesaren ortografiaren erreformatzeko:⁵³

«& escrits comme tu prononces. (...) L'écriture secondement peut estre mauuaise, quant elle est composée de plus de lettres que ne requiert la pronôciation: par ce que telle écriture donne occasion de faire fausse lecture, & et de prononcer voix, qui n'est point au vocable» (*Traité... Des causes de Fausse Ecriture Avec leur blasme. Chapitre premier*)

«ayans tousiours comme ie vous ay dict la prononciation deuant noz yeux: car cest le vif, & le refrain de nostre écriture» (*Traité... Des diptongves. Chapitre III*).

LVP-eko «Aduertant»-en arazoak txistukari frikari ahoskabearen soinuarendako hautatu behar den grafiaren inguruan dabiltzala ikusten da. Kontua delarik hau: soinu batek ez ditzan grafia ezberdinak ukan. Helburuak arrazionala behar du, eta aterabideak ere bai. Kausitzen da hemen ere berriz humanismoaren “aztaparraren” seinale seguru bat xinpletasunaren erabilpenean datzala: Ciceroren, Quintilianusen, Erasmoren sinpletasuna jarrera linguistikoetan, eta Kristok Ebangelioan praktikatzuten sinpletasuna jarrera ebangelikoan.

Humanismoaren izpiritua eta zentzu praktikoa —ikus Toryren lanak, Maroten Villonen edizioa, Doleten gramatika, Meigreten tratatua— ortotipografia printzipio ahal bezain sinple eta argietan oinarritu behar da, letrak irakur errexak behar dira, ez gotikoak bezalakoak. Inprimatzearen bidez humanismoak sustatu «herri-hizkuntzen dantzara» lehen aldiz sartzen den “heuscara” ildo horretan sartzen da. Erran gabe doa, “herri” hitzak ene lumapean zentzu jakintsuena duela, XIX. mendeak sustatu duen “herri”, “populu” ikuspegi neo-erromantikoarekin ezer ikustekorik. Kontra-zentzu oso bat da Etxepare “herri” (= ez letratu) ildo horretan kokatzea.

Erran dut gorago euskararen ortotipografiatzeak pausatzen zituen arazoei aurre egiteko ikusten diren aterabideak, 1530-1545 inguruan frantses humanistek frantsesaren ortotipografiatzeko ukan zituzten saioetara hurbildu behar direla. Euskaraz txistukari frikari ahoskabearen ortotipografiatzeko «Aduertant»-en agertzen den oharra salatzen du “C” grafiak “nahasmenduak” ekartzen dituela euskararendako ere. Pundu horri doakionez, behe-rago ikusiko den bezala, Etxepare-Lehet-Morpainek euskararendako hautatu aterabidea Meigretrek bere “Traité”-an frantsesarendako proposatu aterabidea kontuan hartuz egina dateke “Ç”-ren inguruan zabaltzen duen solasaldiak erakustera ematen duen bezala. Horrek, halere, ez du frogatzen Meigret iturria zuzenean ezagutzen zutenik Etxepare-Lehet-Morpainek, Toryk 1529-1532 datetan, Doletek 1540ean, besteak beste, aipatzen baitzuten txistukari hortzkari gogorraren ortotipografiatzeko “C”-ak zekartzan arazoak. Dena den, frantsesaren ira-

⁵² Ideia, ikuspegi aristoteliko zaharretik datorrelarik (arima/hitza/eskrittura) (Cerquiglini 2004: 72).

⁵³ Ik. berriz Cerquiglinik dioena: “Louis Meigret avait pourtant publié en 1542 (et conçu sans doute, d’après son aveu, dès les années trente) une réforme radicale, cohérente et qui fait l’admiration des historiens de la graphie. Pour la première fois, l’orthographe française traditionnelle était critiquée dans son principe et ses défauts, ses incertitudes examinées et dénoncées; pour la première fois, la fixation de cette orthographe était envisagée concrètement, par le biais d’une simplification, et assortie d’une formulation d’ensemble. Meigret énonce en effet une idée simple et qui fera fortune: il convient d’écrire comme on parle» (Cerquiglini 2004: 70-71).

kurlearendako “C”-aren grafiaren ahoskera zuzenaren inguruko arazoa eta “Ç”-k dakarren salbabidea problematika berria da oraino 1542an Frantzian, frantsesaren normalkuntza bidean. Frantsesarendako dio Meigretrek “C”-ren grafia bereizi beharko dela soinua “S” delarik eta “K” delarik —“Car il me semble qu’il est aussi raysonnable de diuersifier le C, quant il sonne en S, de celuy qui sonne en K— ikusiz “ahoskera ere dibertsoa dela” —“attendu mesmement que la prononciation est diuerse”— eta kontseilatzen du “ç”-ren sartzea, espainolen ohidurari jarraikiz, nahaskeria hori zuzen dadin:

Pour nous oster doncques de ceste confusion du C, i’ay aduisé que les Hespaignols ont vng ç crochu, ou à queue, dont nous pourrôs vser deuant toutes voyelles: deuât lesquelles nous vsurpôs le C, en S (*Traité... Des consonâtes. Chapitre III*).

Impressor⁵⁴ & lectores”-i «Aduertant» baten gehitzeak, agerrarazten du, izan ere, aipatuak diren hiru punduei ekartzen zaien aterabidea berria dela, eta ez dela ongi ezagutua, edo ez dela batere ezagun Bordeleko elite kulturallean eta Akitaniakoan. Alderantziz izan balitz, ez zen «Aduertant» baten gehitzeko beharrik izanen... «Aduertant»-en erredakzioa gobernatzen duen printzipioa, erran bezala Meigretrek 1542an aipatu sinpletasunaren bidetik doa, eta, hain zuzen, aitzinatu zuen printzipio oinarritzakoaren arabera: soinua da lehen, gero izkribua, “gure hizkuntzaren erabilerak bakarrik gobernatu behar duelako gure ahoskera”, “Car le seul vsage de nostre lague doit gouverner nostre prononciation”.

Abisuan letratuarendako berriak diren aldakuntzak ondoko lerroetan aipatuak dira.

II.3.1. *M*-ren abrebizioaz

“quod. z. nunquam ponitur pro. m.” «z. ez dela sekulan m.-ren ordez ezartzen”.

Adibidez, “cuz”-ek ez du “cum”-en balioa izanen; ikus Oroz Arizcuren (2008: 453). Dirudienez, kasu honetan ere irakurketa erraxaz nahi da “Z” letra bezala erabiliz, ez zeinu diakritiko gisa. Beharbada arazo hau agertzen da gero aipatuak diren txistukarien ahoskatzearen grafiarekin lotua delako “Z” letra greko honen kasua.⁵⁵ Horregatik uler daiteke zergatik “Z” letra bezala agertzen den LVP-en eta nehoiz ez laburdura bezala, adibidez: “oroz”, “ezac”, “eztaguiten”, “partizia”, etab.

⁵⁴ Ohar hau barnekoendako (euskarafonoendako) bezainbat kanpokoendako (latin klasikoaren irakurle eta frankofonoendako) egina da. Oharrak informazio bat dakar liburuaren ofizioko jendeendako («Impressor») eta irakurle orokorrendako («lectores»): *Aduertant*-en adierazia zaigu liburu guzia nola behar den hartu, errezebitu eta kulturalki kokatu, bere materialitatean, eta nola irakur daitezkeen euskararen ahoskeraren arabera.

⁵⁵ Garai berean frantsesaren gramatizazioaren arloan ere, beste era batez hizkuntzek fonetika diferentak dituztenez, Z letraren inguruan arazoak badira, Meigreten oharrek agertzen duten bezala:

Car au lieu du z que nous prononçons souuent, nous escriuons vne s, mesmement entre deux voyelles, comme en disons, saisons, & ainsi de tous les autres. Au contraire aussi comme quasi pour recompense, nous escriuons vng z final, là ou souffiroit vn s. (*Traité... Des consonâtes. Chapitre III*).

II.3.2. ‘TI’-ren / ‘CI’-ren ahoskatzeaz eta ortotipografiatzeaz

“Neq(ue). t. ante . i. pronunciatur pro. c.” “eta i.-ren aitzinean t. ez dela c. ahoskatzen”.

Etsenpluak, ahoskera eta grafiaren (“pronunciatur pro. c.”; “t. ante.i.”) arteko arazoa planteatzen du eta euskararendako egin den hautua zehazten du. Oharrak irakurle latinista eta frankofonoa latinaren eta frantsesaren ahoskatze/idazte ohiduretara bidaltzen du. Alegia, “-TIU/-TIO” grafia latinez “-CIO/-CIU” bezala ahoskatzeko ohidura bada txistukari frikari ahoskabe soinuarekin, “*dictio*”-ren (AASen etzana) kasuan bezala, baina Meigretendako ohidura hori okerra da “-TIU/-TIO” leherkari belare ahoskabe bezala ahoskatu behar bailirateke. Kasu hori du LVP-eko abisuak aipatzen. Ohar gaitzke Meigretrek latinarendako gomendatzen duen jarrera bera hartzen dela euskararendako LVPeko Abisuan: <t> zeinu grafikoa, horzkari herskari gogor bezala ahoskatzen da <i>-k segitzen duelarik.⁵⁶ Ez da txistukari horzkari ahoskabe bezala ahoskatu behar Meigreten ustez, frantsesez egiten den eran, latinezko ahoskera okerra hartuz etsenpluztat. Eta Meigretrek hartzen du etsenplu bezala, “-TIO” “*manifestation*” (AASen etzana) hitza frantsesez, “-CIO” bezala ahoskatzen baita txistukari baten soinuarekin eta ez “TIO” bezala herskari gogor bezala.

Frantsesez den ohitura hori salatzen du Meigretrek erranez “abusu” bat dela beti defendituko duen printzipioaren arabera: ahoskatzen den bezala idatzi behar da. Dio “latinoek [latinzaiek] berek latin hizkuntzan egiten duten ahoskatze okerretik datorrela” ohidura txar hori, eta frantsesean sarrarazi duten usantza okerrarengatik <t>-aren “korrupzioa” sarrarazi dutela “*diction, manifestation, malediction*” hitzen ortografian; “latinoak ez direnek” aldiz, ahoskatzen duten bezala idazten dutela, “*prononciacion*” idatziz adibidez <c> batekin, <t>-aren ordez.

LVP-en egina den oharrak erakusten du euskararen gramatizazioarako hartua den ikuspundua sinpletasunaren izenean egin dela. Ikuspundu hori hartuz aztertu behar litzateke hurbiletik obra guzira berifikatzeko ea aplikazioa beti zehazki obserbatu den. Baina jadanik ikus daiteke LVP-en agertzen den ahoskeraren arabera idazteko oharra, Meigreten filosofiarekin bat doala. Meigretrek beti argitasuna gomendatzen du, haren oharrak “fonozentrismoan” oinarritzen dira nahaskerien ebitatzeko, ximpletasunaren izenean. LVP-en tazitoki “abusuak” dira salatzen, ohartarazten delarik <ti> idazten delarik ez dela sekulan “ci” ahoskatu behar. Eta larderiako adbertentzia horietan den borondate didaktikoa (“*neque* pronunciatur” [AAS-en etzanak]) argi da. Irakurleari erakusten zaio latin korruptoan (eta frantsesez) segitzen den okerezko ohiduraren segitzea *debebatua* dela euskaraz.

Jadanik LVP-ren inprimatzea baino lehenago hasia zitezkeen euskararen idazteko normez gogoetak, eta jadanik bazitekeen euskaraz idazteko “ohitura” bat. Halere, pentsa daiteke humanismo garaian dela sustatzen eta finkatzen euskararen “gramatizazioa” LVP-ren inprimatze ekintzaren bitartez. Hori dukete frogatzen “Aduertant”-en fonozentrismoan zentratuak diren ohar ortotipografiko guziek. Pundu honen agerian ezarritzea oinarritzeko da hizkuntzaren historiarentzat.

⁵⁶ Seguraski ez da bakarrik “T + I” zalantzan baizik eta T + I eta bokal guzikiak, hain zuzen, “T + IA/IE/IO/IU”.

“Advertant”-en hiru hautu aipatzen dira:

1. ‘TI’-n den ‘T’ euskaraz ez da txistukari hortzkari baten soinuarekin ahoskatuko, baizik eta hortzkari herskari baten soinuarekin, latin klasikozaileen ahoskatze moldea hartuz;
2. Euskaraz soinua txistukari hortzkari gogorra delarik “C” grafia erabiliko da adibidez, “CI” etsenpluarekin gelditzeko, “reputacione” idazten da LVP-en;
3. Sekulan ez da grafia bera erabiliko bi soinu ezberdinendako. Eta hortzkari herskari gogorrendako “T” grafia erabiliko da bi ahoskerendako bi grafia erabiliz. “TI” eta “CI” etsenpluekin gelditzeko LVP-en “*ecitian*” aurkitzen dugu.

Anekdotaz bezala, aipa daiteke frantsesaren gramatizazioaren prozeduran Meigreti “CI” grafiaren ahoskatzearen inguruan agertzen zaion beste arazo bat. Kanona, Meigretrek kontuan hartuz latinaren ahoskatze/idazte prozedura dela, beti bezala salatzen du frantses latinistek “Cicero” hitzaren duten ahoskatze okerra. Obserba daitezke bi ahoskatze mota grafia berarendako eta hori ezinonartuzkoa da Meigretendako ikusi dugun bezala. Haren erabakia latinaren ahoskatze klasikoan finkatuko da humanismo puristenaren izenean (Erasmoren bidea segituz). Kikeroren izenaren ahoskatzea hautatzen du etsenplutzat. Ondorioz, “CICERO” frantsesez Meigreten ustez ahoskatu behar da “KIKERO”. Erran nahi da, herskari belare ahoskabea erabiliz, ez “SISERO”:⁵⁷

Je laisse à pèsér aux Latins de quelle autorité ilz prononcent le c, en s, auant e, & i, & en semblable le g en i consonâte, & combien est estrange la pronôciation de Cicero en pronôçant Sisero, au pris de dire Kikero. Pensez comme nous trouueries estrange en nostre langue si quelqu’vng prononçoit Safet pour Caquet. Toutesfois quelque chose qu’en dye Quintilian, & Priscian: & apres eux Erasme, on y voyt point d’amendement. Et au lieu de prendre peine (qui ne seroit pas grande) de bien prononcer selon l’ancienne coustume des Latins, chascun s’excuse sur la faulte d’autruy, disant que les plus sauants en vsent ainsi» (*Traité... Des consonâtes. Chapitre III*).

Dena den, euskararen kasuan zalantzak badirela ikusten da LVPen, bereziki afrikatuen kasuan.⁵⁸

II.3.3. “Ç”-aren kasua

Et vbi virgula ponitur sub. ç. hoc modo quod fit dum prae ponitur vocalibus .a.o.u. Tunc. c. pronunciabitur paulo asperius quam z. vt in. ce. Ci, «Eta modu honetan bezala a. o. u. bokalen aitzinean ç-ren azpian kakoa ezartzen delarik orduan c. ahoskatzen da z. baino pixka bat latzago ce. ci.-n bezala”.

⁵⁷ Frantsesez “si” / “se” txistukari hortzkari ahoskabe bezala ahoskatzen dira eta Meigretrek idazten duelarik “Sisero”, euskaraz gaurko ortografian idatz genezake “Zizero”.

⁵⁸ B. Oyharçabalen ustez “euskarari berari (eta ez frantsesari) dagozkion arazoetan ez da hain argi LVP”. Bereziki afrikatuen kasuan: *ecitian/etzitian*, non ‘c’ = /tz/.

Ikusten da txistukari hortzkari gogorraren⁵⁹ ortotipografiatzeko frantsesaren bidea hartu dela eta, beraz, euskaraz “Ç” grafiaren erabiltzeko erabakia hartua da, frantses humanistek erabaki zutelako 1530 urteetan gaztelarren ohituraren segitzea. Tory bezalako frantses inprimatzaile humanistek, Marotek (1533), Doletak (1540) eta Meigretak (1542) azken 12 urteetan frantsesarendako egin gomendioak aplikatuz euskararendako.

Abisua egiten da “Ç”-aren usantza oraino arrotza delako. “Ç” grafiaren erabilerak abiguotasunak argituko ditu frantsesez. “C” erabiltzen zen *garçon* (“mutikoa”) eta *maçon* (“argina”) hitzetan “co” silaba txistukari balioarekin erabiliz “sso”, eta ez herskari “ko”. Hemendik aitzina *garçon*, *maçon* erabiltzen ahalko da soinu batentzat grafia bat erabiliz. Horregatik dio Geoffroy Toryk *Champ Fleury*n (1529):

C. deuant O. en prononciation & langage Francois, aucunesfois est solide, cōme en disant Coquin, coquard, coq, coquillard. Aucunesfois est exile, comme en disant Garcon, macon, francois, & aultres semblables.

Toryk ortotipografiaren erreformaz duen ideia zabaltzen duelarik Frantzia *Champ Fleury*-n, saiatzen da lehenik txiskukari hortzkari ahoskabearen grafiaren arazoaren zuzentzen frantsesez, ‘C’-ari ‘E’ bat, edo ‘Z’ bat, lotuz «piecza» edo «decza»-n bezala ([Tory 1529, 1931] Cohen: 1), Rabelaisek eginen duen moduan. Baina arazo hori konpondu «Ç»-ak du konponduko. Izan ere, 1533an Toryk berak zabalduko du ‘Ç’-aren erabilera Frantzia Maroten *L’Adolescence clémentine*-ren laugarren edizioa inprimatzen duelarik «azentu batzuk notaturik (*avec certains accens notez*) eta *Briesve doctrine pour deuement escrire selon la propriété du langaige françois* lanean (Febvre-Martin [1958] 1999: 447).

Ikusi dugu Meigretak, *LVP*-ren garaian, *Traité...*-an «Ç»-ren erabilera defenditzen duela. Meigretak, anekdota bezala agerrazten du «Frantziako emazteek» erabiltzen dutela Espainiatik heldu du grafia berria ere, «gure gizonen arteko sabantenek» baino zentzu gehiago erakutsiz. Meigretak «C»-ren «bereizkuntza» bat nahi baitu, «S» soinua eta «K» soinuarentzat:

Car il me semble qu’il est aussi raysonnable de diuersifier le C, quant il sonne en S, de celuy en K: attendu mesmement que la prononciation est diuerse, comme en façon, & facond, que de faire diuerse l’écriture de nous, primitif, & de noz deriuatif: qui ne sont en rien differens en leur prononciation. Pour nous oster doncques de ceste confusion du C, ont vng ç crochu, ou à queue, dont nous pourrōs vser deuant toutes voyelles: deuât lesquelles nous vsurpōs le C, en S, en escriuant de ça çęçy façon, non pas que ie veuille dire que S, ne s’y puisse bien mettre, quoy que les homes de france se moquent des Dames le faisant ainsi. Des quelles si nous recherchons la façon d’escrire, nous la trouuerōs⁶⁰ beaucoup plus raysonnable, & mieux poursuyuiu selon l’Alphabeth, que celle des plus sauās homes des nostres (*L’Ecriture François. Des consonātes. Chapitre III*).

⁵⁹ Ikus Toryk dioena: «Zeta comme dit Galeotus Martius (...) non est litera, sed duplex sibilus, Id est, duplex SS (...). C’est-à-dire, Z nest pas lettre, mais est vng siflement double, qui vault deux. SS.» (Tory [1529] 1931: lxiiii).

⁶⁰ Aurreko orriaren bukaeran: «trouuerons».

II.5. *Tipografia/Ortotipografia*

Orain arte *LVP*-en erabilia den tipografiaren berezitasuna ez da azpimarratua izan, alta erran nahi handikoa da liburuaren sorkuntza-alorraren agerrarazteko. *LVP* “littera antiqua”-n, hain zuzen, humanistikoak diren “karaktere erromatarretan” idatzia da.⁶¹ Bizkitartean, puntuazioa minimala da eta tipografiako aitzinamendu finenak falta dira, karaktere italikoak eta azentuazioa (Aldo Manuciok Venezian, 1501ean Virgilio-ren editatzeko erabiliak lehen aldiz).

Italikaren (gure “etzana”-ren) erabilera eta azentu tipografikoa⁶² (ez bakarrik diakritioa dena) pundu garrantzitsuak izanen dira frantses humanistendako. Euskararen azentuazioa Pierre Haultin semearen inprimatzaile humanistaren prentsetan gauzatu da lehen aldiz Leizarragaren itzulpenen argitaratzearekin (Arcocha 2001). Humanismoaren barnean agertzen den euskararen azentuatzearen sarrera, berriz aurki-

⁶¹ Ikus Febvre & Martin (1999: 113-114 eta 120-121):

Vers 1450, à l'époque où naissait l'industrie typographique, les textes étaient copiés selon leur nature ou leur destination dans des écritures très différentes. On pouvait distinguer quatre types principaux d'écriture, dont chacun avait sa destination propre.

D'abord la gothique des écrits scolastiques, la traditionnelle «lettre de somme», chère aux théologiens et aux universitaires.

Ensuite, la gothique plus grande, moins ronde, avec des traits droits et des brisures dans les caractères: la «lettre de missel» employée dans les livres d'église.

Puis un dérivé calligraphié de l'écriture cursive employée dans les chancelleries (dont chacune avait type traditionnel); la gothique «bâtarde», écriture courante des manuscrits de luxe en langue vulgaire, mais aussi de certains textes latins généralement narratif (...)

Enfin, une dernière venue, promise à un grand avenir puisqu'elle deviendra l'écriture normale des textes imprimée dans une grande partie de l'Europe occidentale: l'écriture humanistique, la «littera antiqua», la future «romaine» (...) mise à la mode par Pétrarque et ses émules, était seulement employée vers 1450 par de petits groupes d'humanistes et de grands seigneurs bibliophiles (...). Le caractère romain prend donc une place chaque jour plus grande à mesure que croît la faveur de l'humanisme. (...) Mais le nouveau caractère n'a pas encore droit de cité partout. Pour quelque temps encore les universitaires lui préfèrent la lettre de somme: celle-ci ne disparaîtra qu'au cours des décennies suivantes, d'abord des traités juridiques, puis des textes de théologie; elle se maintiendra plus longtemps encore dans les livres liturgiques. Surtout l'immense masse des bourgeois et des gens du commun, habitués à déchiffrer l'écriture manuscrite, restent longtemps fidèles à la gothique bâtarde qui s'en rapproche plus que le romain ou l'italique. (...) longtemps donc, on continue d'utiliser la lettre bâtarde traditionnelle pour imprimer les livrets populaires, almanachs et «plaquettes gothiques»; les typographes, d'ordinaire fort pauvres, qui tirent ces ouvrages à des milliers d'exemplaires, utilisent jusqu'à usure complète ces alphabets qu'ils rachètent à bas prix aux imprimeurs plus riches lorsque ceux-ci n'en veulent plus. C'est plus tard, dans la seconde moitié du siècle, qu'obligés d'acheter un matériel nouveau, ils se décident à adopter le caractère romain que leur public a, peu à peu, appris à connaître.

⁶² Ikus Cerquiglini (2004: 54):

Les grammairiens latins faisaient des accents un usage didactique; les humanistes en font un signe typographique. Cette innovation est promptement adoptée par les imprimeurs français; significative, la position d'un Robert Estienne, très attaché à l'orthographe ancienne, et rétif à tout changement: dès 1526, pour son Térence, Estienne accentue ses textes latins exclusivement. Mais ses confrères, favorables dans leur ensemble à un progrès graphique du français, trouvent là une aide précieuse, et l'expression exacte de leur aspiration. L'accent est le signe de la réforme. Participant de la toilette du texte, de l'émendation de l'écriture, surajouté au mot et dominant la ligne, il est cette thérapeutique de la lettre que désire la pensée réformatrice.

tzen da, modu ezberdinean, Oihenartekin 1657-1665 artean bere poesien eta erran zaharren inprimatzerako eraikitzen duen azentuazio-kodearen bitartez.

II.5.1. Karaktere erromatarrak

Lehenago erran bezala, karaktere tipografiko erromatarraren sartze ofiziala Frantziar Geoffroy Tory humanista eta inprimatzaileari zor zaio *Champ Fleury ou l'Art et Science de la Proportion des Lettres* deitu "tipografia tratatua"-ren ateratzearekin (ik. Cerquiglini 2004: 54) 1529an zabaldu zelarik liburu hori, oihartzun handia lortu zuen François 1^{er}en gortean, eta erreinuko humanista eta letratuen artean. Toryk bere italiar kolegek biziberritu duten antzinako alfabetoa Frantziar sarrarazi nahi du. Dürer-en eta Leonardo da Vinciren bidea segitzen du alfabetoa geometrikoki eraikiz, laukiari eta haren eraikuntzari esker (diagonalak, medianak, zirkulua). Leonardoren-tzat bezala, gizakiaren gorputzarendako kokagunea da Toryrentzat laukia.⁶³

...
go iauna nola batere ezten affay atu
briaren fauoretan heufscaraz ce rbait
ributan imeitera ceren ladin publi
a berce lengoagiac beçala hayn scri
sta caufa honegatic gueldit zenda a
putacione vague eta berce nacione
denfere scriba dayteyela lengoage
oroc baitu te scribatzen beryan Eta
na noble et naturazcoac beçala bay
orutzen eta ohorazzen heufcara gu
bia beçala igortend arauritzut heu
tzurene ignoranciaren araura egui
hayec iqhuffiric eta correçituric pla
irudi baçautzu imprimi eraci diçã
ic oroc dugum ioya ederra Impri
orano içan eztena eta çure hatse ho
erat augmenta continua eta publica
eta baçoec bercec beçala duten be

Linguae Vasconum Primitiae

LE TIERS LIVRE.

DEle I, toutes les autres lettres, côme iay dit, pres n'ont eue cōuenant a estre faictes & escriptes. Cest a scauoir, ou en estant garde en sa droite ligne, ou en estant resleue & courbe, ou en estant brise. Et iuy seul entre toutes les lettres garde sa droite ligne perpendiculaire, a limitation du corps humain, qui luy estât sus ses pieds tout droit la represente. En luy ouurat les bras & iambes peu ou plus montre la dite briseure, comme il peut estre facilement entendu en la sequente figure q' iay faicte apres celle que vng myen leigneu & bō amy Jehan Perreal, autrement dict Jehan de Paris. Variet de chambre & excellent Peintre des Roys, Charles hui tiesme, Loys douziesme, & François Premier de ce nō, ma communiquee & baillee moult bien pourtraicte de sa main.

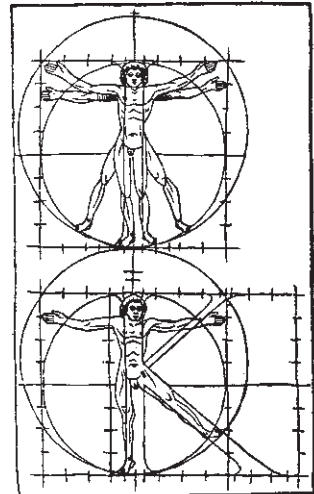

Jehan
Perreal,
autremēt
dict Jehā
de Paris.

I.V.L.
M.C.D.
Q.X.
Lettres
seuuant a
nombres

Pource que a lais de de Dieuie su is venu a propos de dire commant nostre dit I, est souuant mis en nōbre, il me semble neistre inutile dire aussi quelles autres lies font prises pour nombre, sans en Latin quez Francois.

Donques ie dis qui ya huit lettres qui seuuant a nōbre, Cest a scauoir, Deux vocales. I. & V. Deux Semi-vocales. L. & M. Trois Mutes. C. D. & Q. Et vne double Consonne. X. Le I. seul est mis pour vng. Quant il est double, il en vaut deux. Quant il est triple, il fait trois. Et quant il est quadruple, il figure quatre. Et notez quil ne se multiplie plus oultre avec soy mesmes. Il se multiplie avec les autres dites

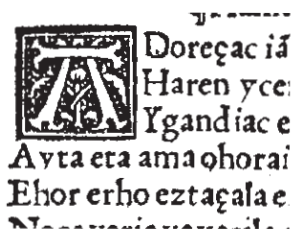
Champ Fleury

⁶³ Cf. "Dans son *Champ Fleury* qui est d'abord un traité de typographie, Tory se propose d'introduire en France l'alphabet antique, restauré par ses collègues italiens; un alphabet que, suivant Dürer et Léonard de Vinci, il établit de façon géométrique, à l'aide du carré et de sa construction (diagonales, médianes, cercle), un carré où, comme Léonard, il inscrit le corps humain" (Cerquiglini, *ibid*).

Toryren ortotipografiaren helburuetan diren ardatz nagusiak:

- i. grafia tradizionalaren finkatzea;
- ii. konposizio-protokoloen erabakitzea;
- iii. episkripzio baten bidez foniarekin loturen egitea. Hitz batez, Toryrentzat oinarrizkoa dena da norma baten eraikitzea frantsesa herri-hizkuntzarendako. Horrela da hasi “frantsesaren lehen gramatizazioa” (Cerquigliani 2004: 55).

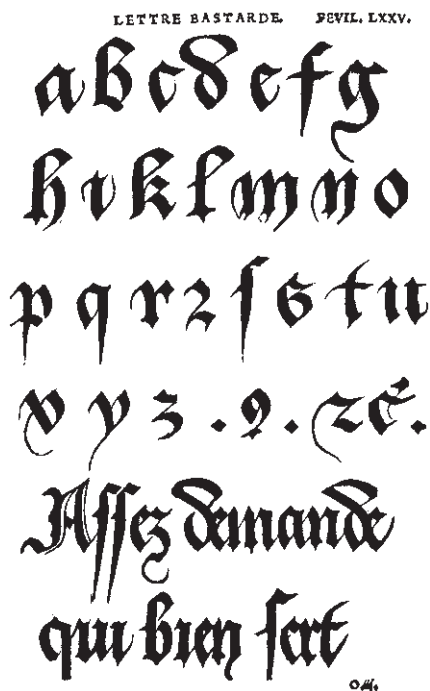
Frantsesaren gramatizazio prozedura oinarrizkoa denez, euskararen inprimatzeko orenean egiten diren hautu ortotipografikoen ulertzeko.⁶⁴ Etxepare-Lehet-Morpain-ek LVP editatuz euskararen lehen ortotipografia agertzen dute; euskararen finkatzeko eta normatzeko helburua LVP-ren agertzearekin eta publikatzearekin egiten da

M unduy áde
langoycoa
Bere irudi
Memoriaz vorondat

S Vp
pai
de l
pet.
pri
frái
Court inhibitions e
libraires de ce D. 1582

LVP: karaktera erromatarrak

Champ Fleury: karaktere tipografikoen mustra
hemen gotiko bastardoaren minuskulak

⁶⁴ XVI. mende hastapenetik hasita Frantzia eta Alemania dira, Espainia eta Italia ez bezala, liburu inprimatuaren industria modu aktiboenean atxikitzen dutenak Europan (Febvre-Martin [1958] 1999: 271-272). Beti Febvren ustez, Espainian, nahiz 1514-1517an Biblia poliglota inprimatu zen, inprimategia ez da aitzinatzen eta denbora luzaz karaktere gotikoen erabilerak segitzen du, kontuan hartu behar delarik anitzetan kanpoan, Anberesen edo Lyonon, inprimatuak diren liburuen leitzen segitzen dela. Hiru zentru dinamikoak Salamancakoa, Barcelonakoa eta Sevillakoa direlarik (...) XVI. mendearen bigarren erdian dira ugaltzen hasten inprenta-tailerak Espainian. Madrilen, XVII. mendetik landa da liburuaren industria loratuko (Febvre-Martin [1958] 1999: 271-273).

eta, humanistek dutenez gauzatzen inprimatze proiektu hori garaiko bide modernoan obratu da. Azpimarra dezagun berriz hemen karaktere tipografiko erro-matar (kapitala eta minuskuletan) humanistiko berrian ortotipografiatua dela *LVP*, Akitaniako, Frantzia gainerakoko eta Margaritaren Nafarroako erreinuko poesia-zaleak gotika bastardoan inprimatuak diren liburuen irakurtzen ohituak direlarik. Modu horretan gauzatzen da, ene hipotesiaren arabera, euskararen gramatizazioaren hastapena. Kontuan hartuz, «Aduertant»-ek argi uzten duen bezala, euskararen gramatizazio hori Meigretrek, besteak beste, frantsesaren gramatizazioarendako defen-ditu zuen xinpletasunaren bidea segituz, ahoskerari pribilegioa emanez, egina izan dela.

II.5.2. Puntuazioa

LVP-en diren testuei behako bat eginez, ohar gaitzke bost urte lehenago Etienne Dolet humanistak *La manie de bien traduire d'une langue en aultre* (Paris, 1540) lanean *Daduantage. De la punctuation de la langue Francoyse. Plus. Des accents d'ycelle* sailean puntuazioaz egin gomendioak ez direla aplikatzen. Doletrek dio puntuazioaz diren erregelek inprimatzea “aberasten dutela anitz” («car telles choses enrichissent fort l'impression») eta erakusten dutela “ez dugula deusik egiten ignorantziaz” («que ne faisons rien par ignorance») (Dolet 1540: 18). Humanistentzat, puntuazioaren berrikuntza hori garai berrien marka aurreratua da. Horregatik dio Doletrek “doktoki puntuatzea” (Dolet 1540: 24) «imitatio»-aren parte dela. Puntuazioa solasaldi oratorioaren edo solasaldi poetikoaren “periodoen” sailkatzeko modua da. Eta “periodoa”, bere aldetik «comprehensio uerborum» bat, puntuak nabarmentzen eta biderkatzen dutena (Dolet 1540: 19-21). *LVP*-ren kasuan bi puntuazio mota aipatu behar dira, koma eta puntua.

II.5.2.a. koma («point a queue»)

Doleten ustezkakoak “puntu kakodunak dikzioak eta lokuzioak elkarren artetik ezberdintzeko balio du” («Le point a queue ne sert d'autre chose, que de distinguer les diction, & locutio(n)s l'une de l'autre»), latinoek egiten zuten gisan («Il a pareillement tel usage en la langue latine»).

LVP-en, euskaraz, arras kako guti erabiltzen da: eskaintza-epistolaren bukaeran, «Amen» terminalaren aurrean, dirudienez erakusteko “punto eta aparte” bat izan den dela; «Sautrela»-ren aurreko leloan, «campora»-ren ondotik den hemistikioaren markatzeko («Heuscara da campora, eta goacen oro dançara»).

othoyz eguitera dizum mundu honeren prosperoqui
vicia et a bercean parabiçuya, Amen.

LVP: kakoaren erabilera

Latinez den «Aduertant»-en, eta frantsesez den kolofioan puntuak, kakoak eta punto eta koma bat behin («Aduertant») aurkitzen dira. Obserba daiteke frantsesez den kolofioan, kakoaren erabilpenari doakionez, Doleten erregela errespetatzen

dela (Dolet 1540: 21), eta baita «&» perlueta⁶⁵ erabiltzen dela ere «et» juntagailu latinoaren zentzuan.⁶⁶ Ordea, bai euskarazko testuan, bai frantsesez den kolofoian falta dira Doleten manulean frantseserendako presente diren harridurazko eta galderazko puntua eta apostrofeak (LVP-en: “nen vendre”).

Ohartzekoa da nola agertzen den Doleten baitan, humanismoaren unibertsalismoaren eragina dioelarik puntuazio-sistema hizkuntza guziendako berdina dela: «Si toutes langues generalement ont leurs differences en parler, & escripture, toutesfoys non obstant *cela elles n'ont qu'une punctuation seulement*» (Dolet 1540; AASen etzana).

17

LA PUN- CTVATION DE LA LANGVE FRANCOYSE.

Si toutes langues generalement ont leurs differences en parler, & escripture, toutesfoys non obstant cela elles n'ont qu'une punctuation seulement: & ne trouueras, qu'en ycelle les Grecs, Latins, François, Italiens, ou Hespaignolz soient differents. Donques ie t'instruiray briefuement en cecy. Et pour t'y bien endoctriner il est besoing de deux choses. L'une est, que tu congnoisses les noms, & figures des poincts. L'autre, que tu entendes les lieux, ou il les fault mettre.

Toutes langues n'ont qu'une ne punctua-tion.

Quant aux figures, elles sont telles, qu'il s'en suiuet.

Les figures des poincts.

- 1 , ou en ceste sorte / .
- 2 :
- 3 .
- 4 ?
- 5 !
- 6 ( )

c Le

Etienne Dolet: *La manie de bien tradvire d'une langve en aultre* (1540)

⁶⁵ Frantsesez *perluète* edo *espeluette* eta ingelesez *ampersand* deitu karakterea. Tipografia zaharrean “&” perlueta “et caetera” lokuzio latinoaren abrebiazioa zen. Ikus «perluète» in *Le Trésor de la Langue Française informatisé* (TLFI): <http://atilf.atilf.fr/tlf.htm>.

⁶⁶ LVP-en «&» «et» juntagailu latinoaren zentzuan erabilia da.

¶ Sautrela

Heuscara da campora, eta goacen oro dançara

O heuscara laudr ezac garacico herria
 Ceren hantic vqhen baytuc beharduy an thornuya
 Lehenago hi baitinçan lengoagetan azquena
 Oray aldiz içaneniz orotaco lehena.

Heuscaldunac mundu orot anpreciatu ciraden
 Bana hayen lengoagiaz berce oro burlatzen
 Ceren eceyn scripturan erideiten ezpaitzen
 Oray dute iccassiren nola gauça honacen.

Heuscaldun den guicõn oroc alcha beça buruya
 Eci huyen lengoagia içanenda floria
 Prince eta iaun handiec oroc haren galdia
 Scribatus haibalute iqhañteco desira.

Desir hura conplitu du garacico naturac
 Eta haren adisquide oray bordelen denac
 Lehen imprimicãlia heuscara ren hurada
 Basco oro obligatu iagoiticoz hargana

Eray lelori bailelo leloa çaray leloa
 Heuscara da campora eta goacen oro dançara.

**DEBILE PRINCIPIVM MELIOR
 FORTVNA SEQVATVR.**

LVP: koplak bukaerako puntuazio eta zuri tipografikoa

II.5.2.b. Hondarreko puntua («point final; point rond»)

Beti sententziaren hondarrean ezartzen da puntua, dio Doletek, eta puntu horren ondotik normalki maiuskula bat erabiltzen da (Dolet 1540: 23). *LVP*-en diren neurri ezberdineko «koplak», edo bertso edo ahapaldiak, aniztetan laukoak dira. Koplak, neurtitezko edo bertso-lerrozko multzoekin dira, koplak artean den zuri tipografikoak irakurtzea errazten duelarik. Zuri tipografikoak konposizioaren tempusean eginkizuna badu, eta funtzio praktikoaz gain, begien bistan den funtzio estetikoa.

Multzo hori azken neurtitzaren puntuak zerratzen du.⁶⁷ Neurtitz bakoitza maiuskularekin hasten da eta lerro tipografikoak markatzen du, gehienetan, batasun semantikoa eta gramatikala. Puntuatua den neurtitz bakarra multzoaren, bertso edo ahapaldiaren azkena da (ahazte tipografikorik ez baldin bada izan bederen).

⁶⁷ Kasu honetan, ikus daiteke beharbada humanismo italiarraren eragina espainol humanis-tengandik (Nebrija, Encina) pasatuz zabaldua (cf. Redondo 1976). Ikus, bereziki, Juan de Encinak (1468/1469-1533), "Arte de trobar", zatian koplaren puntuazioaz dioena: «en fin de la copla ha se de poner colu(mna) q(ue) es un pu(n)to solo» (Encina (*Cancionero* [1496] 1928: vj).

II.6. Grabatuak

LVP-eko titulu-orrian eta eskaintza-epistolaren bukaeran diren zurezko grabatuak, kristikoak dira, Pasioko gurutzea delarik bi grabatuetan, zentrala, eta bereziki lehenean. Lehen grabatuan Kristo gurutzeratua ikus daiteke Golgotan, haren ama eta Jondone Joane gurutzepean eta Jerusalemeko herria zerumugan.

LVP: Lehen grabatua

Ttipiagoa den bigarren grabatuan, Kristo ikusten da eskuinera so, eskuekin atxikiz sorbalda ezkerrekoan pausatua duen gurutzea. Hura bera behatz indizearekin seinalatzen duten bi aingeruk inguratzen dute (Vinson [1891] 1984: 1).

LVP: Bigarren grabatua

Bi grabatuek “Imitatio Christi”-a seinalatzen dute ene ustez. Mota horietako ikonoak Frantziako ebangelisten gustukoak dira. Eta, nahiz ez daitekeen baieztza *LVP*-en deliberatuki erabiliak direla, azpimarratu behar da Kristoren itxuran zentratuak diren bi grabatu horiek Erasmoren erran kristozentrikoa gogorarazten dutela: «Batek Kristo koka beza bere buruaren aurrean helburu bakar bezala» (Erasmus 1992: xci-xcii). Bestalde, Kristoren presentzia honen azpimarratzeko moduak gogorarazten du 1527an edo 1530ean Margarita Nafarroakoari eskaini zitzaion *L'Initiatore Instruction* deitu katixima erreformistan den estampa iluminatua: Margarita eta Nafarroako Henrike errege-erreginak Pasioko Kristoren gibeletik ikus daitezke, haiek ere bizkarrean gurutzea daramatela eta haien atzean gorte osoak berdin egiten duela.⁶⁸

Dena den, mezuaren aldetik *LVP*-ren titulu profanoaren eta grabatu erlijiozkoen artean den kontrastea nabarmena da. Genettek epigrafoaren erranahiaz aipatzen zuen hirugarren funtzioaren “oblikuotasuna” edo zeharkakotasuna⁶⁹ aplikatzen ahal genioke tituluari. Erran dut lehenago, bukaerako epigrafoan badaudela bi mezu, agerian dagoen linguistikoa, profanoa; eta belo batekin erdi estalia dagoen mezu ideologikoa, hots, mezu ebangelista. Horren arabera, grabatu hauen eginkizuna Kristoren pasioan oinarritzen den mezu ideologikoaren agertzeta litzateke: *Imitatio Christi*-arena.

II.8. Estalia

LVP-ren estaliaz Julien Vinsonek egin zuen deskribapenean ondoko lerroak idatzi zituen:

Il [*LVP*] est relié en veau brun plein ancien, doré sur tranches; le dos porte dix doubles filets, dorés, groupés deux par deux avec un ornement doré en forme de S couché entre chaque double filet or avec une fleur de lys à chaque coin: au centre est un écusson ornementé d'azur aux trois fleurs de lys d'or avec la barre de gueules. Le livre vient donc de la Bibliothèque du prince de Condé. (Vinson ([1891]1984: 2)⁷⁰

Y-6194-A kodepean, Tolbiac-eko BNF-eko egoitzako liburu bakanen erreserban zaindua den *LVP*-ren materialtasunaz jakin nahian gehiago, zuzenean etsaminatu nuen bi aldiz (2006, 2007). Liburutegi nazionaleko arduradunek abisatu zidaten *LVP*-ren larruzko estalia izigarri preziatua zela *testuaren garaikoa zelako*, xvi. mendearen erdialdekoa. Informazio kapital horrek pista ineditoak irekitzen zituen euskal literatura-historiografian. Hemendik aitzina *unicum* horren jabea identifika zitekeen lehen aldiz. Izen bat ematen ahal geniezaiokeen liburuaren garaiko jabeari, eta izen horren ezagutza bera liburu horren historiaz, autorearen ingurugiroaz behar bada, eta harreraz mintza zekigukeen.

⁶⁸ Ikus *Marguerite de Navarre, Poésies chrétiennes* (1996) edizioaren estalian den ilustrazioa.

⁶⁹ Ikus aitzinago «Bukaerako epigrafoan» errana.

⁷⁰ «Fer frappé sur: “Linguae Vasconum primitiae”. par B. Dechepare. Bordeaux, Morpain, 1545 (Bibl. Nat. Rés YO-Vitrine n.º 377)». Olivier, Hermal & Roton (1935)-ek zitazten ditu beste iturri hauek: «Guigard T.I. p. 46; La Chenay-Desbois, T.3. col. 756 et 757; Dussieux. *Généalogie de la Maison de Bourbon*. Paris Lecoffre, 1869, p. 68 et Bouillet. *Atlas d'Histoire et de Géographie*, tableau 90 et Hoefler».

LVP-ren estalian (aurkialdean) Louis 1.er Condé printzearen armarrria. Argazkia: BNF

LVP-ren estalian (infrentzualdean) Louis 1.er Condé printzearen armarrria. Argazkia: BNF

LVP: bizkarra. Argazkia: BNF

Armarriaren analisiak agertu zuen *LVP* Louis Ier de Bourbon Condé (1530-1569) kalbindarrarena izan zela, haren liburutegietarik batean izan zela. Condé printzearen izenaren lortzea euskal literatura historiografiarendako datu interesgarria da, frogatzen baitu *LVP* (eta kasu honetan beharbada autorea) Nafarroako erregeen gortetik hurbil egon zela. Condé printzea, Frantziako errege leinukoa, Joana Labriten koinata, eta higanoten⁷¹ burua baitzen. Hain zuzen, Joana Labrit, Margarita Nafarroakoaren alaba, Frantziako François I.aren iloba, 1548 geroztik Antoine de Bourbon Condé (1555-1562), Louisen anaiarekin, ezkondua zen.

Printze honek⁷² erlijio gatazketan leku oinarrizkoa hartu zuen, higanoten buruzagitzara helduz:

Louis Ier de Bourbon, prince de Condé, comte de Soissons, d'Anisy et de Valery septième fils de Charles, duc de Vendôme, et de Françoise d'Alençon et frère cadet du roi de Navarre, fut appelé successivement Monsieur de Vendôme, le prince de Condé et Monsieur le Prince; né le 7 mai 1530 à Vendôme, il fut nommé gentilhomme de la chambre du roi, pair de France, colonel général de la cavalerie légère en 1556 et général de l'infanterie en 1559; après avoir participé à la guerre contre Charles Quint, il prit part à la conjuration d'Amboise, fut emprisonné et condamné à mort (1560), mais la mort de François II le sauva, il fut mis en liberté et nommé gouverneur de Picardie par Charles IX; s'étant converti au calvinisme, il devint le chef du parti huguenot à Orléans en 1562 et se trouva mêlé aux guerres religieuses; blessé au combat de Jarnac le 13 mars 1569, le prince de Condé s'était rendu prisonnier lorsqu'il fut tué d'un coup de pistolet par Montesquiou, capitaine des gardes du duc d'Anjou. Il avait épousé en premières noces, le 22 juin 1551, Eléonore de Roye et, en secondes, Françoise d'Orléans-Longueville, fille du marquis de Rothelin.

LVP: saihetsa. Argazkia: BNF

Eugénie Drozek dio Longjumeau-ko bakearen ondotik (1568) Condé printzea Noyers-sur-Serein-eko bere gaztelura itzuli zela baina jakinik haren etsaiek haren kontra atentatu bat prestatzen zutela, Errotxelara buruz ihes joan zela 1568ko agorriaren 23an, bere familiarekin, Coligny, Andelot anderea eta etxeko jende guzietan. Condé helduko zen 1568ko irailaren 9an eta Labriteko Joana hilabete bat berantago, urriaren 15ean, Nafarroako Henri III.a bere seme gaztearekin. Errotxela, euskal literatura historiografian Leizarragaren itzulpenen argitarazearekin (1571) hain inportantea izan den portua, urte batzuz kalbinismoaren hiriburu bilakatzen da

⁷¹ *Huguenot* («Higanot») hitza Frantzian xvi. eta xvii. mendean modu pejorativoan erabiltzen zen «kalbindar» errateko: «Surnom [péjoratif à l'origine] donné par les catholiques aux protestants calvinistes, en France, du xve au xviiie siècle» *Le nouveau Petit Robert de la langue française* hiztegian. Gaurko frantsesean hitzak bere erranahi pejorativoa galduta du. Antonimoa: «papista»: «Catholique romain (spécialt. dans le langage des polémistes protestants, du xve au xixe s.)».

⁷² Hemen, Louis Ier de Bourbon Condéren historiaz zabaltzen ditudan datuak Droz-en (1960) ikerketarik eta Olivier-Hermal-Roton (1935)-etik hartuak dira.

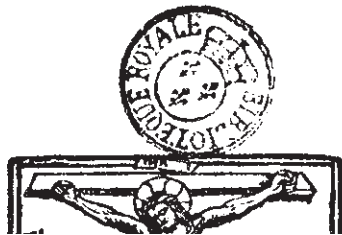
orduan,⁷³ buru politikoak direlarik, Joana Labrit Nafarroako erregina eta Condé higanoten zuzendaria.

1545ean Condé printzeak 15 urte zituen, badakigu 1545 pribilegio urtea dela eta ez inprimatze urtea, baina halere 1545 inguruan inprimatu zitekeela pentsatzen baita. Iduri luke LVP-ek printze Condéa baino lehenago beste jabe bat ukan zukeela. Norbaitengandik errezebi ote zuen oparizat liburua? Joanarengandik? Eta Joanak berriz Margarita *Heptameronen* autorea eta ebangelisten zaintzailea zenarenganik? Jakina da Margaritak liburutegi onak bazeuzkala Nafarroako bere lurretan, Pauen, Odosen, Nérac-en eta handik kanpo. Eta 1545ean LVP-ek pribilegioa lortzen duelarik Margarita bizi zen oraindik, 1549an hil baitzen.

LVP-ren aleak kurri ibili zirela pentsatzea, gorago erran bezala, arrazoizkoa da baitakigu bigarren edizio bat aurkitzen dela Erroanen, mugaz bestaldean [Espainiako Gortean] den Isastik 1620 urteetan ikusia zuela ale bat,⁷⁴ eta Oihenartek bi, Bordelekoa eta Erroanekoa. LVP eros zitekeen eta estali ere beharbada, Morpainen etxean pribilegioarekin 1548 arte. Imagina daiteke haren alargunak aleak bazituzkeela 1570 arte, 1563an Morpain hil ondoan 1570 arte alargunak baitu imprimategia beregain hartzen, gero Pierre de Ladime-ri utziz.

Beste galdera bat bada: noiz iritsi ote den liburua Bibliothèque Royale-ra, gaur Bibliothèque National de la France deitzen den lekura? Titulu-orrian den zigilu gorria⁷⁵ aztertu behar da horretarako. Zabaltasuna neurtuz (14 milimetro), erran daiteke LVP 1735 urtearen inguruan sar zitekeela «Bibliothèque royale» errege-liburutegian.

LINGVAE VASCONVM PRIMIZ
per Dominum Bernardum Dechepare
Rectorem sancti michaelis veteris.

LVP: Bibliothèque Royale-eko zigilua

⁷³ Ikus Droz (1960: 75): «Maintenant, les huguenots avaient «une capitale, un port, république marchande de l'ouest, où venaient les rejoindre l'indomptable Jeanne d'Albret, amenant avec elle son fils, le jeune Henri III de Navarre, roitelet de quinze ans, les Gascons et aussi les «vicomtes», c'est-à-dire les petits seigneurs terriens du Dauphiné et de la Haute Provence. Dans cette ville, qui devint en 1568 la capitale du calvinisme français, la souveraine arriva le 15 octobre».

⁷⁴ Joseba Lakarrak diostanez, gauzak poxi bat nahasiago izan litezke ahoz-aho zabalduak balira Isastik 70-75 urte beranduago gogoratzen zituen Etxepareren bertsoak; aipuaeren tankera gatik ez dirudi liburua edo idatzizko kopiaren bat begien aitzinean zuelarik egina.

⁷⁵ Vinsonek zigilu hori modu honetan aipatzen du: «il y a le cachet en rouge: 'Bibliothèque royale' avec la couronne simple et les trois fleurs de lys.» (Vinson [1891] 1984: 2). Ikus lanaren hasierako oharrean aipatu interneteko edizioa.

Ordea, ikusiz Frantses Iraultzako urteetan (1789-1790ko hamarkadaren hastapenak), izan nahaskerien ondorioz orgatraka Pariseko eta inguruetako abadia, komentu, nobleen jauregi eta gazteluetako liburategietatik hartu liburuak lehen deitu «Bibliothèque Royale»-en sartzen zirela eta edozein zigiluz markatuak zirela, *LVP*-ren data sartzea ene ustez 1735-1790 hamarkadetan kokatu behar litzateke.⁷⁶ XVIII. mendean «Bibliothèque Royale»-en sartu aitzin jadanik Parisen ote zen liburua? Ez ote zen Pouvreauren euskal liburu kolekzio barreaturik heldu? Badakigu hau Bidarteko erretor izanik, gero Parisera itzuli zela, han hil zela eta bederen 12 euskarazko li-

Condé printzea. Argazkia: <http://upload.wikimedia.org>

⁷⁶ Hemengo oharrak Tolbiac-en den BNF-ko egoitzako «Liburu bakanen Erreserban» diren ardura-dunek eman xehetasunak dira.

buru bazituela bere Pariseko liburutegian (Vinson 1921). Bizkitartean, Pouvreauk ez du Etxepare iturri bezala bere Hiztegian aipatzen.⁷⁷

Jakitearekin Condé printzeak eskuratua zuela LVP, hobekiago uler dezakegu Etxeparek aipatu “Prince eta iaun handi”-ak nor zitezkeen. Etxeparek ezagutu izan ote zuen pertsonalki Condé printzea? Leheteren bitartez zituen harremanak ote ziren? Zer lotura Nafarroako gortearekin (Margarita, Henri II, Joana Labrit)?

Funtsean, liburuaren materialitateak eta paratestuaren azterketak salatzen dute ingurugiro fin eta letraduna, eta zehatzago, humanismoaren eta ebangelismoaren presentzia. Ingurugiro horretan ulertu behar da ene aburuz “iaun handi”ez eta hauek euskararen “iqhasteco» duten «desira”-z egiten den aipamena Sautrelan. Hizkuntza bakana zitzaielako beharbada.

III. Euskararen gramatizazioaren lehen urratsak

Herri-hizkuntza baten “gramatizazioa” aipatzerakoan, Auroux-Cerquigliniren definizioaren arabera, hizkuntza batek ukan ditzakeen hornikuntza teknikoek ari gara (gramatika, hiztegi, etab.), eta hornikuntza horretaz den konzientziaz (politika linguistikoak, irakaskuntza, etab.) ere.

Cerquigliniren iritiz, frantsesaren ‘duintasunaren’⁷⁸ konkista hori 1400 urteen bukaeran suma daiteke. Diskurto berri horren iturrietan faktore ezberdinak aurki daitezke. Italiaren eragina elementu nagusia da, han xv. mendean herri-hizkuntzak ‘duinak’ direlako ideia jadanik sartua baita. Beste faktore bat datza zientzien eraginean eta bereziki zirujiarenean: latina ez dakiten gizonak eramaten dituzten arloak izanez geroz, beharrezkoak dira hiztegi espezializatuak herri-hizkuntzan. Aurreko bi elementuei gehitu behar zaie Frantzia sortzen ari den sentimendu nazionala. Erregetzaren boterea eta batasuna Frantziak kanpoan eramaten dituen gerlek sustatzen dute eta erregetzak, ber denboran, bere atributoen barnean kokatzen du frantses hizkuntza.

Gorago aipatu bezala, François I.aren erreinupean, 1539ko agorrilaren 15ean, Villers-Cotterêts-en sinatzen den ordenantzaren 110. artikulua dioen bezala, eta partikularzki 111.ak, engoitik lege ekintzendako frantses herri-hizkuntzaren erabilera obligazioa izanen baita erreinuan:

CXI. Et pource que telles choses sont souventtefois ad-venues sur l’intelligence des motz latins contenuz esdictz arrestz, nous voulons que doresnavant tous arrestz ensemble toutes autres procédeures, soyent de noz cours souveraines ou autres subalternes et inférieures, soyent de registres, enquestes, contractz, commissions, sentences, testamens et autres quelzconques actes et exploitcz de justice, ou qui en dépendent, soyent prononcez, enregistrez et délivrez aux parties en langage maternel françois, et non autrement.⁷⁹

Ohar bezala erran behar da, ordenantza hori, anitzetan uste izaten denaren kontra, ez dela Frantziako beste herri-hizkuntzen erabileraren kontra mintzo. In-

⁷⁷ Ikus orain X. Etxagibelen lana ale honetan Pouvrearen hiztegiatako iturriez. Pouvreauk aipatu gabeko iturriak eta iturri ezagunetako aipurik gabeko pasarteak erabili zituen arren, Etxepare iturritzat hartzeko segurtasun urria da Joseba Lakarrak diostanez.

⁷⁸ Ikus «Une éminente dignité» atala, in Cerquiglini (2004: 51-52).

⁷⁹ Iturria ikus in *op. cit.*: <http://www.assemblee-nationale.fr/histoire/villers-cotterets.asp>

portantea da azpimarratzea bakarrik lege ekintzez ari dela eta latina dela ikusmiran. Ordenantza horrek bakean uzten ditu Frantziako beste herri hizkuntzetan idatziak diren sorkuntza lanak, adibidez eta *LVP* etsenplu ezin hobea da: poesiak euskara hutsean uzten dira, arazorik batere gabe, aldiz legearen menpean baita Parlamentuan inprimatzaileak egin duen akta, honen testua frantsesez agertzen da kolofoiari.

Cerquiglinik aipatzen duen bosgarren faktorea erlijioa da. Frantsesaren gramatizazioaren lehen urratsetan aurkitzen da hain zuzen Erreforma erlijiozkoa: espiritualitate berriaren bideek, ebangelismoak eta gero kalbinismoak, Jainkoaren hitza unibertsala dela diote eta haren hitzaren hedatzeko modu eraginkorra herri-hizkuntzetan hedatzea dela. Seigarren faktore nagusia inprentarena da. Cerquigliniren ustez, arrazoi tekniko hau da frantsesaren 'duintasunaren' lortzean izanen den elementu nagusia, inprimatzeari esker frantsesa denetan zabaltzen delako. Modu horretan, hizkuntza eta haren estatusa finkatzen eta "autentifikatzen" dira. Inprimatze-prentsak animatzen dituztenak humanismoari atxikiak dira. Badakite frantsesak ez dezakeela hizkuntza klasikoen "estabilitate monumentalak" lortu erregelarik gabe, kaligrafia irakurgarri bat gabe, gramatikarik gabe. Horrela dira sartzen Frantzian, 1530 inguruan, bi karaktere tipografiko: karaktere "erromatarra" eta karaktere "italikoa".

Ene ustez, alor kultural eta politiko konplexu horretan sortzen da *LVP*-ren inprimatzeko helburua eta hozitzen da helburu horren bukaeraino eramateko euskararen gramatizazioaren beharra. Ondoko lerroetan saiatuko naiz hipotesis horren zehatzago gauzatzeko. Alegia, *LVP*-ren inprimatzea gogoeta fase baten ondotik jin dela, ez dela fenomeno espontaneo bat izan, ez bakartasunean eraman daitekeen prozesu bat ere.

LVP-ren inprimatzeko, gorago erran bezala, argi da euskararen grafiaren finkatze «normalizatu» bat behar zela aitzinetik eta behar izan zela ere aitzinetik erabaki fonetika oinarritzat hartuko zela eta hautu hori irizpide humanistikoaren arabera izanen zela. Euskararen idazteko eta inprimatzeko moldeez izan zen ingurugiro horren lekuko da *LVP*. Aztarnak liburu osoaren epitestualitatean eta materialitatean aurki daitezke, baina bereziki hizkuntzari doakion diskurtsoan, hau da, Eskaintza epistolari, «Contrapas»-ean, «Sautrela»-n, azken latinezko epigrafoan, tituluan, Abisuan («Aduertant...»). Testu horiek euskararen gramatizazioaren, normalizazioaren prozeduraz XVI. lehen erdian izan zatekeen gogoetatze eta obratzearen ernamuinaren lekuko dira.

III.1. Euskararen gramatizazioaren hatzak *LVP*-en

Eskaintza-epistola Bernard de Leheti zuzendua da, ordea, argi da autorearen «itxoite-horizontean» diren hartzaileetan hiru irakurle mota badirela: 1. Pertsonalki izendatua den Lehet; 2. «sciencia gucietan letratu»-ak direnak (humanistak eta beste letratuak), horietan barne direlarik euskara dakitenak eta ez dakitenak; 3. irakurle «xehea», alfabetizatuak diren «basco»-ak euskaraz irakurtzeko gai direnak latinez eta herri-hizkuntzetan irakurtzeko gai direlako; eta behar bada latina batere ez dakitenak baina irakurtzeko gai direnak lehenik frantsesez eta idazteko ere gai direnak batzuetan beste hizkuntzetan ikasia dutelako.

Ulertu nahi bada euskararen gramatizazioan egiazki zer den jokoan bi puntu etsaminatu behar dira:

- hizkuntzaren alor lexikaleko zenbait hitz aipatu behar dira. Bereziki, «scriptura» (lat. *scriptura*) eta «scriba» (lat. *scriba*) sustantiboak, gehi «scriba» aditz-erroa (latinez: *scrib(ere)*; «thornuya» (lat. *tornus*) eta «floria» (lat. *flora*) sustantiboak;
- aztertu behar dira eskaintza epistolaren diren helburu perpausak. Euskararen gramatizazioaren prozedura ikus daiteke Etxepareren erretorikan, bai lexiko berezi baten erabileran, bai eraikuntza sintaktiko berezietan. Analisis hori egin gabe ez daiteke uler ingurualor literarioa.

Azterketa honen espazioa horrelako funtsezko lan baten kuadroa ez denez geroz, ondotik heldu diren lerroak etorkizuneko gogoeta pistak bezala hartuak izan daitezten beraz.

III.1.a. Lexikoan

1. SCRIBUTAN IMEITERA / SCRIBADAYTEYELA / SCRIBATZEN / SCRIBUZ / SCRIBAÇAI-TEYEN / SCRIPTURAN / SCRIBATUS:⁸⁰

Gramatikalki forma ezberdinetan (sustantibo/aditz konjugatu/aditz-izen/partizio) zortzi aldiz agertzen da eta beti hizkuntzaz diren hiru testuei lotua, eskaintza-epistola, “Contrapas” eta “Sautrela”:

- Eskaintza-epistolaren (bost aldiz): «miraz nago iauna nola batere ezten assayatu bere lengoage propriaren fauoretan heuscaraz cerbait obra egitera eta *scributan imeitera*⁸¹ ceren ladin publica mundu gucietara berce lengoagiac beçala hayn *scribatzeco* hondela»; «eta berce nacione oroc vste dute ecin de[u]sere *scriba*

⁸⁰ P. Altunak horrela definitzen ditu (1979: 165):

«(ESKRIBATU) (du) (v): «escrito, compuesto»; «écrit»

—scriba (skriba): Pról.; XIV, 9

—scribatus (skribatuz): XV, 13

—scribatceco (skribatzeko): Pról.

—Scribatcen (skribatzen): Pról.

No figura en Azkue; sí en Lhande

(ESKRIBU) (n): “escrito”; “écrit”

—scributan (skributan): Pról.

- escributan imeni = poner por escrito
No figura en Azkue; sí en Lhande

(ESKRIPATURA) (n): “escritura”; “écrit, écriture”

—scripturan (skripturan): XV, 8 (15)

No figura en Azkue; sí en Lhande»

Ikus ere ondoko oharretan biltzen ditudan OEH-an diren emaitzak.

⁸¹ ESKRIBUTAN. «Eskributan emaittea, mettre en écrit» SP. * Heuskaraz zerbait obra egitera eta skributan imeitera. E 5. Ioaiten ziraden guziak skributan iartera. Lç Lc 2, 3. (OEH <http://www.euskaltzaindia.net/leoh>)

- dayteyela* lengoage hartan nola berce oroc *baitu te scribatzen* beryan»; «eta bascoec bercec beçala duten bere lengoagian *scribiz*⁸² cerbait doctrina (...)»
 —«Contrapas»-en (behin): «Berce gendec vsteçuten / *Ecín scribaçaiteyen*»
 —«Sautrela»-n (bi aldiz):

«Bana hayen lengoagiaz berceoro burlatzen
 Ceren eceyn *scripturan* erideiten ezpaitzen
 Oray dute iccassiren nola gauça honacen.»
 (...)

Eci huyen lengoagia [euskaldunen] içanenda Floria
 Prince eta iaun handiecoroc haren galdia
Scribatus halbalute iqhasteco desira.»

Ene hipotesia da “scribu” inprimatze-ekintzaren prozeduran sartzen den eskribitzeari edo idazteari, zuzenki lotua dela. Ez dela soilik zentzu hertsian ikusi behar. Erran nahi dut idaztea jakitea hemen ez dela zalantzan ezartzen. Hain zuzen, “Contrapas”-en erraten delarik ordurarte bertze jendek uste zutela “Ecín scribaçaiteyen” hizkuntza zela euskara, ez da erran nahi uste zela ez zela “idazten ahal”, baizik eta uste zela ez zela “inprimatzeko duin”.

2. BEHARDUYEN THORNUYA/BEHARDUYAN THORNUYA:⁸³

Bi aldiz erabilia da, bietan sustantibo bezala eta bietan testuinguru berean, hain zuzen solasaldia metalinguistikoa delarik.

- “Contrapas”-en:
 “Garacico herria
 Benedica dadila
 Heuscarari emandio
Beharduyen thornuya.
 Heuscara
 Ialgui adi plaçara”

⁸² ESKRIBUZ (*eskiribuz* SP). Por escrito. * *Duten bere lengoajian scribiz zerbait doctrina*. E 7. *Ethor baitzedin ordenanza bat Cesar Augustoren partez, scribiz iar ledin mundua oro*. Lç Lc 2, 1 (He *skribuz*; TB *iskribuz*). *Etzait iduri asko dela kadiratik predikatuz probetxu egitea baiña are uste dut eskiribuz ere behar dela enseiatu*. Mat XII. *Errezibitze hau eskiribuz bartuko da*. Harb 424. *Kortesia hura dute / eskiribuz ezarriko*. EZ Eliç 336. *Ezta edireiten egin zuela egundaino Iondone Paulok iuramenturik eskiribuz baizen*. Ax 255s (V 171). *Eskiribuz emazu orhoitu zarena*. SP Phil 24. *Nabi dut ene libruto hontan ezkiribuz ezarri*. Tt Onsa 125. *Gure agradamentia ezkiribuz emanik*. Mercy 43. *Berak ezkiribuz ezarri dutianak*. Egiat 179. v. tbn. Gy 114. *Itzez erakutsi ezin zien urrutikoai, eskiribuz gaztigatzen ziezten [...] ikasbide andiak*. Lard 532. *Atondu daiguzan eskiribuz / Al diran kantuzko lanak*. AB AmaE 147. *Ezkiribuz utzi derauzkiguten egiak*. Arb Igand 194. (OEH <http://www.euskaltzaindia.net/oeh>)

⁸³ Ikus P. Altuna:

«(THORNU) (n): „rango“; „rang“
 —thornuya (thornuia): XIV, 5; XV, 3
 No figura en Azkue con esa acepción; en Lhande sí” (EH/LLD 1979: 168)
 “—Behar duyen thornuya: ikus XV, 3” (LVP *Edizio Kritikoa*, 1980: 251).

—“Sautrela”-n:

O heuscara laud[a] ezac garacico herria
Ceren hantic vqhen baytuc *beharduyan thornuya*
Lehenago hi baitinçan lengoagetan azquena
Oray aldiz içaneniz orotaco lehena.”

Bi kasuetan “thornuya” hitza “behar duen thornuya/behar duan thornuya” forma berdinean agertzen da. Autorialtasuna hirugarren pertsona emana da subjektu bezala, metonimiaz, “garacico herria”-ren bidez “Contrapas”-ean (“beharduyen”), eta “Sautrela”-n hitanoan emana da “ni” auktorialaren bidez, “ni” hori euskararen alegoriari ari zaiolarik mintzo (“beharduyan”).

Altunak ez du hitza esplikatzeko, bakarrik informazio hauek ematen ditu: non agertzen den hitza testuan, Lhanderen hiztegian agertzen dela eta Azkueren hiztegian ez, itzulpena erdaretan “rango/rang” duela, dirudenez itzulpen hori Akesolori hartua diotelako eta honek Lafoni (“rang”).⁸⁴ Lafonek, ez du hitza esplikatzeko “rang” itzul-tzen du iduriz, ondotik heldu diren bi neurtitzekin analogia eginez: “Lehenago hi baitinçan lengoagetan *asquena* / Oray aldiz içaneniz orotaco *lehená*”.

Etxeparek herri-hizkuntzen konpetentzia, paralelismo, antitesia, eta hiperbolaren bidez agertzen baitu. Pouvreauren hiztegiak biltzen ditu *tornus/tornum*-ek latinez eta “tour”-ek frantsesez ukan ditzakeen zentzu konkretu eta figuratiboak, “itzuliaren” ideian eraikiak denak:

Tornua: tour.
Tornuz eguina: fait au tour.
Tornu eder bat eguin deraut: Il m’a fait un beau tour.
Tornatzea: tourner. s’en retourner.”⁸⁵

B. Oyharçabalen ustez⁸⁶ Etxepareren «thornu»⁸⁷ hitza «itxura, zerbaiti ematen zaion forma, manera» bezala uler daiteke: “euskarari egin behar zuen itzulia eginarazi

⁸⁴ Ikus Lafonen itzulpenak (1951ko itzulpenak berriz argitaratzen dira in *LVP* 1545-1995, 1995): [1951] 1995 (290-291): «Que le pays de Cize / soit béni ! / Il a donné à l’euskara / le rang qu’il doit avoir.» («Contre-Pas»). [1951] 1995 (292-293): «O euskara, loue le pays de Cize, / Parce que c’est de là que tu as reçu le rang que tu dois avoir.» («Sautrelle»): /292-293. Patxi Altunaren gaztelarazko itzulpenak in *LVP* 1545-1995, 1995: «El país de Garazi / ;bendito sea! / El ha dado a la lengua vasca / el rango que le corresponde» (“Contrapas”) (1995: 173-174). “;Oh euskara, ensalza el país de Garazi! / pues has recibido de allí el rango que mereces” (“Saltarel”) (1995: 175). AAS-en etzanak. Ikus Lino Akesoloren gaztelarazko itzulpena (1968) ere.

⁸⁵ BnF, FCB7. *Dictionnaire basque-français du diocèse de Bourges Anc.* Colbert 3104-Regius 7700, 3.

⁸⁶ B. Oyharçabalek emana didan ahozko informazioa.

⁸⁷ Ikus in *OEH* TORNU hitzaren zentzu konkretuak: “2 *tornu* (gral.; SP, Ht *VocGr* 321 y 419, Lar, Añ, Lecl, Arch *VocGr*; *th-* *VocBN*, Dv, H), *dornu* (V-gip; Lcc). Ref.: A; Lh (*thornu*); SM *EiTec* 2 130; Etxba *Eib* (*dornua*); *Elexp Berg.* ♦ **I.** Torno. “Rodaja, *txirrikea*, *dornua*” Lcc. “*Tornuz egiña*, fait au tour. *Tornu eder bat egin deraut*, il m’a fait un beau tour” SP. «Torno para labrar» Lar. «Tornátíl, *tornuan egiña*» Ib. «Machine à façonner les objets en rond. *Zango sagar*, *beso*, *esku*, *tornuan eginak*» H. «(S; Foix), rouet à filer, tour» Lh. «*Dornua* (armería), tornillo de banco. *Aberastu zalakuan*, *lelengo eñ eban gauzia*, *dornua ibaira jaurti*» Etxba *Eib*. * [Indian] *itsuek ere*, *tornuan edo arrodan bedere*, *hari behar zuten*. Ax 33 (V 19) (Añ *GGero* 23 *tornuan edo errotan*). *Egiten bere tornuan onzibát lurréskoa*. LE *Doc* 235s. *Zure zila uraska tornuan egiña* (V, G). *CantCS* 7, 2 (Dv *thornuan*). *Lepo biribil diruriyena / egin berriya tornuan*. Bil 37 (v. tbn. Otag *EE* 1882c, 578 *tornuz egoki egiñak*, Azc *PB* 122 *tornuan legez eginik*).

dio autoreak, hala nola ‘giltzari itzulia eman’ erraiten baita, orduan kanbiamenduaren ideia azpimarratua bailitaike”. Hizkuntzari aplikatuz hitzak lortzen duen zentzu figuratiboa Etxeberri Sarakoarengan aurki daiteke *LVP* baino 160 bat urte geroago, xviii. mendearen lehen laurdenean. Baina Etxeberrirentzat euskarak ez du “tornu”-rik behar, jatorriz betegina baita, hizkuntzaz duen mitologia eta ideologiaren arabera: “Hizkuntza adi ahal ditekenez, bernizadurarik eta tornurik eman gabe, lanoki eta garbiki”.⁸⁸

LVP-ren aldiz euskarak “tornua” behar du letra hizkuntza bilakatzeko. Hizkuntzak “behar duen thornu”-a, behar duen “itzuli”-a 1545 urte inguruan (“orain”) inprimatzeari esker lortu denez, aurreko mundu zaharrarekin den haustura markatzen du. Grafikoki erakusten den haustura da *LVP*-n: Bordelen garai hartan ziren karaktere tipografiko modernuenekin, erromatarrekin, egiten da. Kontuan hartzekoa da edizioa arta handiz, biziki huts gutirekin eta humanisten ikuspegiaren arabera egiten dela. Modu horretan du, Etxepareren ustez, euskarak behar duen “tornu/itzulia” lortzen. Ohartzekoa da ikuspegi hori garaiko humanistek Europan zabaltzen zuten ikuspegia dela. Beraz, Etxeparek diolarik euskarak “behar duen thornuia” lortu duela, erran nahi du *badakiela hizkuntza bat konbentzioz egina dela* frantsesaren normalizazioa daramatenek dakiten bezala. Rabelaisek gogorarazten duen bezala:⁸⁹ “Rien moins, répondit Pantagruel. C’est abus dire que nous ayons langaige naturel. Les langaiges sont par institutions arbitraires et convenence des peuples» (*Tiers Livre*, XIX. kap.)⁹⁰

Kontzientziate linguistikokoaren seinalea ikusten da «behar den” tornu/itzuli-aren erabileran. *LVP* “behar den bezala” inprimatzeko euskararen ortotipografia eta gramatizazio gogoeta, arras kontzienteki eta metodikoki eramanak izan dira. Galderak eta hautuak eginak izan dira. Zein karaktere tipografiko hauta? Zer egin zeinu diakri-

---

Urrengoan sarturik tornu baten / okelea erretako jirak emoten. AB *AmaE* 204. *Tornu burdina berri bat.* HerVal 188. [Tallarrian] *ankiak in erainda ibiltzen zan tornu zar bat.* SM *Zirik* 106. *Kaikua, oporra eta abatza lantzeko, Santestebanek tornuan lotzen du zura lenbizi.* Garm *EskL* 1 98. *Ederki biribildurik, tornu-tik irten berriak bezala.* MEIG III 83» (OEH <http://www.euskaltzaindia.net/oeh>)

⁸⁸ Zitazioa ortografia gaurkotuan. Ikus in OEH: «2 *tornu* (gral.; SP, Ht *VocGr* 321 y 419, Lar, Añ, Lecl, Arch *VocGr*; th- *VocBN*, Dv, ● (Uso fig.). * *Hizkuntza adi ahal ditekenez, bernizadurarik eta tornurik eman gabe, lanoki eta garbiki.* ES 396.» (EOH <http://www.euskaltzaindia.net/oeh>)

⁸⁹ Ikus Cerquiglinik dioena: «Cette grammatisation naissante du français, que le Moyen Âge avait ignorée, et dont le latin était seul bénéficiaire, accompagne le rayonnement nouveau des langues vulgaires; elle tient également à une pensée renaissante qui voit dans le signe linguistique une convention, et dont Rabelais dans son *Tiers Livre* se fera l'écho: «Rien moins, répondit Pantagruel. C'est abus de dire que nous ayons langaige naturel. Les langaiges sont par institutions arbitraires et convenence des peuples» (chap. XIX). Les langues peuvent être décrites (la grammaire est l'étude de cette convention) et nommées, voire guidées. Cette grammatisation, technologie de la langue, n'est pas étrangère (...) aux conditions matérielles et techniques de sa diffusion: des hommes de savoir et de métier la disposent sous la presse, fondant des caractères à son intention, élaborant sa lisibilité» (Cerquiglini 2004: 53).

⁹⁰ Zitazioa bere testuinguruan F. Bon-en ediziotik hartua:

Comment (répondit Panurge) l'entendez ? (...) Vous doncques ne croyez ce qu'écrypt Herodote des deux enfans gardez dedanz une case par le vouloir de Psammetic roy des Egyptiens, & nourriz en perpetuelle silence ? Les quelz après certain temps prononcèrent ceste parole Becus, laquelle en langue Phrygienne signifie pain ?

Rien moins, répondit Pantagruel. C'est abus dire que nous ayons langaige naturel. Les langaiges sont par institutions arbitraires & convenences des peuples: les voix (comme disent les Dialecticiens) ne signifient naturellement, mais à plaisir». Ikus Rabelais, *Le Tiers Livre* (1552: 44): http://un2sg4.unige.ch/athena/rabelais/rab_pant.html

tiko berriekin (“ç”) Orria nola molda? Hitzaurre bat gehi ala ez? Hondarrean epigrafoa ezar ala ez eta zergatik?

Inprimatze ekintzaren bere helburura eramateko jadanik hizkuntzaren idazteko ohidura bazitekeen, eta seguraski finkatuak ziren jadanik usantzak nola iskribatu behar ziren elementu gramatikalak, zergatik bereizi, edo zergatik lotu behar ziren hitzak, zein gramatika-irizpide bidez.

3. FLORIA:⁹¹

Behin erabilia da sustantibo bezala. Prolepsian geroari buruz irekia den “Sautrela”-n agertzen da hitza, hizkuntzaren estatus berriari lotua.

O heuscara laud[a] garacico herria
 Ceren hantic vqhen baytuc beharduyan thornuya
 Lehenago hi baitinçan lengoagetan azquena
 Oray aldiz içaneniz orotaco lehena. (...)
 Heuscaldun den guiçon oroc alcha beça buruya
 Eci huyen (sic?) lengoagia içanenda *floria*⁹²
 Prince eta iaun handiec oroc haren galdia
 Scribatus halbalute iqhasteco desira. (“Sautrela”)

Lehen ahapaldian, autoreak dio, euskarari buruz ari dela, duela guti (“vqhen baytuc”) euskarak “behar duen tornua” lortu duela eta ondorioz, behar duen “itzuli/tor-

⁹¹ Ikus P. Altuna:

«(FLORE) (n): “flor”; “fleur”

—floria (floria): XV, 11. No figura en Azkue; sí en Lhande».

⁹² AAS-ek azpimarratua. FLORIA/LOREA, ikus *OEH*: “1 *lore* (G, AN-larr-egüés-erro-ilarb-olza, L, Ae, Sal, R; Volt 79, SP, Urt I 142, Ht *VocGr*, Lar, Añ, Arch *VocGr*, *VocBN*, Dv, H), *lora* (V, G-nav; Mic 6v, Lar, Añ, Izt, H), *flore* (AN-ulz-ilarb-olza, R; Lcc, H). Ref.: Bon-Ond 146; *VocPir* 542; A (*lore, lora*); Holmer *ApuntV (lora)*; Iz *Als* y *ArOñ (lora)*, *Ulz (flore)*; Elexp *Berg (lora)*. ● *Tr.* *Lore* es la forma propia de la tradición guipuzcoana y oriental no suletina y *lora* de la vizcaína. Hay con todo *lora* en algunos autores guipuzcoanos de los ss. XIX y XX (en varios de ellos junto a *lore*), y *lore* en algunos autores vizcaínos modernos. La forma *flore* (documentada principalmente para la 2.ª acepción) se encuentra al Norte en Dechepare, Leizarraga, Etcheberri de Ziburu, Axular, Haraneder, Mihura, *UskLiB*, Etchahun, Bordel y *ChantP*, y al Sur en Xenpelar y Aresti. En Leizarraga, Etcheberri de Ziburu (junto al más frec. *lore* para la 1.ª acepción) y dos baladas suletinas recogidas en *ChantP*, hay *flore* tanto para la 1.ª como para la 2.ª acepción. El único ej. de Bordel corresponde a la 1.ª (v. *infra* LOREAN). El resto de los ejs. recogidos pertenecen a la 2.ª, alternando en los casos de Axular, Haraneder, Mihura (56) y Aresti con *lore* para la 1.ª. Hay además (tbn. sólo para la 2.ª acepción) *plore* en *AzpPr* y *flora* en *GAlm*. En *DFrec* hay 49 ejs. de *lore* y 13 (10 dialectales vizcaínos) de *lora*. *OEH*-aren arabera FLORIA hitzaren zentzu figuratiboak Etxepareren LVP-en, Leizarragan, Axularren...: “2. (V-gip ap. Etxba *Eib*; Urt, Izt, H), *flore, flora, plore*. (Lo) mejor. “Adolescentia flos aetatis, [...] *adinloréa, adinaren lorea, adin lorátua*” Urt I 215. “*Guzien lorea ta koroia ze*, del principal, como la flor nata, corona” Izt 52r. “*Berekin eraman du gure gazterien lorea, [...] la fleur de nos jeunes gens*” H. “*Adinaren lorea, la flor de la edad*” LE-ir. “*Arrate balleko loria izan zan bere gazte denboran*” Etxba *Eib*. v. IRIN-LORE. ● *Tr.* Documentado desde Dechepare en autores de todas las épocas y dialectos. * *Heuskaldun den gizon orok altxa beza buruia / ezi haien lengoajia izanen da floria*. E 259. *Bere adin florea iragan*. «La fleur d’âge». Lç 1 Cor 7, 36 (TB *bere adineko lilia*). *Guztien gañetik izan / ezak karitatea / ezen berthutetan har[k] dik / eramaren florea*. EZ Eliç 120s. [Gizonak] *bere gaztetasuneko lorea eta berdetasuna iraganez gero [...]*. Ax 191 (V 129). *Florea, irina, hoberena, gaztetasuna, eramaiten du etsai gaixtoak*. Ib. 182 (V 123).” (*EOH* <http://www.euskaltzaindia.net/oeh>)

na” lortuz, estatus ez, heinez (“rang”-“rango”, Altuna/Lafon) aldatu dela. Ordea, hirugarren ahapaldian, gradazioa gero eta gorago doa: “Eci huyen lengoagia ičanenda floria”. Hiperbole horrek erran nahi du izan daitekeen itxura ederrenera, finenera heldu dela euskara. Jadanik azpimarratu bezala, mundu zaharraren eta berriaren artean amildegi bat bada.

Bestalde, Hizkuntzetan “floria” izatea, ez ote da elegantzia lortu delakoaren seinalea? Hizkuntza hortara heldu da “behar den bezalako tornua” lortu delako. Argi da “tornua” eta “floria”-ren lortzea hizkuntzarendako txanpon beraren bi alderdiak direla. Elegantziaren ideiak hizkuntzaren estetikaren ideia badakar. Elegantzia lortu du euskarak autorearen eta Leheten adiskidetasunaren bitartez (“adisquide oray bordelen denac”, “Sautrela”) obratu den inprimatze humanistikoaren bidez.

Euskara elegantea bilakatu da, hain zuzen, humanisten altzoan gramatizatu delako eta horregatik orain printzeen eskuetara hel daiteke, haien munduko kodeez jabetu delako: “Prince eta iaun handie oroc haren galdia / Scribatus halbalute iqhasteco desira” (“Sautrela”). Ulertzeko herri-hizkuntzek [grekerak eta latinak duten] lortzen duten “elegantzia” gramatizazioaren ondorioa dela, Lemaire de Belges (1473-1525?) aipa daiteke: “Plaise aux lecteurs supporter benignement la grosse tornure du langage peu elegant” (1509).⁹³ Lemaire de Belges herri hizkuntzaz mintzatzean antiesaldiz mintzo da. Hots, hemen ulertu behar da elegantzia guti duen hizkuntzaren (“*langage [peu] elegant*”) “tornu larria” edo “tornu arrunta” (“*grosse tornure*” [AAS-ek azpim.]), “elegantzia handiko hizkuntza”-ren “tornu fina” dela. LVP-n hizkuntza eta estetikaren arteko loturak argiki berbalizatuak agertzen zaizkigu “ioya ederra” metaforaren bidez (“oroc dugum (sic) *ioya ederra*” [AAS-ek azpim.]).

Azkenean, “behar den tornua” lortuz, “floria”ra iritsiko da euskara inprimatzearen bidez. Modernitatean sartuko da, modernitatean sartua da jadanik. Irakurleak hori du ulertzen liburu inprimatua ikustean eta/edo irakurtzean.

III.1.2. *Sintaxian*

Eskributan emateak “ceren”-ek hasten duen helburu perpausak erakusten duen bezala, “mundu gucietara” publikatzea du ondorioztat: «miraz nago iauna nola batere ezten assayatu bere lengoage propriaren fauoretan heuscaraz cerbait obra egitera eta scribuban imeitera ceren ladin publica mundu gucietara».

“Mundu gucietara publikatzea” ez du eskuizkribuzko testu batek lortzen ahal, bai aldiz testu inprimatuak. Gainera, erranaldiari ongi begiratzen bazaio ikusten da ordenu progresiboan emana zaigula ekintza: lehenik “obra egin” (eskuz izkribatuz) eta gero «eskributan eman» (inprimatuz). Dударик gabe, eskributan ematea inprimatze ekintzaren prozeduran sartzen da.

Perpau horren paraleloa eskaintza epistolaren bukaera aldean aurkitzen dugu. Bi helburu perpausak klarki oihartzun egiten dute testuan, eta merezi du ene ustez konpara ditzagun LVP-ren ingurugiro kulturalaz zerbait erran baitiezagukete. Ohartzekoa

⁹³ In *Légende des Vénitiens...* TLFi <http://atilf.atilf.fr/tlf.htm>

da bi perpausek testuan duten lekua ez dela kasualitatezkoa, eta erretorikaren arkitekturari lotua dela. Badirudi halere dituela Etxeparek erabiltzen alde batetik iraganezko subjuntiboa (“*ladin publica*”) eta bestetik orainekoa (“*dadin publica*”), ondoko etsenpluetan ikusten den bezala:

- «miraz nago iauna nola batere ezten assayatu bere lengoage propriaren fauoretan heuscaraz cerbait obra egitera eta scributan imeitera *ceren ladin publica mundu gucietara*» (Hemengo eta ondoko etsenpluak AAS-ek azpimarratuak).

Dirudienez, iraganezko subjuntiboa erabilia da erakusteko ez daitekeela uler zer-gatik ordu arte inprimatze-helburua ez den kunplitu. Horrek erran nahi du inprimatzen ahal zela lehenago. Lehenagotik euskal testuendako inprimatze-ekintza bat obra-tzeko gai ziren euskal adituak, humanistak, bazirelako (“*Ceren bascoac baitira* abil animos eta gentil eta hetan *içan baita eta baita* ciencia gucietan lettratu handiric”); -“eta çure hatse honetic dadin aitzinerat augmenta [dadin] continua eta [*dadin*] *publica mundu gucietara*”.

Lehen aldiko, euskal liburu baten inprimatze-ekintza gauza daiteke. Helburu humanista obra daiteke orain euskararen faboretan, liburua inprimatuz. Horregatik, subjuntibozko oraina dugu hemen; -«eta berce nacione oroc vste dute ecin de[u]sere scriba dayteyela lengoage hartan nola berce oroc baitute scribatzen beryan».

Hitz hauek frogatzen dute liburu inprimatua euskararen gramatizazio prozeduraren ondorioa dela. Hausnarketa linguistikoak izan direla. Argi da autorea herri-hizkuntzek inprimatze ekintzari esker lortzen duten letra-estatusaz ari da, ez eskuz idazteko ahalaz. Era berean, autoreak “*Contrapas*”-ean diolarik: “*Berce gendec vs-teçuten / Ecin scribaçaiteyen*». Euskarari buruz zebilen ideia agertzen da: gramatikaliza ez zitekeen hizkuntza zela, hain zuzen, aurrerago erran bezala, inprimatzeko duin ez zen hizkuntza. Inprimatzen ahal izateko hizkuntzak lortu behar du kodifikazio linguistiko *inprimatua*.

2006an, André Thevet (1512-1590) kosmografo eta humanistaren *Description de plusieurs Isles par M. André Thévet* eskuizkribu ineditoaren irakurtzen ari nintzela Pariseko BNFe-an, ohartu nintzen Thevet-endako «gotiko» kalifikazioak garai zahar eta ilunak zituela izendatzen. Hain zuzen, karaktere gotikoak «zailak dira irakurtzeko» dio. Zentzu horretan, euskara eta bretoiera bezalako hizkuntzak gotikoak dira haren-tzat bertze hizkuntzetarik —oil eta oc hizkuntzak ote ditu gogoan?—: «le Breton bretonnant est incommunicable aux aultres. Le Basque de mesmes».

Argi da, xvi. mende bukaera aldean (1580 urteen inguruan gara), Thevet-endako euskara kuriositate-gabineteen gordetzeko objektu bat dela, humanismoak hunkitzen ez duen hizkuntza. Jakina zukeen Testamentu Berria euskarara itzulia zela, eta ematen ditu ondotik, irakurle argituak euskararen opazitatearen etsenplu bezala, bi otoitz: «*Gure Aita*» eta «*Sinesten dut*», Leizarragaren lanetan aurkitzen diren bertsiotze-erak arras hurbilekoak direnak, Jainkoaren tratatze hitano ebangeliko eta humanistikoarekin:⁹⁴

⁹⁴ Ikus «*Oraison Dominicale en Basque*» eta «*Le Symbole des Apostres en Basque*» in Fonds français: ms. 17174 Bibliothèque nationale de France, Richelieu: *Description de plusieurs Isles par M. André Thévet* (folio 7 aurkia eta folio 9 aurkia/infrentzua).

«[folio 9 aurkia]

Estenduë de la France

(...) le Breton bretonnant est incommunicable aux aultres. Le Basque de mesmes: Voire qvâvcums se sont pour ce vould faire accroire, que c'ettoit vn Langage Gotthique, tant parce que Lon y trouve des monnoyës, Et medalles antiques fort di(s)filles à Lire, Et Le ditz pour en avoir deux vers moy dans mon Cabinet, marquées par des

[folio 9 infrentzua]

marquées par des Caracteres Gotthiques, que pour autant auSsy que le Biscain a vn fort bigerre idiome. Je vous propose en Sa Langue L'oraison Dominicale, et le Symbole de nostre creance, à celle fin de donner plaisir, et cõtatement au Lecteur.» (André Thevet)

Thevetek hemen idazten duena baino 40 bat urte lehenago dugu *LVP*-ren inprimatze ekintza. Pentsa dezakegu Theveten iritzi hurbila zuketela orduan ere batzuek *LVP*-i buruz: kuriositate gabinetean kokatzeko liburu bat. Ahatik, Etxepareri kasu egiten bazaio, autorearen ingurugiroan ziren kanpoko letradunek ez zuten euskara, hizkuntza bereizi eta «gotiko» bezala ikusten baizik eta erreforma humanistikoan koka zitekeen hizkuntza. Karaktere erromatarrez inprimatzen zen hizkuntza, latinetik itzul zitekeen hizkuntza (*LVP*-en den doktrina), eta ikas zitekeen hizkuntza zen. Ondorioz, ulertzen da erromatarrez inprimatzeak hizkuntzari ekartzen diola «floria»:

Eci hayen lengoagia [euskaldunen] içanenda floria
Prince eta iaun handiecoroc haren galdia
Scribatus halbalute iqhasteco desira.

Jadanik aipatu bezala, estatus altuko jende letradunek, kodifikazio horri esker, “har” dezakete *LVP*. Alde horretatik, *LVP*-ek justu Theveten kontrako ikuspegi baten fruitu da: euskara ez da gehiago “gotikoa”, mundu zaharrekoa: modernitatean sartua da inprimatu delako, eta inprimatu humanisten kriterioekin.

Azkenean, “scributan imeite”-a, “imprimi”-tzea, “publica”-tzea, “behar duen thornuia” lortzea euskararen estatusari lotuak diren ekintzak dira. Euskararen ortotipografiak euskararen gramatizazioaren esistentzia erakusten du. Eta hori frantse-sarendako 1530 urtetan gauzatu zen fenomenoaren ondorio zuzena da.

“Grafia da lehenik normara heltzen. Ortografia gramatika baino lehen” dio Cerquignin (2004: 52-53).⁹⁵ Erran nahi da hizkuntzak behar duen ekipamendu tek-

⁹⁵ Ikus Cerquignini (2004: 53).

C'est par une réflexion sur la langue écrite, dans son aspect le plus matériel (la pâte concrète de l'encre et des mots), que cette grammatisation a commencé. Le fait est d'importance: l'écriture est l'objet du premier regard savant. La graphie accède d'abord à la dignité de la norme, l'orthographe précède la grammaire; il en sera ainsi jusqu'à nous; L'établissement des règles pour la langue écrite est le préalable de l'analyse grammaticale: Meigret lui-même publie son pamphlet orthographique huit ans avant sa grammaire (...) Plus généralement, c'est dans le milieu des imprimeurs que s'entend d'abord l'appel à une normalisation de la langue vulgaire, et qu'un embryon de réforme est mis en œuvre, par le biais d'améliorations typographiques.

nikoz janzen dela. Azken batean, *LVP*-ren mundura sortzeak berak frogatzen du euskararen gramatizazioaren esistentzia.

III.2. *Ebangelismoaren eragina*

Humanismoak herri-hizkuntzaren normalizazio prozeduran ukan duen eraginaren fruituetarik bat da *LVP*, baita ebanjelismoaren ere. Frantsesarendako gogoraraz dezagun berriz ebanjelismoak ukanen duen indar berezia Lefèvre d'Étaples-i esker, eta haren inguruan den Margarita Nafarroakoaren kofesaria den Briçonneti esker. Margaritak berak frantses letren eta ber denboran ebanjelismoaren zaintzaile bezala duen eginkizuna oinarrizkoa izanen delarik, Marotekin duen lotura bereziki.

Humanismoak, ebanjelismoak, unibertsalistak izanez, herri-hizkuntzen gramatizazioa sustatzen dute, bereziki XVI. mendearen lehen erdian: Kristoren mezua inprimatze-teknologia berriaren bidez, erregelak dituzten herri-hizkuntzen bidez eta katekizazioaren bidez zabalduko da.

LVP-ren *corpus*-ean euskaraz bakarrik —itzulpenik gabe— doktrina baten lehen aldiz tipografiatzea oinarrizkoa da euskararen gramatizazioaren hastapeneko prozeduran. Alderdi hori euskal literatura historiografian ez da kontuan hartu izan, Etxepareren erlijiozko testuak, oro har, baloratu ez diren bezala. Bizkitartean, testu erlijioezkoen hizkuntza euskaraz inprimatzea erreformazaleen keinu ideologiko marka azkarra zen garai hartan. Eta Etxepareren testu erlijioezkoen diskurtsoaren analisiak konfirmatzen du ebanjelismoaren presentzia (ikus Arcocha-Oyharçabal 2008).

Etxeparek berak azpimarratzen du Eskaintza-epistolaren bukaeran, geroari buruz prolepsian irekitzen delarik erranaldia, “duten” oraineko subjuntiboaren medioz; lehengo garaietan kunplitu ez zen helburua, orain kunplituko dela: euskaldunek euskarazko “doctrina” bat ukanen dutela:

([lehen]: “miraz nago iauna nola batere ezten assayatu bere lengoage propriaren fauoretan heuscaraz cerbait obra eguitera eta scributan imeitera deren ladin publica mundu gucietara”):

[orain]: “eta bascoec bercec beçala duten bere lengoagian scribuz *cerbait doctrina* eta plazer harceco solaz eguiteco cantatzeco eta denbora igaraiteco materia eta ginendirenec güero duten causa oboro haren abantçatzeco.” (AAS-en etzanak).

Etxeparek bere liburuari ikusten dizkion beste funtzio konkretu guziak, garaiko klase sozial altuko jendeek asti aldien betetzeko ukan zitzaketan espazioen betetzeko dira, *otium*-ari lotuak diren aktibitateak: solasaren artea, kantatzea bezalako aktibitate musikala, astiaren non nola pasa ibiltzea. Gogorarazten digute Margarita Nafarroakoak bere *Heptameron*-en eszenan ezartzen dituen aitoren seme eta alaben (denak ebanjelistak bestalde...) portamoduak.

Etxepareren aipamen horiek gogorarazten dute geroago berriz aipatuko dugun Eustorg de Beaulieu-ren (1500-1552) neurtitzezko epistola bat. Taula gainean ezartzen ditu “Bernard Lahet”, Janequin (1485-1558) musikari ezaguna eta bere burua, Leheten etxean gertatzen den soinu ekitaldi batean. Etxeparek liburuari jendearen distraitzeko ikusten dion funtzioa euskararen ohoretan ikusten du. Euskara neurri so-

zial altuko distrakzioetan presente izatea, printze handien estimuan, hizkuntzaren defentsaren egitea da.

Etxeparek aipatzen duen helburu-zerrendan, “solaz eguite[tik]”, kantatzetik, eta astiaren iragatetik kanpo kokatzen da klarki “lengoagian scribuz” emana den “doktrina”. Doktrina *LVP*-en da lehen aldiz inprimaturik euskaraz agertzen. “Bascoec” beren doktrina euskaraz lehen aldiko inprimaturik ukatea gertakizun nagusia da. Helburu hori lortu da normalizazio linguistikoaren prozeduran sartua zelako euskara, beste herri-hizkuntzak bezala (“bascoec berceç beçala duten bere lengoagian scribuz cerbait doctrina”). Latina eta frantsesa dituzke gogoan. Hain zuzen, Etxeparek aipatzen duen “doctrina” liburuaren *corpus*-aren hastapenean den “Doctrina Christiana” dateke baina beste erlijiozko poesiak ere bai. Titulu hori zati partikular batena kontsidera daiteke ala erlijiozko testu guziak biltzen dituen titulu orokor bezala.

Nafarroako Artxibategian den iturri historiko batek⁹⁶ konfirmatzen du Etxeparek ideia erreformatzaileak zituela. Mendikoaga Garaziko arzapezpikuaren gobernantza-pean kleroak egin zituen abusuen erreformartzeko izendatua izan baitzen eta hori Baionako apezpikuak egin baitzuen Garaziko “juratuek” eskaturik, informeak dioen bezala:

Que el Obispo de Vayona ultimo que fue a rogaría y por muchas inportunaçiones que le hizieron los jurados de la villa y tierra de Sant Johan, a causa de la mala ministraçion de la justicia y dissoluçiones de los ecclesiasticos y otras cosas no debidas que se hazian en tiempo de don Pedro de Mendicoaga exercitaba el Vicario Generalado de Sant Johan, me scribió tubiesse por bien que el hiziesse mutaçion en el dicho Vicariado por lo que convenía al descargo de su conçiencia y buena ministraçion de la justicia.

Y que así al dicho Obispo considerando la avilitat suficiencia y letras y otras virtudes y buena fama de Mossen Bernart de Chapare Rector de Sant Miguel proveyó a él del dicho Vicariado⁹⁷

⁹⁶ Urquijok zitazten du Huarte (1927). Ikus Urquijo (1933).

⁹⁷ Ikus J. de Urquijo: «Introducción al *Linguae Vasconvm Primitiae de Bernard Dechepare...*» RIEV, 1933. J. de Urquijoren iturria J. M. de Huarte da (*Euskalerriaren Alde*, 1926). Dokumentuak aipatzen dituen zati inportanteenak zitazten ditut duten balore historikoarengatik:

Informearen izenak dio: «Instrucciones reservadas dadas al alguacil Bastida acerca de cuanto en nombre de S.M. debía manifestar al vicario general del Obispado de Bayona respecto a la confirmación del título de vicario general de San Juan Pie del Puerdo hecho en favor de Mosen Bernart Dechepare, rector de San Miguel y sucesor en el expresado cargo de don Pedro Mendicoaga». Urquijoren ohar hau egiten duelarik: “El pliego de este papel que contiene la instrucción precedente lleva al dorso y en letra de la época (comienzos del siglo xvi) el epígrafe que sigue: «Treslado de la Instrucción que levo Bastida sobre vicario generalado de Sant Joan».]

Dokumentuak dioena hau da: “Bastida mi agoazil: Lo que abeys de decir e infformar de mi parte al Vicario General del Señor Obispo de Bayona, es lo siguiente:

[hemen dator testuan eman dugun zatia] (...) dicho Vicariado General de Sant Johan lo qual yo tuve por bien por ser el dicho Mossen Bernart muy abil para el exerciçio del dicho offiçio y scribí y mandé a los de la dicha villa y a los otros del Obispado de Bayona que obediesçen y cumpliessen lo que el dicho Obispo mandaba pues hera en serviçio de Dios y para la buena ministraçion de la justicia.

Y que despues de muerto el dicho Obispo visto que el dicho Mossen Bernart exercitaba bien el dicho offiçio, yo scribí al Capitulo de la Yglesia Catedral de Vayona que no hiziesßen mutaçion en el dicho offiçio ni quitassen aquel al dicho Mossen Bernart lo qual así se hizo.

Euskal literatura historiografiak ez du testu historikoa *LVP*-en diren erlijiozkoekin gurutzatu eta ez du baloratu. Alta, Etxepareren erlijiozko testuetan agertzen den jarreraren informazio osatzaile inportante bezala. Datarik gabe den baina Orellaren ustez 1518ko urtea baino geroagokoa datekeen dokumentu horretan, “Bastida alguazilari” idatziak zaizkion sekretuzko gomendioek,⁹⁸ argirik uzten dute, gorago erran bezala, Garaziko kleroak ez dituela onartu Etxepareren erreformak eta nahi duela Bikario Jeneral kargua Baionako apezpikuak ken diezaion, beste norbait izendatuz... Gutunak agertzen du egin ahalak egiten dituela informearen idazleak, hots, Micer Juan Renak veneziar kapelauak (Orella 1987, Esarte 2001)⁹⁹ Bastidari argiki agerrazteko zer dioen erran behar Baionako Arzapezpikuari harek Etxepare berriz konfirma dezan bere karguan.¹⁰⁰ Beharbada Renaren Etxepareren aldeko jarrera kidetasun erlijiozkoak du bultzatzen eta ez, uste izan den bezala, politikoki oso konplexuak diren garai horietan, Etxeparek Carlos V.arentzat duen ustezko aldekotasunak:¹⁰¹

Y que agora parece ser an infformado a la Magestad del Rey nuestro Señor en nombre de la villa de Sant Johan, deziendo que la dicha villa tiene privilegio que el Vicario General que ha de ser en Sant Johan a de ser hijo natural y residente de la dicha villa y otras cosas, lo qual es contrario a la verdat porque no tiene la dicha villa tal privilegio y ququando lo tuviesen mostradolo a mi yo ternia forma como se les goarde y cumpla ququanto mas que el dicho Mossen Vernart vibe a media legoa de Sant Johan y sus audiencias tiene en Sant Johan. (...)

[Ondoko hiru ahapaldiak testuan aipatuak beherexego]

Y assi le rogat de mis partes que no haga mutacion en el dicho officio de Vicario General, mas antes le dé nuevo título al dicho Mossen Bernart, que en ello servirá a Dios, y a mi hará singular complazimiento y descargará a su conciencia.

Y que en las cosas que tocaren al Señor Obispo siendo requerido por él yo lo haré y mandaré con mucha voluntad como lo verá por obras, y cobrad respuesta del.

Y si por caso no quisiere hacer esto que le ruego, le dezid que no se dará lugar a otra cosa ni es cosa que cumple al seruijio de Su Magestad que otro sea Vicario General en Sant Johan sino el dicho Mossen Bernart, ni se consentirá que en el dicho officio ni en otro alguno en este Reyno se pongan perssonas sino que sean acceptas al seruijio de Su Magestad. Esto ultimo le direys ququando mas no pudieredes hazer, y sea bienf dicho de manera que conozca que otra cosa no se dará lugar.»

⁹⁸ Ikus Orella (1987: xii-xiii): “De fecha posterior a 1518 debe ser la información que nos propone el segundo documento o memorial, redactado a juzgar por el fondo en que se halla por Micer Juan Rena con acuerdo del Virrey y consulta del Real consejo de Navarra”.

⁹⁹ Renaren lanetarik bat da nabartar legitimisten helburuen eta mugako joan jinen zaintzea espioiak bilatuz eta pagatuz 1513-1515 urteetan bereziki, François Iaren tronura igatearekin beldur baita Carlos V, Nafarroako legitimistei (Labriteko leinukoei) Frantziako errege berriak laguntza militarra ekarriko diela galdu duten erreinu historikoaren errekupeatzeko. Espioi lana Nafarroa Beherean biziki intentsoa izanen da urte horietan (Esarte 2001: 261). Veneziakoa den Juan Rena, Carlos V-k 1520ko urtarrilaren 23an naturalizatuko du (Esarte 2001: 347).

¹⁰⁰ Ikus Orella (1987: xii-xiii):

En el nombramiento de este cargo [Bikario Jenerala kargua] intervenían en primer lugar el Obispo de Bayona y en su caso el Vicario General del obispo el Capítulo de la Iglesia Catedral de Bayona; además debían ser atendidas las exigencias del rey, ya que se le consulta en la sustitución del que ejerce el cargo, lo mismo que los privilegios de la villa y tierra de San Juan y sus presiones ejercidas por medio de sus jurados. El ámbito de actuación de esta autoridad judicial era San Juan, en su villa y tierra, y “otros del obispado de Bayona”.

¹⁰¹ Orellak plazaratzen duen galdera zentzuzkoa dela iduritzen zait, hain zuzen: “...es verdaderamente curioso el que se edite esta obra en prensas francesas si, como luego hablaremos, el autor fue un «súbdito» del rey español y era además de mentalidad beamontés” (1987: vii).

(...) Y que el dicho Mossen Vernart ha seydo y es muy buen seruidor de Su Magestad y que yo infformaré a Su Magestad de su persona y virtudes como se aya descargo de la carta que Su Magestad ha scripto al Señor Obispo.

Y si os dixiere el Vicario General de Vayona que la clerecía le suplica que quite del offiçio al dicho Mossen Vernart, vos le dezid que no es la clerecía en general sino algunos particulares a quien *el ha corregido y traydo de mal y desonesto vivir al bueno, y porque les ha bedado los juegos y otras dissoluciones lo quoyal se consentia en tiempo de don Pedro de Mendicoaga.*

Y assi le rogat de mis partes que no haga mutaçion en el dicho officio de Vicario General. (AAA-en etzanak)

Garaziko eskualdeko kleroaren kexuek aditzera ematen dute zer motakoak izan ziren Etxepareren erreformak. Eta ohar guziek, baina bereziki argiki aipatzen den jokoaren kontrako jarrera karakteristikoak, salatzen dute Etxepareren ebanjelismoa. Dokumentu horri esker, bestalde, ageri da Arzapezpiku izateak, kargu inportantea zenez, letrak eskatzen zituela, eta Etxeparek eginbarrekin betetzen zuela:

Y que así al dicho Obispo considerando la avilitat sufficiencia y letras y otras virtudes y buena fama de Mossen Bernart de Chapare Rector de Sant Miguel proveyó a él del dicho Vicariado General de Sant Johan lo quoyal yo tuve por bien por ser el dicho Mossen Bernart muy abil para el exerciçio del dicho offiçio.

Orellak aditzera ematen du unibertsitate batean zuzenbideko graduazio bat ukana zukeela.¹⁰² Aitzina daiteke teologian izan daitekeela graduatua, ez dakigu zer unibersitatetan (Akitanian? Tolosa aldean, Lehet bezala?).

III.3. Lehet eta LVP

B. Lehetek, edo Lahetek, Sarako leinu noble izen bereko familian zituzkeen oinarririk (Oihenart [1665] 1967, Urkizu 1999). 1514ean Tolosan zegoen legegintza ikasten. Bordelen erregeren abokatu izan zen Guyenne-ko Amiralgoan (1524-1529) (Baranova 2002) eta abokatu jenerala 1529-1560 urteetan. Antonie de Guilloche, izen bereko Kontseilariaren arrebarekin ezkondu zen (Baranova 2002) eta hil Bordelen 1562ko urriaren 10ean. Bordelen mezena baten rola betetzen zuen poetak eta musikariak ukanez bere inguruan. Eustorg de Beaulieu poeta eta musikariari esker ezagutu zuen Clément Janequin musikari famatua.¹⁰³ Hain zuzen, Eustorg de Beaulieu-ren neurtitzeko epistola eder bati esker (Urkizu 1999: 110-111) Lehet errepresentatua

¹⁰² “De Mossen Bernart se afirma su habilidad, suficiencia y letras, lo mismo que otras virtudes y buena fama. Ciertamente no erraríamos demasiado, si dijéramos la necesidad de tener «licentia ubique docendi in utroque iure», impartida por una facultad en derecho, para poder ejercer este cargo. Además el documento nos notifica que Bernart fue nombrado para este cargo por el obispo de Bayona, refrendado por la autoridad del virrey, confirmado en el cargo por el capítulo de la Iglesia Catedral de Bayona en sede vacante.” (1987: xii-xiii).

¹⁰³ «[Clément Janequin] s’était lié avec le poète Eustorg de Beaulieu qui l’introduisit dans le cercle de l’avocat Bernard de Lahet, lequel jouait les mécènes.» http://www.universalis.fr/encyclopedie/K100801/JANEQUIN_c.htm

zaigu 1529 urtean, modu bizian Eustorg berarekin eta momentuz identifikatu ez den “Blaise” batekin hiru bozeko kantu polifonikoaren interpretatzen, Clément Janequin (Jennequin) Europan fama handia lortuko duen akitaniar musikariarekin kantari, eta mezena rolean bere egoitza artistei eta intelektualei irekitzen diela. Eustorg 1539tik landa eliza erreformatuan sartzen da eta Suizara joaten bizitzera. Ez dakigu zuzen Lehet zer ideiatako zen, garai horietan ez dira oraindik alderdiak katoliko eta ebanjelisten artekoak bortizki zatituak Bordelen Montmorency Konetableak han egin sarraskien kontrako satira den “Pasquille” baten irakurketak erakusten duen bezala (Baranova 2002: 489). Baranovak transkribatzen duen “Pasquille”-ean (<http://www.persee.fr/web>), “Lahet”-i ahoan ezartzen zaizkion leak arras anbiguoak dira Salmo 55aren erabilpenak gogorarazten baititu erlijio polemikak eta erreformatuen “fede justifikazioa”¹⁰⁴ iduri baitu, hain zuzen, afera horretan Lehet kalomniatua izan dela, eta ez da, itxura guzien arabera, topiko baten erabilera (ikus ere LVP-en, Etxepareren gartzelatze episodioa beste kontestu batean).¹⁰⁵

Bordele xvi. lehen erdian, “Ernazimenduko zentro handienetarik bat da”, Italia-tik zuzen heldu dira hango Guyenako Kolegiara Europako humanista handiak (ik. Baranova 2002: 487). Lehetek mezenas bezala eginkizun inportantea du hirian eta dirudienez Parlamentuan badira beste Letra ederren maitaleak, horien artean Rabelaisen adiskide den Briand de la Vallée bat, eta baita Zuberoako jatorria salatzen duen deitura duen Jehan d’Ybarolle bat ere (Gaulleir Baranovak aipatua 2002: 487).

Etxepare eta Leheten artean den adiskidetasuna esplizituki aipatua da “Sautrela”-n. “Adiskidetasun” hori, beharbada, antzinako moduan ikusi behar delarik (Kikero: *De amicitia*), eta euskararen gramatizazioaren proiektuan delarik gauzatzen, agian Guyenako Kolegioko eta Parlamentuko ingurugiro intelektualean mugitzen diren beste pertsonaia batzuei ere lotu behar zaielarik horrelako proiektu baten existentzia.

... à scientifique & Tres-prudent Seigneur. Monsieur Maistre Bernard de Lahet
aduocat du Roy, en sa court de parlement à Bordeaux. (...)

Le pense fort si ton cueur se delecte
Comme iay veu, au ieu de lespinete
Et j’ayme tant le doulx bruyt organique
Comme autresfois, & la douce musique

¹⁰⁴ Gogorazi behar delarik mendearen bigarren erdian prokuratore jenerala izanen den (1564) Leheten seme Joanes protestanta zela eta “eliza erreformatuko Guilloche kontseilariaren lehengusua (...) katoliko zenbaitek salatu egin zute[la] haren jauregia erreformatu iraultzaileen babeslekua bilakatua zelako” (Urkizu 1999: 107). Nahiz ikerketa honen denbora-mugak gaintzen ditugun Leheten semearen ingurumen ideologikoa aipatuz, iduritzen zait merezi duela puntu horren markatzea, behar bada bade-lako hor xvi. mendearen hastapenetik badabilan ideia berrien aztarna.

¹⁰⁵ «Quels rôles ont joué ces personnages dans la révolte ? L’auteur [Pasquilla-ren autore edo autoretak anonimoa(k) d(i)ra] L’auteur parle de tentatives d’ennemis visant à accuser l’avocat Bernard de Lahet d’un comportement indigne» (Baranova 2002: 487). Hona Lehet aipatzen duen «Pasquilla»-ren zatia: «L’advocat du Roy Lahet. Adversum me susurrabant omnes inimici mei adversum me cogitabam mala mihi» (Baranova 2002: 492). Ohartzekoa Lehet pertsonaia eszenifikatzen duen fikzionalizazio honetan, aurkitzen dugun iturri bibliko berdina aurkitzen dela Etxeparek bere gartzelatzeaz egiten duen testuan. Iturria, erran bezala: 55 Salmoa, 40, 8.

Ou ie tay veu prendre tant de plaisir
 Que bien souuent, ains que t'aller gesir
 Pour de soucy, & peyne, estre deliure,
 Si tu trouuoys de musicque aucun liure
 Toy, Blaise: & moy, chantions iusqu'a mynuict (...)
 Tu t'acointois de Clement Iennequin
 Et d'autres mains, tous gens d'experience
 Et ou gisoit musicalle science.
 C'estoit, en lan mil cinq cens vingt & neuf (...)
 Tu tins maison ouuerte, à plusieurs gens
 Ien suis tesmoing qui ne le puis nyer
 (...)

Leheten presentzia oinarrizkoa da Eskaintza-epistolaren autoreak hari dedikatzen baito salatuz ber denboran haren eginkizuna zuzena izan delako iduriz *LVP* osoaren inprimatze-ekintzan.¹⁰⁶ “Ni” auktorialak argitzen du hautuaren arrazoa: «baytuçu estimatzen goratzen eta ohoratzen euscarā». Subordinatu kausatibo horren egitura hirukoitz sinesten badugu, deduzitzen da Lehet *LVP*-ren inprimatze-proiektua baino lehenagotik sartua dela euskararen gramatizazio gogoetan, Etxeparek horren berri badauela, eta biak euskaraz alfabetizatuak direla *LVP* baino lehenagoko garaietan (hots, irakurtzen eta idazten dutela euskaraz).

Agertzen da Lehetek duela liburuaren inprimatze-ekintza bideratu, bi fase ikus daitezkeelarik. Lehenik Etxeparek eskaintza epistolaren proiektu bezala aipatzen du inplikatzeko hori “...inprimi eraci diçaçun” subordinatu finala erabiliz, helburua ez baita gauzatua. Lehetek *LVP*-ren testu liminariotzat hartu badu Etxeparek igorri dion zinezko obraren aurkezpen-gutuna logikoa da helburu bezala aipatzea. Aldiz, “Sautrela”-n, ekintza bukatutzat emana da, baina prolepsia bat da “Lehen imprimiçalia heuscararen hurada” idazten duelarik Lehetendako, Etxeparek inprimatu-ekintza aitzin duelako hori idazten, eskuizkribuan bien arteko lankidetzaren ekintza kunplitu aitzin:

Desir hura conplitu du garacico naturac
 Eta haren adisquide oray bordelen denac
 Lehen imprimiçalia heuscararen hurada
 Basco oro obligatu iagoiticoz hargana

Beraz, Leheten presentzia liburuaren edizio inprimatuari lotua agertzen da. Etxeparek Lehetez egiten dituen bi aipamenak inprimatzeko prest den aitzin-testua bukatu ondoan eginak dirateke Lafonen arabera, hiru testu horiek, eskaintza-epistola, “Contrapas” eta “Sautrela”, liburu guzia bukatu ondoan idatziak dirateke forma linguistiko amankomunek aditzera ematen duten bezala.¹⁰⁷ Gehitzen dut eskaintza-

¹⁰⁶ Ikus artikuluan, protokolo epistolarioaren markak § I.3.4.

¹⁰⁷ Etxeparek eskaintza-epistolaren erabiltzen duen arrazoibidea (inprenta herri-hizkuntzen zabalbide), bi azken piezetan, «Contrapas»-ean eta «Sautrela»-n aurkitzen da. Zubiak nabarmenak dira. Lafonek agertzen ditu hiru testu horien artean badirela amankomun linguistikoak. Adibidez: «bague» eskaintza epistolaren (Lafonendako «Préface»), eta «Contrapas»-ean bakarrik agertzen dela; «tz» grafia soilik eskaintza epistolaren, «Contrapas» eta «Sautrela»-n. Horregatik, Lafonek dio eskaintza-epistolak, «Contra-

A scientifique seigneur. Monsieur
 maistre Bernard de Lahet advocat
 du Roy, en la court de parle-
 ment, à Bordeaux.
 ¶ Epistre premiere.

Combien que craincte en t'escrepant
 s'auance
 De m'appeller, fol, plain d'oultrecuidance
 Esvoir me pouille, & me dict, tu fais mal
 Si tu te crainctz qu'un cœur noble, & loyal
 Tant enrichy de vertus à souhait
 Comme celuy de Bernard de Lahet
 Aye en desdain la teneur de la lettre
 Quoy qu'elle soit en rude stile, & metre
 Et que plus est qu'il soit en dignité
 [Non sans merite] & grande auctorité
 Car la pour ce ne t'en tiendra mespris
 Et n'en feras aucunement repris
 Joint, que les biens, & les honneurs du monde
 N'ont rien changé les meurs & sa faconde
 Et ne fut onc plus doux, & liberal
 Auant qu'il fust advocat general

Eustorg de Beaulieu-k Lehet-i eskaini neurtitzezko epistola¹⁰⁸

(*Les Diuers rapports...*, 1540)

epistola egiterakoan argi dela autoreak liburuaren ikuspegi globala baduela, doktrina idatzia duela, astia iragaterko diren beste testuak idatziak dituela. Eta ikuspegi global

pas»-ek eta «Sautrela»-k batasun linguistiko bat formatzen dutenez garai berean idatziak izan daitezkeela, hain zuzen, beste testu guziak bukatu ondoan:

Ainsi les deux poèmes en l'honneur de la langue basque et la Préface paraissent bien former un ensemble à part du reste et ont dû être écrits à la même époque et après le reste. Les deux poèmes développent l'idée maîtresse de la Préface, prouvée et illustrée par le reste du recueil: le basque qui n'avait pas jusqu'ici de littérature, peut et doit en avoir une, car il est «aussi bon à écrire» que les autres langues. Il est probable que Dechepare, après avoir montré par le fait que sa langue maternelle était aussi apte que les autres à exprimer les sentiments les plus élevés et les plus profonds, le sentiment religieux, la passion amoureuse, l'amour de la justice et de la liberté, a tenu à célébrer la langue basque elle-même et sa promotion au rang de langue littéraire (Lafon [1951] 1999: 731-732).

¹⁰⁸ Eskertzen dut P. Urkizu, Eustorg de Beaulieu-k Bernard Leheti (Lahet bezala izendatzen duela-rik), eskaini epistolaren erreprodukzio inprimatua aipatu eta helarazirik. Epistola inprimatu horren lehen orria erreproduzitzen dut artikuluan. Azpimarratzekoak dira orrialde horretan humanismoaren seinaleak. Adibidez, liburuaren omnipresentzia, ikasketa eruditoez egiten den alusioa, idazlearen eszenifikatzea, tipografia erromatarra eta 'C' letra apainduaren elegantzia.

berdinaren arabera dituela “Contrapas eta “Sautrela” idatzi, liburu osoa duelarik perspektiban, ohartzekoak delarik *oray* denbora-adberbioaren indarra: (“orai” garai berriak dira bukatua baita liburua) eta inperatiboaren erabilpenak markatzen duelarik (“orai” manatzen ahal zaio euskararen itxura alegorikoari atera dadin kanpora —hots, inprimatua izan dadin— bukatua baita).

Autoreak eskaintza-epistolari ongi sailkatuak diren informazioak ematen dizkigu eskuizkribuak inprimatu aitzin eraman duen ibilbidearen ulertzeko preziatuak direnak:

1. *“igorten darauritzut heuscarazco coplabatzu ene ignoranciaren araura eguinac”*: Etxeparek eskuizkribua Bordelera doan posta-bidez edo Baionako portutik ateratzen den ontziz helarazi du eskuizkribua. Orainean idatzia izateak ageriarazten ahal du, besteak beste, postaz igorri pakete hori laguntzen zuen gutuna dela gero eskaintza-epistola bezala erabilia;
2. *“Ceren iauna hayec iqhussiric*: “ikus” hemen “irakurri”ren zentzuan erabilia da, irakurtze hau zuzenketan sartzen den prozesua da;
3. *“eta corregituric plazer duçun beçala”*: “hutsen” “zuzentzeak” gramatizazioaren prozesuan dela euskara frogatzen du. Hain zuzen, zeinu linguistikoa kontentzio bat delakoaren kontzientzia bada, hori Ernazimenduko pentsamendu karakteristiko delarik (Cerquigliani 2004: 53). Lehenago aipatu bezala, Rabelaisek ongi adierazten du kontzientzia hori dioelarik hizkuntzak ez direla “naturalak” baizik eta “instituzio arbitrarioak eta populuaren konbenientziak”. Nolabait euskararendako norma batzuk finkatuak daitezke bestela ez baitaiteke LVP-ren eskuizkribua “korregi”. Euskararen ortotipografiaz bada ideia bat. Toryk hartu erabakiak zabalduak dira. Hain zuzen, erabakia da euskararen grafia frantsesaren grafia bezala latinaren arabera moldatu behar dela latina aspalditik finkatua den (gramatizatua den) hizkuntza delako,¹⁰⁹ eta ahoskeratik deduzitu behar dela eskritura “foniarekin den harremana unibokoa bilakaraiz” (Cerquigliani);¹¹⁰
4. *“irudi baçautzu inprimi eraci diçaçun eta çure escutic oroc dugum (sic) ioya ederra Imprimituric euskara orano içañ eztena”*: euskararen ortotipografiaz Lehet dateke arduratzen inprimategiko jendearekin (“inprimi eraci deçaçun...”-“çure escutic oroc...”); “irudi baçautzu” *topos modestiae*-a izan daiteke, zeren itxura guzieren arabera LVP-ren inprimazteko erabakia Etxepare-Lehet-en artean aurretik erabakia den gauza da; “ioya ederra”-k hizkuntzaren estetika materialera igortzen gaitu (“Imprimituric euskara orano içañ eztena” zatiak ongi frogatzen du euskararen etikotasuna ez dela pentsa daitekeen bezala abstraktutasun huts bat). Hizkuntza gauza “ederra” eta “preziatua” izan dadin inportantea da ortotipografian (ikus Tory). Inprimatze karaktere erromatar tinta, orri antolakuntza, hitzen mozteko ala ez mozteko moldea, abrebizazioa, zeinu diakritikoa, puntuazioa, azentuazioa, etab. elementu material horiek dute egi-

¹⁰⁹ Ikus, osagarri bezala, Leizarraga, «Hevscaldvnei» in *Iesus Chist Gure Iavnaren Testamentv Berria* [1571, 1900] 1990: 254).

¹¹⁰ «les années 1530 voient l'équipement progressif de la langue française en traités et manuels; quelques innovations».

- ten ortotipografia, erran nahi da hizkuntzak *begia hunkitzen* duela, *gorpuztu dela*, inprimatzearen bidez. Inprimatzeak du hizkuntza apaintzen.
5. “*eta çure hatse honetic dadin aitzinerat augmenta continua eta publica mundu gucietara*”: subordinatu honen ekibalenteak dira ondotik heldu den “eta ginendire nec güero duten causa oboro haren [“çure hatse honetic”] abançatzeo”] eta *LVP*-ren bukaeran den azken latinezko epigrafoa “*Debile principivm melior/fortuna seqvatvr*”. Lehetek lehen aldiz inprimarazten duen euskarazko liburuarekin (“çure hatse honetic”) inprimatze prozedura geroari buruz irekitzen da etorkizunean jinen diren beste euskarazko testuendako. Hemen ere agertzen da badakitela Etxeparek eta Lehetek herri-hizkuntzaren bizitzea “populuen konbenentzia” dela, modernitatean sarturik egon nahi badu euskarak hautu kulturalak eta instituzionalak egin beharko direla modu kolektiboan. Badakite *LVP* lan pioneroa dela orainean (*oray*), eta gerorako. Gerorako desiratzen denak pisu berezia hartzen du hiru subjuntiboen presentziarekin “*dadin aitzinerat augmenta*”, “[*dadin*] *continua*” “[*dadin*] *publica*”. Anitz aldiz bederen errepikatua delarik ideia bera (azken epigrafoak dioena eta “*Contrapas*” eta “*Sautrela*” kontuan hartuz): autoreak idatzi duenari (aipamen hori hemen *topos modestiaez* gordetzen du autoreak berak), eta Lehetek inprimarazi duenari segida eman beharko zaio anplifikatuz (anplifikazioaren figura erretorikoaren eta klimaxaren erabilpenekin): “*dadin augmenta*”, normalizazio linguistikoari esker, gramatizazioari esker euskarazko obren presentzia inprimatua sustatu behar da geldigabe lan kolektiboari esker (hirugarren pertsona pluralak dudarik ez du uzten: “ginendire nec güero”), etorkizunean (“*aitzinerat*”) idazte-inprimatze-publikatze ekintza etenik gabe eramanez (“[*dadin*] *continua*”) “*mundu gucietara*” publikatzeko. Gradazio horren bidez subjuntiboan diren hiru aditzek Etxepare-Lehetek euskararendako pentsatua duten programa humanista zaigu hemen erakutsia. Anplifikazio maximal horrekin da bukatzen euskararendako Etxeparek eskaintza-epistolaren elaboratua duen programa linguistikoa. Gero, pietate-formula heldu da epistolaren zerratzeko: “*eta obligatu guiren guciac geyncoari othoyz eguitera dizum (sic) mundu honeten (sic) prosperoqui vicia eta bercian parabiçuya, Amen*”.

* * *

Etxepare, itxura guzien arabera, *LVP* idatzi aitzin Lehetekin euskararen gramatizazioaz gogoetatzen hasia zen ortotipografiatzen protokoloen eraikitzeo. Beharbada Etxeparek, Leheten bidez, Bordeleko Guyenako Kolegioaren inguruko eta Parlamentuko sare humanistikoarekin harreman intelektualak bazituen. Bestalde, Condé printze kalbinistaren liburutegitik heldu den *unicum*-a dela kontsideratuz, pentsa daiteke “*Nafarroa Berri*”-ko gortean ezaguna zela liburua bederen, eta beharbada autorea.

Dena den, peritestualitatean oinarritzko lekua duen Eskaintza-epistolak, konfirmatzen du Etxepare ez zela zoko batean isolatua, *LVP* komunikazio baten fruitu dela eta modernitate osoaren lekukoa dela. Argi da humanismoak hunkituak zituen goi mailako aristokratek, “*Prince eta iaun handi*”-ek (“*Sautrela*”) sustatzen zuten frantse-saren gramatizazioaren urratsak hartu direla etsenplutzat *LVP*-ren inprimatzeko ore-

nean. “Contrapas”-ean Etxeparek dio: “Eceyn ere lengoagerik / Ez francesa [AASen etzanak] ez berce ric”.

Eskaintza epistolak *LVP*-ren inprimatze aitzineko urratsen berri ematen digu. Bereziki, testu inprimatuaren aitzin-testuaren mugimenduen berri. Ikusi da zirriborroak egin bidaia geografikoaren lekukotasun bakarra eskaintza epistolan dela aurkitzen.

Ez ote da *LVP*en hasten den euskararen gramatizazioa gizaldi bat geroago 1571ean segitzen eta zabaltzen Haultin-en prentsetan, Leizarragaren itzulpenekin, karaktere tipografiko erromatar kapital eta minuskulei, italikoa (etzana) eta azentu tipografikoak euskal hitzei gehitzen zaizkielarik? Continuum bat ez ote daiteke ikus bi obren gramatizazioan? Ene ustez erantzuna baiezkoa da. Bestalde, hari ideologikoa hor da. XVI. mendearen lehen erdian zen erreforma mugimendua Lefèvre d’Etaples-ena, Margaritarena, erreformen aldekoa dena baina ez zismatikoa, 1571an arras erradikalizatu da. Margaritaren alaba Joana Labriten erregetzapean erreformak kalbinismoaren itxura du, Europan su pindarretan dira orduan bazterrak, “papisten” eta “protestanteen” arteko erlijio gerlak hasiak Frantzian. Louis Ier de Bourbon Condé Frantziako kalbinisten zuzendaria, *LVP*-ren jabea, Joana Labritekin zegoen Errotxelan, Haultin han zelarik (eta Leizarraga?). Hipotesi bezala aitzina dezakegu Leizarragak ezagutzen zukeela urrundik hala hurbiletik *LVP*-ren esistentzia eta Joana Labritek berak, Condé printzea haren koinata zenez... Hain zuzen, Leizarragak Joana Labriti zuzentzen dion hitzaurrean den eranaldi lakoniko batean, Leizarragak beste inprimatze ekitaldi bat izan dela bere “traslazioa” aitzin, aditzera ematen du. Ene ustez ez da dudarik, kasu honetan, Leizarragak “scribatu”/”escrit” Etxeparek erabiltzen duen zentzuan duela erabiltzen: inprimatzeaz ari dela:

cembatez nic scribatu dudan lengoage motá baita, sterilenetarie eta diuersenetarie: eta oraino, *tráslationetá behinçat*, vsatu gabea. (Leizarraga [1571; 1900] 1990: 252)

que la langue en laquelle i’ay escrit est des plus steriles & diuerses, & du tout inusitee, *pour le moins en traduction*. (ib 246)

Argi da Etxepare ez dela nehondikan ere “herrikoia”. Arras erraturik ibili zela, —etsenplu bat hautatzeko beste anitzetan—, Aristimuño zioelarik, neo-erromantiko-tasunez betea den iritzi honekin:

Ni la inspiración, ni el ropaje de las poesías son dignas del ideal que canta. Aquella pobre, éste tosco. Pero late el alma de un enamorado en esas humildes composiciones. Es por eso, precisamente, por lo que apreciamos los sencillos versos de Etxepare (Aristimuño 1933: 17).

“Sencillos versos” dio Aristimuñok. Letragabearen zentzua ematen bazaio “sencillo” adjektiboari, erran daiteke arrunt kontrazentzuan zebilela, eta hain zuzen “sencillo” “ximple”-ren zentzuan erabili behar baldin bada Etxepareengan, humanismoaren eta ebangelismoaren seinale bezala behar dela ikusi, eta jarrera linguistiko hori garaiko Akitaniako giro errefinatuenetarik heldu dena dela, euskararen gramatizazioaren seinalea dela. Hori da hemen zabaldu nahi izan dudana hipotesia.

Frantziako, Akitaniako, eta Nafarroako erreinuetako humanistek eta haien inguruan ziren letratuek, Europako edozein humanistak bezala, liburuaren ikustera heltzen baziren, ulert zezaketen istantean, herri-hizkuntza horretan gramatizazioa-

ren seinale argiak bazirela, liburua bera zeinuen ekarle zelako bere materialtasu-nean. Uler zezaketen berehala liburuaren titulua eta azken epigrafoa irakurriz, grabatu kristikoa eta tipografia mota ikusiz, ideologikoki eta kulturalki non eta nola kokatzen zen. Hots, *christiana simplicitas*-arekin bazuela zer ikus. Frantziako eban-gelisten artetik jalgia zela eta pentsa daiteke beharbada Condé printzeak LVP bere liburutegian zuela, hain zuzen bazekielako filosofia ebangelista iturritik heldu zela.

Aristimuñok aipatzen duen neurtitzen «xinpletasuna», Lafonek beste modu ba-tez espresatzen du «monotonia» aipatuz; ordea, Lafon konturatzen da anakronismoz duela gaurko irakurleak inpresio faltsu hori (ik. Orpustan 1996: 32-33 ere). Etxepa-রেরen koplak «arte seguru»-aren lekuko direla, hizkuntzaren jabe den poeta dela, eta beraz letratu fina:

Si la suite de ces vers qui presque jamais n'enjambent les uns sur les autres pro-duit au premier abord une impression de monotonie, on s'aperçoit vite qu'un art déjà sûr préside à leur composition et à leur mise en place. Le poète utilise avec adresse les procédés variés, anciens ou plus récents, que la langue lui offrait (Lafon [1951] 1999: 756).

Mitxelenak azpimarratu izan du Etxepareren obra gehienik ikertuenetarik dela idazle klasikoetan (Altunaren 1979ko hitzaurrean), baina ene ustez, hori egia baldin bada ere, bizkitartean ausarta ninteke aitzinatzeraz paradoxalki gutienik “irakurria” den testua dela *Linguae Vasconum Primitiae*, eta gutienik ulertua haren sortzea posible egin zuen ingurugiroa. Etxepareren obra euskal kritikaren anakronismoaren biktima da, dudarik gabe.

Bibliografia

- Akesolo, L., 1968, *Bernat Dechepare, Olerkiak*, Txertoa, Donostia.
- Aldekoa, I., 2008, *Euskal literaturaren historia*, Erein, Donostia.
- Altuna, F. M., 1979, *Versificación de Dechepare, Métrica y pronunciación*, Mensajero, Bilbo.
- , 1979, *Etxepareren hiztegia, Lexicón dechepariano*, Mensajero, Bilbo.
- , 1980, *Linguae vasconum primitiae (Edizio Kritikoa)*, Patxi Altunak paratua, Mensajero, Bilbo.
- , 1981, «Etxepare herri poeta», in ZZEE, *Euskal linguistika eta literatura bide berriak*. Deustuko Unibertsitatea, Deustu: 321-341.
- Arcocha-Scarcia, A. (Arkotxa, A.), 1996, «Bernat Etxeparekoaren maitasunezko kopletaz», *Sancho el Sabio* 6, 211-234.
- , 2001, «Deux imprimeurs rochelais du xviie siècle: Pierre Haultin imprimeur du *Testamentu Berria* (1571) traduit par Jean de Liçarrague, et Jean Portau, imprimeur de l'édition 1579 des *Voyages aventureux du capitaine-pilote Martin de Hoyarsabal de Cibouze*», Eusko Ikaskuntza, «Lankidetzan bilduma», Donostia, 53-83.
- & B. Oyharçabal, 2008, «Siglo xvi. Las primicias de las letras vascas», in *Historia de la literatura vasca*, [www.http://basqueliterature.com](http://basqueliterature.com)
- Aritzimuño, J. (de), 1933, «El primer renacentista y poeta euskeldun», *Yakintza* 1, X 13-20.
- Baranova, T., 2002, «Le discours anti-tyrannique dans la France d'Henri II: un des sens multiples du Pasquille sur la rébellion de Bordeaux et la conduite du connétable (1548)», <http://www.persee.fr/web/revues/>

- Beaulieu, E., 1537, *Les Diverz rapportz contenantz plusieurs Rondeaux, Huictains, Dixains, Ballades, Chansons, Epistres, Epitaphes et aultres joyeusetez*, Le tot composé par M. E. de Beaulieu, On les vend à Paris en la rue neufue nostre Dame à l'enseigne de l'escu de France, Par Alain lotrian.
- Blasselle, B., 1998, *À pleines pages, Histoire du livre, Volume I*, Découvertes Gallimard, Paris.
- Brown, C. J., 1991, «Text, image, and authorial self-consciousness in Late Medieval Paris», in *Printing and the Written Word (1450-1520)*, ed. S. Hindman, Ithaca, Cornell U.P., 103-142.
- Brun-Toulet, R., 1968, *Technique du livre*, École Nationale Supérieure de Bibliothécaires, Paris.
- Cazal Y., Parussa G., Pignatelli C., Trachsler R., 2003, «L'orthographe: du manuscrit médiéval à la linguistique moderne», *Médiévales* 45, [www.http://medievales.revues.org/document969.html](http://medievales.revues.org/document969.html)
- Cerquiglini, B., 2004, *La genèse de l'orthographe française (XIIIe-XVIIe siècles)*, Unichamp-Essentiel, Honoré Champion, Paris.
- Chartier, R. & Bourdieu P., 2010, *Le sociologue et l'historien*, Préface de R. Chartier, Agone & Raison d'Agir, Ina, Paris.
- , H.-J. Martin, 1983, *Histoire de l'édition française. Le livre conquérant. Du Moyen Age au milieu du XVIIe siècle*, Fayard, Paris.
- Chaunu, P., 1975, *Le temps des Réformes*, Pluriel Histoire, Fayard, Paris.
- Cohen, P., 2005, «Il entend toutes les langues de cestuy Univers»: Joseph Scaliger, l'humanisme et le pluralisme linguistique à l'époque moderne», in Courouaou, Cubelier de Beynac & Gardy (arg.), 10-27.
- Courouaou, J.-F., 2005, «Écrire dans les marges ou au centre: en catalan à Valence, en occitan à Toulouse 1550-1610», in Courouaou, Cubelier de Beynac & Gardy (arg.), 203-222.
- , 2008, *Moun lengatge bèl. Les choix linguistiques minoritaires en France (1490-1660)*, Droz, Genève.
- , J. Cubelier de Beynac, P. Gardy (arg.), 2005, *Les Voix de la nymphe aquitaine, Écrire, langues et pouvoirs 1550-1610. Actes du colloque tenu à Agen et Nérac les 3, 4 et 5 octobre 2003*, Centre Matteo Bandello, section française AIEO, Centre Matteo Bandello, Agen.
- Desgraves, L., 1998, *Le livre en Aquitaine, XVe-XVIIIe siècles*, Atlantica, Centre régional des lettres d'Aquitaine, Biarritz.
- Dolet, E., 1540, *La manie de bien traduire d'une langve en avltre. D'aduantage. De la punctuation de la langue Francoyse. Plus. Des accents d'ycelle. Le tout faict par Estienne Dolet natif d'Orleans. A Lyon, chés Dolet mesme*, [www.http://gallica.bnf.fr](http://gallica.bnf.fr)
- Droz, E., 1960, *Barthélemy Berton, 1563-1573*, Librairie E. Droz, Genève.
- Dubois, C. G., 1999, *La poésie du XVIIe siècle*, Presses universitaires de Bordeaux, Talence.
- Erasmus, 1992, *Éloge de la Folie, Adages, Colloques, Réflexions sur l'art, l'éducation, la religion, la guerre, la philosophie, Correspondance*, Bouquins, Robert Laffont, Paris.
- Esarte Muniain, P., 2001, *Navarra, 1512-1530, Conquista, ocupación y sometimiento militar, civil y eclesiástico*, Pamiela, Pamplona-Iruña.
- Etxagibel, J., 2008, *Silvain Pouvreuren hiztegiaren iturriak eta testukritikaren metodologia*. DEA-ko lana (UPV/EHU, Joseba Lakarra eta Blanca Urgellek zuzendua). Bertsio zuzendu eta osatua ASJU-ko ale honetan argitaratzen da.
- Etxepare, B. (Echepare) [prib. 1545], 1873, *Poésies Basques de Bernard Decheper d'Eyberal-larre (province de Basse-Navarre), Nouvelle Edition, Absolument conforme à la première de*

- 1545 [Vinsonen edizioa, P. Cazal-en hitzaurrearekin], Bayonne, P. Cazals imprimeur-Libraire, 2 Place du Réduit, 2, Bayonne.
- Etxepare, B. (Dechepare) [prib. 1545], 1933, *Linguae vasconvm primitiae per Dominum Bernardum Dechepare Rectorem sancti michaelis veteris*, Facsímile de la edición de 1545. Tirada aparte de la *Revista Internacional de Estudios Vascos*, Año 27. Tomo 24, n.º 4. Octubre-diciembre de 1933.
- Etxepare, B. (Echepare) [prib. 1545], 1980, *Linguae vasconvm primitiae (Edizio kritikoa), Patxi Altunak paratua*, Mensajero, Bilbao.
- Etxepare, B. (Echepare) [prib. 1545], 1987, *Linguae Vasconvm Primitiae (Edizio kritikoa), Patxi Altunak paratua* [1980ko edizioaren berrargitalpena], Euskaltzaindia, Bilbo.
- Etxepare, B. [prib. 1545], 1995, *Linguae Vasconvm Primitiae...*, lehen euskal liburu inprimatua, Euskaltzaindia, Bilbao, http://euskaltzaindia.fr/dok/iker_jagon_tegiak/13964.pdf
- Etxepare, B. (Dechepare) [prib. 1545], 1995, *Bernard Dextepare, Edición bilingüe, Linguae vasconvm primitiae*, Orain, Egin biblioteka.
- Febvre, L. [1942], 2003, *Le problème de l'incroyance au XVIIe siècle, La religion de Rabelais*, Postface de Denis Crouzet, Albin Michel, Paris.
- & Martin, H.-J. [1958], 1999, *L'apparition du livre*, Frédéric Barbier-en azken hitza, *Bibliothèque de l'Evolution de l'Humanité*, Albin Michel, Paris.
- Gardy, P., 2005, «L'écrit aquitain en occitan au XVIIe siècle. Émergence et premiers développements d'un «modèle» littéraire à Toulouse», in Courouaou, Cubelier de Beynac & Gardy (arg.), 223-237.
- Genette, G. [1987], 2002, *Seuils*, Essais, Seuil, Paris.
- Giro, J.-E., 2004, *Le poète et son œuvre, De la composition à la publication, Études réunies par Jean-Eudes Giro*, Droz, Genève.
- Goyhenetche, J., 1999, *Evolution politique et institutionnelle du XVIIe siècle au XVIIIe siècle*, 2. liburukia, in *Histoire générale du Pays Basque*, Elkarlanean, Baiona.
- Guedet, G., 2004, *L'art de la lettre humaniste*, Textes réunis par Fr. Wild, Honoré Champion, Paris.
- Isasti, L. (Dr. de) [1625], 1850, *Compendio historial de la M. N. y M. L. Provincia de Guipuzcoa*, Ignacio Ramón Baroja, Donostia.
- Jourda, P. [1930], 1978, *Marguerite d'Angoulême, Duchesse d'Alençon, Reine de Navarre (1492-1549), Étude biographique et littéraire*, tome I & tome II, Slatkine Reprints, Genève.
- Juaristi, J., 1987, *Literatura vasca*. Taurus, Madril.
- Kortazar, J., 1996, «Bernard Dextepare bidegurutzean», *Enseiucarrean* 12, 29-31.
- , 1997, *Euskal literaturaren historia txikia*, Erein, Donostia.
- Lafitte, P., 1967, «Quand parut la deuxième Edition de “Linguae Vasconvm Pimitiae”?», *Gure Herria* 39, 348-350.
- Lafon, R., 1951, «La langue de Bernard Dechepare», *BAP* 7, 309-338.
- , 1952, «Notes pour une édition critique et une traduction française des «Linguae Vasconvm Primitiae» de Bernard Dechepare», *BAP* 8, 139-180.
- , 1999, *Vasconiana*, [René Lafonen artikulu bilduma], edizio prestatzaileak: J. Haritschelhar eta P. Charritton, testu hautaketa: H. Knörr, R. Gomez eta J. A. Lakarraren laguntzarekin, aitzin solasa, J. Haritschelhar & P. Salaburu, Euskaltzaindia, IKER 11, Bilbo.

- Leizarraga, I. ([1571, 1900], 1990, *Baskische Bücher von 1571 (Neues Testament, Kalender und Abc) im genauen Abdruck, herausgegeben von Th. Linschmann und H. Schuchardt, Mit Unterstützung der Kais. Akademie der Wissenschaften zu Wien, Euskaltzaindia, Bilbo.*
- Lejeune, P. [1975], 1996, *Le pacte autobiographique*, Nouvelle édition augmentée, Essais, Seuil, Paris.
- Le Trésor de la Langue Française Informatisé* <http://atilf.atilf.fr/tlf.htm>
- Marot, C. [1538], 1987, *L'Adolescence clémentine*, édition présentée, établie et annotée par Fr. Lestringant, NRF, Poésie/Gallimard, Paris.
- Martin, H.-J. & Chartier, R., 1983, *Histoire de l'édition française. Le livre conquérant. Du Moyen Age au milieu du XVIIe siècle*, Fayard, Paris.
- & Febvre, L. [1958], 1999, *L'apparition du livre*, Frédéric Barbier-en azken hitza, «Bibliothèque de l'Evolution de l'Humanité», Albin Michel, Paris.
- Meigret, L., 1545, *Traité touchât le commvn usage de l'escriture francoise, faict par Loys Meigret, Lyonnois: auquel est debattu des faultes, & abus en la vraye, & ancienne puissance des lettres*, Avec priuilege de la court, 1545, a Paris, De l'Imprimerie de Jeanne de Marnef, veufue de feu Denys lanot, demourant en la rue neufue nostre Dame, à l'enseigne saint Jean Baptiste. [www.http://gallica.bnf.fr](http://gallica.bnf.fr)
- Michel, F. («Francisque Michel» deitua) [1856], 1983, *Le Pays Basque, sa population, sa langue, ses mœurs, sa littérature et sa musique*, berrinprimatzea, Elkar, Zarautz.
- Mitxelena, K. [1960], 1988, *Historia de la literatura vasca*, Erein, Donostia.
- , 1964, *Textos arcaicos vascos*, Biblioteca Vasca VIII, Minotauro, Madril.
- , 1979, «Prólogo» in Fr. M.ª Altuna, *Versificación de Dechepare, Métrica y Pronunciación*, Mensajero, Bilbo, 7-10.
- & I. Sarasola, 1987-2005, *Orotariko euskal hiztegia*, Euskaltzaindia, 16 liburuki. [<http://www.euskaltzaindia.net/oeh>].
- Mosquera Armendariz, J. A. & Zubizarreta, C., 1974, *Guión manual de tipografía vasco-navarra, Contribución al V centenario de la introducción de la imprenta en España*, Imprenta Navarro, Iruña.
- Navarre, M. (de), 1996, *Poésies chrétiennes. Sagesses chrétiennes*, Cerf., Paris.
- OEH = Mitxelena & Sarasola (1987-2005).
- Oihenart, A. (d'), ([1665], 1967), *L'Art poétique basque d'Arnaut d'Oyhénart, avec une introduction de Pierre Lafitte*, Édition Gure Herria, Baiona.
- Oliver A., 2001, *Le biographique*, Profil Histoire Littéraire, Hatier, Paris.
- Olivier E. (Dr), Hermal G., Roton (Capitaine de), 1935, *Manuel de l'Amateur des reliures amoriées françaises, Vingt-neuvième série (souverains et princes français) troisième partie: Planches 2614 à 2685*, Charles Bosse, Libraire 16-18 Rue de l'Ancienne-Comédie, Paris.
- Orella, J. L. (de) [1980], 1987, «Mosen Bernart Dechepare», in Altuna (1980), vii-xv.
- Oroz Arizcuren, F. J., 2006, «Girones de una vida abigarrada», *Euskera* 56, 241-356.
- , 2008, «*Linguae Vasconum Primitiae: ¿1545? Hurgando en una resolución del Parlement de Bourdeaux y en Debile principium melior fortuna sequatur*», *Jean Haritschelhar-i omenaldia*, *Iker* 21, Euskaltzaindia, Bilbo, 431-472.
- Orpustan, J.-B., 1993, «Bernat Etxepare ta Arnalde Oihenart: ondoriotasunetik harat», *Iker* 8, Euskaltzaindia, Bilbo, 451-466.
- , 1996. *Précis d'histoire littéraire basque, 1545-1950*, Izpegi edizioak, Baigorri.

- Oyharçabal, B., 2008, «Ohar bat literatura historiografiaz: B. Echepeare Erdi Aroko autore?», *Jean Haritschelhar-i omenaldia, Iker* 21, Euskaltzaindia, Bilbo, 491-521.
- Poésies Basques de Bernard Dechepar d'Eyheralzarre (province de Basse-Navarre), Nouvelle Edition, Absolument conforme à la première de 1545*, [Vinsonen edizioa, P. Cazal-en hitzaurrearekin], Bayonne, P. Cazals imprimeur-Libraire, 2 Place du Réduit, 2, Bayonne. <http://www.kultura.ejgv.euskadi.net>
- Preissig, F., 2004, *Clément Marot et les métamorphoses de l'auteur à l'autre de Renaissance*. Geneva, Droz.
- Rabelais, F., 1552, *Le tiers livre des faicts et dictz héroïques du bon Pantagruel composé par M. François Rabelais docteur en medecine. Reveu, & corrigé par l'auteur, sus la censure antique. (...) De l'imprimerie de Michel Fezandat S. Hilaire, à l'hostel d'Albret. 1552 Avec privilège du Roy*. François Bon-ek egin numerizazioan [www.http://un2sg4.unige.ch/athena/rabelais/rab_tier.html](http://un2sg4.unige.ch/athena/rabelais/rab_tier.html)
- Redondo, A. (arg.), 1976, *L'humanisme dans les lettres espagnoles, XIXème colloque international d'études humanistes, Tours, 5-17 juillet 1976*, Etudes réunies et présentées par A. Redondo, Librairie philosophique J. Vrin, Tours.
- Reicher, G., 1958, «Bernard Dechepar a-t-il subi des influences littéraires?», *Gure Herria* 30, 311-317.
- Tory, G. [1529], 1931, *Champ Fleury ou l'Art et Science de la Proportion des Lettres*, 1529eko Pariseko edizio princepsaren erreproduzio fototipikoa, G. Cohenen hitzaurrearekin, oharrekin, indizearekin eta glosarioarekin, Chales Bosse, Paris.
- Urkizu, P., 1999, «Bernard Lehete, euskal mezenas bat Bordelen xvi. mendean», *Lapur-dum* IV, 107-114.
- Urquijo, J. (de), 1907, «El proceso de Dechepar», *RIEV* 1, 369-381 <http://www.euskomedia.org>
- , 1933, «Introducción al *Linguae Vasconvm Primitiae* de Bernard Dechepar (Primer libro impreso en vascuence) por Julio de Urquijo, Director de la Revista Internacional de Estudios Vascos» (Publicación de Eusko Ikaskuntza), Donostia, 5-31.
- , 1933, «Introducción a nuestra edición del “*Linguae Vasconvm Primitiae* de Bernard Dechepar”», *RIEV* 24, 660-684 <http://www.euskomedia.org>
- Villasante, L., 1961, *Historia de la literatura vasca*, Sendoa, Bilbo.
- Villon, F., [Maroten 1533ko arg.], *Les Oeuvres de François Villon de Paris, reueues & remises en leur entier par Clement Marot valet de chambre du Roy. (...) On les vend a Paris en la grant salle du Palais, en la boutique de Galiot du Pre*. [www.http://gallica.bnf.fr](http://gallica.bnf.fr)
- Vinson, J. [t I: 1891; t. II: 1898], 1984, *Essai d'une bibliographie de la langue basque*, J. Maisonneuve, Parise, 1984ko birredizioan, L. Mitxelenaren aurkezpen batekin, *ASJU*-ren Gehigarriak, Donostia.

URL loturak

- <http://atilf.atilf.fr/tlf.htm>
- http://euskaltzaindia.fr/dok/iker_jagon_regiak/13964.pdf
- http://fr.wikipedia.org/wiki/Ordonnance_de_Villers-Cotter%3A%AAts
- <http://www.assemblee-nationale.fr/histoire/villers-cotterets.asp>;
- <http://www.euskaltzaindia.net/dok/ikerbilduma/69623.pdf>
- <http://www.euskaltzaindia.net/oeh>
- <http://www.euskerazaleak.biz>

<http://www.euskomedia.org>

<http://www.http://basqueliterature.com>

<http://www.http://gallica.bnf.fr>

<http://www.http://medievales.revues.org/document969.html>

http://www.http://un2sg4.unige.ch/athena/rabelais/rab_tier.html

<http://www.kultura.ejgv.euskadi.net>

<http://www.persee.fr/web>

http://www.universalis.fr/encyclopedie/K100801/JANEQUIN_c.htm

SILVAIN POUVREAUEN HIZTEGIAREN ITURRIAK ETA TESTUKRITIKAREN METODOLOGIA

Javier Etxagibel

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea

Abstract¹

In the XVII century the French priest Silvain Pouvreau prepared a Basque-French dictionary that never was published. In the entries of his dictionary Pouvreau compiled a great number of referential words and quotes of the Basque writers Leizarraga, Axular, Etxeberri Ziburukoa, Oihenart and Harizmendi. In this work we try to verify those referential testimonies and to uncover the non-referential possible ones concerning to the all sources that Pouvreau could resort to, in order to complete the corpus of the dictionary and in this way to obtain a general perspective of the Pouvreau's lexicography.

In the first part of the work we present the methodology utilised: settlement of the analysis time period, the need to consider only in terms of reliability levels the possible found sources due to the restriction of the tools utilised in the research and the fact that the actual Basque corpus in texts and editions that Pouvreau could resort to is larger than that we have at hand nowadays. Considering that the analysis of literature testimonies and the lexicographical ones imply different approaches we study them separately. We classify the possible non-referential literature testimonies in four groups according to their reliability levels from the maximum to the minimum one, taking in account the number of authors that could utilise the same testimony, also we propose several criterions to designate with a certain grade of truthfulness a source in the cases of testimonies of poor reliability levels. With respect to possible lexical sources we confront the Basque-French dictionary of Voltaire —that apart from the little word lists that appear in the texts of Leizarraga and Oihenart it is the only Basque-French dictionary published in the analysis time period—with the Pouvreau's one and like in the case of the literature testimonies also propose several criterions to attribute possible sources to these possible lexical testimonies.

The main results of the research are the following: i) the literature corpus is formed by about 3700 testimonies of what nearly 60% corresponds to non-referential possibles ones. ii) regarding the sources of these no referential testimonies we find that so many could cor-

---

¹ Lan hau J. Lakarra eta B. Urgellen zuzendaritzapean 2008an Euskal Linguistika eta Filologiako Doktoregorako Ikerketa Gaitasun Probarako aurkeztutako ikerlanaren bertsio zuzendu eta osatua da. Nire esker ona Joseba eta Blancari beren aholku, zuzenketa eta iradokizunengatik. Jakina, eurak ez dira lanean iradokitzen ditudan hipotesien, ematen ditudan datuen, egiten ditudan baieztatpenen eta egin ahal izan ditudan hutsegiteen erantzule.

respond to the previously quoted sources, i.e. Axular, Leizarraga, Etxeberri Ziburukoa, Oihenart and Harizmendi, besides that, a great number could correspond to new sources: Haranburu, Materre, Etxepare, Beriain, Tartas and Argainaratz. iii) unexpectedly Voltaire appears as the main lexical source, in effect, more than 700 entries and subentries of the Pouvreau's dictionary could correspond to the Voltaire's one.

The remainder parts of the work are dedicated to present in detail the analysis of the individual sources including tables that compile all the testimonies and also some commentaries about the possible editions of the texts utilised by Pouvreau and others.

0. Sarrera

xvii. mendera arte ezin da hitzegin benetako euskal hiztegi tradizio batez. Izan ere, euskal lexikografiaren historian halako tamaina duen lehendabiziko hiztegia Landucciok 1562an idatzi zuena da; halaber, xvi. mendekoa da Leizarragaren *Testamentu Berria*-ren amaierako *Çvberoaco Herrian Vsançatan ezitraden hitz bakoitz batzu hango ançora itzuliac* izenburua duen lehenbiziko euskalki hitz zerrenda in-primatua. Berriz, xvii. mendean Ipar Euskal Herrian euskal literaturak izan zuen loraldiarekin batera, euskal lexikografiak ere gorakada handia izan zuen. Kronologikoki, lehenbiziko hiztegia Voltoirerena da. Izan ere, *L'Interpect*-en ~1620ko edizioan eta *Tresora Hirorv Lengvaeitaqua...* izenburua izan arren, aurrekoaren edukia berbera duen 1642koan, «Spece De Grammaire» atalaren barruan «Dictionaire Alphabetiq depuis lettre A. jusques à lettre V.» izenburudun frantsesa-euskara hiztegi bat agertzen da.

Pouvreau eta Oihenarti esker dakigu Etxeberri Ziburukoak xvii. mendeko lehen erdian euskara-latina (?) hiztegi bat idatzi zuela, argitaratu gabe gelditu, eta gaur egun galdutuz jo daitekeena. Bigarren erdian, 1655ean inguru Fr. Dominique de Bidegaray frantziskotarra hogeii urte beranduago bukatuko zuen euskara-frantsesa-latina hiztegi bat —egun galdua, orobat— hasi zen lantzen. xvii. mendeko hiztegi galduen zerrendari gehitu behar zaio Jaques de Bélak 1660-66 tartean idatzi zuena.

Silvain Pouvreau, Bourgesko elizbarrutitik Lapurdira joandako apaiz euskaldun berriak, zenbait erlijio idazlan euskaratuz gain euskara-frantsesa amaitu gabe gelditu zen hiztegi bat landu zuen 1659-66 tartean inguru. Hiztegia argitaratu gabe da oraindik, baina, behintzat, bere eskuizkribuak Parisko «Bibliothèque National»-ean gordezen dira, «fonds celte et basque» delako sailean 7. eta 8. zenbakiekin.

Hiztegi galduak alde batera utziz, guri heldu zaigun xvii. mendeko euskal hiztegi-gintzaren lekuko baliotsuena Pouvrearena da, zeren Voltoirenarekin alderatuz, bai tamainaz, bai edukiz, eta baita eraginagatik ere askoz garrantzitsuago baita. Hau honela izan arren, hiztegia oharkabe geratu bide zen xix. mendera arte. Mende honetan, Humboldték eta zenbait lexikografo euskaldunek, hala nola, Duvoisinek, Aizkibekek, Harrietek, Azkuek eta Lhandek usu erabili zuten. Nolanahi ere, Pouvrearen hiztegiaren gainean benetako azterketak xx. mendera arte atzeratu ziren hiru alderditan fokalizatuz: iturrietan, hiztegi-gintzan eta hiztegi-gintzan bertan.

Iturrieci dagokienez, 1909an Vinsonek (1909: 161-163) eta Urquijok (1909: 504-519) ia batera erakutsi zuten hiztegi-gintzaren hainbat sarrera eta azpisarreratan agertzen ziren A, E, L, O laburdurak, hurrenez hurren, Axularri, Etxeberri Ziburukoari, Leizarragari, eta Oihenarti zegozkiela. Hurrengo urtean, Vinsonek (1910: 141) agertu

zuen H laburdura, Haranbururen *Debocono escuarra* liburuaren gainean Harizmendik egindako moldaketatik ateratako lekukotasunei zegokiela. Ondoren, mendearen azken hamarkadan M. J. Kerejetak (1991: 861-879) H laburduradun lekukotasun bat Harizmendiren *Ama Virginaren Officioa* liburutik ateratakoa zela erakutsi zuen.

Pouvreuren hiztegitzinta aztertu zuen lehenengoa K. Mitxelena (1960: 74) izan zen 1960an. Bere iritziz, Pouvreau, autoritate hiztegi bat idatzi zuen. Ostera, J. Lakarrak (1995) erakutsi zuen Pouvreauk bere garaiko hainbat hiztegitzinta bezala, hiztegi etimologiko bat egitera mugatu zela, alegia, Oudin edota hiztegitzinta alemaniarren eredu berari jarraitu ziola.

Hiztegiari berari dagokionez, G. Bilbaok (1992) azaleratu zuen Parisko «BN-ko fonds celte et basque»-ko 8. eskuizkribuaren barruan euskara-frantsesa-gaztelania-latina hiztegi laukoitzaren saioa gordetzen zela eta, hortaz, ondorioztatu zuen Pouvreuren benetako asmoa hiztegi laukoitza egitea izan zela. Lan horien bitartez, Pouvreuren hiztegiaren ikerketan aurreratzea lortu bazen ere, oraindik alderdi asko geratzen ziren ukitu gabe, dagoeneko 1994an J. Lakarrak azpimarratu zuen bezala:

ikerketa oso atzera dugu: monografia on bat falta zaigu, egituraz, bi eskuizkribuen arteko diferentziaz, hauen eta hiztegi laukoitzaren saio laburra, erdarazko iturriez, ereduaz, ... hiztegiaren beraren edizioaz landa (Lakarra 1994: 58).

Gogoeta horien harira ulertu behar da Pouvreuren hiztegitzintzaren ereduaz gogoeta aipatu dugun J. Lakarraren lana, bai eta, 2003an M. J. Kerejetaren hiztegiaren edizio faktizio amaitugabea ere. Kerejetaren edizio hori izan da, hain zuzen ere, bulkatu gaituena lan hau gauzatzen saiatzera. Izan ere, bere ediziozko zenbait ohar-txotan erreferentziarik ez duten literatur lekukotasun batzuk ageriko iturri zenbaiti, hala nola, Axularri, Etxeberri, eta Leizarragari legezkiekeela markatu zuen. Aurrekari horiek aintzakotzat hartuz, gure asmoa hiztegiaren euskal iturrien auzia askatzen saiatzea da, zehaztuz zein hedadurataraino zabaltzen diren hiztegiaren erreferentziarik gabeko literatur edota hiztegi lekukotasunak, eta haietaz, eta erreferentziadun osatutako corpusaren azterketaren bidez Pouvreuren hiztegiaren gainean ahalik eta argi-bide gehien lortzea.

1. Ikerketaren aitzinekoak

1.1. Silvain Pouvreuren bizitza eta idazlanak

Oso gutxi ezagutzen dugu Pouvreuren bizitzari buruz. Alde batetik, berak emandako datuak: *Philotea* liburuan Alexandro VII Aitasainduari egin zion eskaintzan bere burua «Silvanvs Povvrea, Presbyter Bituricensis» bezala agertzen du. Eskaintza berean Pouvreauk berak azaltzen du apaiztu eta berehala ikasi behar izan zuela euskara: «ayant en besoin, aussitôt après mon ordination sacerdotale de savoir par experience la peine qu'il y a à apprendre la langue basque» (Dubarat 1908: 104).

Pouvreuren adierazpen horretan, eta, beherago ikusiko dugun Haranederren esanetan oinarrituz, Vinsonek kalkulatu zuen Pouvreauk euskara ikasi zuenean izan zezakeen gutxi gorabeherako adina: «Comme il dit lui-même dans cette adresse qu'il fut amené à apprendre le basque aussitôt après avoir reçu les ordres sacrés, il avait donc environ 26 ans en 1639» (Vinson 1910: 139).

Berriz, orain arte oharkabe geratu den datua agertzen da *Iesusen Imitacionea*-ren eskuizkribuaren azken orrialdean. Izan ere, liburua Axularren aipu batekin bukatzen da, eta ondoren «Mr. Pouureau a S. Victor». Dirudienez, «S. Victor» hori Pouvreuren garaian ospetsuak ziren Parisko zein Marsellako abadie legokieke, baina, baita «Mont Luçon»-etik hurbil dagoen herrixkari ere, eta herrixka hori antzina Bourgeseko eliz barrutiari zegokion, hain zuzen. Horregatik, oso interesgarria iruditzen zaigu «S. Victor» datu hori aztertzea, Pouvreuren bizitzari buruz argitasunen bat ematen digun ikusteko.

Zeharka bada ere, ondoko datuak ezagutzen dira: Haranederrek (Pouvreuren *Gudu Espirituala* itzulpenari buruz) honela idatzi zuen:

Eguia da bada, Diocesa huntaco Jaun Aphezpicu cen batequin Parisco partetaria Bayonarat ethorri içan cen Jaun Aphez batec, Escaldunei cerbitçu errendatu nahiz, Escara ahal çaquien beçala ikhassiric, Liburu hau eta berce cembait ere Escarat itçuli içan cituela, eta Parissen imprima araci (Vinson 1891: 115).

Vinsonek iradokitzen du Fouquet izan zela Haranederrek aipatutako apezpikua. Dubaretek Pouvreau Bidarteko erretore aritu zela 1642an aurkitu zuen, baita bere kabuz —noiz ez dakigun arren— Urbano VIII Aitasainduari bere uko egiteko eskaera aurkeztu ziola ere, eta honek onartu egin ziola 1644ko maiatzean (Dubarat 1908: 106-108). Ondoren, J. B. Daranatzek Vaticanoko agiritegian aurkitu zuen Pouvreuren ukoaren onarpenaren jatorrizko agiria: «nostro Papa Urbano octavo concessa de ecclesia parrochiali Sanctae Mariae de Bidart par resignationem magistri Sylvani Pouvreau» (Daranatz 1910: 211).

Nahiz eta Bidarteko erretore izateari utzi, Pouvreau agertzen da berriro Bidarten 1654an. Izan ere, Danaratzek Bidarteko elizako agiritegian aurkitu zituen agiriei buruz honela dio: «On voit que en août, septembre et Octobre 1654 S. P. procède à quatre baptêmes, dans l'église de Bidart» (Daranatz 1912: 200).

Ez du ematen Pouvreau geroztik beste eliza baten «curé» izan zenik, zeren 1644tik aurrerantzean berak izenpetutako agirietan «Silvain Pouureau pb» agertzen baita. Ez dakigu, bada, euskal itzulpenak jarduteaz gain, zein izan ote zen bere lanbidea.

Aurrekoetz landako, gainerako zertzelada guztiak badaezpadaoak dira.² Ondorioz, gaur egun, Pouvreuren irudiak iluna izaten jarraitzen du. Nolabait esateko, bere inguruan isiltasuna zabaltzen da. Antza denez, bere garaiko euskal literaturaren «intelligentsia»rako arrotza izan zen, are gehiago, Parisek inposatutako gorputz arrotz bat. Bere idazlanetan³ ez da aurkitzen halakoetan ohikoak ziren laudorio arrastorik,

² Esate baterako, Dubarat eta Daranatz ustez Pouvreau St. Cyranen morroi eta idazkari izan zen, eta honen etxean ikasi omen zuen euskara (Daranatz 1910: 206-216, 1929: 96-101).

³ Pouvreauk hiru liburu euskaratu eta argitaratu zituen: 1656an Richelieu Kardinalaren *Gviristinoaren Dotrina*, 1664an Saleseko Frantziskoren *Philotea* eta 1665ean Scupoliren *Gvdu espirituala*. Hiru liburu inprimatu horiez gain, eta Vinsonen arabera (1891: 117), Parisko Bibliothèque Nationaleko «fonds celte et basque» delakoan 7, 8, 9 zenbakiak duten eskuizkribuak Pouvreauk argitaratu gabe utzi zituen hainbati dagozkie: 7. eskuizkribua «Dictionnaire basque-français»-ari dagokio. 8. eskuizkribuan biltzen dira «Gramaire basque» delako atal batzuk, Oihenarten oharrak, «Dictionnaire»-ko kopia osagabe bat, «Dictionnaire basque, français, espagnol, latin» atal batzuk, *Andre Dona Maria Privilegiatua* izenburua duen itzulpena De Priezac-en «Privileges de la V. mère de D». frantsesezko orijinalarekin batera, eta beste batzuk. 9. eskuizkribua Kempisen *Imitationea*-ren itzulpenari dagokio. Eskuizkribu hori xx. mendearen hasieran Vinsonek berak argitaratu zuen. Berriz, 1979an Satrustegik Vinsonen edizioa berrargitaratu zuen.

hala nola, Argainaratzek Etxeberriren *Noelac*-ean autoreari egindakoa, edo Harizmendik Haranbururi egokitua, etab., aitzitik, hoztasuna nabari da beherago ikusiko dugunez. Oihenartek berak eskatu zion laguntza —beharturik?— adeitasunez eman zion, baina, ez dugu aurkitzen berarengan Pouvreauerekiko inolako iruzkinik, ez laudoriozkorik, ez kontrakorik.

1.2. Pouvreauaren hiztegiak

Pouvreauaren asmoa eskuizkribaturik gelditu ziren bere lanak argitaratzea zela argi ikusten da, berak idatzitako testu batean. Izan ere, 8. eskuizkribuaren edukia azaltzerakoan ondokoa dio Vinsonek:

A la place du ft 245 se trouve une feuille de parchemin contenant le projet d'un Privilège du Roy» pour l'impression de la Grammaire, «avec quelques dialogues familiers», du Dictionnaire et de l'Imitation de Jésus-Christ en basque (Vinson 1891: 117).

Nola otu zitzaion Pouvreauri hiztegi bat egitea, eta noiz hasi ote zen hiztegia lantzen erantzuten zuzen ez dakigu. Hala ere, badira zenbait zantzu halako hurbilketa egiteko. Fr. Dominicus de Bidegaray, Baionako frantziskotarren komentuko Filosofia irakakaslea, eta Petrus Hirigoitz, Bidarteko erretorea, agertzen dira *Gviristinoaren Dotrina*-ren eliza-onesle gisa eta Bidegaray bera *Philotea*-ren eliza-onesleatarikoa izan zen (Vinson 1891: 97; 107-108). Pouvreauk biak ezagutu zituela ia ziurtzat jo genezake, kontuan hartuz, gorago ikusi dugunez, Bidartera itzuli zela 1654an, ziurrenik, bere lehenengo itzulpenarako aprobazioen bila.

Badakigu xvii. mendeko bigarren erdian Pabeko komentu batean, D. Bidegaray deituriko frantziskotar bat bizi izan zela (Oyharçabal 1989: 64). Bidegaray, euskara, frantses, latina hiztegi baten egileak, 1675-1679 tartean bere hiztegia argitaratzeko hiru aldiz eskatu zien laguntza Behe Nafarreko Gorteei. Honela agertzen da 1675eko Abuztuaren 22an egindako lehenengo eskaera: «Elle nous dit que ce religieux avait travaillé pendant 20 ans à composer un Dictionnaire trilingue, basque, français et latin» (Dubarat 1914: 6). Horren arabera, Bidegaray 1655ean inguru hasi zatekeen bere hiztegia lantzen.

Ematen du Bidegaray hiztegitilea, eta Bidegaray Pouvreauaren itzulpenen eliza-oneslea, pertsona bera direla. Horregatik, litekeena da Pouvreauk Bidegarayrengandik jakitea hiztegiarena, eta bera ere horrelakoa egiteko gai zela pentsatuz, lanari ekitea, dagoeneko *Gviristinoaren Dotrina*-rako bilduak zituen lekukotasunak, hitzak, etab. erabiliaz. Vinsonen arabera, «fonds cèlte et basque»-ko 7.ri dagokion Rouenen gordezten zen kopia batean aipatzen dira 1659 hiztegiaren hasierako urte bezala, eta 1661 bukaerako urtea. Bestetik, 8. eskuizkribuaren hiztegiaren azken orrialdean 16.8.1663 data agertzen da.

Ondorioz, baliteke Pouvreau 1655-1659 tartean hiztegiaren antolakuntzan hastea. Amaierako urteari dagokionez, esan daiteke Pouvreauk hiztegia osatugabe utzi zuela. Izan ere, Kerejetaren ustez (1991: 865), 1665 urtearen erdi aldetik aurrera, Pouvreauk ez zion ezer erantsi bere hiztegiari.

Gure lanaren garapenerako interesgarritzat jo dugu Vinsonen bibliografia erreferentziak eta zenbait ohar biltzea (ik. banakako iturriei eskainitako ataletan dagozkien eranskinak).

Hala ere, badira hiztegia lantzeari uzteko data beranduago jartzeko zantzuak:

- Pouvreauk bere hiztegian, *Iesusen Imitacionea*-tik ateratako aipu txiki eta hitz asko sartu zituen (Etxagibel 2010). Dakigunez, Pouvreauk *Philotean* Alejandro VII Aitasainduari egindako eskaintzan baieztatu zuen dagoeneko *Iesusen Imitacionea* itzulia zuela. Kontuan hartuz, *Philotea* 1664. urtean argitaratu zela, lehen begiradan ematen du urte horretarako bukatua zuela itzulpena, baina Vinsonen arabera (1891: 108, 111-112) ez dago argi eskaintza hori jatorrizko edizioan zenik, eta baliteke 1665-1667 tartean erantsia izatea: hau da, *Iesusen Imitacionea* 1665-1667 tartean bukatu ahal izan zuen.
- Pouvreauk *Les Proverbes basques*-en 1664?, 1667? argitalpenari dagokion Baionako alea ezagunaren aztarnak dira. Izan ere, edizio horretan soilik agertzen diren bi termino sartu zituen bere hiztegian (Etxagibel 2010).

Horrenbestez, baliteke hiztegia lantzeari uzteko data 1665-1667 tartean izatea.

1.3. Pouvreuren hiztegiari buruzko azterketak

Sarreran aurreratu dugunez, orain arte egindako azterketa garrantzitsuenek hiru alderdi aztertzeraz bideratu dira: Pouvreuren literatur iturriak zein izan ziren, hiztegiaren eskuizkribuei buruzkoak, eta Pouvreuren hizteggintza aztertzen dutenak:

A) Pouvreuren iturriei buruzkoak

Pouvreuren hiztegi hainbat sarrera eta azpisarreratan laburdura batzuk agertzen dira: A, B, E, H, L, O, S, eta S.M. Vinson (1909: 161-163) eta Urquijo (1909: 504-519) izan ziren, ia batera, lehenbiziko aldiz aztertu zituztenak laburdurak. Biek erakutsi zuten A, E, L, eta O, hurrenez hurren, Axularri, Etxeberriri, Leizarragari, eta Oihenarti zegozkiela. Vinsonek B, S, eta S. M. laburduen buruz ez zuen ezer aipatu, eta H-ri dagokionez bere ezintasuna azaldu zuen. Ostera, Urquijok uste zuen H Harizmendiri zegokiola, eta B, M, S, Beriaini, Materreri eta Sauguisi legozkiekeela, hurrenez hurren.

Ikerketa horien ondoren, Vinsonek erakutsi zuen H. zuten zenbait termino eta aipu 1660an inguru Harizmendik moldaturiko Haranbururen *Debocino escuarra*-ren ediziotik atereak zirela (Vinson 1910: 141).

K. Mitxelena izan zen gainerako laburduren auzia askatu zuena; erakutsi zuenez, B, L, S, eta S.M. Oihenartek *Les Proverbes basques* liburuko hiztegitxoan Iparraldeko probintziak izendatzeko erabili zituen laburdurak berberak ziren, alegia, B: Basse Nauarre; L: Labourt; S: Soule; eta S.M.: Soule Meridionale (Mitxelena 1961: 7).

Azkenik, M. J. Kerejetak aurkitu zuen H laburduraren azpian Harizmendik moldaturiko Haranbururen *Debocino escuarra*-ren edizioaz gain Harizmendiren beraren *Ama Virginaren Officioac*-en edizioa ere bazela (Kerejeta 1991: 865).

B) Hiztegi eskuizkribuei buruzkoak

G. Bilbaok erakutsi zuen hiztegi 8. eskuizkribuaren barruan hiztegi laukoitz baten saioa zela:

[..] izan ere hiztegiaren hirugarren eskuizkribu bat bait dago Parisen beste biekin batera. Artikulu honetan erakutsi asmo dugunez Silvain Pouvreauk beste biak baino beranduago idatzia da hirugarren eskuizkribu hau, ziurrenik 1665.eko maiatzak 12.a eta abuztua bitartean idatzia hain zuzen ere, orain arte aipatzen zirenetako bat (BNP 7 alegia) kopiatu, osatu eta egokitzen du, eta Pouvreuren asmoa hiztegi laukoitza, hots, euskara-frantsesa-gaztelania-latina idatzi eta argitaratzea zela erakusten du (Bilbao 1992: 341).

Kerejetak Pouvreuren hiztegiaren edizioa burutu zuen 2003an.⁴

C) *Pouvreuren hiztegitzinta*

Mitxelenaren ustez, Pouvreurena autoritate hiztegia zen:

En la Biblioteca Nacional de París se conservan, aparte de otros manuscritos, dos copias de un magnífico diccionario vasco-francés que desgraciadamente sigue inédito si bien es verdad que ha sido profusamente aprovechado por los lexicógrafos posteriores desde Humboldt, para componer el cual estudió Pouvreau detenidamente las obras impresas de varios autores vascos (Leizarraga, Axular, Harizmendi, Etcheberri, pero no Dechepare) y contó entre sus informadores a Oihenart (Mitxelena 1960: 69).

Ostera, Lakarrak Pouvreuren joera sortzailea kuantifikatzearen eta behin behineko hurbilketa gisa Pouvreuren hiztegi A eta B letretan lehen hamar orrialdeetako eratorri eta konposatuak zenbatu zituen, Pouvreau baino lehen inoiz erabili gabeko eratorri eta konposatu berrien ehunekoa neurtuz *Hautala-lanerako euskal hiztegia*-ren laguntzaz. Emaizak ondokoak dira:

A letrako eratorri eta konposatu berrien ehunekoa: 68.

B letrakoen ehunekoa: 67 (Lakarra 1995: 18-20).

Horrezaz gain, aldarrikatu zuen Pouvreau biltzailea baino sortzaileago izan zela, ezinbestean, bere garaiko hiztegitzintaren ereduari jarraitu zitzaielako:

Pouvreuren hiztegi-ariketa berrikusi dugu, bertan aurreko ikerketak bereziki ukitu (eta goraiatu) aitzineko egileen testuetatik bilketa —lehen euskal autoritate hiztegia bailitza— gutxiena eta egilearen sorkuntza gehiena (%65-70 eratorri eta konposatuetan) markatuaz; hiztegi(eta)ko lexiko berrikuntza bat datorrela bere obretakoarekin, ez halaberharrez, gainerako beteginzarreak barkakizun egiten duen bekatu arin gisa; honenbestez, ezin harritu beste hiztegitzinta askok bezala, hiztegiaren hitzaurrean azaltzea, hain zuzen, euskarazko eratorriak nola sor daitezkeen. Zor berezirik izatekotan Kerejetak (1991) lehenengoz erakutsi legez, Oudinekin duela ere ikusi dugu haren hiztegiaren aurkitu baitzuen ez honako edo harako hitzaren azalpena edota adibidearen eredu, baizik eta oinarri ezagunetarik gramatikaren baliabideez eratorri berriak sortzeko ohitura. Europa osoan mendeetan zehar aieruz eta hainbatetan aipatuki eriden genezakeen gramatikaren hiztegiareriko lehenatasuna (Lakarra 1995: 46).

⁴ Kerejetak edizio faktizioa burutu zuen, 7 eta 8. eskuizkribuetan agertzen ziren sarrera guztiak bilduz.

1.4. Lanaren helburua

Dagoeneko 1994an Lakarrak ohartu zuenez Pouvreauren hiztegiari buruzko azterketak oso atzeratuak dira (ik. § 0.). Iturriei dagokienez, Vinson, Urquijo eta Kerejetaren lanen ondoren lurdike dena argitua geratu dela. Hala ere, Kerejetak hiztegiaren gainean prestatutako edizioan zenbait ohartxotan Pouvreauren iturri ezagunei legokiekeen erreferentziarik gabeko literatur lekukotasun zenbait aipatzen ditu. Aurrekari hauek kontuan hartuz, gure lanaren helburua izan da, Kerejetak hasitako bideari jarraituz, S. Pouvreauk erabilitako ahalik eta erreferentziarik gabeko lekukotasun gehien azaleratzea, eta haiekin, eta erreferentziadunekin osatutako corpusaren ikerketaren bitartez, Pouvreauren hiztegiaren ezagutzan sakontzea.

2. Ikerketaren Metodologia

2.1. Ikerketaren lanabesak

Pouvreauren hiztegiko ikerketa burutzeko Kerejetak prestatutako edizioaz baliatu gara (ik. § 1.3.). Hiztegiko lekukotasunak erkatzeko erabili dugun lanabesik nagusia *www.armiarma.com* delako Klasikoen gordailuaren «Corpus Arakatzaila» programa izan da. Izan ere, tresna eraginkor eta arina izan da lekukotasunak egiaztatzeko, kontuan hartuz, behin baino gehiagotan Pouvreauk bere erara moldatu zituela parafraziaren bidez.

Corpus Arakatzailako testuen grafiak gaurkotuak dira, baina, gure azterketarako jatorrizko grafiak berreskuratzea funtsezkotzat hartu dugunez ondoko jatorrizko edizioak baliatu ditugu:

A) *Corpus Arakatzailako on-line-koak:*

Materre —*Doctrina Christiana*— 1623.

Beriain —*Tratacen da nola ençun vearden Meza*— 1621.

Etxeberri Ziburukoa —*Manual Devotionezcoa*— 1669.

Etxeberri Ziburukoa —*Noelac*— 1697.

Haranburu —*Debocino escuarra*— 1635.

Etxeberri Ziburukoa —*Eliçara erabiltceco liburu*— 1665.

Axular —*Gero*— 1643.

Pouvreau —*Gviristinoaren Doctrina*— 1656.

Pouvreau —*Philotea*— 1664.

Pouvreau —*Gvdu Espirituala*— 1665.

B) *Faksimilak:*

Ettxepare —*Linguae Vasconum Primitiae*— 1545.

Leizarraga —*Testamentu Berria, Kalendreru, ABC*— 1571.

Beriain —*Doctrina Christioaren Euscaras*— 1626.

Haranburu / Harizmendi —*Debocino escuarra*— 1690.

Axular —*Gvero*— 1643.

Oihenart —*Notitia*— 1656.

Oihenart —*Les Proverbes Basques*— 1657, 1664-67.

Tartas —*Onsa hilceco bidia*— 1666.

C) *Vinsonek argitaratutako testuak:*Harizmendi —*Ama Virginaren Officioac*— 1660.Argainaratz —*Devoten Breviarioa*— 1665.Pouvreau —*Iesusen Imitacionea*— arg. gabe.

Pouvreauk zein edizio erabili ote zituen zehaztu asmotan Vinsonen *Essai d'une bibliographie de la langue basque* erabili dugu. Horietaz gain, begiraturako hiztegi eta tes-tuen artean dira OEH, J. Lakarrak 1997an prestatu zuen Voltoireren *L'Interpret-en* edizioa, eta Orpustanen 1993ko argitaratutako *Oihenarten hiztegia*.⁵

2.2. Ikerketaren parametroak

A) *Azterketaren denbora tartea*

Lehen-lehenik, azterketaren denboraren parametroa finkatu behar izan dugu. Kontuan hartuz, hiztegiaren amaierako data 1665-1667 tartean izan zitekeela (ik. § 1.2.) azterketaren denbora tartea 1545-1666 artean finkatu dugu, alegia, Etxepare-ren *Linguae Vasconum Primitiae* eta Tartasen *Onsa hilceco bidia* edizioen artean doan tartean.⁶

B) *Lekukotasunen fidagarritasun maila*

Lekukotasun corpusaren eraketa bi eragilek zailtzen dute:

— *Euskal literaturaren corpusaren mugak*

Izan ere, ezagutzen ditugun liburuez gain, Pouvreauk gaur egun desagertutako zenbait idazlan ezagut zezakeen edo besteren bitartez horrelakorik ezagutzera iritsi: alde batetik, Oihenartek bere *L'art poetique basque*-n aipatzen dituen Etxepareren edi-zio galdua, Etchegarayren *Arzain gorria* pastorala, de Lograsen poesiak eta Etxeberri-ren *Eguneroscoa* eta hiztegi galdua (Oihenart 1665: 37-39).

Gainera, Vinsonek bere *Bibliographie de la langue basque* dagoeneko XIX. mendean ezagutzen ez ziren idazlan edo idazlanen argitalpen zenbaiten berri eman zigun:

2. erreferentzia duen Sancius de Elsoren *Doctrina Christiana* 1561 urtean Adria-num de Ambersek Pompilonen argitaratua. (Vinson 1891: 5)

11. a, 11. c. erreferentzia duten Materreren *Dotrina Christiana* liburuaren 1617ko eta 1648ko argitalpenak. (Vinson 1891: 50)

21. erreferentzia duen Argainaratz *Avisu eta Exortacionea...* 1641ean Milangesek Bordelen argitaratua. (Vinson 1891: 84)

⁵ Aipaturako lanabesei erantsi behar zaizkie Ikerketa Gaitasun Probarako aurkeztu jatorrizko iker-lana burutu ondoren eskuratu genituen ondoko edizio elektronikoak: Pouvreuren hiztegiaren 7. eta 8. eskuizkribuenarena, Voltoireren hiztegiaren 1642ko edizioarena, Oudinen *Le tresor de deux langues es-pagnolle et françoise* 1625eko edizioaren eta *Refranes o proverbios españoles traducidos en lengua francesa*-ren 1659ko edizioarena.

⁶ Gorago adierazi dugunez baliteke Pouvreauk bere hiztegia lantzen uzteko data 1667an izatea (Ik. § I.1.2). Kontuan hartuz kronologikoki 1666an argitaratutako *Onsa*-ren hurrengo liburua 1672an argi-taratu zela —Tartas-en *Arima penitentearen occupatione deuotaq*, hain zuzen— azterketa denbora tartea 1545-1666 artean finkatu dugu.

16. b eta **16. c** erreferentzia duten Haranbururen *Debocino escurra*-ren 1642ko eta 1660ko argitalpenak. (Vinson 1891: 72-73, 540-541)

Horietaz gain, badakigu guri heldu zaigun zenbait argitalpen ez direla osoak edota berreginak direla hala nola *Refranes y Sentencias*,⁷ Argainaratzen *Devoten Breviarioa*, edo Harizmendiren *Ama Virginaren officioac*.

— *Azterketan erabilitako lanabesen mugak*

Izan ere, Corpus Arakatzaila eta *OEH*-ren datu baseetan ez dira biltzen gure ikerketan inplikatuak diren autoreen testu edota edizio ezagun guztiak (ik. § 2.1). Horitik, erreferentziarik gabeko lekukotasunak egiaztatzerakoan agertzen den zailtasuna eta soilik fidagarritasun mailaren terminoetan mintzatu beharra.

2.3. Iturrien azterketan erabilitako metodologiak

Gorago adierazi dugunez (ik. § 1.4.), gure azterketa hiztegi eta literatur iturrietan fokalizatu dugu, lanetik kanpo geratu dira, ezinbestean, ahozko iturriak, nahiz eta susmatu Pouvreaux usu erabili zituela. (ik. § 4.1.). Horrenbestez, iturriak bi multzotan bildu ditugu: hiztezigzkoak, eta literaturazkoak. Bata eta bestearen problematikak desberdinak izateagatik, beren azterketa banan-banan egin behar izan dugu.

2.3.1. *Literatur iturriak aztertzeke erabilitako metodologia*

2.3.2. *Emaitzen fidagarritasuna*

Literatur iturrien ikerketan zenbait pausu eman behar izan dugu:

A) *Erreferentziadun lekukotasun guztiak egiaztatzea*

Egiaztapen horren beharra bi arrazoiengatik ikusi dugu: alde batetik, azterketan zehar hiztegian agertzen diren A laburduradun 358 lekukotasunetarik 7 Axularrengan ezin izan ditugulako aurkitu, eta bestetik, askotan, aipuak edo hitzak autoreen deituren lehen letraz besterik agertzen ez direlako, hau da, dagozkion liburuaren erreferentzia edota liburuaren orrialdeko zenbakirik gabe, hala nola Etxeberri Ziburukoaren eta Oihenarten kasuetan.

B) *Erreferentzia gabeko literatur lekukotasun balizkoak biltzea*

Horrela izendatu ditugu azterketaren denbora tarteko idazlanetan agertzen diren hiztegi erreferentziarik gabeko hitz edo aipuak. Noski, bildutako lekukotasun balizko guztiek ez dute halabeharrez izan behar idatzizkoak, baliteke zenbait ahozkoak izatea, baina, gero ikusiko dugunez, Pouvreaux gehienetan saiatu zen sarrera bati autoritate baten aipu bat atxikitzen (ik. § 4.3.), eta are gehiago, literatur kutsu gutxiko

⁷ *RS*-i dagokionez Mitxelena, Lakarra eta Urgellen ikerlanen bitartez badakigu Darmstadt-eko alea, alegia, gaur egun ezagutzen den ale bakarra ez dela osoa, eta, jatorrizkoa, hots, Oihenartek ezagut zezakeenak 200 bat atsotiz gehiago izan zezakeela.

sarreratan ere, hala nola *Cobrea*, *Iaka*, *Laharra*, *Lema*, *Marbola*, *Mea*, *Marteillua*. Horrenbestez, eta salbuespenak salbuespen, gehienbat literatur lekukotasuntzat har liteke.

Balizko lekukotasun horiei dagozkien sarrerak versalitzaz agertzen dira banakako iturrien eranskinetako tauletan. Esate baterako, Etxeberri Ziburukoaren *Iraustea* sarrera versalitzaz izateak adierazten du sarrera burua edota horri dagokion azpisarreraren bat balizko lekukotasunak direla, kasu honetan, *Adimendu campora irauziac* aipua hain zuzen (ik.§ Etxagibel 2010).

C) Balizko lekukotasunen banaketa fidagarritasun mailaren arabera

I.2.2. atalean ikusi dugunez, balizko lekukotasunen fidagarritasun maila aldakorra da. Hortaz, multzo desberdinak bereizi behar dira bere fidagarritasun mailen arabera. Oro har, bi multzo handitan banatzen dira:

1) Aipu osoak

Horrela izendatu ditugu literatur testuetarik ateratako aipu osoak, hots, beren osotasun edota luzeraz identifikagarriak diren idatzizko testu pasarteak, hala Pouvreauren iturri ezagunekoak nola balizko iturri berriagoetarikoak. Esate baterako, Pouvreaux *Aldacac* sarreran, *On da adisquide baten aldacan içaitea* aipua sartzen du eta hori ia dudarik gabe Axularri dagokio: *on da adisquide baten, Mecenas baten aldacan içaitea* (Gero, 318). Gure analisiaren aipatutako mugengatik beren egiazkotasuna erabatekoa ezin izan arren, fidagarritasun maila handienetariko lekukotasunak (aurretzean FHNL) direla balioets dezakegu.

2) Aipu txikiak

«Aipu txikiak» izendapenez bildu dugun zenbait lokuzio, izen, deklinabide kasu, hitz elkarketa, hitz eratorri, aditz, adizki, adberbio, etab., Pouvreaux literatur testuetarik atera ahal izan zitzakeenak. Adibidez:

- lokuzioak: *Aviadura handia darama* (Axular), *Erbi çauliac* (Etxeberri Z), *Arrain iguelduriac* (Etxeberri Z)
- izenak: *Beresca* (Harizmendi)
- deklinabide kasuak: *Ceurendaco* (Leizarraga), *Attencionerequin* (Argainaratz)
- eratorriak: *Erbaltasuna* (Etxeberri Z)
- adberbioak: *Noizic behin* (Axular), *Attentoqui* (Materre).

Multzo hau eratzeko Pouvreauren joeran oinarritu gara. Izan ere, Pouvreaux mota hauetako erreferentziadun aipu txiki franko sartu zituen bere hiztegian, esate baterako:

Leizarragarenak:

Bethi danic (Act. 15, 18), *Oraindrano* (Ro 8, 24), *Aurkaz aurk.* (Lu, 19, 30), *Erhogo* (Co, 11, 1), *Iraitstea* (Lu 10, 16)

Axularrenak:

Valiatasuna A. 136

Multzo honen fidagarritasun maila lehenengoarena baino txikiagoa da bi arrazoiengatik. Bata da, edozein aipu txiki berez zailagoa delako identifikatzeko orduan, eta

bestea, bere egiletasuna zehazteko probabilitatea aldatzen delako azterketan denbora tarteko autore batek, edo batek baino gehiagok erabilia izanaren ondorio.

Aldagai horien arabera, lau azpimultzo bereizi behar izan dugu:

A) «Lekukotasun bakarra»: azpimultzo honetan biltzen dira azterketaren denbora tarteko autore bakar batean diren lekukotasunak, geroztik, euskal literaturan zehar inoiz gehiago erabili ez direnak. Esate baterako:

Escadroina

Sarrera hau Etxeberriri legokiok: *Escadroñac ordenantçaz, ordenantçaz pausua* (Manual I, 84)

Harroina

Harroinean 6666 colpe: soilik aurkitzen da Haranbururen *Debocino escuarra*-ren 1690eko edizioan: «*Harroinean açotatu çuten Pilatus baithan; sei milla sei heun hirurogoi eta sei açote colpez cruelqui* (Debocino, 369)

Mota honetako lekukotasunak banakako iturrirei dagozkien eranskinetako tauletan «Corpus Arakatzailan dagoen lekukotasun bakarra» esaldiaz markatuak agertzen dira.

B) «Gainerako erabiltzaileak»: hemen biltzen dira azterketaren denbora tarteko autore bakar batez gain, geroztik euskal literaturan zehar autore gutxiak⁸ —lauzapostek— erabili dituzten lekukotasunak. Adibidez, *Cofauea* terminoaren lehen lekukotasuna Axularrean aurkitzen da: «*nola çabarrac cofauean barrena*» (Ax., 35), geroztik soilik Pouvreauk eta Etxeberri Sarakoak erabili zuten. Halaber, *Charrantcha* lehen aldiz Etxeberri erabili zuen: «*Orrace, eta charrantchac baita orratz meheac*» (Manual I, 103), eta, ondoren, Arxuk eta Duvoisinek baliatu zuten. Etxagibel (2010)-ean banakako iturrirei dagozkien ataletako eranskinetako tauletan «Gainerako erabiltzaileak» oharraz markatuak agertzen dira.

Azpimultzo honetan halako mailaketa bat egin behar da «gainerako erabiltzaile horiek» zein izan diren aintzakotzat hartuz:

1. Pouvreau izan da gainerako erabiltzaile bakarra.
2. Pouvreau eta 1666az geroztikoak dira gainerako erabiltzaileak.
3. 1666az geroztikoak dira gainerako erabiltzaileak.
4. Azterketa denbora tarteko autoreren bat da gainerako erabiltzaileen artean.

C) «Erabiltzaile bakarra»: azpimultzo honetakoak dira azterketaren denbora tartean Pouvreau izan ezik erabiltzaile bakarra izan duten lekukotasunak. Adibidez:

Doillorra

Doillorqueria azpiserara Axularrengan soilik aurkitzen da: *eta abalquea [...]* *doillorqueriaz preçatcea* (Ax. 96)

Bandera

Banderaria Etxeberriren *Manual*-ean soilik aurki daiteke: *Eta hain ordena deuot baten banderaria* (Manual II, 31)

⁸ Termino batek zenbat eta erabiltzaile gutxiago izan hainbat eta probabilitate gehiago du jatorri bakarra izateko, jakina.

Horrelakoak, banakako iturriei dagozkien ataletako eranskinetako tauletan «Erabiltzaile bakarra» oharrak markatuak agertzen dira.

D) «Ondorengo erabiltzaileak»: azpimultzo honetan sartzen dira Pouvreau izan ezik azterketaren denbora tartean kronologikoki aurrena izandako autoreaz gain ondoren beste erabiltzaile batzuk izan zituzten lekukotasunak. Esate baterako:

Billuzgorria

Billuzgorritasuna Leizarragarengan aurkitzen da lehenbiziz: *aggueri eztençat hire billuzgorritasunaren laidoa* (Apo, III, 18), eta ondoren, azterketa denbora tartean Materrek erabili zuen.

Urruna

Urrundanic Leizarragak erabili zuen: *Eta Pierris iarreiquiten çayon vrrundanic* (Mat. XXVI, 58), eta, geroztik, Etxeberri Ziburukoa eta Oihenarten idazlanetan agertzen da.

Banakako iturriei dagozkien ataletako eranskinetako tauletan, «Ondorengo erabiltzaileak» oharrak markatuak agertzen dira.

Hiru fidagarritasun maila bereiz daitezke «aipu txikiak» multzoaren azpimultzo hauetan guztietan:

1) *Fidagarritasun maila handikoak (aurrerantzean FHL)*

— «*Lekukotasun bakarra*» azpimultzoak

Fidagarritasun maila handiko lekukotasunak dira. Noski, kronologiaren eragina hartu beharko litzateke kontuan, hau da, besteak beste, *Erbaltasuna* Etxeberriari esleitzeak egia izateko probabilitate handiago du Harizmendiri *Berasca* baino, zeren Pouvreauk azken hori hartu ahal baitzezakeen esate baterako, Etxeberriaren *Egunerozco*-tik, edo Arginaratzen *Avisu...* liburutik.

— «*Gainerako erabiltzaileak*» multzoaren ondoko azpimultzoak

a) Pouvreau gainerako erabiltzaile bakar gisa agertzen denean, esaterako:

Bada eta ezpada

Axularrez gain (Ax., 197), Pouvreau agertzen da lokuzio horren gainerako erabiltzaile bakar gisa. Hemen ia ziurtzat jo dezakegu Pouvreauk Axularri kopiatu ziola.

b) Pouvreauz gain gainerako erabiltzaile guztiak 1666az geroztikoak direnean, adibidez:

Beguiramendua:

Etxeberriaz gain Pouvreau, J. B. Agirre, Lardizabal, eta Larreko izan dira termino horren erabiltzaileak.

c) gainerako erabiltzaile guztiak 1666az geroztikoak direnean, esate baterako:

Bere presunaz

Axularrez gain (Ax. 380), Etxeberri Sarakoak eta Larregik erabili zuten.

2) *Fidagarritasun maila ertainekoak (aurrerantzean FEL)*

— «Erabiltzaile bakarra» azpimultzokoak. Adibidez, azterketa denbora tartean *Iurgoa* soilik Leizarragak (*Othoitz*, 1288) erabili zuen.

Fidagarritasun maila ertaineko lekukotasunak dira. Izan ere, erabiltzaile bakarra izateak ez du esan nahi, ezinbestean, Pouvreuren iturria denik. Esate baterako, Harizmendi *Laquetgarria* terminoaren erabiltzaile bakar bezala agertzen da, baina Pouvreauk gorago esan dugun bezala gaur egun galdutako testuren batetik hartu ahal izan zuen.⁹

3) *Fidagarritasun maila apalekoak (aurrerantzean FAL)*

— «Gainerako erabiltzaileak» multzoko «azterketaren denbora tarteko beste autoreren bat da gainerako erabiltzaileen artean» azpimultzokoak. Esate baterako, *Egundainoticacoa* Etxeberri Ziburukoaz gain (*Manual* II, 14) Argainaratzek eta Duvoisinek erabili zuten. *Guibelatçaillea*: Etxeberriz gain Axular eta Pouvreau izan dira euskal literaturan hitz eratorri horren erabiltzaile bakarrak. *Behingoaz*: Leizarragaz gain, Etxeberri eta Axular izan dira gainerako erabiltzaileak. Horrelako kasuetan, oso zaila gertatzen da aipu horiek esleitzea beste irizpiderik gabe.

— «Ondorengo erabiltzaileak» azpimultzoko lekukotasun guztiak. Adibidez, *Aihercundea* Leizarragaz gain (*Regueri*, 1356) Etxeberri Ziburukoak, Haranburuk, eta Axularrek baliatu zuten.

FAL motako lekukotasunak fidagarritasun maila apalekoak dira, zeren eta ez da erraza jakitea zein izan ote zen Pouvreuren benetako iturria. Kontuan hartu behar dugu azterketaren denbora tarteko idazlan gehienak erlijiosoak direla, eta horrenbestez, gauza normala lirudike idazleek hitz eta aipu berak edo berdintsuak erabiltzea. Gainera, badakigu idazle batzuek beste zenbaiten idazlanen aprobatzaile gisa jardun zutela bai eta hainbatetan haietariko baten goraiapmena egin ere. Esate baterako, Axular Materrenen eta Etxeberri Ziburukoaren idazlanen eliza oneslea izan zen, Argainaratzek akrostiko bat eskaini zion *Noelac* liburuan Etxeberriri, Harizmendik ere poesia bat idatzi zuen *Debo-cino escurra* liburuan Haranbururen laudoriotan, etab. Horrek ere erraztu ahal lezake termino zenbait elkarri kopiatzea.

2.3.1.2. *Lekukotasunak esleitzeko erabilitako irizpideak*

Aurreko azpiatalean ikusitako lekukotasunen mailakatzek agerian uzten du delako lekukotasun batek iturri anitzetan jatorria izan ahal izateak dakarren auzia. Horrelakoetan, eta soilik corpora antolatzeke asmotan delako lekukotasun hori kronologikoki lehenbiziko iturriaren taulan jarri dugu, aipatuz orobat azterketa denbora tartean zein izan diren gainerako iturriak. Adibidez, *Çure favorearequin batean*, Materrenen taulan jarri dugu, aipatuz zein izan ziren ondorengo erabiltzaileak: Etxeberri Ziburukoa, Haranburu, eta Axular.

⁹ Hala ere, esanguratsua da *Marfilla*-ren kasua. Izan ere, FEL da Etxeberririk bakarrik erabili zuelako, baina, Pouvreauk Oihenarti «27 juin 1665» data duen bidalitako eskuizkribu batean «Du dictionnaire du Sr. Etcheuerri et autres» atalean (Urquijo 1909: 515) *marfilla* agertzen da, hots, FEL izatetik FHL bihur liteke.

Hala ere, batzuetan, zenbait irizpidek ahalbidetzen du esleitzea nolabaiteko ziurtasunez egitea:

A) Iturriekiko koherentzia

Badirudi Pouvreauk koherentzia apur bat gorde zuela delako sarrera bat idazle bakar baten lekukotasunen sortez betetzeko, hau da, lekukotasunak autorez autore biltzen zituela irakurketaren hurrenkeraren arabera. Esate baterako, *Berretcea* sarreraren agertzen dira *Berretura* A, *Berrexapena* H, *Berretçapena* O erreferentziadun lekukotasunak eta FHL-ak diren *Berretçaillea* (Etxeberri Z.) eta *Berretasuna* (Argainaratz). Orobat, *Çucia*, *haroa* sarrera Etxeberriren lekukotasunez bete zuen: *Fedearen çucia* (FHL, *Noelac*), *Leinburutsu çucia* (FHL, *Manual*) eta *Haroa* (FEL, *Eliçara*).

Irizpide hau hainbatetan eraginkorra izan daiteke ondoko adibideek adieraziko luketen bezala:

Aldea

Aldea sarrera Axular eta Haranbururenak bide diren erreferentziarik gabeko lokuzioz osatua da:

Axularrenak: *Aitcin aldea* (FHL); *Aldez damu*, *aldez atsequin* (FHL); *Alde çaquitça* (FHL); *Etsaiari alderatcea* (FHL); eta *Alde guztiz conplitua* (FAL).

Haranbururenak: *aldez edo moldez* (FAL). Haranbururen ondoren, kronologikoki, Axularrek erabili zuen.

Kontuan hartuz, zazpi lokuzio Axularrenak direla, eta gainerakoa Haranburuz gain Axularrek erabili zuela, errazena eta logikoena guztiak Axularri esleitzea izango litzateke.

Aisea

Aisequi (FAL) bai Etxeberri bai Axularrek erabili zuten; berriz, *Aisetasuna* (FHL) Axularri dagokio.

Beraz, koherentziaz, pentsa liteke Pouvreauk bi azpisarrerak Axularrengandik hartu zituela.

Alcifrea

Alcifrea (FAL) sarrera burua Etxeberri erabili zuen, eta geroztik, gainerako erabiltzaile bakarra Harizmendi izan da. Berriz, *Alcifredia* (FHL) Etxeberriena da.

Ondorioz, probabilitaterik handienaz Pouvreauk sarrera burua eta azpisarrera Etxeberrirengandik hartu zituen.

Arraya

Arrayatasuna (FAL) Etxeberri gain Axular eta Harizmendi izan ziren erabiltzaileak azterketa denbora tartean. *Arraiqui* (FAL) Etxeberri gain Axularrek erabili zuen, eta *Arraitsua* (FHL) Etxeberri dagokio. Logikoena izango litzateke Pouvreauk azpisarrera guztiak Etxeberrirengandik hartzea.

Hotza

Sarrera horretan Pouvreauk Axularren ondoko balizko lekukotasunak sartzen ditu: *Hotz da* (FHL), *Hotzberatcea* (FHL), *Hotzqui* (FHL). Horietaz gain, *Hotzatasuna* (FAL) lehendabizi Materrek eta gero Axularrek erabilia.

Beraz, badirudi Pouvreauk lekukotasun horiek guztiak Axularrengandik hartu zituela.

Ifernua

Ifernucio sua (FEL) eta *Ifernuraco da* (FHL) aipuen erabiltzaile bakarra Axular da; berriz, *Ifernuratcea* (FAL) aditzaren erabiltzaileak euskal literaturan Etxeberri, Axular, Argainaratz, eta Duvoisin izan dira. Ondorioz, ematen du Povreauk Axularrengandik hartuko lituzkeela.

Mendea

Mendez mende (FAL) Haranburuk erabili zuen lehen aldiz, Axular, Harizmendi eta Argainaratz izanik «Ondorengo erabiltzaileak».

Ez gara bi mendetaco (FHNL) Axularren aipu bat da.

Horren arabera, ematen du Axular izan zela Povreauren iturria, zeren bi aipuen erabiltzaile agertzen baitzaigu.

Ona

Sarrera honetan literatur lekukotasunen bat duten azpisarreraren artean ondokoak agertzen dira: Axularren *Onguien dena ere on behar da* (FHNL) eta *Ongueguia* (FHL); Beriainen *Ongui eguitea* (FAL); Materreren *Ongui eguillea* (FAL).

Beriainen eta Materreren aipuen «Ondorengo erabiltzaileak» Axular izan zen. Horren arabera, badirudi Axular izango litzatekeela azken bi aipu horien iturria. Gainera, kasu honetan esan daiteke hori egiaztatua geratzen dela, kontuan hartuz, Povreauk bere hiztegian hurrenkeran jarri zituela lau aipuak, alegia, liburu berberetik hartu balitu bezala.

Primeça

Primeça (FAL) hitzaz Leizarraga baliatu zen lehenengo aldiz, Etxeberri, Harizmendi eta Argainaratz «Ondorengo erabiltzaileak» izanik. Berriz, *Primeçaz* (FAL) Etxeberriz bestalde, Argainaratz eta Goietxe izan dira «Gainerako erabiltzaileak». Azkenik, *Primeçazcoa* (FHL) Etxeberrirena da.

Beraz, logikoena da, hala *primeça* nola *primeçaz* Etxeberriri esleitzea.

Valiatcea

Valio du (FAL) Leizarragak eta Axularrek baliatu zuten.

Guti valioa (FAL) Etxeberrik, Axularrek, eta Tartasek erabili zuten.

Valiosa hitzaz (FAL) Leizarragaz gain, Etxeberri, Haranburu, Axular eta Harizmendi baliatu ziren.

Balitzko lekukotasun horiez bestalde, A. laburdura duen hitz bat agertzen da: «*Valiostasuna* A. 136». Hau da, ematen du Axular izan zela lekukotasun guztien iturburua.

B) *Lekukotasunen arteko hurbiltasunaren irizpidea*

Koherentzia irizpidearen kasu berezitat har daiteke. J. Lakarrak irizpide horren aurrekari bat ezarri zuen Larramendiren *Hiztegi Hirukoitzeko Eranskina*-ren iturriak aztertzerakoan, literatur iturrien aurretik hiztegi iturrien lehentasuna aldarrikatu zue-nean:

[...] Nabarmena iruditzen zait honelakoetan hiztegi batek edozein testuren aitzinean duen azalpen botere handiagoa; hara segidan adibide bat edo beste:

370. Libertad, *escudancia*, *lchoa*

Ax. 143 lehendabizikoarentzat eta Ax. 43 (baina adj.) aurkezten ditu M-k. Bi berbak ziren Ax-ek erabilien artean (bigarrena baita Leiz., Chourio, Etx. Zib., Etx. Sar.,

Pouv., Materre zein Gazteluzarrenetan ere) eta, beraz, L-k bere E-rako eskuragai zitu-
tuen; halere nahiago dut H «liberté, *escudencia*»; «il a pris la liberté, *escudencia hartu du*;
«libre, *lachoa*; il est en liberté, *lachoa da*». *Ohar bedi jarraian direla hitzok oro H-engan, hartzaileak mantentzen duen batasunen* (Lakarra 1994: 60) (Etzana gurea da).

Irizpide hori literatur lekukotasunak esleitzean erabiltzeko oinarritzen gara Pou-
vreaux testuetan pasarte berekoak edo elkarren artean hurbil diren erreferentziadun
lekukotasunak jasotzeko zuen joeran, eta, erreferentziarik gabeko balizko lekukotasu-
nen iturriak identifikatzeko extrapolatu dugu.

Joera horren adibiderik paradigmaticoenak Axularrengan aurkitzen dira, ondo-
koak besteak beste:

*Bethacorra (Bethatcea), Çuhaitz bethacorra (Çuhaitza), çuhaitz alferra, fauna, hu-
tsa (Fauna) < Ax. 38, 22., «çuhaitz bethacorra, eztu nehor ebaquitcen. Baiña, alferra,
fauna...»*

*Enganatic (Enganatcea), Erdizcatcea (Erdia) < Ax. 169, 22., «Guiçon gaixto odol-
isurle, guerlati, maliciati, eta enganatic, ezituzte bere egunac erdizcatuco...»*

*Erremental deguiian (Errementa), Harotzaren suteguiian (Harotza) < Ax. 325,
10. Erremental deguiian, harotzaren suteguiian*

*Edateco (Edalea), Edateco kurca guztietan (Kurtcea) < Ax. 342, 12. «Bertce hegasti-
nac edateco curca guztietan»*

Beste autore batzuegandik lekukotasun hurbilak jasotzeko joera bera ere ager-
tzen da:

Etxeberrirengandik:

*Suac eguitentu çarçoac eta mortuco chirripac gurguraia <E. p.19> (Çarçoa), Mortuco
chirripac eguiten du gurguraia, <E> (Gurguraia) < Etx. (Manual II, 17), «Suac ere ha-
rengatic eguitentic çarçoac, Bai halaber gurguraia chirripa mortucoac»*

Haranbururengandik:

*«Murmuriça H. 66»; «Nasaitasuna H. 66»; «Iondone laurendi casacaldua H. 76»;
«Laur çaldiz catratua H. 76»; «Çornez eta sarnez maldatua H. 77».*

Leizarragarengandik:

Apostol. Acteac-en XVI. kapitulutik ateratako *Ezbalimba (37)* eta *Eyec congit
guiçon horiey (38)*

Askotan, Pouvreaux hiztegian pasarte beretik jasotako erreferentziadun eta erre-
ferentziarik gabeko lekukotasunak aurkitzen dira:

Axularrengandik:

*ez behin ere (FAL); amore emaita A. 292 ; Amainatcea A. 292 < Ax. 292. «eta ez
behin ere amoreric eman eta ez amaiñatu ».*

*Eztut deusen escasic, eztut guerocoen perilic A. 75; Ethorquiçunecotçat» (FHL), < Ax.
75: Orai atseguin har deçadan, ian deçadan, edan deçadan, ceren berdin eztut deusen es-
casic, eztut guerocoren perilic, badut ethorquiçunecotçat beharden complimendu guztia.*

Eritoquitcea (FHL); *Incirinatsua* A. 250» < Ax. 250 «*Nola gure lehenbico aita harc, gure naturaleça haur, bere beccatuaz narriatu, arraçatu, eta eritoquitu baitçuen, handic gara hain arrencuratsu, incirinatsu, eta on behar.*

Etxeberrirengandik:

Charho biztagarriak, <E> (*Charhoa*); *Chauqui* (FAL), (*Chaua*); *Arrain iguelduria* (FHL), (*Arrain*) < Etx. *Manual*, 1. 88, «*Claro berce Ceruaren charho bistagarriac, [...], Ceña presentatcen baita chauqui mahañean. Vrean ere ezta içanen arrain iguelduriric...*»

Leizarragarengandik:

Fedetic erauzgarri eta aldaragarri bat (FHL), (*Erautstea*); *Eritheitcea* conf. 24); *Ezeztaçalea*, *Liz. Confes.* 23 < Leiz. *Fedeco Confessionea*, 1367, «*...neboren erauz eta aldaragarri baicen. Eta halaber [...] ezeztaçale beçala, [...] fundamentic gabe eritheitzebat...*»

Cossiratcea, *Liz*; *Deabruaren iauquimenduez* (FHL) (*Iauquitea*) < Leiz. *Othoitz Ecclesiasticoen Forma*, 1291, «*... haren escuaz afflictionez visitatzen eta cossiratzen denean du, [...], nola deabruaren iauquimenduez...*».

Horrenbestez, irizpide hori erabilgarria izan daiteke zenbaitetan:

— *Lekukotasun bat esleitzerakoan iturri anitzen artean*

Guciarequin ere (FAL)

Berriain izan zen aditzondo horretaz baliatu zen lehendabizikoa, eta «Ondorengo erabiltzailea» Haranburu izan zen.

Kontua da, Haranburuk pasarte berean erabili zituela *Guciarequin ere* eta Leizarragaz gain azterketaren denbora tartean berak bakarrik baliatu zuen *Artheguia* (FAL): *baina guciarequin ere ceure pietate gatic arçain onac beçala ni ardi errebelatua ceure artheguian sar naçaçu* (*Deb.* 1635: 186).

Horren arabera, Pouvreaurentzat errazena izango zen *guciarequin ere*, eta *artheguia* aldi berean Haranbururengandik ateratzea.

Heyagora, oyua

Sarrera honetan Pouvreauk *Heyagora*-ren euskarri bezala, Oihenarten pr. 528 sartzen du. Berriz, Corpus Arakatzaiaren arabera *Heyagora*-ren lehenbiziko erabiltzailea Leizarraga izan zen, baina, Axularren aipu batean: «*oihuz, heiagoraz*» biltzen da (*Ax*, 517), horrenbestez, Axularri esleitu beharko genioke.

Naguiia

Naguitasuna (FAL) Materrez gain Etxeberri, Haranburuk eta Axularrek erabili zuten; *Naguiqui* (FHL) Axularrez gain Duhalde eta Duvoisinek erabilia izan da.

Gertatzen dena da, Axularren ondoko aipuan biak batera agertzen direla: *Hasuiñac significatcen du naguitasun, baldin malguqui, leunqui, emequi, naguiqui eta balacuz beçala hazcatcen* (*Ax*. 41)

Hortik, errazena izango litzateke bi eratorriak Axularrengandik etortzea.

Notha, cutsua

Nothatcea, cutsatcea azpisarrera konplexu honetako *nothatcea*-ren lehenengo erabiltzailea Materre izan zen Etxeberri, Haranburu eta Axular direlarik «Ondorengo erabiltzaileak»; *cutsatcea* (FAL) Haranburuz gain, Etxeberri, Axular eta Harizmendik erabili zuten.

Alabaina, Axularrek bi hitzak biltzen diren pasarte bat idatzi zuen: *eta bertce guz-tiec ez tutelala hala desbistatcen eta ez bere ohorean nothatcen nola emaztequin ibiltceac eta cutsatceac* (Ax. 362). Ondorioz, Pouvreaurentzat errazena izango litzateke bi aldaerak Axularrengandik ateratzea.

Plegua (FAL), *berenez* (FAL)

Bi terminoak Haranburuk eta Axularrek erabiliak ziren. Baina Haranburuk biak pasarte berebanean erabili zituen: *bataz barurcea berenez guça* [sic] *ona baita eta berceaz guerocotz ere goizdanic plegu ona harceac hainitz valio baita* (Deb. 1635: 175) logikoena da pentsatzea Pouvreauk pasarte honetatik hartu zituela.

Perfccionea

Perfeta hitzaz (FAL), Etxeberri, Haranburu, Harizmendi eta Argainaratz baliatu ziren. Baina, Haranburuk *Perfeta*, *Perfetuqui* (FHL) biltzen duen pasarte bat idatzi zuen: *ceren eta perfetac perfetuqui behar bailuque cervitçatu* (Deb. 1635: 205). Horrenbestez, ematen du Haranburu izan zela Pouvreauren iturria.

Sequeretua (FAL)

Hitz hau euskal literaturaren historian Haranburuk, Axularrek, Pouvreauk, Etxeberri Sarakoak eta Decreptek erabili zuten. Pouvreauren iturritzat Haranburu jotzea ahalbidetzen du, Haranbururen pasarte berebanean bi lekukotasun aurkitzeak. Izan ere, *cofesiotic lekhora lekhu sequeretu baten iar çaittea* pasartean (Deb. 1635: 154) *cofesiotic lekhora* (FHL) eta *sequeretu* aurkitzen dira, beraz, errazena izango litzateke Pouvreauk aldi berean bi aipu txikiak hartzea.

— *Iturri bakar baten lekukotasunen fidagarritasun maila indartzeko*

Nabicaria, Satsuia

Corpus Arakatzaillean begiratu gero aurkitzen dugu Etxeparek *Nabicari* (FEL) eta *Saxuia* (FHL) idatzi zituela *Amorosen gaztiguya*-ren 13. ahapaldiko bertso berebanean:

Andre honac vqhen dici ederretan gracia
Ehorc hura gayxteriaz ecin leçan inbia
Bana vistaz hilcençuyen nabicari saxuia
Figuraren eqhustiaz daquiqueçu eguia.

Horrek indartuko lituzke *Nabicari* eta *Satsuia*-ren fidagarritasun maila

Herexa, Ugaz aita

Herecha (FEL) azterketaren denbora tartean soilik Tartasek erabili zuen, *Ugazaita* (FHL) Tartasez landa Mogel izan da gainerako erabiltzaile bakarra euskal literaturan zehar. Bi lekukotasun horiek *Onsa hilceco bidia*-ren 1. orrialdean hiru lerroz banatuak dira:

Çure aippamena ohoratuda orotan ongui gin da baina ené soldadoac placer baduçu iarraiqui haren batçari, haren herechari [...] Ené soldadoa eztu oraino bathe-yatu, haren vgazaita behar duçu içain placer baduçu (Tartas 1666: 1).

Irizpide honen aplikazioan arazoak sortzen dira delako hurbiltasun hori bi iturritan gertatzen denean. Esate baterako, Etxepare da *Hiretaco* (FAL), *Guerthez* (FAL), eta *Mesura* (FAL) lekukotasunen lehenbiziko erabiltzailea. Hirurak *Amore gogorraren despita*-ren 10. eta 11. ahapaldietan aurkitzen dira. Beraz, hurbiltasunaren irizpidearen arabera errazena izango litzateke hirurak Etxepareri esleitzea. Hala ere, *Trebuca-*

tcea (FHL) soilik Leizarragak erabilia, *Escu escuina* (FAL) Leizarragaz gain Haranburuk erabilia, eta *Hiretaco* Leizarragaren *Testamentu Berria*-ren S.Matt. V30.ean agertzen dira: *Eta baldin escu escuina trebuca eraciten bahau [...] ecen hobe duc hiretaco...* Horrenbestez, zeini esleitu *Hiretaco*? Gure ustez, kasu honetan ia dudarik gabe Leizarragari, kontuan hartzen badugu, lekukotasunen ehunekoan arabera, Leizarraga ~%22z Pouvreauren iturri nagusi bat dela, eta, ostera, Etxepare ~%1ez iturri txikia-goien artean sailkatu dugula. (ik. § 4.3.)

C) Erraztasun maila iturrien testuen erabileran

Pouvreau euskaldunberri zelarik, erraztasunez, hiztegia prestatzen hasi zenean eskura ahal izan zituen euskal testuen artean berarentzat ulerterrazenak zirenak lehenetsi bide zituen, hots, itzulpenak. Ikuspuntu horretatik Leizarragaren *Testamentu Berria* izango litzateke erraztasun maila gorena zuena. Izan ere, apaiza zelarik «Vulgata»-ren edizioak latinez edota frantsesez, ezinbestean, ezagutu behar zituen, eta ezagutza horrek lagunduko bide zion Leizarragaren euskal terminoak ulertzen; orobat gertatzen da Oihenarten *Les Proverbes Basques*-ekin; Harizmendiren *Officioac* eta Beriainen testuak, nahiz zabaleraz edo garrantziaz askoz xumeagoak izan, maila berberetan izango liriateke.¹⁰ Bigarren mailan izango liriateke Haranbururen 1635eko *Debocino*-a, Axularren *Gero*-a eta Tartasen *Onsa*,¹¹ Izan ere, *Debocino*-n Vulgatako *Çazpi Salmo Penitencialac* euskaratuak baitira, *Gero*-ren kapitulu bakoitzean jorratutako gaiarekin zerikusi duen Bibliatik edota eliza-autoritateen testuetarik jasotako latinezko pasarteren bat aurkitzen baita eta halaber gertatzen da *Onsa*-n. Gertakari horrek erraztuko lizkioke zenbaitetan testuen irakurketa eta ulergarritasuna. Mailakatzeko horretan hurrengo mailan Etxeberriren *Eliçara* eta hiztegi galdua, eta Harizmendik moldaturiko *Debocino*-ren edizioa izango liriateke. Izan ere, Etxeberriren hiztegi galdua euskara-latinezkoa bide zen arren, eta Etxeberriren *Eliçara*-ren eta Harizmendik moldatutako *Debocino*-ren edizioan *Çazpi Salmu Penitencialac* euskaratuak badira ere, antza denez, Pouvreauk zenbaitetan zailtasunak izan zituen euskal baliokideak ulertzeko. Kontua da, Pouvreauk Oihenarti eskatu ziola laguntza «D'Harismendi et du dictionnaire du Sr. Etcheuerri & autres» delako hitz zerrendaren hitzak azaltzeko (ik. § Etxagibel 2010), hau da, ematen du bi autoreen zenbait hitz ulertzeko zailtasunak izan zituela.¹² Azkenengo mailan kokatu beharko liriateke gainerako testuak, ale-

¹⁰ Izan ere, Beriainen *Tratado* eta *Doctrina*-ren testuak euskara-gaztelaniaz idatziak dira zenbait latinezko aipurekin eta, dirudienez, Pouvreauk gaztelaniaz bazekien, Harizmendiren *Officioac* Vinsonen arabera frantsesezko «L' Office de la Vierge Marie»-ren itzulpena da.

¹¹ Tartasi dagokionez Pouvreauren hiztegian bada testuen erabilera-erraztasunaren aldetik *Onsa* bigarren mailan sailkatzeko adibide bat: «*Gutiche, gutixe*. Fort peu» azpisarrera. *Gutiche* FHL da euskal literaturan zehar soilik Tartasek erabilia eta agertzen den esaldia aldamenen duen latinezko aipu baten itzulpena da: «Minus est mala non agere. *Gutiché dela gaizquiric ez eguitia*» (*Onsa*, 74). Argi da kasu honetan Pouvreauk *Gutiché*-ren esanahia ulertzeko oso erraz zuela.

¹² Erraztasun mailakatzeko Etxeberriren *Eliçara* eta hiztegi galdua eta Harizmendiren testua maila horretan kokatzeko frogatzen da Pouvreauren jarrera desberdina ondoko adibideetan:

Etxeberriri dagokionez argi dago *Eliçara*-n diren *Çazpi Salmu Penitencialac* ezagutu eta erabili zituela. Izan ere, «*Hintz choria*. nycticorax» sarrera dudarik gabe Etxeberriren itzulpenetik jaso zuen: *Hala nola pelicano Tristea oihanera Edo hintz choria nola Ohatce urrunera < Similis factus sum pellicanus solitudinis; factum sum sicut nycticorax in domicilia (Psalm. 101, 7), Hintz choria* FHL da Etxeberriz gain

gia, euskara hutsez idatziak: Etxepareren *Linguae*, Etxeberriren *Manual* eta *Noelac*, Argainaratzen *Deuoten Breuiarioa* eta Materreren *Doctrina*.

Irizpide horren oinarria Pouvreauren joeran datza. Izan ere, badakigu Leizarragaren hainbat kasutan erreferentziadun lekukotasunen aldamenean dagozkien latinezko baliokideak agertzen direla, bai eta Axularren zenbaitetan ere, esate baterako:

Leizarragarenak:

- «*Maguinchac* Lu. 15, 16. siliquae»;
- «*Mihistoihalac*, Io, 19, 40. lintea»;
- «*Onhasuduna*, Lu, 18, . possessiones habens».

Axularrenak:

- «*Arraçadura urthatua*, A. 9. annosa passio (Ax. 93);
- «*Odol isurleec eztituzte bere egunac erdizcatuco*. A.164 viri sanguinum non dimidai-bunt dies suos«.

Irizpide honetaz zenbait lekukotasun esleiri liteke:

- «*Alea, aleguia, alleguia*. C'est ce qu'on dit en latin quasi vero, comme si, vrayement, voire»
- Alea* FAL da Haranburuk eta Axularrek erabilia, baina, Haranburuk latinetik euskaratu zuen bitartean Axularren kasuan ez da latinezko aipua:

---

soilik Aranbilagak erabilia euskal literaturan zehar. Halaber, «*Carraio bakarra*. passer solitarius» azpisarrera Salmu berbereko hurrengo ahapaldiari dagokio: *carraio bakarra nola Hegatztegui gorean* < sicut passer solitarius in tecto (*Psalm*, 101,8), baina, oraingo honetan Pouvreaux ez zuen ulertu «passer»-en baliokidea den Etxeberrik erabilitako *Carraio*-ren esanahia —ziurrenik, beheraxeago azaltzen dugunez, Haranburuk «passer» itzultzeko *Eliça choria* terminoa erabili zuelako— eta Oihenarti galdetu zion» D'Harismendi et du dictionnaire du Sr Etcheuerri & autres» hitz zerrendan (Urquijo 1909: 515) nahiz eta Oihenarten erantzuna O SP [du 30 May 1665]: «*Carraioa*. Charroy» hiztegian ez bildu.

Bestetik, ezaguna da Haranburuk 1635eko edizioiko *Çazpi Salmu Penitencialac*-en euskal itzulpena aldatu zuela bigarren edizioan bertotan jarritz (ik. § Etxagibel: 2010). Esate baterako «Tu autem Domine in aeternum permanes & memoriale tuum in generationem & generationem» (*Psalm*. 101, 15) Haranburuk 1635eko edizioan ondoko itzulpena eman zion: *Ordea çuc, iauna bethi estante batean irauten duçu: eta çure orhoitçapena generacinoz generacino* (Haranburu 1635: 341), berriz, bigarren edizioan ahapaldi bihurtu zuen: *Ordea çure cozçara / Ezta nidor edatcen / Berdin castaric castara / Ezpaita mudatcen [sic]* (Haranburu 1690: 206). Pouvreaux ez zituen ulertu ahapaldi horren lehenbiziko bi bertsoak —latinez baliokide zuzenak ez zituztelako— eta Oihenarti galdetu zion: *Çure crozçara ezta nihor hedatcen* (Urquijo, 1909: 507). Ondoren, Oihenarten azalpena: «*Çure crozçara ezta nihor hedazen*. Personne ne s'auance jusqu'a vostre conte ou mesure» (O SP [Du 30 May 1665]) bere hiztegian horrela bildu zuen: «*Çure crozçara ezta nihor hedatcen*. Personne ne s'auance iusqu'a vn compte ou mesure. O.». Halaber gertatzen da «Ne revoces me in dimidio dierum meorum: in generationem & generationem» (*Psalm*, 101, 25) latinezko esaldiaren moldaketa den *Bada duçun urricari, / Ene gazte flaqueça / Eta mende luçacari, / Iudaçu fortaleça* ahapaldian (Harizmendi 1690: 208). Pouvreaux *luçacari*-ren esanahia ulertu ez zuenez Oihenarti bidalitako eskuizkribu berebean galdetu zion (Urquijo 1909: 507). *Luçacaria* euskal literaturaren historian soilik Harizmendiren testuan agertzen da eta Pouvreauren hiztegian Oihenarten azalpenaz biltzen da: «*Luçacaria*. O. Longueur, lentitude, dilayement»

Ostera, «sicut passer solitarius in tecto» (*Psalm*. 101, 8) Haranburuk horrela euskaratu zuen 1635eko edizioan: *eta teilla gainean suelto dagoen eliça-choria beçalatu naiz* (Haranburu 1635: 340), berriz, bigarrenean *Eliza chori baccarrac / Hegatztegui nola* agertzen da (Harizmendi 1690: 205). Kasu honetan Pouvreaux ez zuen zailtasunik izan «tecto»-ren baliokidetzat *Hegatztegui* hartzeko. *Hegatztegui* FHL da eta Pouvreauren hiztegian *Hegatzina*-ren azpisarrera gisa agertzen da.

Ordea nic alea ni gor ez nuen deus aditcen (*Deb*: 1635, 329) < Ego autem tamquam surdus non audiebam (*Psalm*, 32, 14).¹³

Pouvreauk bere hiztegiaren «tamquam»-en ordez haren sinonimoa den «quasi vero» jaso zuen.

Halaber gertatzen da ondoko adibideetan:

«*Bahea*. sas, tamis, crible, van»

FAL da Leizarragak (*Mat*. III, 12) eta Etxeberriek baliatua. Pouvreauri errazena izango litzaioke Leizarragak itzulitako pasartea frantsesezko itzulpena edota latinezko jatorriarekin erkatzea:

Bere bahea bere escuan du
il a son van en sa main.¹⁴
cuyus ventilabrum in mamu sua

Billuzgorria

«Billuzgorritasuna. nudité»

FAL da Leizarragak (*Apoc*, III, 18) eta Materrek erabilia. Materren kasuan ez da latinezko aipua, berriz, Leizarragaren kasuan:

aggueri eztençat hire billuzgorritasunaren laidoa
que la vergogne de ta nudité n'apparoisse point
non appareat confusio nuditatis tuæ.

Çamaria, çaldia

«*Çamalduna, çalduna*. cavalier, homme de cheval».

Çamalduna FAL da Leizarragak (*Act*, XXIII, 32) eta Tartasek erabilia. Tartasen lekukotasuna den pasartean ez da latinezko aipurik, berriz, Leizarragaren kasuan:

Eta biharamunean vtziric çamaldunac harequin loacencât.
Et le lendemain ayans laissé les hommes de cheval pour aller avec lui.
Et postera die dimmisit equitibus.

Gain

«*Espata magina*. fourreau d'épée». Leizarragak (*Io*, XVIII, 11) eta Axularrek erabili zuten (*Ax*. 540, 570). Axularren lekukotasunak diren pasarteak ez dagozkie inolako latin aipuei, berriz, Leizarragaren kasuan:

Erran cieçon bada Iesusec Pierrisi, Eçarrac cure ezpatá maguinán (*Testamentu Berria*)

Jesus donc dit à Pierre, Remets ton espée au fourreau
Dixit ergo Jesus Petro: Mitte gladium tuum in vaginam.

«*Herdoilla*. rouille. herrumbre»

Herdoilla FAL da Leizarragak (*Matt*, VI, 19) eta Haranburuk (*Deb*, 419) baliatua. Haranbururen lekukotasuna ez dagokio inolako latinezko aipuri, berriz, Leizarragarena:

Eztitzaçuela eguin çuen thesaurac lurrean, non cerrenec eta herdoillac ezpaitu goastatzen

¹³ Latinezko pasarte hori eta hurrengo adibideetan direnak ere Van Ess-ek 1822an argitaratu zuen «Vulgata»ren 1590eko edizioari dagozkio.

¹⁴ Frantsesezko pasarte hori eta hurrengo adibideetan direnak ere Pouvreauren garaian «Bible de Genève de 1669» Elzevier-ek argitaratutako edizioari dagozkio.

Ne vous ammassez-vous des tresors au ciel ou, ni la tigne ni la rouille ne gasten rien
Nolite thesaurizare vobis thesaurus in terre, ubi aerugo et tinea demolitur .

D) *Lekukotasunen erabilera maiztasuna*

Batzuetan, irizpide hau baliagarria izan daiteke. Esate baterako, *Sentitcea* sarrerako *Senticorra* (FAL) azpisarrera Haranburuk eta Axularrek erabili zuten, baina Haranburuk aldi batez baliatu zuen bitartean, Axularrek hamasei aldiz erabili zuen. Horrek esan nahi du, Povreauk probabilitate gehiago izango zukeela Axularrengan aurkitzea, Haranbururengan baino. Halaber, gertatzen da hainbat adibidetan:

Hastantcea

Hastandua (FAL) Etxeberri 14 aldiz erabili zuen, berriz, Axularrek 1, Harizmendik 2 eta Argainaratzek 3. Beraz, probabilitate ikuspuntutik Etxeberri izango zen iturria.

Chehero, cheheroqui

Chehero Etxeberriren idazlanetan 6 aldiz agertzen den bitartean Axularren *Gero*-n behin bakarrik da. Bien arteko hein horren arabera Etxeberri izango zen iturria.

Pentsatcea

Pensua azpisarrerako (FAL) Axular eta Haranbururen arteko erabilera maiztasunaren heina 16:2 da.

Sacramendua, sagaramendua

Sagaramendua (FAL) Materrek 41 aldiz erabili zuela, eta hitz horren «Gainerako erabiltzaile» bakarra izan den Axularrek aldi bat. Horrenbestez, Povreauk bi idazle horietatik iturria izateko probabilitate gehien duena Materre da.

Tarritacea

Tarritamendua FAL da. Euskal literaturaren historian zehar Leizarragak 4 aldiz, Etxeberri aldi batez eta Povreauk aldi batez erabilian. Horrenbestez, arrazoizkoena izango zen Leizarraga iturritzat esleitzea.

Trufa

Trufatcea (FAL) erabileraren maiztasunak ondokoak dira: Leizarragak 15 aldiz, Etxeberri 1, Haranburuk 1, Argainaratzek 5 eta Tartasek 6. Horren arabera Leizarragak izango zen iturria.

Urriquitcea

Urricalquiçuna (FAL) Axularrek 16 aldiz erabili zuen, ostera Haranburuk behin.

Lau irizpide horien eraginkortasunari dagokionez, nolabaiteko lehenetasuna ezarri beharko litzateke. Alde batetik, lehenbiziko hirurek Povreuren halako joeratan oinarria dute, berriz, laugarrena probabilitate hutsean oinarritzen da. Ondorioz, erabileraren maiztasunaren irizpidea soilik gainerako hiruren osagarritzat hartu beharko litzateke.

Batzuetan, aipatutako lau irizpide horietatik zenbait bat etortzen dira lekukotasuna idazle jakin bati egotzerakoan:

Alea

Goraxeago ikusi dugunez erraztasun maila iturrien testuen erabilera delako irizpidearen arabera Haranburu izango zen iturria Axularren orde. Lekukotasunen arteko hurbiltasunaren irizpidea ere bat dator iritzi horrekin. Izan ere, 1635eko *Debocino-n Psalmus* 32-ri dagokion itzulpenean biltzen dira *Miserabletu naiz* (FHL), *Lilluramenduz* (FEL) eta *Alea* (FAL) (*Deb*, 1635: 327, 329).

Sostengatcea

Sostengua (FAL) Materrez gain, Etxeberri, Axularrek, Pouvreaux, Etxeberri Saraokak eta Añibarrok baliatu zuten.

Sostengatcea (FAL) Etxeberriz gain, Haranburu, eta Axular dira «Ondorengo erabiltzaileak»

- a) Koherentziaz, Axular da bi lekukotasunak darabiltzan autore bakarra.
- b) Lekukotasunen arteko hurbiltasunaren arabera, Axular agertzen zaigu iturri fidagarrien. Izan ere, *Gomendiozco Carta*-n, 5. eta 7. orrialdeetan, hain zuzen, sartu zituen bi lekukotasunak.
- c) Erabilera-maiztasunez: *sostengua* Materrek 3 aldiz, Etxeberri aldi bat, eta Axularrek 6 aldiz baliatu zuten. Berriz, *sostengatcea*, Haranburuk aldi bat eta Axularrek 6 aldiz.

Ondorioz, hiru irizpide horien arabera zilegi izango litzateke Axular Pouvreauxen iturritzat jotzea.

Tarritatcea

Tarritamendua (FAL) goraxeago ikusi dugunez, lekukotasunen erabilera maiztasuna irizpidearen arabera Leizarraga izango zen iturria. Lekukotasunen arteko hurbiltasunaren irizpidea ere baieztape honen alde da. Izan ere, FAL den *Nahastecamendua* —euskal literaturaren historian Leizarragaz gain, Axularrek eta Pouvreaux erabilia— *Tarritamendua*-ren aldamenen agertzen da ondoko pasarteetan:

Ecen non baita inuidiaric eta tharritamenduric, han nahastecamendu eta obra gaichtogucia (*Jac*, III, 16).

Ondorioz, bi irizpide horien arabera Leizarraga izango zen iturria.

Travaillua

Travaillutsua (FHL) eratorriaz Axular baliatu zen.

Travaillaria (FHL) Axular eta Etxeberri Sarakoa izan dira erabiltzaileak.

Travaillatcea (FAL) Leizarragak, Materrek, Voltoirek, Etxeberri, Haranburuk, Axularrek eta Tartasek baliatu zuten.

- a) Koherentziaz, ematen du Axular izan zela Pouvreauxen iturria.
- b) Lekukotasunen arteko hurbiltasunez: Axularren bi pasartetan aurkitzen dira sarrera horren bi lekukotasun aldi berean:

Ezta gaixtatasuna baiño gauça travaillutsuagoric, eta ez hartaco travaillua baiño (Ax. 515)

Ceren travaillariac bere travailluan baiño anhitzetan ere alferrac, bere alferquerian travaillu guehiago edireiten baitu (Ax. 49)

Urricaltea

Urricaria (FAL) eta *Urricalmendutsua* (FAL) Materrez gain, Etxeberri, Haranburuk eta Axularrek erabili zituzten.

Urricalmendua (FAL) Etxeberriz gain Haranburu eta Axular izan ziren «Ondorengo erabiltzaileak».

- a) Koherentziaz: irizpide hori ez da eraginkorra, kontuan hartuz, hiru eratorriak Etxeberrik, Haranburuk eta Axularrek erabili zituztela.
- b) Lekukotasunen arteko hurbiltasunez: Etxeberriren aipu batean biltzen dira *Urricalteea* sarrera burua eta *Urricalmendua* azpisarrera: *Eta ezterrala launaren urricalmendua handia da urricalduco çaiçco ene bekhatu handiac*
- c) Erabilera maiztasunaren irizpidearen aldetik, hona hemen zer aurkitzen dugun Corpus Arakatzailan:

Urricaria: Materre 1; Etxeberri 40; Haranburu 7; Axular 1;

Urricalmendutsua: Materre 1; Etxeberri 13; Haranburu 5; Axular 1;

Urricalmendua: Etxeberri 2; Haranburu 1; Axular 3;

Horren arabera, badirudi probabilitate ikuspuntutik Materre eta Axular direla probabilitate gutxien dutenak Povvreauren iturria izateko. Beste aldetik, Etxeberri eta Haranburu artean probabilitateak Etxeberriren alde doaz. Ondorioz, lekukotasunen hurbiltasunaren eta erabilera maiztasunaren irizpideek adierazten digute Etxeberri izan litekeela Povvreauren iturria.

Berriz, beste kasu batzuetan badirudi irizpideen eraginkortasuna kontuan hartu behar dela:

Sequeretu

Izen horren erabilera maiztasunaren heina Axular eta Haranbururen artean 16:4 bada ere, gorago ikusi dugun lekukotasunen arteko hurbiltasuna irizpidearen arabera, Haranburu agertzen zaigu Povvreauren iturri fidagarritzat.

E) Grafia eta «Usus Escribendi»

Nahiz eta geroago azalduko dugunez (ik. § 3.2.1.) Povvreaurekin irizpide arrisurtsua bada ere, batzuetan baliagarria izan daiteke lekukotasunen bat esleitzera-koan:

Hortz

Sarrera horretako *Hortz carrascotz*, Leizarragak *hortz garrascotz* eta Axularrek *hortz carrasc-hortz* idatzi zuten. Horren arabera, ematen du, probabilitate handiz, Povvreauk Axularrengandik hartuko zukeela aipua.

Lana

Lanapeça, *lanhabeça* azpisarrera konplexuan, Etxeberrik *lanabesa* (FAL) idatzi zuen, berriz Axularrek *lanhabesa*, beraz kronologia alde batera utziz, badirudi Axular iturritzat hartu zuela Povvreauk.

2.3.1.3. Lekukotasunak esleitzeko proposatutako irizpideen erabileraz

Lekukotasunak esleitzeko proposatutako irizpide horiek zurruntasunez baino gehiago zuhurtasunez erabili behar dira. Dagoeneko adierazi dugunez, zenbaitetan eraginkorrak izan daitezke, baina ez, ezinbestean, kasu guztietan. Izan ere, irizpide

horiek ahozkoak izan daitezkeen hitz arruntei edo erlijiozkoei aplikatu baino lehen delako lekukotasunaren testuingurua aztertu behar da. Adibidez, latinetik jasotako eliza-kultismoak arruntak ziren Pouvreauren euskal idazle garaikideen artean, baina, baita elizkizunetan ere, horrenbestez, Pouvreauk bildutako zenbait erlijio hitz ez dira nahitaez testu-hitzak izan behar. Esate baterako, «*Sacramendua, sagaramendua*» hiztegioko sarrera erlijio hitz arruntaren bi aldaerek osatzen dute, beraz, funtsean, bali-teke elizkizunetan erabilitako hitzak izatea, baina, *Sagaramendua* —Materrek 41 aldiz eta Axularrek aldi batez erabilia— berezi egiten duena <gr> kontsonante taldea apurtzeko <a> anaptitikoa erabiltzea da.¹⁵ Horrenbestez, kasu honetan arrazoizkoena da pentsatzea Pouvreauk literatur iturri batengandik, Materrerengandik, hain zuzen, jaso zuela eta ez elizkizunetatik. Ostera, *Artiçarra*-z azterketaren denbora tartean Etxepare, Leizarraga, Etxeberri, Axular, Oihenart eta Harizmendi baliatu ziren. Funtsean, pentsa liteke autore hauen artekoa izan zela Pouvreauren iturria, baina, kontuan hartuz, apaiz guztiek —Pouvreauk barne— latinetik euskaratuak ziren Birginaren Letanietan «*Stella matutina*»-ren baliokide den *Artiçar goiztiarra* eguneroko elizkizunetan errezatzen ohi zutela Pouvreauk azken hauetatik jasoko zuela da egiantzekoena.

2.3.2. *Hiztegi iturrietako azterketan erabilitako metodologia*

Pouvreauk ikuskatu ahal izan zituen euskal hiztegien artean —Leizarraga eta Oihenarten idazlanen hiztegitxoak alde batera utziz— gaur egun, bakarrik, Voltoirerena ezagutzen dugu (ik. § 0). Berriz, iturritzat har zitzakeen erdal hiztegiei dagokienez, badakigu Pouvreauk Oudinen *Trésor des deux langues espagnolle et française* erabili zuela (Kerejeta 1991: 869, 12. oh.).

Literatur iturriekin gertatzen den bezala, Pouvreauren hiztegi iturriekin ere iturri anitzen auzia agertzen da. Izan ere, Pouvreauren hiztegia eta Voltoirerena erkatzerakoan gertatzen da zenbait lekukotasunek iturri bat baino gehiagotan izan lezakeela jatorria. Kasu hauetan, iturria esleitzeko asmotan ondoko irizpideak erabili ditugu:

A) *Hiztegi iturrien lehentasuna literatur iturrien aurretik*

Irizpide hori J. Lakarrak proposatu zuen Larramendiren *HH*-ren Eranskinetako iturriak aztertu zituenean (ik. § 2.3.1.2.B). Hainbatetan, delako lekukotasun bat aldi berean Voltoireraren hiztegian eta literatur testu batean agertzen denean, Voltoireri esleitu diogu. Esate baterako, Leizarragaren bide diren *Chiquiratcea* eta *Quilicatcea*, edo Axularren *Sapataguina* eta *Urdaya* Voltoireri egotzi dizkiogu.

B) *Hiztegi elebidunaren lehentasuna*

Irizpide hori aurrekoaren ondorioa da. Hau da, erosotasunez, Pouvreauk literatur iturri baten aurretik hiztegi iturri bat erabiliko zuen, are gehiago, hiztegi iturri hori

¹⁵ Berriz, azterketa denbora tarteko gainerako autoreek anaptisi gabeko aldaerak baliatu zuten: Etxeparek *Sagramenduia*, Leizarragak eta Tartasek *Sagramendua*, Beriainek eta Etxeberrik *Sacramentua* eta Axularrek *Sagaramendua*-z gain *Sacramendua* eta *Sacramentua*.

elebiduna bazen. Zenbait lekukotasun esleitu ahal izateko, hala nola *Acusatcea*, *Anayatasuna* Oudinen frantses-gaztelaniazko hiztegiaren aurretik lehenetsi dugu Voltoireiren frantses-euskarazko hiztegia (ikus Etxagibel 2011).

C) *Koherentzia*

Irizpide hau literatur lekukotasunetarako proposatu dugun irizpide bera da (ik. § 2.3.1.2.). Oihenarten *Oten Gastaroa Nevrthizetan* liburuaren amaierako euskara-frantseseko hiztegitxo elebiduna eta Voltoireiren frantses-euskarazko hiztegia Pouvreuren iturriak izan ahal direnean, koherentziaz, iturri nagusia den Voltoire lehenetsi dugu, adibidez, *Beruna*, eta *Igueltsua* kasuetan.

D) *Egituraren irizpidea*

Irizpide hori Lakarrak ezarri zuen Larramendiren *HH*-ren Eranskinetako iturriak aztertzerakoan:

...testu baten, orobat hiztegi baten, eta haren iturriaren arteko erlazioa ez dela nahitahiez zuzenbide bakarrekoa; simetrikoa izatera heltzea ezinezko bada ere, egokitasun sistemaren ezagutzak bata izanaz bestearen alderdi zenbait deribatzea dakarkigu inoiz (Lakarra 1996a: 32).

Voltoireiren hiztegiko egituraren zantzu zenbait Pouvreuren hiztegian aurkitzeak ahalbidetzen digu iturritzat bermatzea. Izan ere, Voltoireiren sarreren artean beste batzuk tartekatua izan arren, oro har, Pouvreauk Voltoireiren hiztegiko euskara-frantseseko ordenari eusten dio, esate baterako, hiztegiaren hasieran: *abadea* [x,x,..], *aberatsa*, *abrea*, [x,x,..], *absolvatcea*, *acabatcea*, etab. Ez hori bakarrik, Voltoireiren hiztegiko ordena berbera gordetzen diren bizpahiru sarrerek osatutako hainbat hurrenkerak aurkitzen dira Pouvreuren hiztegian, hala nola: *bessoa*, *besta eguna*; *carnaceria*, *çarpa*; *dohatsua*, *doblea*, *dohacabea*; *egoitea*, *egoitstea*, *egostea*; etab. (ikus Etxagibel 2011).

3. Azterketa

3.1. Azterketaren aurkezpena

Etxagibel (2010)-en banakako iturriek eskainitako ataletako eranskinetan lekukotasunak biltzen diren taulak bi zutabetan banatu ditugu, ezkerrekoan Kerejetaren edizioko euskal sarrerek biltzen dira, eta eskuinekoan beren itzulpenak, frantsesez, gaztelaniaz, edo latinez. Horrez gain, bigarren zutabe horretan, eta Pouvreuren lekukotasunen egiaztagarri gisa, *armiarma.com*. Corpus Arakatzailan aurkitutakoak bildu ditugu. Esate baterako, Pouvreuren *Alhatcea* O sarrera Axularren lekukotasunei dagokienez honela agertzen da:

Euskal sarrera	Itzulpen eta aipuak
ALHATCEA O. <i>Ifernuan alha çayen eta alhaco çayen harra</i> A. 595	Paistre, manger Le ver qui les ronge & les rongera en l'enfer Kap. LVII, 595: <i>Eta haur da, gau eta egun, behin ere asse gabe, sosegatcera utci gabe, alhaçayen eta alhaco çayen harra</i>
<i>Bere buruari alhaturic</i>	Kap. VIII, 98: <i>eta bere buruari alhaturic, ethorquiçunaz gogoeten iartcenda</i>
<i>Ahalpidea, ahalbidea</i>	Corpus Arakatzailan dagoen lekukotasun bakarra
<i>Ardi lagunen alhapidetit aldaratua</i> A. 78	Kap. VI, 78: <i>eta bere ardi lagunen alhapidetit aldaratcen, eta hastantcen da</i>

Ezkerreko zutabeen sarrera burua eta azpisarrerak Kerejetak prestaturiko edizioan bezala agertzen dira hemen ere. Sarrera burua versalitatez izateak adierazten digu sarrera honetan balizko lekukotasunen bat aurkitzen dela, kasu honetan *Bere buruari alhaturic*. Balizko lekukotasun honen lerro berean eta eskuineko zutabeen Axularren aipua agertzen da: *eta bere buruari alhaturic, ethorquiçunaz gogoeten iartcenda* eta aipuaren hurrengo lerroan bere identifikazioa: «Corpus Arakatzailan dagoen lekukotasun bakarra», hots, aipua «lekukotasun bakarra» multzoari dagokio.

Gure aurkezpenean eguneratuak diren Corpus Arakatzailaren grafien ordez Pouvreurenekin erkatzeko jatorrizkoak jarri ditugu (ik. § 2.1.)

3.2. Iturrien azterketa

Bi talde bereizi ditugu: literatur iturrietakoa, eta hiztegi iturrietakoa. Bien problematikak ezberdinak direnez, bereiziz aztertu behar dira.

3.2.1. Literatur iturrien azterketa

Literatur iturrien ikerketan bi pausu eman behar izan dugu. Alde batetik, Pouvreuren erreferentziadun lekukotasun guztiak egiaztatzen saiatu gara, eta honetaz azpimarratu behar da —geroxeago, idazle bakoitzari eskainitako ataletan zehazten denez— identifikatzeko geratu direla Axularri egotzitako A. laburduradun 7 lekukotasun; Etxeberri Ziburukoaren hiztegi galduari, eta, agian, *Egunorozco* liburuari legezkiekeen 53 lekukotasun; Haranbururen *Debocino escuarra*-ren Harizmendik mol-datutako edizioari legezkiekeen 22; O. laburduradun 109 lekukotasun —ziurrenik Oihenartek Pouvreauri bidalitako eta gaur egun desagertutako zerrenda zenbait legezkiekeenak—.

Bestetik, balizko lekukotasunak biltzen saiatu gara. Pouvreauk —frogatuta geratu denez— (ik. § 1.3.) bost idazle erabili zituen iturri gisa, bere hiztegian berak laburdura batzuez markatu zituenak: Leizarraga: L., Liz., Leiz.; Etxeberri Ziburukoa: E.; Axular: A.; Harizmendi: H, eta Oihenart: O. Hala ere, eta ez dakigun zioagatik, bost

autoritate horien aipu asko eta asko erreferentziarik gabe ere sartu zituen. Horietaz gain, beste idazle batzuenak izan litezkeen zenbait aurkitu ditugu: Etxepare, Materre, Beriain, Haranburu, Argainaratz eta Tartasenak hain zuzen ere.

Lekukotasunen kopuruaren arabera, bi mota bereizi ditugu: iturri nagusiak, eta iturri txikiagoak:

Lehendabizikoaren artean aurkitzen dira Axular ~%24z, Leizarraga ~%22z eta Etxeberri Z. ~%21ez, eta Oihenart ~% 20z. Bigarren taldean Haranburu ~%5ez, Materre ~%4z, Etxepare ~%1ez, eta %1 baino gutxiagoz Harizmendi, Tartas, Beriain, eta Argainaratz. (ik. § 4.3.)

Horrezaz gain, identifikatzeko geratu zaizkigun balizko literatur lekukotasun zenbait bi taldetan bildu dugu:

A) Aipuak

Oraingoz, identifikaezinak geratu zaizkigun 91 aipu, ia guztiek erlijio kutsurik dutenak, bildu ditugu (ik. §. Etxagibel 2000). Pentsatzekoa da, Pouvreaux gaur egun galdutakoak diren idazlanetarik atera zituela. Noski, litekeena da ere, berak asma-tuak eta inoiz ez erabiliak izatea. Baina, alde batetik, Pouvreaux aipuekiko zuen joera biltzailea ezagutuz gero (ik. § 4.3.), eta bestetik, kontuan hartuz, bere itzulpenetarik aipu hainbat eta hainbat hiztegiari hartu zituela (ik. § 4.4.), ez du ematen oso egiantzekoa denik. Hala ere, Etxeberriri eta Haranbururi egotzi dizkiegun gutxi batzuk alde batera utziz, gainerakoak identifikaezinak dira. Horren harira, baliteke Olzek 1651n *Pregariac Bayonaco Diocesacotz* (lapurteraz) eta *Pregarioac Bayonaco Diocesacotz* (behenafarreraz) izenburuez argitaratu zituen testuetarik zenbait ateratzea. Dagoeneko Vinsonek iradoki zuen Pouvreaux argitalpen bi horiek ezagutu beharko litzukeela, bere hiztegiari *Pregariac* eta *Pregarioac* aldaerak sarrera berean bildu baitzituen: «*Pregariac*. prosne. *pregarioac*» (1891: 91-92).¹⁶

B) Errefrauek

Oihenarten atzotitzez gain Pouvreaux C. Oudinen errefrauegitik ateratako frantses-gaztelaniazko errefrau asko inolako erreferentziarik gabe sartu zituen bere hiztegiari —zenbait berak euskaratuak— (Lakarra 1995: 24). Kerejetak prestaturiko Pouvreauxen hiztegiaren edizioan 180 inguru egiaztatuak agertzen dira. Gure aldetik 88 gehiago egiaztatu ditugu.

Horiez gain, gure azterketan zehar identifikaezintzat har daitezkeen 61 errefrau aurkitu dugu, hiru taldetan banatu ditugunak:

- A) Pr. laburduraz markatutako 13 errefrau, normalki frantseseko bertsioarekin (ik. Etxagibel 2010).
- B) Oudinen liburutik ateratakoekin antzekotasun formala duten bi errefrau, hau da, euskarazko bertsioaz gain frantsesekoa eta gaztelaniazkoa dituztenak eta latin-frantseseko bat. (ik. Etxagibel 2010).
- C) Gainerakoak: euskara-frantseseko 27 errefrauek eta euskaraz idatzitako 18 (ik. Etxagibel 2010).

¹⁶ Gure ikerlanean aukera hori ezin izan dugu egiaztatu Olzeren testuak eskura izan ez ditugulako.

Errefrau horien paremiologia iturriak izan litezkeenei buruz hona hemen oraingoz esan dezakeguna: dagoeneko M. J. Kerejetak aipatu zuen Zalgizeren errefrau bildumaren batekiko antzekotasun handia zuen ondoko errefraua:

Çu handi ni handi norc erranen dio gure astoari, arry: tu fais le grand, moy le grand qui dira a l'asne avance < Zalgize, 147. Hi handi ni handi, norc erranen du gure astoari, harri (Kerejeta 2003: 43, 513 oh.).

Gure aldetik, Zalgizeren errefrau batekiko ia antzekotasun osoa duen beste bat aurkitu dugu, *Errota* sarreran hain zuzen ere: *Errotan berant deçanac, bidean laster*, pr. < Zalgize, 93., *Eyberan berant deçanac vidian laster*. Atsotitz hori eta Pr. laburdura duten gainerakoak legezkioko argitaratu gabe geratu zen Oihenarten bildumako zenbaiti (ik. Etxagibel 2010). Gainerakoei buruz zer esan daiteke? Noski, ematen du guztiak Pouvreauk moldaturikoak direla, baina zein izan ote litezke jatorrizko iturriak?

Balizko lekukotasunak jasotzerakoan Pouvreauk erreferentziadun lekukotasunak biltzeko eran ondoko hiru ezaugarri aintzakotzat hartu dugu:

— *Parafrasia*

Askotan ez ditu hitzez hitzeko aipuak erabiltzen, baizik eta bere erara moldaturikoak sartzen ditu hiztegian, Axular eta Etxeberriren ondoko adibideek erakusten dutenez:

Axularrenak:

Tiratcen bagaitu asco den beçain bertce A. 102 < Ax. *Eta thiratcen gaitu [...] eta oraîno orduan ere deitzen bagaitu ere, asco den beçain bertce.*

Guibel beldurtia da maliciatia. A. 448 < Ax. *Conciencia gaixtoa, maliciatia, eta fede gaixtoz dabillana, bethi da nequez, eta travailluz, bethi da goan behartsu, iduricor, guibel, veldurti eta sosegu gabe.*

Eria iraulcatcen da ohean. A. 598 < Ax. *Eriac gau lucean iragaiten duen travaillua, guztiz ere eritasuna çorrotza, eta bortitza denean: nola iraulcalcenden.*

Tigre arrac bere nabardurac, colore picardatuac ecin alda. A. < Ax. 93 *eta Tigre arrac ere, bere nabardurac, colore picardatuac alda, vtz eta muthaditçanean*

Etxeberrirenak:

Suac eguintentu çarçoac eta mortuco chirripac gurguraia E. P. 19 < Etx. *Suac ere harengatic eguintentic çarçoac, Bai halaber gurguraia chirripa mortucoac.*

Leizarragarenak:

Hainitzez gueyagoc cinetsi dute. Io. 4 < Lç. *Eta anhitzez guehiagoc sinhets ceçaten bere hitzagatic.*

— *Grafia aldaketak*

Maiz, Pouvreauk ez die idazleen jatorrizko grafiei eusten, batez ere, txistukari eta hasperendunen kasuetan¹⁷ ondoko erreferentziadun lekukotasunetan ikus dezakegunez:

¹⁷ Are gehiago, Pouvreauk ez ditu bere itzulpenetan eta bere hiztegian grafia berdinak erabiltzen. Esate baterako, Haranbururen *Barkhacinoa*, *Barkacino* bihurtzen du hiztegian, baina gero *Barkhacino*

- *b-*, *-b-* > *v*: *balio* (*aralde*) > *valio*; *irabacia* (*asmatcea*) > *irauasia*;
- *-ns-* > *-ntz-*: *ceraunsón* (*bulharra*) > *cerauntzon*;
- *-s-* > *-z-*: *burguesía* > *burguezía*;
- *-th-* > *-t-*: *beguithartean* > *beguitartean*;
- *-tz-* > *-tc-* (ia sistematikoki): *aitzumenic* > *aitçumenic*;
- *-z* > *-tz*: *borz* (*berrogoy*) > *bortz*;
- *-zt-*, > *-tzt-*: *bekaizteria* > *bekaitzteria*;
- *-zt-* > *-tst-*: *erauzten* (*bidea*) > *erautsten*;

Etxeberrirenak:

- *-b-* > *-v-*: *habarrotz* (*açantça*) > *auarrotz*;
- *h-* > *ø*: *habarrotz* (*açantça*) > *auarrotz*; *hazcuntça* (*aztea*) > *azcuntça*;
- *-ntz-* > *-nç-*: *açantza* > *açança*;
- *-ph-* > *-pp-*: *aiphuric* > *aippuric*;
- *-tsq-* > *-tzq-*: *aberatsqui* > *aberatzqui*;

Axularrenak:

- *-b-* > *-v-*: *abiadura* > *auiadura*;
- *v-* > *b-*: *veltçuri* > *beltçuri*; *viltcen* > *biltcen*; *vorondatea* > *borondatea*;
- *-cc-* > *-k-*: *beccatuac* > *bekatuac* (*afentcea*); *baccotchean* > *bakotchean*; *bir-iccusi* > *bir-icustea*; *iccusten* (*aztura*) > *icusten*; *barccatcecoetaric* > *barkatcecoetaric*; *beccaitzcoa* > *bekaitzcoa*;
- *h-* > *ø*: *haiotza* (*ayotza*) > *ayotza*;
- *-nç-* > *-ntç-*: *añçatsutu* > *antçatsutu*;
- *-ntc-* > *-nc--*: *ardantcetic* > *ardancetic*; *conciencia* (*autemaitea*) > *consciencia*;
- *-nts-* > *-ns-*: *darauntsanean* (*athea*) > *daraunsanean*;
- *-st-* > *-sts-*: *sinbeste* > *cinhetste* (*bakkuna*);
- *-tc-* > *-ts-*: *vtciric* (*ardura*) > *vtsiric*;
- *-tz* > *-ts*: *erdietz* (*buthoitceas*) > *erdiets*;
- *-zt-* > *-st-*: *buztan* > *bustan*;

Argi da Pouvreauren grafia-aldaketak ez dagozkiela grafia-arau orokorreari eta zaila da ulertzea zergatikoa.

— Gramatika jokabideak

Askotan, Pouvreauk erreferentziadun lekukotasunetarik sarrera buru edo azpi-sarrerak eratortzeko bi jokabide erabili zuen ondoko tauletan erakusten den bezala:

---

idatzi zuen *Philorbea* liburuan; halaber, berak asmatutako hiztegiko *Iaustiri*, *Iaustiri* bihurtzen du *Philo-tea*-n. *Iesusen Imitationea*-n *Herzcaillua*, *Hertscaillua* bihurtzen da, etab.

Deklinabide kasuak > Absolutibo

Leizarragaren deklinabide kasuak <i>Testamentu Berria-n</i>	Leizarragaren deklinabide kasuak Pouvreuren hiztegian
<i>Arrauberiaz</i> (Matt. XXIII, 25)	<i>Arrauberia</i> , Mat. 23, 25
<i>Cobrezco uncienac</i> (Marc. VII, 4)	<i>Cobrezco untciac</i> , Mar. 7, 4
<i>Presoindegui çolan</i> (Ac. XVI, 24)	<i>Presondegui çola</i> Ac. 16,24
<i>Ezti orrace batetatic</i> (Luc. XXIII, 42)	<i>Ezti orrasea</i> , Lu. 24, 42
<i>Halsarretan</i> (Cor. II, VI, 12)	<i>Halsarrac</i> , 2 Cor. 12

Axularren deklinabide kasuak <i>Gero-n</i>	Axularren deklinabide kasuak Pouvreuren hiztegian
<i>Athea bere erroetan eta uhaletan</i>	<i>Athearen erroac eta uhalac</i> A. 45
<i>Çafardarraco eder bat</i> (Ax. 45)	<i>Çafardacoa</i> A. 467
<i>Escutoquiric</i> (Ax. 153)	<i>Escutoquia</i> A. 153
<i>Ezti-berazcatic</i> (Ax. 356)	<i>Ezti berazca</i> A. 356
<i>Harotzaren suteguiian</i> (Ax. 325)	<i>Harotzaren suteguiia</i> A. 325
<i>Horniçoïnaz</i> (Ax. 36)	<i>Horniçoïna</i> A. 36
<i>Valiostasunetic</i> (Ax. 136)	<i>Valiostasuna</i> A. 136

Adizkiak > Aditz izena

Leizarragaren adizkiak <i>Testamentu Berria-n</i>	Leizarragaren adizkiak Pouvreuren hiztegian
<i>Nigar uriz arrogatzen</i> (Luc. VIII, 38)	<i>Arreagatcea nigar uriz</i> Lu 7, 38
<i>Bandatoz trocha ceçan</i> (Luc. II, 7)	<i>Bandatoz trochatcea</i> Lu. 2, 7
<i>Biribilgatua</i> (Io. XX, 7)	<i>Biribilgatcea</i> Io. 20
<i>Empara eçac</i> (Matt. XXVII, 40)	<i>Emparatcea</i> Mat. 27, 40
<i>Eressiz cantatu drauçuegu</i> (Luc. VII, 32)	<i>Eressiz cantatcea</i> Lu 7, 32
<i>Hatzaman livoiten hitzean</i> (Matt. XXII, 15)	<i>Hitzean hatcemaitea</i> , Matt. 22, 15
<i>Adulterio iauquiten du</i> (Luc. XVI, 18)	<i>Adulterio iauquitea</i> , Lu. 16, 18

Axularren adizkiak <i>Guero-n</i>	Axularren adizkiak Pouvreuren hiztegian
<i>Amainatu</i> (Ax. 292)	<i>Amainatcea</i> A. 292
<i>Bulharca iarri</i> (Ax. 460)	<i>Bulharca iartcea</i> A. 460
<i>Çabartcetic</i> (Ax. 188)	<i>Çabartcea</i> A. 185
<i>Comparaitçacu</i> (Ax. 320)	<i>Comparatcea</i> , A. 320

Baliteke Pouvreauk bi jokabide horiek Leizarragarengandik hartuak izatea. Izan ere, Leizarragak ebangelioetarik horrelako sarrerak eratorri ohi zituen *Testamentu Berrico Materien Erideiteco Taulá* delakoan. Esate baterako: «*Aserretzea* matt. 5. 22» < S. Mateoren ebangelioan «*aserretzen baitzayo*»; «*Magistratua*, rom. 13. 1.» < S. Pauloren epistolari «*Magistratuaganaco obedientia*»; «*Paradisoa* luc. 23, 43» < S. Lukasen ebangelioan *Paradisoan*, etab.

Horrenbestez, guk ere horrelako jokabideak aintzakotzat hartu ditugu balizko lekukotasunen bilaketan. Esate baterako, hiztegiko *Venturazcoa* ez da agertzen Corpus

Arakatzailan, baina bai *Venturazco* (FHL) soilik Leizarragak erabilia, eta ondorioz, berari egotzi diogu. Orobat, *Trebucatea* (FHL), Leizarragaren testuetan *Trebuca*, *Trebucatu* eta *Trebucetzen* bezala agertzen da, eta dudarik gabe Pouvreauk Leizarragaren-gandik hartu eta bildu zuen bere hiztegian *Trebucatea* bezala.

Lekukotasunen bilketan aurkitutako hiru ezaugarri horiez gain azpimarragarria da —nahiz eta erreferentziadun lekukotasunetan ez aurkitu— Pouvreauk izan zuen joera garbizalea. Izan ere, aldi behin izan arren, idazleek erabilitako zenbait maillegu garbitu bide zuen:¹⁸

Axularrenak: *Escata* sarreran, *Beztitu* > *Estali*; *Pagatcea* sarreran, *Content* > *Boz*

Etxeberrirenak: *Hautetstea* sarreran, *Patroin* > *Nausi*

Leizarragarenak: *Baldia* sarreran, *Arca* > *Cutcha*; *Berria* sarreran, *Resuscitatu* > *Pitsuric*; *Bulcatea* sarreran *Bortharen bulcatea* > *Athearen bulcatea*; *Gabea* sarreran, *Alchagarri* > *Lemami*; *Othia* sarreran, *Vianda* > *Iaquia*.

Materrerenak: *Ez* sarreran, *Creatu* > *Athera*

3.2.2. Hiztegi iturrien azterketa

Lekukotasunen kopuruaren arabera bi mota bereizi ditugu: hiztegi iturri nagusietakoa, eta hiztegi iturri txikiagoetakoa. Ustekabean, Voltaire agertzen zaigu Pouvreauren hiztegi iturri nagusien gisa. Izan ere, bere sarrerak eratzeko «Spece de Grammaire» ataleko barruan dagoen «Dictionnaire Alphabetiq» delako frantses-euskarazko hiztegia hustu zuen ia sistematikoki bere grafiara bihurtuz. Gure kalkuluen arabera Pouvreauren hiztegiko 704 sarrera buru edota azpisarrera Voltairerenerari legoz-kioke. Letraz letra, Voltaireren sarreraren heinak ondokoak dira:

A: 95 / 507 ; B: 77 / 384; C: 73 / 521; D: 23 / 128; E: 69 / 358; F: 7 / 73;
G: 53 / 251; H: 44 / 241; I: 60 / 257; K: 3 / 31; L: 36 / 183; M: 33 / 252; N: 15 / 61; O: 26 / 146; P: 24 / 212; Q: 1 / 13; S: 34 / 206; T: 7 / 114; U: 24 / 133;

Hiztegi iturri txikiagoen multzoan ondoko hiztegian bildu ditugu: Etxeberri Ziburukoaren hiztegi galdua (ik. Etxagibel 2010, 2011), eta oraingoz bederen, Oudinen *Tresor...* delakoa, kontuan hartuz, oraindik ez dagoela argi Pouvreauren erabilera zenbaterainokoa den. Horiez landa, Leizarragaren *Testamentu Berria*-ren amaierako *Çuberoaco Herrian Vsançatan...* izenburuko hitz bilduma, Oihenarten *Notitia*-ren XIII. kapituluko gaztelania-euskara hiztegitxoa, «Index Rerum Et Verbum» delakoa, eta *Oten...* liburuko hiztegitxoa.

4. Hiztegi gintza

Iturrien azterketak ahalbidetzen digu Pouvreauren hiztegi gintzaz ikuskera orokorra izateko:

¹⁸ Berak ere, aldi batez behintzat, bere burua garbitzen du: *Guiristinoaren Dotrina* liburuko *Bat banacaco combatac* asmatutako aipua, hiztegian, *Bat banacaco guduac* bihurtzen du.

4.1. Hiztegiko egituraketa

Pouvreauk bere hiztegiko hezurdura eratzeko Voltoireren hiztegia eta Oudinena erabili zituen, nahiz eta esan dugunez azken honen erabileraren hedadura, oraingoz, aztertu gabe izan (ikus Etxagibel 2011).

Hezurdura hori osatzen zuten sarrerak betetzeko ondoko estrategia erabili bide zuen: alde batetik, ahal izan zuen guztietan iturrien hitzen eta aipuen bitartez edozein sarrera buru edota azpisarrerari eusten saiatzen zen, eta behar izanez gero, delako sarrera horren etimologia hutsuneak betetzen zituen bere kabuz, askotan, bere itzulpengintzarako asmatu behar izan zituen termino eta lokuzioez, hori bai, euskal idazleen irizpideei jarraituz. Estrategia horren erakusgarri dira ondoko adibideak:

Voltoireren «Capitaine: *Capitaine*» sarrera honela bete zuen:

Capitaintcea azpisarreraren *Nola capitainduco da?* <A> Axularren aipua sartu zuen. Horrez gain, eta sarrera betetzeko berak asmatu bide zuen *Capitaintasuna* eratorria agertzen da.

Voltoireren «Cuivre, airain: *Cobrea*» honela hedatu zuen:

Cobrea: Cuivre, airain

Cobrezco untciac, Mar. 7, [4]: aramenta

Cobreztatcea: garnir de cuivre

Alegia, *Cobrezco untciac* Leizarragaren aipu txiki bat, eta ziurrenik berak asmatu-tako *Cobrestatcea* termino etimologikoa sarrera osatzeko.

Voltoireren «Pourpoint: *Iaka, guipoina*» sarrera konplexua:

Axularren aipu bat sartu zuen: «*Oyala iakataco*» A.

Voltoireren «Gouvernail, peautre: *Lema*» sarrera, Etxeberriren lekukotasunez bete zuen:

Lema: Gouvernail, peautre

Lemacoa, lemaria, lemean [toa] E.

Lemeada: gubernaculi motus

Lematcea, E.

Ez bakarrik hori, literatur lekukotasunetarik ere sarrera buru asko deribatu zituen. Leizarragaren ondoko bi adibideek erakusten dutenez:

Aldiria sarrera burua *Aldirietaco hiriac* eta *Haren aldirí gucietan* aipuetarik deribatu bide zuen

Baldia sarrera burua *Arkaren baldia* azpisarreratik deribatu zuen.

Azkenik, ez da zalantzatan jartzetik Pouvreauk ahozko jardueratik sarrera asko bilduko zituela. Esate baterako, «*Garmendia*: sorte de pomme»; «*Garioa*: sorte de oiseau»; «*Espalda*: epaule de viande»; ez dira agertzen inolako testutan, eta herrikoitzat har genitzake. Horren harira azpimarratzekoa da itsas arloko hainbat hitz biltzea, hala nola: *Amarratcea*, *Bocal çabarra*, *Mazcorra*, *Norta*, *Sequera*, *Masta*, *Suduesteco çarra*, etab. Hauetarik lehenbiziko bostak soilik Etxeberri Dorreren liburuan agertzen dira.

4.2. Pouvreauren hiztegitza motez

Ikusi dugunez, orain arte bi jarrera eman dira Pouvreauren hiztegitza motari buruz. Alde batetik, Mitxelenaren ustez hiztegia autoritate hiztegi bat zen. Oстера, Lakarrak hiztegia etimologikoa zela frogatu zuen (ik. § 1.3)

Gure iritziz, Pouvreauren hiztegitzatan bi jarrera horiek biltzen dira, alegia, autoritate hiztegia izateko baldintzak bete ez arren,¹⁹ Pouvreaurengan joera biltzailea eta aldi berean, bere garaiko euskal corpusaren urritasunak behartuta, joera sortzailea aurkitzen dira.

4.3. Pouvreau biltzailea

Pouvreauren joera biltzailea kuantifikatzeko hiztegiako letretako lekukotasunen kopurua neurtu dugu, hau da, lekukotasunen bat, nahiz erreferentziaduna nahiz balizkoa duten sarreraren kopurua neurtu dugu. Zenbaketa egiterakoan ondoko irizpideak erabili ditugu:

- Askotan, Pouvreauk sarrera konplexuak errepikatzen ditu. Esate baterako *Beltçuria* azpisarrera *Bekaitzea* eta *Beltza* sarreretan sartzen du. Horrelakoetan, delako lekukotasun hori soilik sarrera batean zenbatu dugu, bestean lehenengoari erreferentzia eginik. Adibidez, aipatutako kasuan *Beltza* sarrerako *Beltçuria* azpisarrera «cf. *Bekaitzea* sarrera» esapideaz markatuta dago.
- Oihenarten lekukotasunei dagokienez gure zenbaketan alde batera utzi ditugu Oihenartek Pouvreauri bidalitako hitz zerrendetan agertzen direnak, eta O. laburdura izanik ere, identifikaezinak geratu zaizkigunak zeren ez baitira Oihenarten benetako lekukotasunak, baizik eta, beste iturri batzuetatik ateratakoak.
- Voltoireren «Colloques et Dialogves»etik ateratako lekukotasunak zenbaketa honetatik kanpo utzi ditugu, hiztegi lekukotasuntzat hartuz. Emaitzak ondoko taulan agertzen dira:

Letraz letrako lekukotasunen banaketaren taula

Letra	Sarr.	Arg.	Ax.	Ber.	Etz.	Etp.	Hb.	Hm.	Leiz.	Mat.	Oih.	Tart.	Guzt.
A	507	2	120	4	124	4	22	3	58	19	87	3	446
B	384	1	100		56	5	15	3	95	11	76		362
C	521	2	65		60	1	13	1	58	11	55	3	269
D	128		25	1	28	5	13	1	43	2	13		131
E	358	1	125	3	70	4	16	2	92	16	72		401
F	73		5		9		2	1	11	5	2		35
G	251		70	2	35	1	14	4	62	8	50	1	247
H	241	1	69		73	3	19	2	69	10	77	1	329

¹⁹ Lépinettek «de autoridades»-erako ondoko definizioa eman zuen Covarrubiasen hiztegia aipatzekoan: «ce concept d'autoridades —tel que nous l'entendons aujourd'hui [...] i.e. phrases exemplaires dont le rôle lexicographique est celui d'adjuvant dans un processus d'explicitation sémantique de la langue —espagnole ici— et en même temps, celui de réalisation modélisée dans un discours valorisé, est dans tous les cas, totalement étranger à Covarrubias» (Lakarra 1995: 13, 8. oh.).

Letra	Sarr.	Arg.	Ax.	Ber.	Ext.	Etp.	Hb.	Hm.	Leiz.	Mat.	Oih.	Tart.	Guzt.
I	257		87		51	3	11		62	9	65	1	289
K	31	1	6		8		3		8	1	6		33
L	183		27	1	56	3	8	3	41	9	32		180
M	252		44		43	4	9	3	43	7	21	2	176
N	61		19		19	1	5		15	3	25	1	88
O	146		29	4	38	5	10	1	41	5	72	1	206
P	212		39	1	49	4	12	3	32	7	15	2	164
Q	13		2		2		1		1				6
R	2								2				2
S	206	1	37		36	5	9	1	26	9	37	2	163
T	114		15	1	20		3	1	20	3	9	2	74
U	133		29	2	25	2	8	1	37	3	44	1	152
X	3										2		2
Guzt.	4.076	9	913	19	802	50	193	30	816	138	760	20	3.750

Sarr.: Sarrerren kopurua; Arg.: Argainaratz; Ax: Axular; Ber.: Beriain; Ext: Etxeberri Z.; Etp.: Etxepare; Hb.: Haranburu; Hm.: Harizmendi; Leiz.: Leizarraga; Mat.: Materre; Oih.: Oihenart; Tart.: Tartas; Guzt.: Lekukotasunak Guztira.

Hau da, batez beste, sarrerren % 92-k dute lekukotasunen bat.

Iturriko lekukotasunen banaketa fidagarritasun mailaren arabera ondoko taulan agertzen da:

Iturriko lekukotasunen banaketaren taula

	ER L	F H N L	F H L	F E L	F A L	Iturriko Guztira	Iturriko %
Axular	350	95	355	90	23	913	24,35
Leizarraga	270	34	187	41	284	816	21,76
Etxeberri Z.	120	61	312	101	208	802	21,39
Oihenart	698	2	49	10	1	760	20,26
Haranburu	41	5	83	23	41	193	5,15
Materre		5	18	6	109	138	3,68
Etxepare			5	1	44	50	1,33
Harizmendi	3	1	16	7	3	30	0,80
Tartas		1	15	4		20	0,53
Beriain			4	1	14	19	0,51
Argainaratz			7	1	1	19	0,24
Lekuk. Guztira	1.482	204	1.051	285	728	3.750	
Lekuk.%	39,52	5,44	28,03	7,60	19,44		

ER L: Erreferentziadun lekukotasunak

F H N L: Fidagarritasun maila handieneko lekukotasunak

F H L: Fidagarritasun maila handiko lekukotasunak

F E L: Fidagarritasun maila ertaineko lekukotasunak

F A L: Fidagarritasun maila apaleko lekukotasunak

Nabarmentzekoa da FHNL, FHL eta FEL artean ERL-en kopurua gaintzen dela. Zenbaki esanguratsu horiez gain, Pouvreuren joera biltzailea erakusteko baliagarriak izan daitezkeen zenbait adibide jaso ditugu:

A) Hitz elkarketa eta eratorrien biltzailea

Mitxelena Pouvreuren horrelako joera aurreratu zuen dagoeneko 1961ean:

Maiz gertatu zait, alaz guztiz ere, nik asmatutzat neukan itz erakarri bat liburuetan aurkitzea, bai Axular'engan eta bai Etxeberri Ziburu'koagan. Baditeke, beraz, geiago ere jasoak izatea, ez osatuak (Mitxelena 1961: 18, 19).

Ondoko adibideak nahikoa dira jarrera hori azaltzeko:

Adatsa, cherloa, illeac

Adatsdun (FHL) Leizarragaz gain soilik Pouvreauk erabili zuen *Adats izpiac* (FHL) Etxeberriri dagokio.

Aratza

Aratzqui (FHL) eta *Aratztasuna* (FHL) Etxeberriri dagozkio.

Arina

Arinqui (FAL) Etxeberriri dagokio, *Arintasuna* (FAL) Leizarragari, *Arintçaillea* (FHL) Materreri, *Arintcarria* (FHL) Axularri, eta azken honen aldaera *Aringarria* Pouvreauk erabili zuen lehen aldiz euskal literaturaren historian.

Desira

Materrenak: *Desiramendua* (FHL)

Haranbururenak: *Desirapena* (FAL) Haranburuz gain Etxeberrik erabili zuen.

Axularrenak: *Desircundea* (FAL); *Desirosa* A. 312.

Erremusina, aumoina, limosna

Axularren *Gero* liburutik atera zituen azpisarrera guztiak: *Erremusinaria* (FHL), *Erremusinalaria* A., *Erremusinaguillea* (FHL).

Iduria

Axularrenak dira ondoko eratorriak: *Iduricorra* (FEL), *Iduricortsua* (FHL), *Iduricortcea* (FHL). Horietaz gain, Etxeberriren *Iduripena* (FEL) biltzen da.

Manua

Manatçaillea, manaria. Azpisarrera konplexu honen bi sinonimoak Etxeberriren *Manual Devotionezcoa*-n aurkitzen dira: *Manaria* (FHL), eta *Manatçaillea* (FEL).

Miracuillua

Miracuilluro, miracuilluz, miracuilluzqui

Haranbururena da *Miracuilluro* (FHL) eta Axularrena *Miracuilluzqui* (FHL).

B) Aipuen biltzailea

Pouvreau ez zen hitz elkarketa eta eratorrien biltzailea izatera mugatu, aipu osoez gain bere iturrietarik «aipu txiki» asko bildu zuen, bai eta xumeenak ere. Batzuetan,

autore bakar baten aipua sartzen ditu sarreretan; berriz, bestetan, autore askorenekin betetzen ditu:

— *Autore bakar baten aipua dituzten sarrerak*

Aldatzea

Axularrenak diren *Alda nahia* (FHL) eta *Alda nahitcen da* (FHL) aipu txikiak bildu zituen.

Arma

Armaçoina (FHL) *armaçoñ* idatzia soilik Etxeberrik erabilia izan da.

Eredua

Sarrera honek dituen hiru azpisarrerak liburu berberetik atera zituen, *Manual Devotionezcoa*-tik hain zuzen: *Ereducoa* eta *Ereduzcoa* azpisarrerak (FHL), eta *Eredura* azpisarreraren aipua *Haren eredua* (FHL) Etxeberriz gain Pouvreaux *Philothea*-n eta Etxeberri Sarakoak erabilitakoa da.

Hobia

Urbobia (FHL) eta *Haraitcina hobiratu cen* (FHNL) Etxeberriren *Manual Devotionezcoa* liburutik atereak dira.

Hondarra

Lekukotasun bakarrak (FHL) diren Axularren hiru aipu biltzen dira sarrera honetan: *Bertceren hondarrak*; *Lurraren hondarrean*; eta *Mahatz hondar-mondarrac*.

Salutacionea, salutancia

Sarrera konplexu honen *Salutacionea* (FHL) eta *Salutancia* (FAL) Etxeberrirengandik hartuak bide dira.

— *Iturri anitzetako aipua dituzten sarrerak*

Bidea

Leizarragarenak: *Çoazte bide cantoinetara*; *Bidetic aldaratcen eta erautsten gara* (FHNL); *Bide çavala* (FAL), *Bide hersia* (FHL); *Bidezco da emaita?*; *Etçayon bidezco idurritcen berequin har leçaten*; *Bide den humilitaterequin*.

Etxeberrirenak: *Bide chuchena* (FEL)

Axularrenak: *Bide huts eguinac* (FHL); *Bide meharra* (FHL); *Ezta bertce bideric* (FHL).

Oihenartenak: pr. 99; pr. 495.

Dembora

Leizarragarenak: *Dembora gaitza* (FAL) eta *Demboratacotz* (FHL).

Etxeberrirenak: *Demborazcoa* (FHL).

Axularrenak: *Cembait demboratacoa* (FHL).

Gutia

Leizarragarenak: *Gauça gutian leyala hainitzaren gainean eçarriren da* (FHNL).

Beriainenak: *Gutienean* (FAL).

Haranbururenak: *Hitz gutiz* (FAL); *Gutitanago* (FHL).

Axular: *Gutiac dira salvatcen direnac*, A; *Falta gutitagatic ere* (FHL).

Oihenartenak: pr. 205.

Iduria

Leizarragarenak: *Hura dirudi* (FHL).

Axularrenak: *Iduria du eta ez içana* (FHNL), *Ez icusi iduri eguitea* (FHL), *Elkarren idurica dute* A.155, *Iduriz* (FEL).

Etxeberrirenak: *On idurian* (FHL).

Lamboa edo lambroa

Etxeberrirenak: *Lamboa* (FAL) Etxeberriz gain Axularrek eta Pouvreak erabilia, eta *Lambroa* (FEL).

Axularrenak: *Beguiac lambotcen çaiizquit* (FHNL).

— *Sarrera edo azpisarrera konplexuetan bi idazle*

Eheinatcea, errecaitatcea

Eheinatcea (FHL) Oihenarti dagokio, berriz, *Errecaitatcea* (FAL) Haranbururi dagokio, ondoren soilik Axularrek eta Pouvreak erabilia.

Handia

Handiqui, handiro, handizqui.

Handiqui (FHL) Axularri dagokio; *Handiro* (FAL) Etxeberriz gain Haranburuk, Harizmendik eta Pouvreak erabili zuten; *Handizqui* (FAL) Harizmendik eta Tartasek baliatu zuten.

Herrautsa, erhautsa

Sarrera konplexu honen *Erhautsa* (FAL) Leizarragari dagokio, eta *Herrautsa* (FAL) Etxeberriri.

Iaincoa

Iaincoakez igorria (FHL) / *Iaincoaren partez* (FAL). Lehenbizikoa Leizarragari dagokio, bigarrena Axularri.

Iraiquitcea, eraiquitea

Leizarragak *Eraiquitea* (FAL) erabili zuen eta kasu honetan gainera, iturria egiaztatu geratzen da zeren eta *Eraiquitea* ondoan TA letrak agertzen baitira (Kerejeta 2003: II, 59, 437 oh.), alegia, *Testamentu Berrico Acteac*-en laburdura bide dena. Etxeberrik *Iraiqui* (FHL) erabili zuen.

Lebena

Lehen bai lehen, lehen baino lehen. Etxeberrik *Lehen bai lehen* (FAL) erabili zuen eta Tartas da ondorengo erabiltzailea; berriz, Axularri dagokio *Lehen baino lehen* (FHL).

Titcha, dixá 2 <pr.>, heldea

Sarrera honetan biltzen dira «*Heldea, Titcha E.*» sarrera konplexua eta *Proverbes*-en behin baino gehiagotan agertzen den Oihenarten aldaera: *Dixá* (hortik, pr. laburdura agertzea).

4.4. **Pouvreau sortzailea**

Dagoeneko 1995ean Lakarrak frogatu zuen Pouvreauren joera sortzailea (ik. § 1.3). Joera horren erakusgarri, euskal literaturaren historian berak bakarrik erabilitakoak eta horrexegatik, —gure lanabesen mugak ahaztu gabe— ziurrenik, berak sortutako 250 bat aipu txiki bildu ditugu (ik. Etxagibel 2010).

Hitz eta lokuzio berrien sorkuntza ez bide zen gelditu hiztegia bukatzerakoan. Izan ere, *Iesusen Imitacionea*-n hiztegian agertzen ez diren bi termino aurkitu ditugu:

Noizpaiterainokotz, (*Iesusen Imitacionea*, 3. 7 kap.) ez da agertzen hiztegian, berriz, hiztegioko *noizpaiteraino* eta *noizpaiterainoko*, *Guda espirituala* liburuan erabili zituen.

Putruzatcea, (*Iesusen Imitacionea* 3. 13, 20 kap.) ez da agertzen hiztegian. Ostera, *Putruza* sarrerako *Putruztea* —*Putruzturik* forman— *Iesusen Imitacionea*-ren 3. 5 kapituluan agertzen da.

Vinsonek iradoki zuen Pouvreauk *Iesusen Imitacionea*-ren lau liburuak garai ezberdinetan itzuli zituela: «Les quatre livres sont de diverses époques. Le troisième est plus «brouillon», le quatrième plus net que les autres» (Pouvreau 1979: 20).

Kontuan hartuz hiztegian agertzen ez diren aipatutako bi termino horiek 3. liburuan aurkitzen direla, eta halaber gertatzen dela gaztelaniazko pasartearekin (ik. § 4.5.), ondoriozta genezake 3. liburu hori izan zela, hain zuzen ere, hiztegiari lan-tzen utzi ondoren itzuli edota zuzendu bide zuena, 1666?, 1667 ?- 1669 tartean.

4.5. **Pouvreau itzultzailea**

Bi joera horiez bestalde, Pouvreauren hiztegegintzan bada alde azpimarragarririk, bere itzulpengintzarako gaitasuna, hain zuzen ere. Kerejetak Pouvreauren itzulpen-gintzan huts baten ondorioz iradoki zuen Pouvreauk agian ez zekiela ondo gaztelaniaz:

batean behintzat harrapatu dut Pouvreau tokatzen ez dena kopiatzen ere: *Alaba* sarre-ran, «fille» da ematen duen frantseseko kidea, eta Oudinek *fille*-ren ondoren dioen gutzia aldatzen du, hau da: «hija, moça, doncella», begi bistan dago azken biak ez da-gozkiola *alaba*-ri. Ez dakigu Pouvreauk ez ote zekien gaztelaniaz uste izan den bezain ongi, edota «automatismo» hutsaren ondorio ote den (Kerejeta 1991: 869, 12. oh.).

Gure aldetik, Kerejetaren zalantzak deusezta litzakeen pasarte bat aurkitu dugu Pouvreauren itzulpengintzan. Kontua da, *Iesusen Imitacionea* liburuan bi paragrafo-ren artean gaztelaniazko pasarte bat agertzen dela bere euskal itzulpena izan nahi lu-keenaren alboa:

[...] *eta campotic bilhatu duçun baque harc guti irauenen du çure bibotzezco estatua permatua ezpada eguiazco cimenduaren gainean, erran nahi da, ene baitan egoiten eta fincatcen ezpaçaude. Ezpaçare.*

«Quiero dezir que si non estuvieres en mi bien te puedes mudar mas no mejorar por que venida la ocasion hallaras lo que huyas y mas adelante»

Lecuz alda deçaqueçu, cein ordea hobe çaitesque largatic: ceren ocasionec guertaturic eta hura çu harturic aurkituko duçu ibesi cindoazcon gucia eta gueyago [...] (Pouvreau 1979: 167-168).

Gure ustez, pasarte hori itzulpen ariketa baten zirriborroa da. Pouvreau zalantzan bide zegoen *ezpaçau*de ala *ezpaçare* «si non estuvieres» gaztelaniazko euskal kidea aukeratzeko; halaber, *erran nahi da* forma inbertsonala «quiero dezir» formaren orde, etab.

Horrek esan nahiko luke Pouvreauk Kempisen liburua euskaratzeko, latinezko orijinala —J. M. Satustregik uste zuenez— (Pouvreau 1979: 17, 18), eta gaztelaniazko itzulpena biak batera erabili zituela, edo bakarrik azken hori. Bide batez, gaztelaniazko pasarte hori hitzez hitz egokitzen zaio Fray Luis de Granadaren 1536. urtean argitaratutako itzulpenari (Fray Luis de Granada 1871: 158).

Alabaina, Pouvreuren euskararekiko gaitasun eta ezagutzari buruz zalantzak dira. Vinson izan zen horrelakoak iradoki zituen lehenengoa:

Certains détails de l'orthographe de Pouvreau, par exemple le confusion qu'il fait entre *s* et *z*, me font supposer qu'il ne parlait pas très couramment le basque et qu'il devait le prononcer assez mal. (Vinson 1891: 120, 1 oh.)

Gure aldetik, hona hemen aurkitu ditugun zenbait itzulpen akats:

Artiçarra, *art-urratcea*, *arguiçarra*: étoile du matin

Axularren *art-urratcea*-k, noski, ez du «étoile du matin» esan nahi.

Hondarra: le fonds, la lie, le reste

«*Lurraren hondarrea*»: au centre de la terre» Axularrengandik hartzen du: «*Lurrean barrena gure azpian, lurra duen leccuric beherenean, centruaren alde, lurraren hondarrea*».

Iabaltcea, *beheititcea*: s'adoucir & temperer: defervere

Axularrengan du etorkia: «*Hango succarra, eta berotasuna, ezta behin ere iabaltcen eta ez beheititcen*». Pouvreauk *beheititcea iabaltcea*-ren sinonimotzat jotzen du.

Ohia

*Ohicunde*a, *usança*, *sequientça*, *hazcuntza*: acoutumance

Axularren aipuan batean agertzen diren sarreraren lau hitzak aldaera bezala hartzen ditu: «*iccusaçue iaunac, cer eguiten duen usantçac, cein indar handia duen hazcuntça, lehenbicio sequientçac, eta ohicundeac*».

Vicia, *bicia*: la vie, vif

Erleec viciaiçac garrayatcen tuste: les abelles amassent leur provision

Axularren aipuan *garrayatcen* aditzak ez du «amasser» esanahia:

Erleac [...] *nola çaharrac cofauean barrena, etheco lanen eguiten, egoiten dira; eta gazteac, bere mantenuaren eta viciaiçen garraion*.

Alde batetik, itzulpen akats hauek, eta bestetik, gorago ikusi dugun *Iesusen Imitacionea*-ren gaztelaniatik itzulpen ariketak adieraz litzakete urrats ezberdinak Pouvreuren euskararen ezagutzan, eta ondorioz bere hiztegi gintzan ere.

5. Ondorioak

5.1. Iturriez

Iturrien azterketak metodologia berezia eskatu digu. Izan ere, lekukotasun corpusaren eraketa bi eragilek zaildua suertatzen da. Batetik, gaurko euskal literaturaren

corpusa —testu eta ediziori dagokienez— Pouvreauk ezagutu zuen edota ezagut zezakeenarekiko mugatua dagoelako, besteak beste, eta garrantzitsuenak aipatzeagatik galduta dauden Etxeberri Ziburukoaren hiztegia eta *Egunorozcoa* liburua, Argainaratzaren *Avisu eta Exortacionea* edo Haranbururen *Deboçino escuarra*-ren bigarren edizioa erabili ahal izan zituen. Bestetik, gure azterketarako erabili ditugun lanabesak mugatuak direlako. Esate baterako eta idatzizko iturriei dagokienez, gure lanabesik nagusiena izan den «Corpus Arakatzaillea»-n ez dira biltzen gure analisisian inplikatuak diren autoreen testu edota edizio ezagun guztiak.

Hortik, erreferentziadun edo balizko lekukotasunak egiaztatzerakoan agertzen den zailtasuna. Horregatik guztiagatik, soilik fidagarritasun-maila aipatuaz mintza daiteke.

Iturriak bi multzo nagusitan bildu ditugu: hiztegi-iturriena, eta testu-iturriena. Bata eta bestearen problematika desberdina izateagatik, beren azterketa banan-banan egin behar izan dugu.

5.1.1. Hiztegi iturriez

Hiztegi iturriei dagokienez, bi mota bereizi dugu lekukotasunen kopuruaren arabera:

A) Hiztegi iturri nagusiak

Ustekabean, Voltaire agertu zaigu hiztegi iturrietan nagusiena ikusi dugunez (§ 3.2.2). Voltaire Pouvrearen iturria dela frogatzeko (cf. Etxagibel 2011) bi hiztegien arteko erkaketa zuzenaz gain, J. Lakarrak formulatutako egitura irizpidea erabili dugu (Ik. § 2.3.2). Izan ere, Voltaireren sarreraren artean beste batzuk tartekatuak izan arren, oro har, Pouvreauk Voltaireren hiztegiiko euskara-frantseseko ordenari eusten dio, esate baterako, hiztegiaren hasieran: *abadea* [x,x,..], *aberatsa*, *abrea*, [x,x,..], *absolvatcea*, *acabatcea*, etab. Ez hori bakarrik, Voltaireren hiztegiiko ordena berbera gordezten diren bizpahiru sarrerek osatutako hainbat hurrenkera aurkitzen dira Pouvrearen hiztegian, hala nola: *bessoa*, *besta eguna*; *carnaceria*, *çarpa*; *dohatsua*, *doblea*, *dohacabea*; *egoitea*, *egoitstea*, *egostea*, etab.

Zenbaitetan aurkitu ditugu, Voltaire ez ezik, beste autore batzuk ere izan litezkeen delako lekukotasun baten iturria. Horrelako kasuetan auzia askatzeko 2.3.2 atalean ikusitako irizpideak erabili ditugu:

— *Hiztegi elebidunaren lehentasuna*

Zenbait lekukotasun esleitu ahal izateko hala nola, *acusatcea*, *anayatasuna* Oudinen frantses-gaztelaniazko hiztegiaren aurretik lehenetsi dugu Voltaireren frantses-euskarazko hiztegia.

— *Hiztegi iturrien lehentasuna literatur iturrien aurretik*

Hainbatetan, delako lekukotasun bat aldi berean Voltaireren hiztegian eta literatur testu batean agertzen denean, Voltaireri esleitu diogu. Esate baterako, Leizarragarenak bide diren *chiquiratcea*, eta *quilicatcea*, edo Axularren *sapataguina*, eta *urdaya* Voltaireri egotzi dizkiogu.

— *Koherentzia*

Oihenarten *Oten Gastaroa Nevrthizetan* liburuaren amaierako euskara-frantsezko hiztegitxo elebiduna eta Voltoireren frantses-euskarazko hiztegia Pouvreuren iturriak izan ahal direnean, koherentziaz, iturri nagusia den Voltaire lehenetsi dugu, adibidez, *beruna*, eta *igueltsua*.

B) *Hiztegi iturri txikiagoak*

Multzo honetan bildu ditugu Etxeberri Ziburukoaren hiztegi galdua, eta oraingoz bederen, Oudinen *Tresor...* delakoa, kontuan hartuz, oraindik ez dagoela argi Pouvreuren erabilera zenbatetarinokoa den (ikus Etxagibel 2011).

Horiez landa, Pouvreauk Leizarragaren *Testamentu Berria*-ren amaierako *Çuberoaco Herrian Vsançatan...* izenburuko hitz bilduma, Oihenarten *Notitia...* eta gorago aipatutako *Oten Nevrthiz...* liburuetan agertzen diren «hiztegitxoak» usu erabili zituen.

5.1.2. *Testu iturriez*

Literatur iturrien ikerketan bi pausu eman behar izan dugu. Alde batetik, Pouvreuren erreferentziadun lekukotasun guztiak egiaztatzen saiatu gara, eta horretaz azpimarratu behar da —idazle bakoitzari eskainitako ataletan zehazten denez— identifikatzeko geratu direla Axularri egotzitako A. laburduradun 7 lekukotasun; bai eta Etxeberri Ziburukoaren hiztegi galduari, eta, agian, *Egunorozco* liburuari legozkiekeen 53 lekukotasun; Haranbururen *Debocino escuarra*-ren Harizmendik moldatutako edizioari legozkiekeen 22, eta O. laburduradun 109 lekukotasun, ziurrenik Oihenartek Pouvreari bidalitako eta gaur egun desagertutako zerrenda zenbait legozkiekeenak.

Bestetik, erreferentziarik gabeko lekukotasun balizkoak biltzen saiatu gara. Gure kalkuluen arabera, hiztegian guztira 2200 bat pasatxo balizko literatur lekukotasun dira, hau da, lekukotasun guztien ~%60, eta bere fidagarritasun mailaren arabera bi multzo nagusitan banatu dugu:

Lehendabizikoan bildu ditugu literatur testuetatik ateratako aipu osoak, hau da, beren osotasun edota luzeraz identifikagarriak diren literatur testu pasarteak, hala Pouvreuren iturri ezagunekoak nola balizko iturri berriagoetarikoak. Gure analisieren aipatutako mugengatik beren egiazkotasun erabatekoa ezin izan arren, fidagarritasun mailarik handienetariko lekukotasunak (FHNL) direla balioets dezakegu. Esate baterako, *Kaillua* sarrerako «*Larrua caillutcen çaiça, loditcen, gogortcen*» aipua Axularri legokioke: «*escuetaco larrua ere loditcen gogortcen, eta khaillutcen çaiça*» (Ax. 90), edo *Alea* sarrerakoa «*Egotu naiz alleguia ni hilla*», Etxeberri legokioke: «*Gau guztian egotu naiz alleguia ni hilla*» (*Manual* II, 33).

Bigarrean, «aipu txikiak» izendapenez bildu ditugun zenbait lokuzio, izen, deklinabide kasu, hitz elkarketa, hitz eratorri, aditz, adberbio, etab., Pouvreauk literatur testuetatik atera ahal izan zitzakeenak. Adibidez: *Adisquidea* sarreran «*Adisquide mami bat*» Axularrena bide da: «*adisquide mami batequin beçala*» (Ax., 325), edo, *Arrain* sarreran «*Arrain iguelduria*» Etxeberrirena bide da: «*Vrean ere ezta içanen arrain iguelduririç*» (*Manual* I, 88).

Multzo hori eratzeko Pouvreuren joeran oinarritu gara, zeren mota hauetako aipu txiki erreferentziadun asko sartu baitzuen bere hiztegian. Multzo horren fidaga-

rritasun maila lehenengoarena baino txikiagoa da, batetik, eta aldakorra ere, bestetik, ez bakarrik edozein aipu txiki berez zailagoa delako identifikatzeko orduan, baizik eta egiletasuna zehazteko probabilitatea aldatzen delako azterketaren denbora tarteko autore batek edo batek baino gehiagok erabilia izan. Ondorioz, lau azpimultzo bereizi behar izan dugu:

«Lekukotasun bakarra»: azpimultzo honetan biltzen dira azterketaren denbora tarteko autore bakar batean diren lekukotasunak, geroztik, euskal literaturan zehar inoiz gehiago erabili ez direnak. Esate baterako, *Escadroina* sarrerako burua Etxeberriri legokioke: «*Escadroñac ordenantçaz, ordenantçaz pausua*» (*Manual* I, 84), edo *Harroina* sarreraren, «*Harroinean 6666 colpe*» soilik aurkitzen da Haranbururen *Debocino escuarraren* 1690eko edizioan: «*Harroinean açoiatu çuten Pilatus baithan; sei milla sei heun hirurogoi eta sei açote colpez cruelqui*» (*Debocino*, 369).

«Gainerako erabiltzaileak»: hemen biltzen dira azterketaren denbora tarteko autore bakar batez gain, geroztik euskal literaturan zehar autore gutxiak —lauzpabostek— erabili dituzten lekukotasunak. Azpimultzo honetan beste azpimultzo batzuk bereizi behar izan dira aintzakotzat hartuz gainerako erabiltzaile horiek zein izan diren: a) Pouvreau izan da gainerako erabiltzaile bakarra, b) Pouvreau eta 1666az geroztikoak, c) 1666az geroztikoak, eta d) azterketa denbora tarteko beste autore bat da gainerako erabiltzaileen artean. Adibidez, *Cofauea* terminoaren lehen lekukotasuna Axularrengan aurkitzen da: «*nola çaharrac cofauean barrena*» (Ax., 35), geroztik soilik Pouvreau eta Etxeberri Sarakoak erabili zuten. Halaber, *Charrantcha* lehen aldiz Etxeberri erabili zuen: «*Orrace, eta charrantchac baita orratz meheac*» (*Manual* I, 103), ondoren Arxu eta Duvoisinek baliatu zuten.

«Erabiltzaile bakarra»: azpimultzo honetakoak dira azterketaren denbora tartean erabiltzaile bakarra izan duten lekukotasunak. Adibidez, *Doillorra* sarrerako *Doillorqueria* azpisarrera Axularrengan soilik aurkitzen da: «*eta ahalquea [...] doillorqueriaz preçatcea*» (Ax., 96), edo *Bandera* sarrerako *Banderaria* Etxeberriren *Manual*-ean soilik aurki daiteke: «*Eta hain ordena deuot baten banderaria*» (*Manual* II, 31).

«Ondorengo erabiltzaileak»: azpimultzo honetan sartzen dira kronologikoki azterketaren denbora tartean lehendabiziko autore batez gain beste erabiltzaile batzuk izan dituzten lekukotasunak. Esate baterako, *Billuzgorria* sarrerako *Billuzgorritasuna* Leizarragarengan aurkitzen da: «*aggueri eztençat hire billuzgorritassunaren laidoa*» (*Apo* III, 18), eta ondoren, Materrek erabili zuen. Halaber, *Urruna* sarrerako *Urrundanic* Leizarragak erabili zuen: «*Eta Pierris iarreiquiten çayon vrrundanic*» (*Mat.* XXVI, 58), eta geroztik Etxeberri Ziburukoa eta Oihenarten idazlanetan agertzen da.

Hiru fidagarritasun maila bereiz daitezke «aipu txikiak» multzoaren azpimultzo hauetan gutztietan:

Fidagarritasun maila handikoak (FHL):

«Lekukotasun bakarra» azpimultzokoak.

«Gainerako erabiltzaileak» ondoko azpimultzokoak: a) Pouvreau gainerako erabiltzaile bakar gisa agertzen denean, b) Pouvreau eta 1666az geroztikoak, c) 1666az geroztikoak. Esate baterako, *Bada eta ezpada* lokuzioa Axularrez gain (Ax. 197), Pouvreau agertzen da gainerako erabiltzaile bakar gisa. Berriz, *Arboladia* Etxeberri Ziburukoaz landa (*Manual* I, 80) Erkiaga, Arana, eta Antiak erabili dute.

Fidagarritasun maila ertainekoak (FEL):

«Erabiltzaile bakarra» azpimultzokoak. Adibidez, *Iaurgoa* azterketa denbora tartean soilik Leizarragak (*Othoitz*, 1288) erabili zuen.

Fidagarritasun maila apalekoak (FAL):

«Gainerako erabiltzaileak» azpimultzokoak lehendabiziko autoreaz gain azterketaren denbora tarteko beste autore batzuk aurkitzen direnean gainerako erabiltzaileen artean. Esate baterako, *Egundainoticacoa* Etxeberri Ziburukoaz gain (*Manual* II, 14) Argainaratzek eta Duvoisinek erabili zuten.

«Ondorengo erabiltzaileak» azpimultzoko lekukotasun guztiak. Adibidez, *Aihercundea* Leizarragaz gain (*Regueri*, 1356) Etxeberri Ziburukoak, Haranburuk, eta Axularrek baliatu zuten.

Banaketa hauek agerian uzten dute delako lekukotasun bat iturri anitzetan izan ahal izateak dakarren arazoa. Horrelakoetan, eta lekukotasunen corpora antolatzeke, delako lekukotasun hori kronologikoki lehenbiziko iturria denaren taulan jarri dugu, aipatuz ondorengo erabiltzaileak. Adibidez, *Çure favorearequin batean*, Materren taulan agertzen da, eta aldi berean aipatzen dira lekukotasun honen ondorengo iturriak: Etxeberri Ziburukoa, Haranburu, eta Axular.

Haatik, zenbait irizpide proposatu dugu iturri anitzen arteko bati nolabaiteko ziurtasunez esleitzeko delako lekukotasun hori:

— *Iturriekiko koherentzia*

Pouvreauk sarrerak bere iturrien lekukotasunen sortez betetzeko zuen jaiduran oinarritzen da, hau da, lekukotasunak autorez autore biltzen zituela irakurketaren hurrenkeraren arabera. Esate baterako, *Berretcea* sarreran agertzen dira «*Berretura A*», «*Berrexapena H*», «*Berretçapena O*» eta FHL-ak diren *Berretçaillea* (Etxeberri Z.) eta *Berretasuna* (Argainaratz). Berriz, *Çucia*, *Haroa* sarrera Etxeberriren lekukotasunez bete zuen. Izan ere, *Fedearen çucia* (*Noelac*), *Leinhurutsu çucia* (*Manual*) eta *Haroa* (*Eliçara*), FHL-ak dira.

Irizpide hau eraginkorra bide da hainbat lekukotasun esleitzerakoan. Adibidez, *Aldea* sarrera Axular eta Haranbururenak bide diren erreferentziarik gabeko lokuzioz osatua da: Axularrenak: *Aitcin aldea* (FHL); *Aldez damu, aldez atseguin* (FHL); *Alde çaquitça* (FHL); *Etsaiari alderatcea* (FHL); eta *Alde guztiz complitua* (FAL). Haranbururenak: *aldez edo moldez* (FAL). Haranbururen ondoren, kronologikoki, Axularrek erabili zuen. Kontuan hartuz, zazpi lokuzio Axularrenak direla, eta gainerakoa Haranburuz gain Axularrek erabili zuela, errazena eta logikoena guztiak Axularri esleitzea izango litzateke.

— *Lekukotasunen arteko hurbiltasunaren irizpidea*

Askotan, Pouvreauk literatur testu batetik pasarte bereko edo testuan hurbil diren erreferentziadun lekukotasunak jasotzeko zuen joeran oinarritzen gara, eta erreferentziarik gabeko balizko lekukotasunen iturrien identifikaziorako extrapolatu egin dugu. Adibidez, Pouvreauk *Errementa* sarrerako *Errementaldeguia*, eta *Harotza* sarreran *Harotzaren suteguia* Axularrengandik hartu zituen: «*Erremental deguian, harotzaren suteguian*» (Ax. 325, 10.l.). Halaber, *Edalea* sarrerako *Edateco* eta *Kurtea* sarrerako *Edateco kurca guztietan*, «*Bertce hegaztinac edateco curca guztietan*» pasarteari legezkiok (Ax. 342, 12.l.).

Irizpide hau aurrekoaren kasu berezitat har daiteke eta bere eraginkortasuna frogatuta suertatu bide da zenbait kasutan. Esate baterako, *Naguitasuna* (FAL) Mate-

rez gain Etxeberrik, Haranburuk eta Axularrek erabili zuten; *Naguiqui* (FHL) Axularrez gain Duhaldeak eta Duvoisinek erabilia izan da. Gertatzen dena da, Axularren ondoko aipuan biak batera agertzen direla: *Hasuiñac significatcen du naguitasun, baldin malguqui, leunqui, emequi, naguiqui eta balacuz beçala hazcatcen* (Ax. 41). Hortik, errazena izango litzateke bi eratorriak Axularrengandik etortzea.

— *Erraztasun maila iturrien testuen erabileran*

Pouvreau euskaldunberri zelarik, erraztasunez, hiztegia prestatzen hasi zenean eskura ahal izan zituen euskal testuen artean berarentzat ulerterrazena zirenak lehenetsi bide zituen, hots, itzulpenak. Ikuspuntu horretatik Leizarragaren *Testamentu Berria*, Beriainen testuan, Oihenarten *Les Proverbes basques* eta Harizmendiren *Officioac* izango lirateke erraztasun maila gorena zutenak. Haranbururen, Axularren, eta Tartasen testuak bigarren maila batean kokatu beharko lirateke zenbait latinezko aipu edo atal dituztelako, etab.

Irizpide hori erabilgarria izan daiteke zenbaitetan lekukotasunak esleitzerakoan. Adibidez, «*Espata magna. fourreau d'épée*» aipua Leizarragak (*Io*, XVIII, 11) eta Axularrek erabili zuten (Ax. 540, 570). Axularren lekukotasunak diren pasarteak ez dira latinezko aipuen itzulpenak, berriz, Leizarragaren kasuan: *Erran cieçon bada Iesussec Pierrisi, Eçarrac cure ezpatá maguinán* (*Testamentu Berria*); «Jesus donc dit à Pierre, Remets ton épée au fourreau» (*Bible de Geneve*); «Dixit ergo Jesus Petro: Mitte gladium tuum in vaginam» (*Vulgata*). Ondorioz, arrazoizkoa da Leizarragak esleitzea.

— *Lekukotasunen erabileraren maiztasuna*

Zenbaitetan baliagarria izan daiteke. Hala ere, bere eraginkortasuna aldakorra gertatu denez, soilik aurreneko hiru irizpideen osagarritzat hartu dugu. Esate baterako, *Sacramendua, sagaramendua* sarreran, Materrek berrogeitabat aldiz erabili zuen *Sagaramendua*, berriz, termino honen gainerako erabiltzaile bakarra izan den Axularrengan aldi batez aurkitzen da. Horrenbestez, Pouvreauren iturria izateko probabilitate gehien duena Materre da.

Irizpide horiez gain, autoreen grafia edota *usus scribendi* delakoa baliagarriak dira, puntualki bada ere, kontuan hartuz, Pouvreauren grafiak, oro har, ez zaizkiela jatorrizkoei egokitzen. Esate baterako, *Lana* sarrerako *Lanhabeça* azpisarrerara esleitzeke aurkitzen dugu Etxeberrik *Lanabesa*, eta Axularrek *Lanhabesa* idatzi zutela. Beraz, ematen du Axular izan zela Pouvreauren iturria.

Horrela jokatzuz, 3700 literatur lekukotasun inguru lukeen corpus bat eratu dugu. (ik. § 3.2.1, § 4.3.) Horietatik ~%40 dira erreferentziadunak, eta ~%60 dira erreferentzia gabeko balizko lekukotasunak. Azken hauen artean ere asko eta asko Leizarraga, Etxeberri Ziburukoa, Axular, Harizmendi eta Oihenarti legezkieke. Ez hori bakarrik, Etxepare, Materre, Beriain, Haranburu, eta Argainaratzek bide diren franko ere azaleratu ditugu.

Corpus horretatik kanpo utzi ditugu identifikatzeke geratu zaizkigun erlijio kutsuko 91 aipu eta 61 errefrau.

Iturriko lekukotasunen kopuruaren arabera, bi iturri mota bereiz dezakegu: iturri nagusietakoa, eta iturri txikiagoetakoa. Lehendabizikoen artean aurkitzen dira Axular ~%24z, Leizarraga ~%22z eta Etxeberri Ziburukoa ~%21ez, eta Oihenart ~%20z. Bigarren taldean Haranburu ~%5ez, Materre ~%4z, Etxepare ~%1ez, eta %1 baino gutxiagoz Harizmendi, Tartas, Beriain, eta Argainaratz.

Iturriak banan-banan aztertuz, erreferentziadun lekukotasun eta erreferentziarik gabeko arteko banaketari buruz, Pouvreauk erabilitako edizioei buruz, eta beste zenbait gauzari buruz hainbat datu interesgarri azaleratu ditugu (Etxagibel 2010) eta orain prestatzen ari naizen lanetan zabalduko ditugu.

5.1.3. Hiztegi gintzaz

Hiztegi gintzaren arloan Pouvreauren soslai biltzailea nabarmendu dugu. Izan ere, batez beste, sarreraren ~%92k literatur lekukotasunen bat dute, nahiz erreferentziaduna, nahiz erreferentziarik gabekoa.

Pouvreauren bilketan hiru ezaugarri nabarmentzen dira: lekukotasunak egiaztatzea zailtzen duen parafasiaren erabilera, gramatika jokabide bereziak iturrien lekukotasunak hiztegiaren islatzerakoan eta iturrien jatorrizko grafien aldaketa. Horietaz gain, tartean behin bada ere, halako garbizaletasunerako joera.

Dagoeneko frogatua zen Pouvreauren joera sortzailearen erakusgarri, euskal literaturaren historian berak bakarrik erabilitakoak eta horrexegatik, —gure lanabesen mugak ahaztu gabe— ziurrenik, berak sortutako 250 bat aipu txiki bildu ditugu.

Pouvreauren euskararen ezagutzari buruz zalantzak sortzen dituzten itzulpen akatsak hainbat urrats ezberdin adieraz litzakete bere euskararen ezagutzan, eta ondorioz, bere hiztegi gintzan ere.

Laburbilduz, modu orokorrean esan daiteke lan honen bitartez Pouvreauren iturrien eta hiztegi gintzaren ezagutzan urrats bat aurreratu dugula. Ekarpenean artean nabarmentzekoak dira Pouvreauk bere hiztegiaren egituraketan egin duen Voltoireren hiztegiaren erabilera (cf. Etxagibel 2010 eta 2011), literatur lekukotasun guztien %60a diren erreferentzia gabeko lekukotasunen agerpena, eta, Etxepare, Beriain, Materre, Haranburu, Argainaratz, eta Tartas azaleratzea balizko iturri gisa (cf. Etxagibel 2010 eta prestatzen ari naizen zenbait lan).

Nolanahi ere, ekarpenekin batera galdera berriak ere azaltzen dira, esate baterako, zergatik jaso zituen Pouvreauk hainbeste literatur lekukotasun iturri aipamenik gabe, edo, zergatik utzi zituen isilpean Materre eta Haranburu —biak frantziskotarrak, hain zuzen—.

Berriz, ikerketa lanean zehar agertu diren zenbait puntu argitu gabe, edota bukatzeke geratu dira. Izan ere, Pouvreauren grafia aldaketak ikerketa sakon baterako gai ditugu. Halaber, literatur lekukotasunak identifikatzeko proposatutako irizpide berrien eraginkortasunaren helmena aztertu behar da. Horiez bestalde, XVI. eta XVII. mendeetako errefraue bildumetan aurkitu ez ditugun errefrauen paremiologia iturri ezezagunek eta Oudinen hiztegiaren erabileraren hedadurak ikerketa zorrotzak eskatzen dituzte.

Beraz, hiztegi eta literatur iturrien ezagutzan zerbait aurreratu badugu ere esan daiteke oraindik lan asko egin beharko dela iturrien auzia askatzeko, ahaztu gabe, halaber, ahozkoak izan litezkeen lekukotasunen arloa jorratu gabe dela oraingoz.

6. Bibliografia

Altuna, P., 1981, *Manual Devotionezcoa (Lehen zatia): Edizio kritikoa*. Euskaltzaindia, Ediciones Mensajero, Bilbo.

- Argainaratz, 1665, *Devoten Breviarioa*, Bosc, Baiona. J. Vinsonek argit. 1910, [on-line] Klasikoen gordailua <<http://klasikoak.armiarma.com/idazlanak/A/ArgainaratzDeboten.htm>>
- Aulestia, G. (arg.), 1996, *Los escritores. Hitos de la literatura clásica euskérica*, Gasteiz. Antso Jakituna Fundazioa.
- Axular, P., 1643, *Gvero bi partetan partitua eta berecia*, Bordele, G. Milanges. Berrarg. faksim. Euskaltzaindia, Bilbo, 1988.
- Azkue, R. M.^a, 1906, *Diccionario vasco-español-francés*, Bilbo-Paris. Bigarren arg. faksim. LGEV, Bilbo, 1969.
- Beryain, J., 1621, *Tratado de como se ha de oyr missa escrito en romance y bascuence*. Labayen, Iruña. Berrarg. faksim., Hordago, Donostia, 1980 [on-line] Klasikoen gordailua <<http://klasikoak.armiarma.com/faksimileak/17/BeriainMeza.pdf>>
- , 1626, *Doctrina Cristiana escrita en Romance y Bascuence*, Labayen, Iruña.
- Bilbao, G., 1992, «Pouvreuren hiztegi laukoitza», *ASJU* XXVI-2, 341-389.
- Daranatz, J. B., 1910, «Sylvain Pouvreau valet de l'abbé de Saint Cyran, protégé de Saint Vincent de Paul», *RIEV* IV, 206-216.
- , 1912, «Silvain Pouvreau en villégiature a Bidart», *RIEV* VI, 200.
- Detxepare, B., 1545, *Linguae Vasconum Primitiae*, Bordeaux, F. Morpain. Berrarg. faksim. Orain, Donostia, 1995.
- Dubarat, V., 1908, «Sylvain Pouvreau curé de Bidart», *RIEV* II, 104-110.
- , 1914-1917, «Le Dictionnaire Basque et Les Rudiments du P. Dominique Bidégaray, Franciscain du Couvent de Pau», *RIEV* VIII.
- & Daranatz, J. B., 1929, «Sylvain Pouvreau prêtre de Bourges, écrivain basque, curé de Bidart de 1640-1644», *RIEV* XX, 96-101.
- Etcheberri I., *Manual Devotionezcoa edo ezperen oren oro escuetan erabiltceco liburutchoa*, 1627, Milanges, Bordele. Berrarg. 1669, Mongiron, Bordele. [on-line] *Klasikoen gordailua*. <<http://klasikoak.armiarma.com/idazlanak/E/EtxebZibuManual.htm>>
- , -1630, *Noelac eta bertce canta espiritual berriac*, Milanges, Bordele. Berrarg. 1697, Maffre, Baiona. [on-line] *Klasikoen gordailua*. <<http://klasikoak.armiarma.com/idazlanak/E/EtxebZibNoelak.htm>>
- , 1636, *Eliçara erabiltceco liburua*, Milanges, Bordele. Berrarg. 1665, Mongiron, Bordele [on-line] *Klasikoen gordailua*. <<http://klasikoak.armiarma.com/idazlanak/E/EtxebZibElizara.htm>>
- Ettxagibel, J., 2010, «Silvain Pouvreuren hiztegiaren iturriak eta testukritikaren metodologia», UPV/EHU-ko DEA-ko lan argitaragabea.
- , 2011, «Voltaire Pouvreuren hiztegiaren». *ASJU*-n argitatzeko lana.
- Elzevier argitar., 1669, *Bible de Geneve*, [on-line] <<http://www.biblegeneve.com/>>
- Godeffroy, 1982, *Dictionnaire de l'ancienne langue française du IX au XV siecle*, Slaktine, Geneve- Paris.
- Granada de, Fr. Luis, 1536, «*De Imitatione Christi*». Berrarg. in *El menosprecio del mundo e Imitación de Cristo obra compuesta en latín por el V. Tomás de Kempis traducida al castellano por el V.P.M. Fray Luis de Granada*, Madrid, Oficina Tipográfica del Hospicio, 1871.
- Haranburu, I., 1635, *Debocino escuarra*, De La Court, Bordele. [on-line] *Klasikoen gordailua*. <<http://klasikoak.armiarma.com/idazlanak/H/HaranburuDebozino001.htm>>
- , Haranburu /Harizmendi, -1660, *Debocino escuarra*. Berrarg. 1690 (Lazkaoko Beneditarren liburutegian gordetzen den edizioako faksimilaren kopia).

- Harizmendi, C., 1660, *Ama Virginaren Officia*. Vinsonek argitar., 1901. Berrarg. faksimil. Hordago, Donostia, 1978.
- Kerejeta, M. J., 1991, «Oihenart Silvain Pouvreuren hiztegi», *ASJU* XXV-3, 865-899.
- , 2003, *S. Pouvreuren Hiztegiaren edizioa* (argitaratu gabe).
- Kortazar, J., 1996, «Arnault Oihenart (1592-1667)». In Aulestia (arg.), 211-231.
- Lafitte, P., 1967, «L'art poétique basque d'Arnaud d'Oyhenart (1665), avec une introduction de Pierre Laffite», *Gure Herria*.
- Lafon, R., 1955 «Notes pour une édition critique et une traduction française des poésies d'Oihenart», *BAP* XI, 135-173.
- Lakarra, J. A., 1994, «Harrieten Gramatikako hiztegiak», *ASJU* XXVIII-I, 1-178.
- , 1995, «Pouvreuren hiztegiez eta hiztegi-intzaren historiaz», *ASJU* XXIX, I, 1-52.
- , 1996a, «Refrancos antiguos vascos anteriores a Oihenart». In Aulestia (arg.), 141-175.
- , 1996b, *Refranes y Sentencias: Ikerketak eta Edizioa*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1997, «Hizkuntz eskuliburuen tradizioa Euskal Herrian: I. *L'interpréter ou traduction du français, espagnol & basque* (~ 1620)», *ASJU* XXXI, I, 1-66.
- , 1999, «*L'interpréter ou traduction du français, espagnol & basque* (~ 1620): II. Elkarrizketak», *ASJU* XXIII, 2, 493-568.
- Leizarraga, I., 1571, *IesVs Christ Gvre Iaunaren testamentv Berria*, Rochela, P. Hautin, 1900ean Strassburg-en Linschmann-Schuchardten argitalpen ia faksimilaren berrarg. Euskaltzaindia, 1990, Bilbo.
- Materre, E., 1617, *Dotrina Christiana*, De La Court, Bordele. Berrarg. 1623, Milanges, Bordele [on-line] *Klasikoen gordailua*. <<http://klasikoak.armiarma.com/MI/MaterreDotrina.htm>.>
- Mitxelena, K., 1960, *Historia de la literatura vasca*, Madril, Minotauro. 2. argit. Donostia, Erein, 2001.
- , 1961, «Euskal iztegi-gilleak XVII-XVIIIgarren mendeetan», *Euskera* 6, 7-22.
- , 1964, *Textos arcaicos vascos*, 2. arg. *ASJU*-ren Gehigarriak 111, Donostia, 1990.
- , 1987, *Diccionario General Vasco. Orotariko Euskal Hiztegia [OEH]*, Desclée De Brouwer-Mensajero, Bilbo. [on-line] *Euskaltzaindia* <<http://www.euskaltzaindia.net/oeh>>
- Oihenart, A., 1638, *Notitia utriusque Vasconiae tum Ibericae tum Aquitanicae*, S. Cramoisy, Paris. Berrarg. 1656 argit, faksim., Gorosterratzuren itzulpena eta R. Ciervideren sarrera, Gasteiz, Eusko Legebiltzarra, 1992.
- , 1657, *Les proverbes basques recueillis par le sr. d'Oihenart plus les poésies basques de mesme auteur*, Paris. Berrarg. faksim. Tolosa, Lopez Mendizabal, 1936.
- , 1847, *Proverbes basques recueillis par Arnaud Oihenart suivis des poésies basques du même auteur. Second édition*. Francisque Michele-en hitz. osatua, Bordeaux, P. Faye.
- Orpustan, J. B., 1993, *Oihenarten hiztegia*, Baigorri, Izpegi.
- Oudin, C., 1607, *Le Tresor des deux langues, espagnolle et françoise*, Sommeville. Paris. Berrarg. 1645, Berrarg. elektronikoa Biblioteca Universitat de Barcelona [cd-rom].
- 1659, *Refranes o proverbios españoles traducidos en lengua francesa = proverbes espagnols traduits en françois*. Paris. Berrarg. elektronikoa Biblioteca Universitat de Barcelona [cd-rom]
- Oyharçabal, B., 1989, «Les travaux de grammaire basque avant Larramendi (1729)», *ASJU* XXIII, 59-73.
- Pouvreau, S., 1656, *Guiristinoaren Dotrina*. Roger, Paris. [on-line] *Klasikoen gordailua*. <<http://klasikoak.armiarma.com/idazlanak/P/PouvreauGuiristinoa.htm>.>
- , 1648-1659, *Les Petites oeuvres basques de Silvain Pouvreau*, Vinsonek argitar., 1892. Berrarg. faksimil. Hordago, Donostia, 1979.

- , 1664, *Philotea*, Audinet, Paris. *Klasikoen gordailua* [on-line]. <<http://klasikoak.armiarma.com/idazlanak/P/PouvreauFilotea.htm>>
- , 1665, *Gvdu Espirituala*, Audinet, Paris. *Klasikoen gordailua* [on-line]. <<http://klasikoak.armiarma.com/idazlanak/P/PouvreauGudu045.htm>>
- , -1669, *Iesusen Imitacionea*, Vinsonek argitar. Berrarg. faksimil. Hordago, Donostia, 1979.
- Sáez Rivera, D., 2008, *La lengua de las gramáticas y métodos del español como lengua extranjera en Europa (1640-1720)*. [on-line]. <<http://eprints.ucm.es/7813/>>
- Salaberri, P., 2002, *Iraupena eta lekukotasuna, euskal literatura idatzia 1900 arte*, Donostia, Elkar.
- & Susa argit., 2005 «Klasikoen Gordailua» [on-line]. <<http://klasikoak.armiarma.com/klasikoak/corpus.htm>>
- Tartas, J., 1666, *Onsa hilceco bidia*, Rouyer, Orthez [on-line] *Klasikoen gordailua* <<http://klasikoak.armiarma.com/faksimilean/17/TartasOnza.pdf>>
- Urgell, B., 2008, *Larramendiren Hiztegi Hirukoitza-ren Eranskina: Saio bat hiztegi gintzaren testu kritikaz*. Inprimategian.
- Urkizu, P., 1994, «Oihenarten atsotitzak eta poetikaren berrirakurketa». In *Iker* 8, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Urquijo, J. de, 1909, «Las citas del diccionario de Pouvreau», *RIEV* III, 504-519.
- Van Ess argitar., 1822, *Biblia Sacra, Vulgatae Editionis Sixti V et Clementis VIII* [on-line]. <<http://www/sacredbible.org/vulgate1822/index.htm>>
- Vinson, J., 1891-1897, *Essai d'une bibliographie de la langue basque*, Maisonneuve, Paris.
- Berrarg. faksim. J. Urquijo oharrekin (*ASJU*ren Gehigarriak, 9), Donostia, 1984.
- , 1909, «Les citations du vocabulaire basque-français de S. Pouvreau», *RLPhC*, 161-163.
- , 1910, «Le vocabulaire de Pouvreau», *RIEV* 4, 139-141.
- , 1912, «Sur les deux prétendues éditions du Nouveau Testament basque de Liçarrague», *RLPhC*, 15-20.
- Voltoire, 1642, *Tresora hirour lengvaietaqua, francesa, espagnola eta hesquvara*, Bourdot, Baiona, Berrarg. elektronikoa Euskaltzaindia [cd-rom].

LA CURIOSA HISTORIA DE UNA PALABRA FANTASMA: ÇAINANA

Josu M. Zulaika Hernández

Eusko Ikaskuntza

Abstract*

At the beginning of the 18th century, printed Basque lexicographic compilations were scarce. That state of affairs made Fréret create his own Vocabulaire Basque (ca. 1714) by comparing the basque translation of the New Testament by Leizarraga (1571) with a Latin version of the Bible. The methodology involved many difficulties and a misinterpretation by Fréret originated çainana as a ghost word as he assigned the meaning impleta (full) to the Basque verb form izan (to be).

Tracking down this lexical ghost will first lead us to Bullet's Dictionnaire Celtique (1759-1760), which will allow us to show that Fréret's lexicon was one of his Basque sources. Later on, the appearance of çainana in the Vocabulario vasco-francés (an anonymous manuscript from the second half of the 19th century owned by the Prince Bonaparte) will be one of the keys that allows us to confirm that the aforementioned vocabulary was but a mere compilation of all the Basque terms included in Bullet's dictionary. This important feature went unnoticed for Etxebarria, who reproduced the wrong meaning of çainana in his 1994 edition of the aforementioned bonapartian vocabulary thus allowing this remarkable ghost word to live on for almost three centuries.

1. Introducción

Las voces fantasma (más conocidas por su equivalente inglés, *ghost words*) nacen generalmente como consecuencia de malentendidos o simples erratas en la interpretación o reproducción de documentos, habitualmente diccionarios. En ocasiones llegan a tener una fructífera vida, transmitiéndose de obra en obra a lo largo de varios siglos. Tal es el caso de *çainaná*, forma del verbo vasco *izan* (ser)¹ utilizada por Leizarraga en su traducción al euskara del Nuevo Testamento: *Iesus Christ Gure Jaunaren Testamentu Berria* (1571). Fréret elaboraría su todavía inédito *Vocabulaire*

---

* La realización de este trabajo no habría sido posible sin la participación de mis padres, quienes, además de auxiliarme en la corrección del texto, desde niño supieron transmitirme el especial y concurrente cariño que sentían por las lenguas vasca y castellana.

¹ *Zain* (o *çain*, según la grafía utilizada por Leizarraga) es una forma del verbo *izan* en su función de auxiliar, con el añadido del correspondiente morfema de relativo. Para ser más precisos, reproduciremos las palabras de Dodgson (1912: 111) al respecto: «CAINANÁ. 1. Ind. prés. s. 3., r. i. s. 2e pers. adre. fém., a euph. devant *n* rel. s. dat., décl. voc. (*na = toi, à qui*)».

S. L v c

acabatu ciradenean, bere etcherát itzul bai-
tzedin.

24 Eta egun hayén ondoan haren emazte Eli-
sabethec concebi ceçan: eta estal cedin borz hi-
lebethez, cioela,

25 Segur, hunela eguin vkan draut Iaunac, vi-
sítatu naucn egunetan, ene laidoa guiçonón ar-
tetic ken leçançat.

26 Eta seigarren hilebethecan igor cedin Gabri-
el Aingueruä Iaincoaz Galileaco hiri Nazarethi
deitzen denera:

Mat. 1. 18. 27* Dauid-en etchetico Ioseph deitzen cen gui-
çon-batequin fedatua cen virgina batgana: eta
virginaren icena cen Maria.

†
graxia
bethea

28 Eta Aingueruäc hura baithara sarthuric, er-
ran ceçan, Salutatzén aut gratia eguin çaina-
nä: Iauna *dun* hirequin, benedicatua hi emaz-
tén artean.

29 Eta hura, *Ainguerua* ikuffiric trubla cedin
haren erranaren gainean, eta pensatzen çuen ce-
ric licén salutatione hura.

30 Orduan diotfa Aingueruäc, Mariä, ez tuna-
la beldurric, ecen eriden dun gratia Iaincoa ba-
ithan.

Esa. 7. 14.

Mat. 1. 23

mat. 1. 21.

berri 2. 11

31 * Eta horrá, concebituren dun *eure* fabeleä,
eta erdiren aiz seme batez, * eta deithuren dun
haren icena Iesus.

32 Hura içanen dun handi, eta eritziren ciayón
Subiranoaren Semé: eta emanen diraucan Iain-
co Iaunac bere aita Dauid-en thronoa.

Dan. 7. 14.

27

mich. 4. 7

33 * Eta regnaturen din Iacob-en etchearen

Basque (ca. 1714) confrontando la obra de Leizarraga con alguna edición de la Vulgata y, fruto de las divergencias entre las diferentes versiones de la Biblia, interpretaría erróneamente que *çainana* (ya sin tilde) era el correspondiente vasco del adjetivo latino *impleta* (llena). No fue éste el único desacierto cometido por Fréret en su quehacer lexicográfico, pero el seguimiento de esta concreta acepción fantasma nos ha permitido descubrir ciertos datos que creemos novedosos. De tal modo, la presencia de *çainana* en el “Dictionnaire Celtique” que Bullet insertara dentro de su obra *Mémoires sur la Langue Celtique* (1754-1760), nos puso sobre la pista, después confirmada, de que el vocabulario de Fréret fue una de sus fuentes vascas. Sería, también, la aparición de esta palabra fantasma en el anónimo *Vocabulaire vasco-francés* que el príncipe Bonaparte conservaba entre sus manuscritos, una de las claves que nos permitiese corroborar que tal vocabulario no era sino una mera recopilación de todas las voces vascas que contenía el *Dictionnaire Celtique* de Bullet. Lamentablemente, Etxebarria no pudo apercibirse de este fundamental detalle al editar en 1994 el citado vocabulario bonapartiano y, así, la existencia de nuestra peculiar palabra fantasma se ha prolongado hasta nuestros días.

En nuestro rastreo de este tricentenario fantasma léxico, abordaremos someramente el estudio de los distintos repertorios lexicográficos que lo hicieron suyo: el *Vocabulaire Basque* de Fréret, el *Dictionnaire Celtique* de Bullet y el anónimo *Vocabulaire vasco-francés* de la segunda mitad del s. XIX (con una breve referencia a su edición por Etxebarria). Pero que nadie piense que vamos a colmar este artículo de reproches hacia los lexicógrafos que, sucesivamente, incurrieron en el error del que ahora tratamos. Antes al contrario: expresamos nuestro mayor respeto hacia ellos, entre otras consideraciones porque tales yerros fueron cometidos en su intento de mejor comprender y difundir la naturaleza de la lengua vasca. *Errare humanum est*, reza el viejo adagio latino, sentencia que, aunque a todos nos alcanza, es especialmente aplicable al mundillo de los hacedores de diccionarios. Y es que, como acertadamente señalara Baldinger (1974: 81), “il n’y a pas de lexicographe sans gaffes”.

2. El *Vocabulaire Basque* de Fréret

2.1. Los estudios histórico-lingüísticos de Fréret

Jurista de formación, la desmedida pasión de Nicolas Fréret (1688–1749) por la Historia era tal que bien pronto abandonaría el abstruso mundo de las leyes para centrarse, ya hasta el final de sus días, en sus trabajos históricos. En 1714 ingresaría, en calidad de *élève*, en la parisina *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* (Académie, en adelante), prestigiosa institución de la que sólo dos años más tarde sería nombrado académico y en la que llegaría a alcanzar, en 1742, el cargo de *Secrétaire perpétuel*.

Pero, además de historiador, Fréret fue lingüista, si bien es cierto que sus intereses lingüísticos eran subsidiarios o instrumentales de sus estudios históricos. Siguiendo en este punto la estela de Leibniz (*vid.* Zulaika 2010), Fréret ([1744] 1796: I, 262) pensaba que “la connaissance du langage que parloit une Nation nous conduit à celle de son origine, & du pays où elle a dû sortir d’abord”.

S. LUCEN ARARA		779	
I.			
4	Borz hilelabaq. s. mupfily	35	lypali Batei ghadimata
5	Bogavor. feto	36	bandyem. wafelat
6	Bainava. impleta		Barbarzen. plenusvat
7	Babonca. affluenda		III.
8	Balis. q. andros.	1	Bomaboz gnomi uzbekan
9	Babwans.		Secunquato amo.
10	Bafcatia. scilicet	5	Bparad. wafly
11	Monditana. unmana	9	Bchomina un p. ab. . . . .
12	Baba. plenus.		Browa. . . . . Radice
13	Babela. venter. utans		Sawa. . . . . f. gise
14	Bepnata. Coactanti		# mofifca. . . . . calid
15	Babe rotaffinava.	17	Larobindk. . . . . arca.
16	Bumitace		
17	Baudas. . . magna	1	Babca. . . . . plenus
18	Boffa. Bonastivura	5	meni Gora. . . . . rancidus
19	Baba ditu mare	25	Goffte andra. . . . . f. m. m. m.
20	implevit Bonis	10	guzqui wafly. . . . . blaudia
21	burfa. . . mupfily.	12	Barbayotaffnaz. . . . . Lepit
22	party. Ganuica. s. tuo		Babebat. . . . . plenus
23	ilumbican. Tenetore		Bin balatan. . . . . incultato
24	it yallan. . . umbra	15	abulobcaragim. . . . . umbulato
25	II	27	lede. . . . . teni actus capu
26	labon. . . . . p. m. m. m.		guz. . . . . rancidus. . . . . p. f. c. t. o. r.
27	lagpar. . . . . gentur	34	Gahagui. . . . . garoran. . . . . m. l. t. e. r.
28	comarca. . . . . regia	38	Gahagui. . . . . horistan. . . . . inf. p. e. s. t. e. r.
29	ant yach. . . . . p. m. m. m.	39	Gahorra. . . . . Notus
30	gavac. . . . . m. l. t. e. r.		hoba. . . . . melior.
31	ant haldavan. . . . . greg.		VI.
32	gustan. . . . . m. l. t. e. r. m. m. m.	1	Bomitan. . . . . in talis.
33	Bague. . . . . Baxen	6	Bpa. . . . . Epayca. . . . . manu. . . . . d. p. t. e. r.
34	ant yach. . . . . p. m. m. m.		lylax. . . . . uida
35	Gorty. . . . . s. t. o.	27	Epayca. . . . . m. m. m.
36	uina. . . . . pulvere	29	laca. . . . . tunica
37	ant yach. . . . . p. m. m. m.	35	lorca. . . . . m. m. m.
38	Gorty. . . . . s. t. o.	39	afpa. . . . . m. l. t. e. r.
39	uina. . . . . pulvere		Babira. . . . . p. m. m. m.
40	ant yach. . . . . p. m. m. m.	42	Gaprica. . . . . t. o. b. s.
41	uina. . . . . pulvere	44	Moristan. . . . . m. l. t. e. r. m. m. m.
42	ant yach. . . . . p. m. m. m.		Sappantani. . . . . s. t. o. b. s.
43	uina. . . . . pulvere		
44	ant yach. . . . . p. m. m. m.	48	at yach. . . . . f. d. t.
45	uina. . . . . pulvere		avoca. . . . . lapis. . . . . p. m. m. m.
46	ant yach. . . . . p. m. m. m.		ant yach. . . . . VII.
47	uina. . . . . pulvere		in bilbat. . . . . d. p. m. m. m.
48	ant yach. . . . . p. m. m. m.	34	banda. . . . . Babca
49	uina. . . . . pulvere	45	patlat. . . . . g. f. m. m.
50	ant yach. . . . . p. m. m. m.	47	m. m. m. d. r. . . . . d. b. e. t.
51	uina. . . . . pulvere		Gullaga. . . . . m. m. m.
52	ant yach. . . . . p. m. m. m.		VIII.
53	uina. . . . . pulvere	5	Bide. . . . . Bastovica. . . . . m. m. m. m.
54	ant yach. . . . . p. m. m. m.	6	aypar. . . . . m. m. m.
55	uina. . . . . pulvere		Barotaffni. . . . . m. m. m. m.
56	ant yach. . . . . p. m. m. m.	7	Uman. . . . . Epica
57	uina. . . . . pulvere	11	hain. . . . . Lema. . . . . f. m. m. m.
58	ant yach. . . . . p. m. m. m.	13	lavin. . . . . m. m. m. m.
59	uina. . . . . pulvere	16	Vigla. . . . . Lucarna
60	ant yach. . . . . p. m. m. m.	32	indalle. . . . . g. m. m. m. m.
61	uina. . . . . pulvere		sba. . . . . p. m. m. m. m.
62	ant yach. . . . . p. m. m. m.	33	undavara. . . . . m. m. m. m.
63	uina. . . . . pulvere	34	undavara. . . . . m. m. m. m.
64	ant yach. . . . . p. m. m. m.	44	Griballe. . . . . m. m. m.
65	uina. . . . . pulvere		Lopina. . . . . f. m. m. m.
66	ant yach. . . . . p. m. m. m.		lavat. . . . . m. m. m. m.
67	uina. . . . . pulvere	48	alaba. . . . . f. m. m.
68	ant yach. . . . . p. m. m. m.	50	ref. . . . . m. m. m. m.
69	uina. . . . . pulvere		IX.
70	ant yach. . . . . p. m. m. m.	5	diva. . . . . p. m. m. m.
71	uina. . . . . pulvere	5	ant haldavan. . . . . p. m. m. m.
72	ant yach. . . . . p. m. m. m.		af. . . . . m. m. m. m.
73	uina. . . . . pulvere	12	transp. . . . . m. m. m.
74	ant yach. . . . . p. m. m. m.		ant haldavan. . . . . m. m. m.
75	uina. . . . . pulvere	39	hazina. . . . . p. m. m. m.
76	ant yach. . . . . p. m. m. m.	40	l. . . . . m. m. m. m.
77	uina. . . . . pulvere	58	acore. . . . . f. m. m. m.
78	ant yach. . . . . p. m. m. m.		Gullaga. . . . . f. m. m. m.

Las pesquisas en torno a los orígenes remotos de las poblaciones de Hispania y la Galia, llevadas a cabo sobre todo entre los años 1713 y 1714, habrían de ser el primer objeto de las indagaciones históricas de Fréret. El resultado de sus investigaciones se plasmaría en dos ensayos que leería en 1714 ante los miembros de la Académie:² *Recherches sur le dieu Endovellicus, et sur quelques autres antiquités ibériques*, y *De l'origine des Français, et de leur établissement dans la Gaule*. Incidiendo en el aspecto instrumental de sus estudios lingüísticos, nosotros creemos que Fréret necesitaba conocer al menos las características fundamentales del euskara para poder dar debido cumplimiento a sus trabajos sobre las poblaciones de unos territorios en los que parcialmente se hablaba la lengua vasca.

2.2. Breves consideraciones sobre el vocabulario vasco-latino de Fréret

Ante la dificultad de encontrar materiales lingüísticos impresos relativos al euskara, Fréret decidió procurárselos de su propia mano. De tal manera, compondría su *Essay d'une grammaire de la Langue Basque* basándose en el capítulo que Oihenart dedicó a la declinación y a la conjugación del vasco en la *Notitia utriusque Vasconiae* (libro I, cap. XIV). Aunque la primera edición de esta obra data del año 1638, ahora sabemos, merced a una comunicación personal del profesor Ricardo Gómez, que Fréret utilizó la segunda edición de la *Notitia* de Oihenart (1656: 57-73) para la elaboración de su gramática vasca manuscrita. Gómez expresa su absoluto convencimiento a este respecto basándose en el estudio comparativo de las dos ediciones de la obra de Oihenart que, por lo que se refiere al citado capítulo XIV, presentan notables diferencias entre sí (dato éste cardinal pero del que pareció no percatarse Hurch, editor de la gramática de Fréret).³

En cuanto al *Vocabulaire Basque tiré de la traduction du nouveau testament par Leizarraga*, el título expresa bien a las claras cuál habría de ser su fuente.⁴ De tal manera, Fréret compondría su vocabulario vasco-latino mediante el sistema de comparar la traducción vasca que del Nuevo Testamento (*Testamentu Berria*) hiciera Leizarraga en 1571, con alguna versión de la Vulgata latina. Aunque el método no parezca demasiado ortodoxo y sea, además, fuente de no pocos e inevitables errores (de hecho, uno de tales yerros es el fundamento de este artículo), lo cierto es que Fréret no fue el primero en hacer uso del mismo.⁵

² La primera disertación la leyó los días 4 y 18 de mayo, y la segunda el 13 de noviembre y nuevamente el 11 y el 14 de diciembre.

³ Si bien Hurch (2002: 89, nota 92) ya expresó en su día la sospecha que ahora Gómez ha transformado en certeza, lo cierto es que lo hizo sin llegar a fundamentarla y pasando como de puntillas por este tema siendo, como es, absolutamente fundamental para el correcto estudio de la gramática de Fréret: «Fréret hat sich meines Erachtens auf die 2. Auflage gestützt».

⁴ En los años en los que Fréret sintió la necesidad de conocer el euskara, pocos eran los repertorios lexicográficos vascos impresos. En realidad, el único de alguna entidad cuantitativa (alrededor de 1.000 entradas) era el «Dictionnaire alphabétique» incluido por Voltaire (ca. 1620: 41-131) en su obra *L'Interpret*. El vocabulario francés-vasco de dicha obra sólo sería reproducido en las primeras reediciones de las muchas que, con diferentes títulos y variaciones en el contenido, conoció desde 1642 el manual de la lengua vasca de Voltaire.

⁵ Ya a finales del s. xvi, Vulcanius (1597: 92-96) había recurrido parcialmente a este procedimiento para la composición de su breve «Vocabulorum aliquot Cantabricorum». Y, alrededor del año 1703,

El manuscrito del *Vocabulaire* consta de 15 folios, escritos a una sola cara,⁶ y dispuestos en tres columnas, siendo cerca de 1300 las entradas vascas del mismo. Aunque no se conozca la fecha exacta de su elaboración, sí creemos poder afirmar que Fréret hubo de realizar su trabajo lexicográfico antes de diciembre de 1714.⁷ Sabemos que por aquellas fechas, concretamente el 26 de diciembre, Fréret fue injustamente encarcelado en La Bastilla y todos sus papeles fueron confiscados.⁸ Acostumbrado a la reclusión voluntaria en su despacho sin otra compañía que la de sus libros y sus papeles, es posible que Fréret sólo echase en falta la compañía de éstos en la prisión. Por ello, el 16 de marzo de 1715 solicitó a las autoridades penitenciarias que le remitiesen a la Bastilla algunos de sus escritos, y entre ellos, según la transcripción que de la petición de Fréret realizase Delort (1829: II, 16), “un vocabulaire et un essay de grammaire de la langue basque, et une dissertation sur le dieu *Endovellicus*”. Parece, de este modo, probado que ya al ingresar en La Bastilla, Fréret habría redactado tanto la gramática como el vocabulario vascos.⁹

A la muerte de Fréret, acaecida en el año 1749, todos sus manuscritos quedaron bajo la custodia de la Académie, en París. Medio siglo más tarde, Wilhelm von Humboldt (1767–1835) instalaría su residencia en la capital francesa. Desde allí emprendió, entre 1799 y 1801, sus dos conocidos viajes a Euskal Herria.¹⁰ Aunque con anterioridad a estas expediciones, Humboldt había ya dado muestras de la especial atracción que sentía hacia la lengua vasca,¹¹ no cabe duda de que fue el contacto directo con los vascos el que definitivamente le impulsase al estudio en profundidad del euskara.

Enterado el barón de Sainte-Croix (1746–1809), amigo parisino de Humboldt, de los nuevos afanes del sabio prusiano, decidió obsequiarle con la gramática y el vocabulario de Fréret. Sainte-Croix, miembro de la Académie, era un ferviente admirador de la obra de Fréret y conocía perfectamente sus manuscritos.¹² Humboldt debió agradecer enormemente el presente de Sainte-Croix, al menos por lo que se refiere

---

también el galés Edward Lhuyd hizo uso del *Testamentu Berria* de Leizarraga para la elaboración de su diccionario manuscrito trilingüe, latín-inglés-vasco, que encabezó con el título de *Bascuena lingua sive Cantabria*.

⁶ Excepto el f. 6 (p. 227), también utilizado parcialmente en el verso (p. 228).

⁷ Vid. Zulaika (2009b: 342).

⁸ Aunque para ello se adujeran razones de índole religiosa (se le acusaba de ser jansenista), las mismas eran tan inconsistentes que no cabe duda de que fueron consideraciones políticas las que motivaron su encarcelamiento. Fréret acababa de leer en la Académie su discurso «De l'origine des Français, et de leur établissement dans la Gaule», en el que probaba el origen germánico de los francos, cuestión ésta considerada políticamente incorrecta en unos años de gravísimas tensiones entre franceses y alemanes.

⁹ En cuanto al ensayo que titulara *Recherches sur le dieu Endovellicus*, ya hemos visto que lo leyó en la Académie en mayo de 1714 (vid. sup. nota 3).

¹⁰ En el primero de sus viajes, que tuvo lugar entre agosto de 1799 y abril de 1800, sólo estuvo de paso en Vasconia, concretamente del 10 al 18 de octubre. En su segundo periplo (entre abril y junio de 1801), sin embargo, su único y exclusivo destino fueron ya las tierras vascas.

¹¹ Prueba de ello es la carta dirigida a su buen amigo Schiller en abril de 1799, que aquí reproducimos siguiendo la traducción de Gárate (1933: 8): «Un punto pequeño, pero curioso, es también Vasconia; por lo menos es el único país europeo que conserva un idioma primitivo propio, más antiguo que todos los idiomas nuevos, y que no posee analogía alguna cercana con ninguna otra lengua».

¹² De hecho, y como relata Grell (1994: 21), alrededor del año 1789, Sainte-Croix había redactado, bajo el título de «Catalogue des ouvrages de M. Fréret», un escrito en el que aparecían meticulosamente descritas todas sus obras, tanto las publicadas como las inéditas.

a la gramática vasca, de la cual llegó a hablar en términos bastante elogiosos (Humboldt 1817: 70-71). No creemos, sin embargo, que el vocabulario le fuese de gran ayuda pues, por aquel entonces, ya disponía al efecto de fuentes más fiables.

De esta singular manera llegaron los manuscritos vascos de Fréret a las manos de uno de los más grandes lingüistas y vascólogos de todos los tiempos. Sin embargo, y como veremos un poco más adelante, ahora sabemos que Bullet pudo hacer uso del *Vocabulaire Basque* antes de que Sainte-Croix, con su regalo a Humboldt, lo desgasajase definitivamente del legado manuscrito de Fréret.

2.3. La génesis de çainana como voz fantasma

Jeanne d'Albret, reina de Navarra de 1555 a 1572, se había convertido al calvinismo en 1560. Con la fe del converso, y para coadyuvar a la propagación del nuevo credo entre sus súbditos vascoparlantes, la reina encargó a Leizarraga la traducción al euskara del Nuevo Testamento. Es mucha la literatura dedicada a la indagación de la concreta edición de la Biblia o del Nuevo Testamento que pudo utilizar Leizarraga como modelo para su trabajo. Lo más probable es que se tratase de una edición calvinista francesa, y, dentro de éstas, se han hallado paralelismos evidentes tanto con *La Bible* de Olivétan de 1535, como con la versión autorizada francesa de *Le Nouveau Testament* de Ginebra del año 1563.¹³

La Anunciación es uno de los pasajes más conocidos del Nuevo Testamento, hasta el punto de que no le resultará ajeno incluso a quienes sólo asistan a los oficios religiosos con motivo de bodas y funerales (rituales que consagran situaciones dispares, aunque en ocasiones pudieran parecer, por sus consecuencias, demasiado próximas). Es en los versículos 26-38 del primer capítulo del Evangelio de S. Lucas, donde se narra el episodio en el que el arcángel Gabriel le participa a María que va a ser la madre de Jesús. Deteniéndonos concretamente en Lucas 1, 28, en el *Nouveau Testament* de 1563 al que acabamos de referirnos se dice: “Bien te soit, qui es receüe en grace”. Leizarraga (1571: 98v) parece que siguió (al menos por lo que se refiere a la segunda frase del texto) esta edición bíblica y tradujo el pasaje en cuestión de la siguiente manera: “Salutatzen aut[,] gratia eguin çainaná”.

Comentamos en su momento que Fréret, para la elaboración de su vocabulario, debió confrontar la versión protestante de Leizarraga con la Vulgata católica.¹⁴ En una edición trilingüe católica del año 1673, aparece de tal manera la frase en cuestión: “Ave gratia plena”, en latín, o “Je vos saluë, ô pleine de grace”, en francés.¹⁵ Ya hemos visto que tal *plena* (o, más concretamente, su equivalente francés, *pleine*) no aparecía en la edición francesa de 1563 y, por ende, tampoco en la versión de Leizarraga se hallaba la traducción vasca de dicho adjetivo. Pero Fréret desconocía

¹³ Nos permitimos recomendar la lectura del reciente estudio de Kintana (2007: 102-122) sobre este particular.

¹⁴ No hemos sido capaces de averiguar la edición concreta de la Biblia utilizada por Fréret.

¹⁵ Hemos recurrido a esta edición del año 1673 simplemente por la particularidad de que ofrece las versiones griega, latina y francesa del texto, pero, en realidad, cualquier otra biblia católica de la época nos habría servido, ya que en todas ellas se habla de María como *plena* o *pleine* de gracia. Curiosamente, también en la calvinista *Bible* de Olivétan (1535: 19r), como ya dijimos posible fuente en algunos pasajes de Leizarraga, se dice: «je te salue pleine de grace».

este extremo y de ahí su confusión, pues, por su posición al final de la frase, creyó que *çainaná* debía ser el correspondiente vasco de *impleta* (sinónimo del *plena* de la Vulgata), y de tal modo lo consignó en su *Vocabulaire*: “çainana, impleta” (Fréret *ca.* 1714a: 229).

La cuestión, desde el punto de vista religioso, todavía hoy sigue suscitando serias controversias teológicas entre católicos y protestantes, pues no es baladí para la fundamentación de sus respectivas argumentaciones el hecho de que María fuera o no *llena* de gracia. Nosotros dejamos aparcada en este punto la cuestión, ya que no es nuestro objetivo adentrarnos en piélagos tan profundos (amén de ajenos a nuestras competencias). Lo que ahora debe interesarnos es que fue esta divergencia entre las versiones bíblicas de ambas confesiones, la causa del nacimiento de nuestra singular voz fantasma.

3. El “Dictionnaire Celtique” de Jean-Baptiste Bullet

3.1. La obra lexicográfica de Bullet

El teólogo y lingüista Jean-Baptiste Bullet (1699–1775), fue uno de los numerosos autores europeos partidarios del vasco-celtismo. El origen de estas teorías se pierde en la noche de los tiempos, y los primeros escritores que se hicieron eco de las mismas lo hacían basándose simplemente en un apriorismo que no tenía otro fundamento que el del mito, la tradición o la leyenda. Lo que resulta más difícil es entender la acrítica postura de quien, como Bullet, tuvo ocasión de confrontar el léxico vasco con el de las distintas lenguas celtas y, aun así, persistió en sus tesis.¹⁶

Bullet compuso, entre 1754 y 1760, una obra en tres volúmenes titulada *Mémoires sur la langue celtique*. Los volúmenes II y III los dedicó a la elaboración de un *Dictionnaire Celtique* en el que fue colocando indiscriminadamente, sin otro orden que el alfabético, las entradas de las diversas lenguas celtas, incluyendo entre las mismas al euskara. Ya en el primer volumen de las *Mémoires*, avisaba Bullet (1754: I, 27) de sus intenciones con respecto al vasco:

N’ayant jamais été mêlé avec aucune autre Nation, il a conservé sa Langue primitive, qui est un Dialecte de la Celtique. Le parallèle que je ferai dans mon Dictionnaire du Basque avec le Breton & le Gallois, montrera d’une manière sensible, que le premier de ces idiomes est, de même que les deux autres, un Dialecte de la Langue Gauloise.

Fueron diversos los autores que, dentro del ámbito de la vascológia, y ya desde hace tiempo, nos ofrecieron alguna noticia acerca del trabajo de Bullet. Hablamos, por ejemplo, de las obras de Humboldt (1821: 103-104 y 149), Francisque-Michel (1847: lxxi-lxxii y 1857: 10, nota), Unamuno ([1884] 1974: 32) o Vinson (1891: I, 195 y 1898: II, 689). Pero más allá de éstas que podríamos calificar de anecdóticas referencias, creemos que solamente Aquesolo (1967) se acercó con un mínimo de detalle al estudio del elemento vasco de la obra de Bullet.

¹⁶ Algo parecido podría decirse de Edward Lhuyd (*vid.* Zulaika 2009a: 305), cuya *Archaeologia Britannica* (1707) debió ejercer cierta ascendencia en la postura acerca del vasco de Bullet. Más notoria, por expresa, es la influencia de Bruzen de la Martinière (1730: t. II, vol. III, 440) y su conocida anécdota, reproducida por Bullet (1754: I, 19), del bretón, el galés y el vasco que podían entenderse perfectamente entre ellos hablando cada uno su respectiva lengua.

3.2. El *Vocabulaire Basque* de Fréret, una de las fuentes manuscritas de Bullet

En el volumen II de las *Mémoires sur la langue celtique*, Bullet expone el catálogo de las obras, tanto impresas como manuscritas,¹⁷ que ha utilizado para cada una de las lenguas que integran su *Dictionnaire Celtique*. En cuanto al euskara, éstas son las fuentes de que se sirvió Bullet (1759: II, Préface):

Vocabulaire Basque, formé sur le Nouveau Testament de Jean de Leycarague, dédié à la Reine de Navarre Jeanne d'Albret. *Manuscrit*.

Vocabulaire Basque, Irlandois, Écossois, du dialecte Gallois de l'Isle de Mona, & de la Langue de la Province de Cornouaille en Angleterre. *Manuscrit*.

Trésor des trois Langues François, Espagnole & Basque, imprimé à Bayonne chez Paul Fauvet.

Dictionnaire Castillan, Basque & Latin par le Pere de Larramendi, en deux volumes in folio, imprimé à Saint Sébastien l'an 1745.

Notice de l'une & l'autre Biscaye par Oihenart.

Las tres obras impresas que aparecen en el listado de Bullet son perfectamente identificables y de sobra conocidas por cualquier persona mínimamente versada en la historiografía de la lengua vasca.¹⁸ No podemos decir lo mismo, sin embargo, con respecto de los dos vocabularios manuscritos. Ya afirmó en su día Aquesolo (1967: 145) que había “que destacar esas dos fuentes manuscritas, hoy a mi parecer totalmente desconocidas: el vocabulario formado a base de Lizarraga, y el Vocabulario Vasco-Irlandés-Escocés-Galés”.¹⁹

Por nuestra parte, seguimos desconociendo tanto el origen como el posterior paradero del vocabulario manuscrito vasco-irlandés-escocés-manés-córnico del que habla Bullet. Pudiera hallarse en la órbita de los trabajos del autor galés Edward Lhuyd, pero esta posibilidad no deja de ser una mera conjetura.²⁰ Sí podemos, en cambio, asegurar que la otra fuente manuscrita de Bullet, el que denomina *Vocabulaire Basque, formé sur le Nouveau Testament de Jean de Leycarague*, no es sino el *Vocabulaire Basque tiré de la traduction du Nouveau Testament par Leizarraga*, de Nicolas Fréret.

Aparte de la notoria similitud en la denominación de ambos manuscritos,²¹ hay pruebas que nos permiten aseverar la identidad entre los mismos. Sabemos, por un lado, que Bullet pudo tener acceso al vocabulario de Fréret. Ya comentamos la cir-

¹⁷ Además, Bullet (1759: II, Préface) dice que también «on ajoûte ceux que l'on a appris de vive voix en conversant avec des Irlandois, des Écossois, des Bretons & des Basques». No pensamos que, al menos por lo que al euskara se refiere, sea demasiado creíble la información de Bullet.

¹⁸ De las tres, el *Diccionario Trilingüe* de Larramendi fue, cuantitativamente hablando, la principal fuente vasca manejada por Bullet.

¹⁹ Aquesolo (1967: 147) vuelve a incidir, pocas páginas después, en su desconocimiento de tales vocabularios: «ha manejado también otras fuentes manuscritas hoy ignoradas o perdidas».

²⁰ Sólo Labourt, en una obra de difícil calificación titulada *Recherches sur l'origine des ladrerries, ma-ladrerries et léproseries*, menciona en dos ocasiones, literalmente, dicho vocabulario, pareciendo adoptarlo como fuente: «*Vocabulaire basque, irlandais, écossois, du dialecte gallois de l'île de Mona, et du langage de la province de Cornouaille en Angleterre, aux mots Grian, Grien et Grion*» (Labourt 1854: 284, notas 1 y 3). En cualquier caso no nos parecen fiables estas citas, pues da la impresión de que Labourt, para no reiterar en demasía sus repetidas alusiones directas a las *Mémoires* de Bullet, intenta diversificar su catálogo de referencias mencionando también algunas de las fuentes que utilizó Bullet para su *Dictionnaire Celtique*.

²¹ En realidad, fue éste el indicio que nos puso sobre la pista de la presente investigación.

cunstancia de que los manuscritos del historiador parisino quedaron depositados tras su muerte en 1749 en la Académie, y Bullet era miembro, en calidad de asociado o académico correspondiente, de dicha institución. Él mismo lo reseña así en las portadas de los volúmenes II y III (justamente los correspondientes al *Dictionnaire Celtique*) de sus *Mémoires*: “Associé de l’Académie Royale des Inscriptions & Belles-Lettres”. Además, su relación con el por entonces *Secrétaire perpétuel* de la Académie, Charles Le Beau, parece que debió ser buena a juzgar por los elogiosos términos en los que éste se refiere al *Dictionnaire Celtique* en carta dirigida a Bullet.²²

Pero, con independencia de estos que no son sino meros indicios, la prueba de la proposición que en este apartado planteamos reside en la presencia en el diccionario de Bullet de un buen número de vocablos que, en cuanto que no aparecen en las obras de sus otras fuentes vascas (Voltoire, Larramendi y Oihenart) y sí en el vocabulario de Fréret, no pueden sino provenir del mismo. Cuando, además, comprobamos que Bullet reproduce en su obra tanto simples erratas como graves errores de interpretación de Fréret, creemos que la cuestión no puede dejar lugar a dudas.²³

En el siguiente apartado hablaremos de çainana y de algún otro *interpretamentum* erróneo de Fréret transcrito por Bullet. En cuanto a las meras erratas, éstas son tantas que sería prolijo detallarlas. Nos limitaremos, de tal manera, a reflejar aquí unas pocas a modo de muestra:

Pasaje bíblico	Leizarraga 1571	Fréret ca. 1714a	Bullet 1759-1760
Marcos 11, 20	EYHARTUA (f. 84r)	EYARTUA (<i>arida</i>) (p. 227)	EYARTUA (<i>brûle, desséché</i>) (II, 561)
Lucas 17, 6	MARÇUCER (f. 140r)	MARCUCE (<i>morus</i>) (p. 233)	MARCUCE (<i>mûrier</i>) (III, p. 141)
Apocalipsis 9, 7	BEGUITHARTEAC (f. 440v)	BEGUITHARREAC (<i>facies</i>) (p. 243)	BEGUITHARREA (<i>face, visage</i>) (II, p. 148)
Apocalipsis 12, 9	ÇAHAR (f. 444v)	SAHAR (<i>antiquus</i>) (p. 245)	SAHAR (<i>ancien</i>) (III, p. 330)

3.3. Çainana y otros errores de interpretación de Fréret reproducidos por Bullet

Es evidente que la inclusión por Bullet (1759: II, 249) de la palabra vasca çainana asignándole el significado de *rempli* (lleno), obedece a que su fuente fue en este

²² Bullet reprodujo el contenido de esta epístola de Le Beau al comienzo del vol. III (1760) de las *Mémoires*. Así rezaba la misiva: «Monsieur, L’Académie a reçu avec reconnaissance votre grand Dictionnaire Celtique, et Elle m’a chargé de vous en remercier. Ce bel Ouvrage est le fruit d’une érudition immense: Ce sera désormais l’oracle auquel nous aurons recours pour l’explication des mots Celtiques, sur lesquels il survient souvent des disputes. Acceptez, Monsieur, nous complimens sur le succès de votre travail, et soyez persuadé du respectueux attachement avec lequel je suis en particulier, Votre très-humble et très-obéissant serviteur, Le Beau».

²³ Bien es cierto que, como ya dijimos, no conocemos el contenido del que Bullet denomina en su capítulo de fuentes «Vocabulaire Basque, Irlandois, Écossois, du dialecte Gallois de l’Isle de Mona, & de la Langue de la Province de Cornouaille en Angleterre». Pero, aunque la fuente de la parte vasca de este vocabulario manuscrito hubiese sido también el *Testamentu Berria*, no cabe pensar que el anónimo autor de dicho vocabulario hubiese incurrido exactamente en los mismos errores que Fréret.

punto el vocabulario de Fréret. Las otras fuentes vascas de Bullet estuvieron más acertadas, como es lógico dada su mayor competencia. Así, Larramendi (1745: II, 48) había escrito *betea* y *betatua* como correspondientes de *lleno* (*plenus e impletus* fueron las acepciones latinas recogidas por Larramendi), mientras que Voltaire (ca. 1620: 112) sólo recogió en su obra el infinitivo *remplir*, al cual asignó *bethetzea* como equivalente vasco.²⁴

Pero no fue *çainana* el único error de Fréret del que se haría eco Bullet. Aunque hemos hallado casi una decena de ellos, aquí hablaremos, a título meramente ilustrativo, de dos de los mismos: *baileçaque* y *bateta*. El primero lo recogió Fréret (ca. 1714a: 227) al interpretar la traducción de Leizarraga (1571: 77v) al euskara de Marcos 9, 3: “halaca non bolaçalec lurraren ganean ecin hain churi eguin baileçaque”. Fréret consideró erróneamente que *fullo* (batanero) era el correspondiente de *baileçaque*, cuando en realidad lo era de *bolaçalec*. Y Bullet (1759: II, 117), en su diccionario celta, asignó también a *bailezaque* el significado de *foulon* (batanero, en francés).²⁵

El segundo *interpretamentum* erróneo de Fréret lo hallamos al traducir éste un *batetaco* de Leizarraga como *fornax* (horno). En realidad, Fréret (ca. 1714a: 243), que en ocasiones intenta en su vocabulario encontrar la raíz o lexema de las palabras vascas, suprime lo que él cree que es el morfema del genitivo locativo, *-co*, y dice: “bateta, fornax”. Leizarraga (1571: 440v) había escrito en Apocalipsis 9, 2: “labe handi batetaco kea beçala”, por lo que, en realidad, sería *labe* el correspondiente de *fornax*. Como en el supuesto anterior, Bullet (1759: II, 140) recoge el error de Fréret asignándole a *bateta* el significado de *fournaise* (horno).

4. El Vocabulario vasco-francés de Bonaparte

4.1. El manuscrito

Entre los manuscritos del insigne vascólogo Louis-Lucien Bonaparte (1813–1891), se hallaban diversos repertorios lexicográficos, y entre los mismos uno sin título ni indicación de autor que alguien, en atención a su contenido, bautizó como *Vocabulario vasco-francés*.

La primera referencia a este vocabulario la encontramos en una carta remitida en abril de 1904 por Azkue (Irigoyen 1957: 281-282) al embajador de España en Londres, en la que al hablar de la “colección de manuscritos vascos” del príncipe Bonaparte,²⁶ decía:

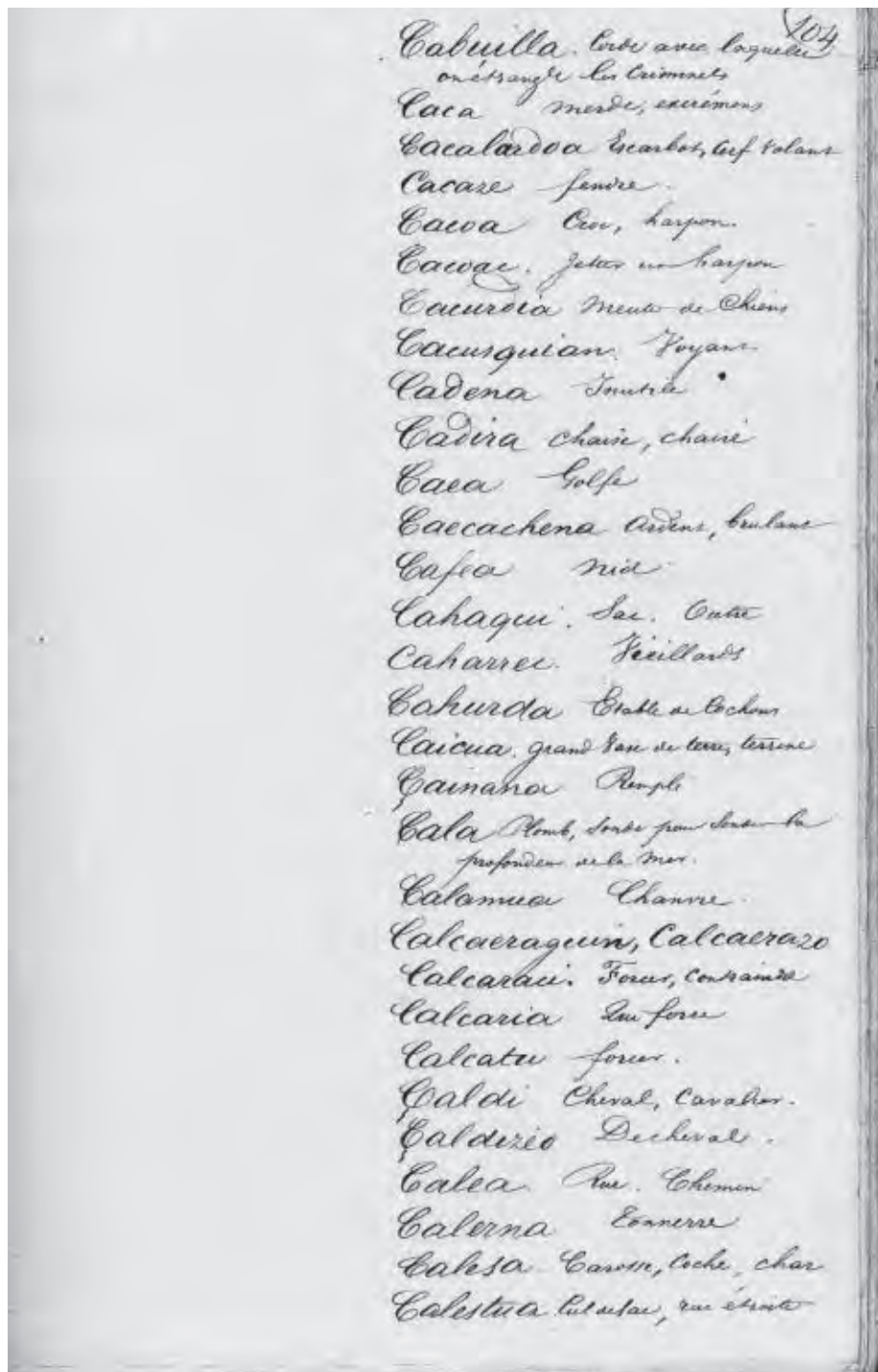
Los más valiosos documentos son á mi modo de ver los siguientes: [...] 4º. Cuatro vocabularios, uno de ellos debe ser copia del Diccionario de Novia de Salcedo; otro copia del Diccionario inédito de Silvain Pouvreau.

²⁴ En la *Notitia* de Oihenart no aparece esta palabra.

²⁵ En Larramendi (1745: I, 133), otra de las fuentes de Bullet, se dice, ya correctamente: «Batanero, *batanaria*, *bollazaina*. Lat. Fullonius». Ni en Voltaire ni en Oihenart hemos encontrado correspondiente vasco alguno para el vocablo *batanero*.

²⁶ Azkue se hallaba por aquel entonces en Londres revisando los manuscritos vascos de Bonaparte antes de proceder a la publicación de su *Diccionario Vasco-Español-Francés* (1905-1906). Advertido de la importancia de los mismos, Azkue escribió su carta al embajador (el vascófilo duque de Mandas) para que hiciera las gestiones oportunas ante la diputación guipuzcoana a fin de que esta institución los adquiriese.

Suponemos que, aunque equivocadamente, Azkue se refería con este último diccionario al *Vocabulario vasco-francés*, pues era el único de entre los vocabularios manuscritos de Bonaparte que coincidía en su disposición, vasco-francés, con el de Pouvreau. Tras la noticia de Azkue, volvemos a ver nombrado el léxico por González Echegaray (1984: 107) en su catalogación de los manuscritos bonapartianos depositados en bibliotecas y otras instituciones vascas. Poco después, Etxebarria (1990: 69-74) llevaría a cabo el primer análisis serio del vocabulario en cuestión, siendo el propio Etxebarria el responsable de su edición en 1994.

El manuscrito, que consta de 414 folios escritos a una sola cara, se encuentra depositado en el Archivo Real y General de Navarra. Aunque sea difícil saber con precisión la fecha en la que el vocabulario fue puesto por escrito, el historiador Peio J. Monteano, Técnico Superior del citado Archivo, nos comunicó que él se inclina a pensar que debe datar de la segunda mitad del siglo XIX. Para ello se basa en la presencia de la marca de agua del fabricante *Lacroix-Frères* (empresa papelería que ejerció su actividad entre 1833 y 1885) que puede apreciarse en el f. 355, así como en determinadas características del soporte físico (entre otras el hecho de que se trate de papel continuo, de color y satinado).

4.2. El *Dictionnaire Celtique* de Bullet como única fuente del vocabulario de Bonaparte

El hallazgo de la voz fantasma *çainana* también en este vocabulario manuscrito de la segunda mitad del s. XIX, nos causó no poca perplejidad. Era evidente que su fuente tenía que haber sido bien Fréret, bien Bullet, únicos autores que habían hecho uso de tal término. Tras examinar con atención el *Dictionnaire Celtique* de Bullet, llegamos a la sorprendente conclusión de que dicha obra no había sido sólo la fuente del manido *çainana*, sino de todo el *Vocabulario vasco-francés*. O, dicho de otro modo, el corolario evidente tras la confrontación de la obra de Bullet con el manuscrito bonapartiano, es que éste no es sino una mera recopilación de todas las palabras vascas del diccionario de Bullet.

Para comprobar lo palmario de la afirmación anterior, creemos que puede bastar con la reproducción de dos de los folios del vocabulario bonapartiano²⁷ y su comparación con todos los términos vascos que, comprendidos en el mismo intervalo alfabético, habían aparecido en la obra de Bullet:

Vocabulario vasco-francés Anónimo: f. 1	<i>Dictionnaire Celtique</i> Bullet 1759: II, pp. 1-5
<i>A</i>	<i>A</i>
<i>A</i> . Article. ²⁹ le, la <i>ABA, ABOA, AUBA</i> . Bouche, Visage. L'a ³⁰ final chez les Basques est l'article	<i>A</i> , article, le, la. Ba[isque]. <i>ABA, ABOA, AUBA</i> , bouche, visage. Ba. [...] L'a final chez les Basques est l'article.

²⁷ Hemos elegido el f. 1 y el f. 104, este último por ser aquel donde aparece *çainana*.

²⁸ Etxebarria (1994: 18), editor del *Vocabulario vasco-francés*, omitió la palabra *article*. Bullet (1759: II, Préface) ya había observado en el prefacio a este segundo volumen de su obra que: «Les Basques mettent l'article à la fin du mot. *A* ou *Ac* est l'article singulier, *Ac* le pluriel; ainsi pour connoître ce qui constitue proprement un terme dans cette Langue, il faut le dépouiller de ces articles postposés».

²⁹ Etxebarria (1994: 18) leyó *le* en vez de *l'a*.

Vocabulario vasco-francés Anónimo: f. 1	<i>Dictionnaire Celtique</i> Bulet 1759: II, pp. 1-5
<p><i>ABALIA</i>.³¹ Melodie <i>ABALLA</i>. Fronde <i>ABANINOA</i>. Cravate, tour de col <i>ABANTAIL</i>. Au dessus <i>ABARCA</i>. Espèce de chaussure. Ce mot est employé dans les anciennes chartes d'Espagne <i>ABARCATU</i>. J'embrasse <i>ABAROTSA</i>. Bruit fatigant³² <i>ABARRA</i>. Chêne verd <i>ABAZUZA</i>.³³ Grêle, météore <i>ABEA, HABEA</i>. Colonne, appui <i>ABECHALQUIA</i>. Chapiteau <i>ABEGORA</i>. Instance, instigation <i>ABENDUA</i>. Arrivée <i>ABENDUA</i>. Décembre</p> <p><i>ABERATSA</i>. Riche. Opulent <i>ABER</i>. Les mêmes qu' <i>ABEREA</i>. Bête. Animal. troupeau, Bétail. Agreste. féroce <i>ABERIA</i>. Frais. Dépense <i>ABETOA</i>. Sapin <i>ABIA</i>. Logement. Caverne, cage</p>	<p><i>ABALIA</i>, mélodie. Ba. <i>ABALLA</i>, fronde. Ba. <i>ABANINOA</i>, cravate, tour de col. Ba. <i>ABANTAIL</i>, au-dessus. Ba. <i>ABARCA</i>, espèce de chaussure. Ba. Ce mot est employé dans les anciennes chartes d'Espagne. <i>ABARCATU</i>, j'embrasse. Ba. <i>ABAROTSA</i>, bruit fatigant. Ba. <i>ABARRA</i>, chêne verd. Ba. <i>ABAZUZA</i>, grele, météore. Ba. <i>ABEA, HABEA</i>, colomne, appui. Ba. <i>ABECHALQUIA</i>, chapiteau. Ba. Voyez <i>Abea</i>. <i>ABEGORA</i>, instance, instigation. Ba. <i>ABENDUA</i>, arrivée. Ba. <i>ABENDUA</i>, décembre. Ba. <i>ABER</i>, le même qu'<i>Aberea</i>. Voyez ce mot. <i>ABERATSA</i>, riche, opulent. Ba. Voyez <i>Aber</i>.</p> <p><i>ABEREA</i>, bête, animal, troupeau, bétail, agreste, féroce. Ba. <i>ABERIA</i>, frais, dépense. Ba. Voyez <i>Aberatsa</i>. <i>ABETOA</i>, sapin. Ba. <i>ABIA</i>, logement, caverne, cage. Ba.</p>

Vocabulario vasco-francés Anónimo: f. 104	"Dictionnaire Celtique" Bulet 1759: II, pp. 242-253
<p><i>CABUILLA</i>. Corde avec laquelle on étrangle les criminels <i>CACA</i>. Merde, excréments <i>CACALARDOA</i>. Escarbot, cerf volant <i>CACAZE</i>. Fendre <i>CACOA</i>. Croc, harpon <i>CACOAC</i>. Jeter un harpon <i>CACURDIA</i>. Meute de chiens <i>CACUSQUIAN</i>. Voyant <i>CADENA</i>. Inutile <i>CADIRA</i>. Chaise, chaire <i>CAEA</i>. Golfe <i>CAECACHENA</i>. Ardent, brûlant <i>CAFEA</i>. Nid <i>CAHAQUI</i>. Sac, Outre <i>CAHARREC</i>. Vieillards</p>	<p><i>CABUILLA</i>, corde avec laquelle on étrangle les criminels. Ba[sque]. <i>CACA</i>, merde, excréments. Ba. <i>CACALARDOA</i>, escarbot, cerf-volant. Ba. <i>CACAZE</i>, fendre. Ba. <i>CACOA</i>, croc, harpon. Ba. <i>CACOAC</i>, jeter un harpon. Ba. <i>CACURDIA</i>, meute de chiens. Ba. <i>ÇACUSQUIAN</i>, voyant. Ba. <i>CADENA</i>, inutile. Ba. <i>CADIRA</i>, chaise, chaire. Ba. <i>CAEA</i>, golfe. Ba. <i>CAECACHENA</i>, ardent, brûlant. Ba. <i>CAFA</i>, nid. Ba. <i>CAHAQUI</i>, sac, outre. Ba. <i>ÇAHARREC</i>, vieillards. Ba.</p>

³⁰ Etxebarría (1994: 18) leyó *abalai*.

³¹ Etxebarría (1994: 18) leyó *fatigant*.

³² Etxebarría (1994: 18) leyó *abarura*.

Vocabulario vasco-francés Anónimo: f. 104	"Dictionnaire Céltique" Bullet 1759: II, pp. 242-253
<p><i>CAHURDA</i>. Etable de cochons <i>CAICUA</i>. Grand vase de terre, terrine <i>ÇAINANA</i>. Rempli <i>CALA</i>. Plomb, sonde pour sonder la profondeur de la mer <i>CALAMUA</i>. Chanvre <i>CALCAERAGUIN, CALCAERAZO, CALCARACI</i>. Forcer, contraindre³⁴ <i>CALCARIA</i>. Qui force <i>CALCATU</i>. Forcer <i>ÇALDI</i>. Cheval, cavalier <i>ÇALDIZEO</i>.³⁵ De cheval <i>CALEA</i>. Rue, Chemin <i>CALERNA</i>. Tonnerre <i>CALESA</i>. Carrosse, coche, char <i>CALESTUA</i>. Cul de sac, rue étroite</p>	<p><i>CAHURDA</i>, étable de cochons. Ba. <i>CAICUA</i>, grand vase de terre, terrine. Ba. <i>ÇAINANA</i>, rempli. Ba. <i>CALA</i>, plomb, sonde pour sonder la profondeur de la mer. Ba. <i>CALAMUA</i>, chanvre. Ba. <i>CALCAERAGUIN, CALCAERAZO, CALCARACI</i>, forcer, contraindre. Ba. <i>CALCARIA</i>, qui force. Ba. <i>CALCATU</i>, forcer. Ba. <i>ÇALDI</i>, cheval, cavalier. Ba. <i>ÇALDIZEO</i>, de cheval. Ba. <i>CALEA</i>, rue, chemin. Ba. <i>CALERNA</i>, tonnerre. Ba. <i>CALESA</i>, carrosse, coche, char, &c. Ba. <i>CALESTUA</i>, cul-de-sac, rue étroite. Ba.</p>

4.3. La edición del *Vocabulario vasco-francés* por Etxebarria

Etxebarria publicó en 1994 el *Vocabulario vasco-francés*, sin advertir su absoluta identidad con el contenido vasco del diccionario celta de Bullet. De ahí su lógico estupor ante el variopinto contenido del vocabulario, y por ello, en el estudio introductorio a su edición, Etxebarria (1994: 13-18) hizo notar, entre otras cuestiones, las diferentes grafías de que hizo uso el autor para representar un mismo fonema vasco; la importante presencia de términos provenientes del diccionario de Larramendi mezclados con vocablos labortanos y bajonavarros; las numerosas erratas presentes en el texto, etc. Pero, con todo, lo cierto es que, como no podía ser de otra manera, Etxebarria (1994: 48) también transcribió nuestro fantasmagórico *çainana*.

5. Conclusión

A pesar del celo que Fréret ponía en toda aquella tarea que emprendía, era inevitable, sobre todo a la vista del método utilizado para la elaboración de su vocabulario vasco, que cometiese errores en su trabajo. Por ello es perfectamente entendible el nacimiento de *çainana* como *ghost word*. Como igualmente comprensible es que Bullet, absoluto desconocedor del euskara, confiase en sus fuentes vascas y, por ende, reprodujese en su diccionario celta tal voz fantasma.

Aún desconocemos quién y por qué decidió compilar todos los vocablos vascos de la obra de Bullet, e ignoramos cómo llegó tal vocabulario manuscrito a manos de Bonaparte. Parece difícil creer que fuese un trabajo hecho por encargo del príncipe,

³³ Etxebarria (1994: 48) dividió en dos entradas diferentes lo que para Bullet, y con él su anónimo copista, era una sola. Así, creyó que *calcaerazo* era el correspondiente francés de *calcaeraguin*, mientras que *forcer* y *contraindre* lo eran de *calcaraci*.

³⁴ Etxebarria (1994: 48) leyó *çaldiceo*.

puesto que éste, cuando en 1847 publicó su primera obra de carácter lingüístico (el *Specimen lexic comparativi omnium linguarum europaearum*), ya tenía a su disposición tanto el *Diccionario Trilingüe* de Larramendi como el vocabulario vasco que Humboldt (1817: 15-34) incluyó en su *Berichtigungen und Zusätze*. Pocos años después, tras su primer viaje a Euskal Herria en 1856, Bonaparte ya estaba en vías de convertirse en uno de los más eminentes dialectólogos vascos de todos los tiempos.³⁵ No acaba de entenderse, en definitiva, qué interés podía tener para Bonaparte un vocabulario tan deficiente, mezcla indiscriminada de términos vascos de diversos siglos y dialectos. Tal vez, como le ocurriese a Etxebarria, llegase a su poder sin que alcanzara a percatarse de su auténtica naturaleza de *codex descriptus*.

No hay que descartar tal posibilidad, porque ya dijo el profesor Lakarra (2001: 603) que “a pesar de constituir un corpus escaso y fácilmente abarcable [...], la lexicografía vasca antigua es insuficientemente conocida”. Nosotros creemos que, desafortunadamente, la afirmación de Lakarra tiene aún plena vigencia. No conocemos autor alguno que haya abordado, ni siquiera tangencialmente, el estudio del *Vocabulaire Basque* de Fréret. Y en cuanto al elemento vasco del diccionario de Bullet, poco o nada se ha escrito tras el estudio que Aquesolo realizara en el año 1967. Por ello, las posibles carencias de trabajos como el de Etxebarria al editar el vocabulario bonapartiano, debieran, en realidad, ser entendidas como las carencias de la vascología en su conjunto. De tal manera, no podemos sino concluir con una cita del Evangelio de S. Juan (8, 7) que, en palabras de Leizarraga (1571: 177r), suena así: “çuetaric bekatu gabe denac, lehenic horren contra harria aurdigui beça”.

Bibliografía

- Abbott, Th. K., 1906, «On an early Latin-English-Basque dictionary», *Hermathena* 14: 32, 55-105.
- [Anónimo] (trad.), 1563, *Le Nouveau Testament, c'est à dire, la nouvelle alliance de nostre Seigneur Iesus Christ*, Geneve: I. Bonne-Foy.
- [Anónimo] (trad.), 1673, *Le Nouveau Testament de nostre Seigneur Iesus Christ, traduit en François avec le Grec, & le Latin de la Vulgate*, Mons: G. Migeot.
- [Anónimo], [*Vocabulario Vasco-Francés*], [ca. 1860], Ms. del Archivo Real y General de Navarra, Fondo Bonaparte, carpeta 8 (Caja 33, 123). Editado en Etxebarria 1994, 18-140.
- Aquesolo, L., 1967, «Un Diccionario vasco inserto en *Mémoires de la langue celtique*, de Bullet (1755-1760)», *BAP* 23: 2, 141-147.
- Azkue, R. M., 1905-1906, *Diccionario Vasco-Español-Francés* (2 vols.), Bilbao / Paris: P. Geuthner [etc.].
- , 1925, «Curiosos documentos copiados en la Biblioteca Imperial de Berlín, de los manuscritos de Guillermo Humboldt», *Euskera* 6, 60-66.
- Baldinger, K., 1974, «Les gaffes des lexicographes», en E. de Bustos (ed.), *Studia hispanica in honorem R. Lapesa* (3 vols.), Madrid: Gredos, vol. II, 81-87.

³⁵ Tengamos presente que, en 1857, Bonaparte ya había publicado tanto la *Parabola de Seminatore ex Evangelio Matthaei*, como el *Prodomus Evangelii Matthaei octupli*, obras ambas en las que ya distinguía entre seis dialectos vascos (con el paso del tiempo iría perfeccionando esta primera división dialectal).

- Bonaparte, L.-L., 1847, *Specimen lexici comparativi omnium linguarum europaeorum*, Florentiae: [s.n.].
- , 1857, *Parabola de Seminatore ex Evangelio Matthaei*, in *LXXII europaeas linguas ac dialectos versa*, Londini: [s.n.].
- , 1857, *Prodomus Evangelii Matthaei Octupli, seu Oratio Dominica, hispanice, gallice et omnibus vasconicae linguae dialectis reddita*, Londini: [s.n.].
- Bruzen de la Martinière, A., 1726-1739, *Le Grand Dictionnaire géographique et critique* (9 ts. en 10 vols.), La Haye: P. Gosse [etc.].
- Bullet, J.-B., 1754-1760, *Mémoires sur la langue celtique* (3 vols.), Besançon: C. J. Daclin.
- Delort, J., 1829, *Histoire de la détention des philosophes et des gens de lettres à la Bastille et à Vincennes* (3 vols.), Paris: F. Didot.
- Dodgson, E. S., 1912, *The baskish verb: a parsing synopsis of the 788 forms of the verb in St. Lukes gospel, from Leizarragas New Testament of the year 1571*, London: H. Frowde.
- Etxebarria, J. M., 1990, «XVIII eta XIX gizaldietako sei hiztegi argitaragaberen berri», en P. Urkizu (ed.), *Patxi Altunari Omenaldia*, Donostia: Deustuko Unibertsitatea, 63-83.
- , 1994, «Vocabulario Vasco-Francés izeneko XIX mendeko hiztegia», *Oihenart* 12, 9-140.
- Francisque-Michel, X. (ed.), 1847, *Proverbes basques recueillis par Arnauld Oihenart, suivis des poésies basques du même auteur*, Bordeaux: P. Faye.
- , 1857, *Le Pays basque: sa population, sa langue, ses moeurs, sa littérature et sa musique*, Paris: F. Didot.
- Fréret, N., [ca. 1714a], *Vocabulaire Basque tiré de la traduction du Nouveau Testament par Leizarraga*, Ms. inédito de la Biblioteka Jagiellońska, Coll. ling. fol. 73, 217-245.
- , [ca. 1714b], *Essay d'une grammaire de la Langue Basque*. Editado en Hurch 2002, 81-110.
- , [1714a], *Recherches sur le dieu Endovellicus, et sur quelques autres antiquités ibériques*. Editado parcialmente en Septchènes 1796, vol. XVIII, 285-298.
- , [1714b], *De l'origine des Français, et de leur établissement dans la Gaule*. Editado en Septchènes 1796, vol. V, 155-367 y vol. VI, 1-227.
- , [1744], *Vues générales sur l'origine et le mélange des anciennes Nations, et sur la maniere d'en étudier l'Histoire*. Editado en Septchènes 1796, vol. I, 215-266.
- Gárate, J., 1933, *G. de Humboldt: Estudio de sus trabajos sobre Vasconia*, Bilbao: Imprenta Provincial.
- Gómez, R., 1997, «Euskalaritzaren historia eta historiografia: ikerketa-arloaren egoeraz», *ASJU* 31: 2, 363-391.
- , 2007, *XIX. mendeko euskal gramatikagintzari buruzko ikerketak*, [Bilbo]: Servicio editorial de la Universidad del País Vasco.
- , 2008, «Euskal gramatikagintza zaharraren historia laburra: XVII-XVIII. mendeak», *Anejos de ASJU* 51, 329-349.
- González Echegaray, C., 1984, «Catálogo de los manuscritos reunidos por el príncipe Luis-Luciano Bonaparte que se hallan en el País Vasco», *Euskera* 29: 1, 23-184.
- Grell, Ch., 1994, «Étude chronologique des recherches historiques de N. Fréret», en C. Grell et al. (eds.), *Nicolas Fréret, légende et vérité*, Oxford: Voltaire Foundation, 21-48.
- Humboldt, W. von, 1817, *Berichtigungen und Zusätze zum ersten Abschnitte des zweyten Bandes des Mithridates über die Cantabrische oder Baskische Sprache*, Berlin: Vossischen.
- , 1821, *Prüfung der Untersuchungen über die Urbewohner Hispaniens vermittelt der Vaskischen Sprache*, Berlin: F. Dümmler.

- Hurch, B., 2002, *Die baskischen Materialien aus dem Nachlass Wilhelm von Humboldts*, Paderborn: F. Schöningh.
- , 2003, «El programa de recopilación vascológica de Wilhelm von Humboldt», *RIEV* 48: 1, 73-90.
- Irigoyen, A. (ed.), 1957, «Del epistolario de Azkue», *Euskera* 2, 261-393.
- Kintana, X., 2007, «Gure Testamentu Berriaren aurretiko zaharrak», en Leizarraga 2007, vol. II, 49-132.
- Labourt, L. A., 1854, *Recherches sur l'origine des ladreries, maladreries et léproseries*, Paris: Guillaumin.
- Lakarra, J. A., 1992, «Larramendirekin aurreko hiztegi-intzaren historia: aztergai eta go-goeta», en J. A. Lakarra (ed.), *Manuel Larramendi hirugarren mendeurrena 1690-1990*, Andoain: Andoaingo Udala [etc.], 279-312.
- , 1997, «Hizkuntz eskuliburuen tradizioa Euskal Herrian: I. *L'interprète*. Gramatika eta Hiztegia», *ASJU* 31: 1, 1-66.
- , 2001, «Práctica lexicográfica y teoría lingüística en el País Vasco (siglos XVII-XVIII)», en M. A. Maquieira et al. (eds.), *Actas del II Congreso Internacional de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística*, Madrid: Arco Libros, 603-621.
- Larramendi, M. de, 1745, *Diccionario trilingüe del Castellano, Bascuence y Latin* (2 vols.), San Sebastián: B. Riesgo.
- Leizarraga, I. (trad.), 1571, *Jesus Christ Gure Jaunaren Testamentu Berria*, Rochellan: P. Hautin. Ed. facsímil en 2 vols. (el segundo con estudios de Xabier Kintana et al.) en [Iruñea]: Caja de Ahorros de Navarra, 2007.
- Lhuyd, E., [ca. 1703], *Bascuence Lingua sive Cantabria [Dictionarium Latinum-Anglicum-Cantabricum]*, Ms. del Trinity College of Dublin, 1320. Editado parcialmente en Abbott 1906, 59-105.
- , 1707, *Archaeologia Britannica, giving some account of the Languages, Histories and Customs of the Original Inhabitants of Great Britain*, Oxford: Theater.
- Mueller-Vollmer, Kurt, 1993, *Wilhelm von Humboldts Sprachwissenschaft: Ein kommentiertes Verzeichnis des sprachwissenschaftlichen Nachlasses*, Paderborn: F. Schöningh.
- Oihenart, A., 1638, *Notitia utriusque Vasconiae tum Ibericae tum Aquitanicae*, Parisiis: S. Cramoisy. Segunda edición, ampliada, 1656, Parisiis: S. et G. Cramoisy.
- Olivétan, P.-R. (trad.), 1535, *La Bible, qui est toute la Sainte escripture, en laquelle sont contenus le Vieil Testament & le Nouveau*, Neufchastel: P. de Wingle.
- Oroz, F. J., 1981, «Lucubración sobre un glosario vasco-latino: El *Parergon* de Vulcanius (1597)», en H. Geckeler (ed.), *Logos semantikos: Studia linguistica in honorem Eugenio Coseriu* (5 vols.), Madrid: Gredos, vol. I, 339-357.
- Pouvreau, S. [ca. 1665], *Dictionnaire Basque-François[-Espagnol-Latin]*, Ms. inédito de la Bibliothèque nationale de France, Fonds Basque et Celtique, BNP 7 y 8.
- Reinesius, Th., 1637, *De Deo Endovellico*, Altenburgi: O. Michaellem.
- Septchènes, L. de (ed.), 1796, *Oeuvres complètes de Fréret* (20 vols.), Paris: Dandré.
- Unamuno, M. de [1884], *Crítica del problema sobre el origen y prehistoria de la raza vasca*. Tesis doctoral editada en *La raza vasca y el vascuence*, Madrid: Espasa-Calpe, 1974, 11-52.
- Urgell, B., 1997, «Estudios en torno a la historia de la lexicografía vasca», *ASJU* 31: 2, 643-685.
- , 2001, «Euskal hiztegien azterketaz, Odriozola-Bonaparte hiztegiaren aitzakian», *ASJU* 35: 2, 531-572.

- Vinson, J., 1891-1898, *Essay d'une bibliographie de la langue basque* (2 vols.), Paris: J. Maisonneuve.
- Voltaire, [ca. 1620], *L'Interpret ou Traduction du François, Espagnol & Basque*, Lyon: A. Rouyer.
- [Voltaire], 1642, *Tresora hirour lenguaietaqua, francesa, espagnola, eta hasquara*, Bayona: F. Bourdot.
- Vulcanius, B., 1597, *De Literis et Lingua Getarum, sive Gothorum*, Lugduni Batavorum: Officina Plantiniana.
- Zulaika, J. M., 2009a, «El euskara en la obra de Edward Lhuyd (1660-1709)», *Oihenart* 24, 291-334.
- , 2009b, «Nuevos datos sobre las obras vascas de Pierre d'Urte», *Estudios de Lingüística Universidad de Alicante* 23, 315-350.
- , 2010, «Leibniz y la lengua vasca», *FLV* 112 (en prensa).

EUSKERAZKO DOKTRINIA ANZUELAKO BERBA MODUAN (1825)*

Oxel Uribe-Etxebarria Lete
Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea

Laburpena

Lan honetan 1825eko eskuizkribu argitaragabe bat aurkezten dugu, mendebaleko euskararen barruan kokapen berezia duen Antzuolako hizkeran idatzia.

Edizio honetan, batetik hizkuntz azterketa eta hiztegia dakartzagu eta bestetik, testuaren transkripzioa beharrezko zuzenketa eta oharrekin.

Kristau-ikasbide honek eta herri bereko XVII. mendeko Amiletarenak aukera ematen digute, bi garaitan jasotzen den hizkera gaur egungoarekin alderatzeko.

Argitalpena mikrodialektologiaren ikuspuntutik interesgarria iruditzen zaigu eta mendebaleko hizkeren eraketa prozesuaz ere datu batzuk eman litzake.

Giltz hitzak: *Antzuola-dotrina-XIX. mendea-mendebaleko euskara-edizioa.*

Abstract

The aim of this paper is to present a nineteenth-century manuscript containing previously unpublished material in a particular variety of the western Basque, which was spoken in the village of Antzuola (Deba Valley).

This catechism together with the Amileta's one, written in the same village in the 17th century, enable us to compare the local dialects of two different periods with that of today.

The edition offers some remarks on the language data, a vocabulary and the transcription of the text with the corresponding corrections and additional notes. This brief analysis and the data provided by the edition may be of particular interest for the study of micro-dialect variation and language change on western Basque.

Keywords: *Antzuola-catechism-19th century-western Basque-edition.*

0. Sarrera

0.1. Testuaz

Jarraian aurkezten dugun testu hau ezin esan orain arte erabat ezezaguna zenik. Besteak beste, Lakarrak Bizkaiera Zaharreko lekukotasunekin alderatzeko erabili

---

* Lan hau Eusko Jaurlaritzaren Hezkuntza, Unibertsitate eta Ikerketa Sailaren ikertzaileak prestatzeko programako dirulaguntzari esker burutu da. Eskerrak eman nahi nizkieke Euskaltzaindiari eta Pruden Gartzinari eskuizkribuaren kopia digitala nire eskura jartzeagatik. Nire esker ona, baita ere, Joseba Lakarrari artikulua zirriborroari egindako ohar eta zuzenketengatik eta Ricardo Gómez eta Julen Manterolari zalantza batzuk argitzen laguntzeagatik.

zuen (1986: 663), Larrañagak ere Antzuolako hizkera aztertzerakoan eskuizkribu honen berri eman zigun (1998: 9) eta *OEHN* bertan ere jasotzen da; bertan *CatAnz2* laburduraren bidez aipatzen dira testu honetatik jasotako aldaerak. Hala ere, ale bakarreko dotrina honek ez du oihartzun handirik izan. Neurri batean, hori ikerlari askorentzat oraindik ezezaguna edo eskuragaitza zelako izan liteke.¹ Horregatik, espero dugu lan honen bitartez guztiengana hurbiltzea eta erabilterrazago egitea.

Eskuizkribua egileak berak sinatuta dagoen arren, haren izenaren inzialak bakarrik dakartza: *Por el Dr. P. A.Y. Dena dela*, izenburuan bertan beste bi datu interesgarri ematen zaizkigu: dotrina Antzuolako berba moduan idatzita dagoela bata, eta 1825eko data bestea. 73 orrialdek osatzen dute, 14.5 × 21.5 formatukoak: lehenengo orrialdea azala da eta azken hiru orrialdeetan *Maria Santisimen Letañia* izenburupean latinezko otoitzok jasotzen dira; tarteko orrialdeetan dator edizio honetan aztergai dugun testua. Orrialdeak zenbakitu barik daude eta, beraz, edizio honetarako zenbakitu ditugu. Oro har testua oso erraz irakurtzen da, baina orrialde batzuetako beheko eskuineko ertza urratua dagoelako testu zati batzuk galdu dira.

Testuaren edukari dagokionez, kristau ikasbidearean ohiko parteak biltzen ditu. Dena den, testuaren interes nagusia guretzat darabilen hizkuntz aldaeran datza. XIX. mendeko Antzuolako euskararen lekukotasuna da. Mendebaleko hizkeren artean kokapen berezia du berorrek, bazter batean eta erdialdeko hizkerekin mugan aurkitzen baita. Kronologiari dagokionez, Lehen Euskara Modernoa bezala ezagutzen dugun garaikoa da. Garai hartan errotu ziren Literatur Gipuzkera eta Bizkaiera eta, ondorioz, Hego Euskal Herriko euskarazko produkzioa nabarmen hazi zen, baina haiengandik urrun samar geratu zen eremu honetako euskara. Literatur hizkera haien indarrak hizkera txikiak edo hizkuntz fenomeno lokalagoak lausotu dizkigu eta horiek kontuan hartzen dituzten ikerketak ere gutxiago dira gure artean. Herri-hizkeretan idatzitako testuak asko ez badira ere, apurka-apurka ari dira azaltzen eta komeni da hizkuntzaren historia eta dialektologiaren esparrutik ikerlarietako testu zaharroi arretaz erreparatzea. Euskalki historikoen sorrera eta eboluzioa ezagutzeko aurrerapauso izango direla sinetsita gaude.

0.2. Gure edizioaz

Edizio honetarako Azkue Bibliotekako arduradunei esker eskuratu genuen eskuizkribuaren kopia digitala erabili dugu.

Gure edizioan oro har jatorrizko testuaren grafia mantendu dugu, ohiko aldaketa txiki batzuekin: puntuazioa eta letra larri edo xeheen erabilera egokitu egin ditugu, zenbait hitzen banaketa ere gaurkotu egin dugu —egokitzapenak hots-aldaketaren bat eragingo lukeen kasuetan izan ezik— eta laburdurak osatu egin ditugu. Bestelako aldaketa guztiak nolabait markatu ditugu edo oin oharretan azaldu.

Testu nagusian irakur daitekeena azken bertsioa edo zuzendutakoa da eta [ ] kako zuzenek ohi bezala testuko hutsuneak osatzeko guk egin ditugun eransketak adierazten dituzte. [...] kakoen barruan hiru puntuak ezarri ditugu material urratua edo irakurgaitza osatu ezin izan dugun kasuetan. Letra etzana erabili dugu eskuizkribuan azpimarratuta datozen pasarteetarako eta letra lodiz eman ditugu izenburu itxurakoak.

¹ Eskuizkribua Azkue Bibliotekan zaintzen da: [Antzuolako dotrina] [ABA-HIS, KEH-13, 16]. Artikulu honen amaieran, erakuskari gisa, eskuizkribuaren orrialde batzuen argazkiak gehitu ditugu.

Testuko orrialde banaketa markatzeko <> gezi-erako kakoen barruan ezarri ditugu zenbakiak (orri zenbakia eta r = aurrealdea, v = atzealdea).

Lehen atalean aurkezten ditugu testuaren hizkuntz-ezaugarri nagusiak. Antzuolako hizkeraren bilakaera hobeto ezagutzeko bertako beste lekukotasunekin alderatzen saiatu gara: horretarako, 1678 aldeko Amiletaren doktrinaren edizioa (Arejita 1988) eta gaur egungo Antzuolako hizkera aztertzen duten lanak (Larrañaga 1998, Zuazo 2006b) erabili ditugu.

I. Grafia eta hotsak

1. Bi grafema erabiltzen ditu /b/ hotsa adierazteko: <b> eta <v>. Maileguetan erabiltzen da batez ere <v> grafema, jatorrizko grafia mantenduz, hau da, erabilera etimologikoa da: *verba, virgina, virtute, avaricia, vicio* etab.

Euskal etorkikoen artean ere ezagunak dira tradizioz <v>z idatzi izan diren hitzak: *vici, vizitza, viotz, viztu* etab. Hala ere, badaude zalantzak eta bi eratara idatzitako hitzak ere: *vacarric/bacarric, bidar/vidar, vorondate/borondatia* etab.

Aipagarriak dira *dave* 'dute' eta *daven* 'duen' bezalako aldaerak ere, kasu horietan pentsa genezakeelako <v> grafema bokalerdia adierazteko erabili zela, baina ez dugu uste horrela denik, izan ere, gehienetan <b> erabiltzen baitu *dabe, daben, dabenak* eta horrelakoetan. Gainera, *egon*-en adizkietan <u> erabiltzen du beharbada bokalerdia irakurri beharko genukeen kasuetan: *dauala*...

2. Hegoaldeko tradizioari jarraituz, <h> erdal jatorriko hitzetan bakarrik erabiltzen da, oro har: *honratzia, humanidadien, haciendeen, heredero, hostian* etab. Tartean <ch> eta <th> digrafoak ere ageri dira: *Christo, theologalac* etab. Salbuespen bat aurkitu dugu: *han* (1v) hitza. Hala ere, *an* idazten du beste sei aldiz eta *andic* behin.

3. Nabarmentzekoa da <tz> eta <ts> grafemak gaur egun bezalaxe erabiltzen direla, salbuespenik gabe, Larramendik proposatu bezala (Lakarra 1985: 243, Urgell 1987: 359).

Kontsonante ozenen ondorengo posizioan badirudi txistukari afrikatuaren aldeko neutraltzea gertatzen dela: *esperantza, alcantzatzia* etab. Hala ere, ez dira gutxi posizio horretan <s>/<z> grafiak ageri dituzten hitzak ere: *Anzuela, enzutia, esperanzia, quenzeco, pensatzia* etab. Biak bereizteko baliabideak dituela kontuan izanda, pentsa genezake egoera desberdinetan daudela hitzok.

Erdaratiko maileguetan frikariaren grafia agertzen da nagusiki: *templanza, enceratzen, reverencia, pensamentu, consolatzia, alcanzaucó* etab. Salbuespen bakarrak *esperantza* eta *alcantzatzia* dira.

Aditizienetan <tz> da nagusi (*jantzitzia, aguintzen, itantzen, quentzeia*), baina *quenzeco* eta *ezconzeco* ere badira.

4. Testuak ez du txistukari apikari eta lepokariaren arteko neutraltzerik erakusten. Oposaketa mantentzen da, beraz, grafikoki behintzat.

Frikari lepokaria, /s/, <c> nahiz <z> grafemen bidez adierazten da *e* edo *i* bokalen aurreko posizioan eta <z> grafemaz beste posizio guztietan: *guztiac* (1v), *cergatic* (1v), *izenian* (2r), *obraz* (3r), *viciac* (3r)...

Afrikatueta jatorrizko /ts/ apikaria zenbait hitzetan sabaikaritu egin dela ikus daiteke: *echaietatic* (2r), *jachi* (3r), *eracuchi* (3v), *dechut* 'dizut' (8v), *dechudan* (8v), *uchetic* (14r), *euchan* 'zion' (15r), *ichusi* (32v). Gaur egun Soraluzen eta Bergarako Osintxu auzoan jasotzen da ahoskera hori (Zuazo 2006b: 63), baina Antzuolako

lan, mendebaleko joera orokorrarekin bat, lepokariaren aldeko neutraltzea gertatu da (salbu *atxo* ‘atso’ hitzean) (Larrañaga 1998: 43). Hala ere, testuan bertan, <ts> ageri da beste hitz batzuetan: *etsay* (1v, 11v), *etsayac* (9r), *etsayetatic* (10v), *lotsaz* (32r, 32v). Beraz, badirudi oraindik bi hotsen arteko oposaketa mantentzen zela edo ez zirela guztiz neutraldu eta antzinako oposaketa horren arrastoak omen daude gaur egun oraindik Lizarraga auzoan (Larrañaga 1998: 43).

/j/ bokalerdiak eragindako sabaikaritze automatikorik ez dago, nahiz eta bizkaierazko beste hizkeretan erregularra izan den: *nayzen* (8v), *gaitzic* (24v), *noyz* (28v)... Gainera, *eliza* (3r) eta *deritzo* (14v) aldaerak ditugu, txistukariari eta bokalismoari erreparatzen badiegu, bietan erdi-ekialdeko aldaerekin bat egiten dutelako (vs. mend. *elixa*, *deretxo*). Dirudenez, txistukariaren palatalizaziorik ez da inoiz izan Antzuolan, eta beraz, arkaismoa gorde da. Amiletaren dotrinan ere *eliza*, *noiz*, *naiz* eta *bacoziz*, *gaiz* aldaerak daude eta gaur egun oraindik sabaikari gabeko formak dira nagusi Bergara, Antzuola eta Oñati aldean. Alboko Leintz eta Aramaio ibarretan, berriz, aldaera bustiak entzuten dira.

5. Kontsonante ozenei dagokienez, *i* bokalak eragindako sabaikariak bazituen Antzuolako hizkerak: *ill*, *billatuco*, *virgiña*, *ciquiñen*, etab. Dena dela, beti ez ditu <ll> eta <ñ> grafiak erabiltzen eta beraz, zaila da palatalizazioa testuinguru guztietan eta sistematikoki betetzen zen edo ez erabakitzea.

Badakigu bokal aurreko ingurunea dela asimilazio bustidura jazotzeko oparoena (Oñederra 1990: 52). Hain zuzen ere, testu honetan silaba bukaerako posizioan —kontsonante aurrean edo hitz azkenean—, <il>, <in> eta <yn> grafiak dira ohikoenak: *guinducen* (1v), *eguín* (2r), *zurequin* (2v), *iltia* (4r), *ilteco* (6v), *humildadia* (9r), *usain* (9v), *ceyn* (13v, 14v, 19r, 20r etab.), *il* (17r), *ilten* (17v), etab.; baina, *ill* (17v) eta *ceyñ* (24r, 24v) ere badaude.

Bokal aurrean, albokariari dagokionez <il> idazten du batzuetan: *ila* (3r), *ilac* (3r), *ilen* (5v), *deila* (20r), etab., baina <ill> dago *deilla*, *billatuco* hitzetan eta <ll> soila *libratzallia*, *faborezizalliac* hitzetan. Sudurkarietan ez da erregulartasunik ikusten: <in>, <iñ>, <yn>, <yñ> eta <ñ> soila darabiltza; azken hirurak /Vjn/ testuinguruan bakarrik. Hona adibide batzuk: *Erreñua* (2r), *tentacinuan* (2v), *Virgiña* (3v), *premina* (7r), *ocasiño* (8v), *fna* (13v), *Erreynua* (20r), etab.

6. Hiatoetatako bilakaerak

- a) Mendebaleko hizkera modernoetan ezagunak dira hiatoek izan dituzten bilakaera desberdinak, Bonapartek bereziki nabarmendu zituenak (Hualde & Gaminde 1997). Hizkera batzuetan *o* eta *e* bokalak itxi egiten dira bokal ireki baten aurrean, disimilazioz, eta doktrina honetan dagoeneko erabat betetzen da bilakaera: *devocinua* (1v), *gaiztuetatic* (1v), *Jaungoicua* (2r), *poderiuen* (3r), *fedecuac* (4v), *osua* (6r), *daguana* (7r)... eta *curutzia* (1v), *bularrian* (1v), *libratziagatic* (1v), *beriala* (2r), *semiaren* (2r), *guria* (2r), *batyatu* (10r)... Amiletaren doktrinan, berriz, ez zegoen oraindik honen arrastorik.
- b) Mendebal zabaleko bereizgarria da *-a + a > -ea* (> *-ia*, *-ie*) egitea: Bizkaian, Araban, Nafarroako Burundan, Gipuzkoako Deba ibarrean, Goierri eta Urolaldeko hizkera batzuetan betetzen da. Testu zaharrenetatik hasita lekukotzen da bilakaera hau gainera. Doktrina honetan *-ia* ageri da, aurreko puntuan azaldu dugun bilakaeraren ondorioz: *doctrinia* (1v), *sarrerria* (1v), *aitiaren* (2r), *eriotzia* (5v)... eta *doyazen* (17r), *doyan* (30r)...

Arau horren ondorioz *-e > -a* egin da hitz batzuetan eta hemen zalantzak daude: *altaraco* (35r) baina *altareco* (16v, 29v) eta *altareqüen* (29v) adibidez. Arauaren salbuespenak dira inesibo singularra eta absolutibo plurala. Kasu bi horietan bokal geminatua gordetzen zen Amiletaren doktrinan (*obraak, santaan, prophetaak...*), baina bokal bakarra ageri da 1825eko doktrina honetan: *promesac* (3v), *Gaizuman* (6r), *santac* (6v), *flaquezac* (7r), *obrac* (8v), *animac* (17r), *acaberan* (18v)...

II. Morfologia

1. Izenordainak

1.1. Pertsona izenordainak

		arruntak	indartuak
1.	sg	<i>ni, nic, niri, nigatic</i>	
	pl	<i>gu, guc, guri, gurekin, gugatic, gugandic, gugana/guregana</i>	
2.	sg	<i>zu, zuc, zuri, zurekin, zugana, zuretzat</i>	
3.	sg	<i>aura, arec, aetan</i>	<i>bera, berac, beragan</i>
	pl	<i>arec, aekin, aetan</i>	<i>erac, erequin</i>

Deigarria da testuan ez dela 1. eta 2. pertsoako izenordain indarturik ageri, genitibo kasuan izan ezik:

		arruntak	indartuak
1.	sg	<i>nere</i>	
	pl	<i>gure</i>	<i>gere/geure</i>
2.	sg	<i>zure</i>	
3	sg	<i>aren</i>	<i>bere</i>
	pl	<i>aren</i>	<i>eren</i>

Lehenengo pertsona singularrean *nere* da testuko forma bakarra. Erdialdeko bilakaera izan zen *neure > nere, eure > ere* etab. baina Antzuolan gaur egun *nere* forma arrunt bezala eta *neure* forma indartu bezala erabiltzen dira. Izenordain arruntaren *ene* forma zaharra inguruko beste testu batzuetan lekukotzen da oraindik XIX. mendean: Umerez oñatiarraren eskuizkribuetan² eta Gatzagako doktrinan (1862)³ ere bai.

Pluralean berriz hiru forma daude: *gure, gere* eta *geure*. Forma “indartuak” bihurtari gisa erabiltzen dira gehienetan, salbuespenen batekin, baina alderantzizko salbuespenak gehiago dira, hau da, sarriago erabiltzen da *gure* forma arrunta bihurtaria-

² Umerezen berri Elortza (1996) lanean.

³ Ikus Uribe-Etxebarria (prestatzen)

ren ordez: *barcatu deigula Jaungoicu[a]c GURE becatuac* (21r), *Salbadu guinducen GURE becatuetatic* (1v). Bestalde, *Jaungoico gure Jauna* izen sintagman beti forma arrunta darabil.

Bigarren pertsonan ere *zure* forma bakarrik agertzen da: *itzuli eguizu guregana ZURE begui misericordioso orrec* (3v), *ZURE curutze santuequin redimidu cinduan mundua* (11v)

Hirugarren pertsonan ere bi forma bereizten dira: *aren* da forma arrunta singular nahiz pluralerako eta *bereleren* posesibo bihurkariak edo indartuak dira.

2. Determinatzaileak

2.1. Erakusleak

		abs	erg	dat	gen	leku-kasuak	beste
1. grad	sg	<i>au</i>	<i>onek</i>		<i>onen</i>	<i>onetan, onetatik</i>	
	pl	<i>onek</i>		<i>onei</i>	<i>onen</i>		<i>onekin</i>
2. grad	sg	<i>ori</i>				<i>orretan</i>	
	pl	<i>orrek</i>			<i>orren</i>	<i>orretan</i>	
3. grad	sg	<i>aura</i>	<i>arek</i>		<i>aren</i>	<i>a(r)etan</i>	
	pl	<i>arek</i>			<i>aren</i>	<i>aetan</i>	

Erakusleak erro berekoak dira singular nahiz pluralerako (*on-*, *or-*, *ar-*) eta hirugarren graduko erakusleetan ‘-r- + herskari’ kontsonante multzoa saihestu egiten da: *arek*, *aretan*, etab.⁴ Bi ezaugarri horiek ohikoak dira mendebalean.

Hirugarren graduko erakuslearen absolutiboko forma aldendu egiten da mendebaleko ohiko formatik: *aura* (vs. *a*). Gaur egun ere *aura* forma erabiltzen da, baina Amiletaren doktrinan *ura* zegoen.

Hirugarren graduko erakusle indartua (*ber-*) ere erabiltzen da: *Da Jaungoicua BERA, Aita, Semia, eta Espiritu Santua* (13v), *Uniduric Divinidadiequin BERAREQUIN* (17v), *izan cituen gorputzequin eta animequin EREQUIN* (18v).

2.2. Artikuluak

2.2.1. Mugagabea

Alde batetik, ohikoa da izena mugagabean agertzea *juramentu egin, bekatu egin, damu izan, egarri izan...* bezalako esapideetan: *JURAMENTU alperric ez eguitia* (4r), baina *Ceyñec eguiten dau JURAMENTUA alperric?* (23v).

Bestetik, *Seme* eta *Espiritu Santu* izenak mugagabean ageri dira behin subjektu funtzioan, izen bereziak izango balira bezala: *Irugarrena sinistia SEME Jaungoicua*

⁴ Galdetzaileetan berriz mantendu egiten da -rC- kontsonante multzoa: *certara, certaraco, cergatic, norgandic...*

dala. Laugarrena sinistia ESPIRITU SANTU Jaungoicua dala (5r), baina aurrerago *SEMIA Jaungoicua da?*, *ESPIRITU SANTUA Jaungoicua da?* (13v).

Aita eta *ama* izenak ere normalean mugagabeen erabiltzen dira, Jainkoari edo Ama Birjinari erreferentzia egiten diotenean ere. Hala ere, birritan ageri da *Aitia- ren* (2r, 11r). Amiletarenean, berriz, *aitea* eta *amea* aurkitzen ditugu (Arejita 1988: 111).

2.2.2. *Gradu hurbilekoak*

Gradu hurbileko artikulurik bada, zaila izaten da horiek erakusleetatik bereiztea. Singularrean, autoreak beti bereiz idazten ditu eta guk erakusle irakurketa eman diegu, zalantzazko adibideren bat badagoen arren. Kasu hauetan adibidez, *fedea* eta *izen* hitzek aurretik erreferentzia dutenez, *ori* eta *au* erakusle anaforikoak direla uste dugu:

- (1) *I. Christaua bazara? E. Bay, Jaungoicuen graziaz.*
—*Christauaren ICEN ORI norgandic izan dozu?* (10r)
- (2) *Ceyñec compondu eban Credua? E. Apostoluac.*
—*Certaraco?* —*Guri Fede Santuco gauzac eracusteco.*
—*Eta zuc certaraco esaten dozu?* —*Christauac dogun FEDE AU confesatzeco.* (12v)

Pluralean *-ok*, gradu hurbileko artikulua erabiltzen da: *gu becatariOC* (5v, 35r); *gu becatariOgatic* (2v); *zure deyez gade Evaren ume desterraduOC* (3v); *Eguin daigula Jaungoicuen borondatia lurrian gadenOC* (20v).

2.2.3. *bat artikulua indefinitua*

	mugagabea	plurala
abs	<i>bat</i>	<i>batzuek</i>
erg	<i>batec</i>	
dat	<i>bati</i>	
gen	<i>baten</i>	
soz	<i>batekin</i>	
ines	<i>batian</i>	
abl	<i>batetic</i>	

Bizkaieratik aldentzen diren formak dira inesibo singularreko *batian* (B *baten*) eta absolutibo pluraleko *batzuek* (B *batzuk*).

3. Deklinabide kasuak

3.1. Datibo singularrean *-ari* eta pluralean *-ai* dira ohiko atzizkiak, baina kasu batzuetan *-ai* marka erabiltzen da singularrean ere. Hiru adibide daude: *animiay* (28r), *batay* (31r), *bestiay* (31r).

-ai singularraren adibideak ageri dira jada Arabako lehenengo testuetan, baina berrikuntza hori ez zen hedatuko. Amiletaren testuan esaterako oraindik *-ari* singularra eta *-ai* plurala besterik ez dugu aurkitzen.

3.2. Ablatiboa eta prosekutibo kasuak ez dira morfologikoki bereizten eta *-tik* da forma bakarra: *becatuetatic* (1v), *alde escumatic* (3r), *becoquitic* (11r), *oetic* (11r), *gaitzetic* (21r), etab. Badirudi inguru honetako euskara bereziki berritzailea izan zela ezaugarri honetan, Amiletaren doktrinan jada *-tikl-etatik* direlako ablatiboko forma nagusiak. Hala ere, testu hartan bazen mugagabeko *-tarik* bat eta oraindik bizidunekin *-ganik* gordetzen zen. 1825eko doktrina honetan, berriz, *-gandik* ageri da bizidunekin: *Jaunagandic* (10r), *gugandic* (29v) etab.

Motibatiboan ere *-gatic* da testuan aurkitu dugun forma bakarra. Amiletarenean bada *-gati* amaierako adibiderik ere. Bestalde, *-k* gabeko formak, bai ablatiboan eta bai motibatiboan gaur egun oraindik bizirik omen daude Antzuola aldean (cf. Larrañaga 1998).

3.3. Bizidunen leku-kasuetan *-gan* erabiltzen da oro har absolutiboaren gainean: *Jaunagan* (2v), *Virginagandic* (3r), *norgandic* (10r), *gugana* (20r), *araguiagandic* (29r) etab. Hala ere, *guregana* (3v) ageri da behin genitiboaren gainean eraikia.

3.4. Edutezko genitiboa: singularrean *-aren* eta *-en* formak lehian ageri dira. Bi forma horiek testu berean aurkitzea ohikoa da Bizkaiera Zaharreko testuetatik hasita eta dirudienez *-r-dun* forma zaharrak Elizaren tradizioan mantendu izan ziren, bereziki testuari errespetu handiagoa zor zitzaion zatietan (cf. Castaños 1957).⁵

Testu honen bereizgarrietako bat da autoreak *-aren* atzizkia erabili ondoren, hainbat hitz zuzendu egin zituela eta *-en* formarekin utzi: *Espiritu Santuaren* > *Espiritu Santuen* (3r), *araguiaren* > *araguien* (3r), *Jaungoicuaren* > *Jaungoicuen* (14v)... Hala ere, badaude hasieratik *-en* formarekin idatzi zituen hitz batzuk: *poderiuen* (3r), *Jaungoico Aita guztiz poderosuen* (3r, 6r), *Soberbien* (9r), *Naguitasunen* (9r), *gorputzen* (9v)...; eta *-aren* daramaten arren zuzendu ez zituenak ere ugari dira: *Curutze santuaren* (2r), *Aitiaren*, *Semiaren eta Espiritu Santuaren* (2r), *Ceruaren eta lurraren* (2v), *progimuaeren* (4r)...

Pluralean *-en* da forma bakarra, baina Amiletak *-aen* edo *-een* darabil. Mugagabeen, bokalez amaitutako hitzetan *-ren* nahiz *-en* erako adibideak aurkitzen ditugu.

Genitiboaren gainean eraikitako beste atzizkietan ere bikoiztasun bera ageri da. Soziatibo singularrean, adibidez, *-arekin* nahiz *-ekin*. Badira soziatiboan ere zuzendutako hitzak: *Eriotziequin* (11v), lehen *Eriotziarequin* zegoen lekuan, etab. Destinatiboan bi adibide besterik ez daude, baina biak singularrekoak dira eta *-entzat* forma dute.

3.5. Soziatiboa egiteko bi aukera zeuden Amiletaren doktrinan: *-gaz* eta *-kin*. Testu honetan, berriz, *-kin* besterik ez dugu aurkitzen —*zurequin* (2v), *atzarequin* (10v), *odol garbiequin* (15r), *Divinidadiequin berarequin* (17v), *norequin* (22r), *obre-*

⁵ Antzuolatik hurbileko, Leintz bailarako dotrina batean *Aitien, semien, Espiritu Santuen izenian* irakurrita Dogsonek esan omen zuen «que ese pueblo cultiva la más grande herejía que se ha conocido, suponiendo en la Trinidad varios Padres, Hijos y Espiritus Santos». Ez dakigu zehazki zein den Azkuek kontaktutako pasadizo horretan aipatzen den dotrina; baina, Gatzagako dotrinaren (1862) hitzaurrean espresuki esaten du idazleak *-r-* gabeko forma horiek baztertu egingo dituela singularrerako eta luze auzalten du ahoz erabiltzen ziren genitibo formen eta idatzizkoen arteko aldea (ik. Uribe-Etxebarria, prestatzen).

quin (33r), etab.— eta gaur egun ere horixe da Antzuolako hizkeran erabiltzen den atzizki bakarra.

3.6. Destinatiboan ere bimorfismoa dago Amiletarenean: *guztioenzat* eta *zerentzat*, baina *ereendako* eta *guretako*. Gaur egun Antzuolan *-endako* da sarrien erabiltzen den atzizkia, baina 1825eko testu honetan *-tzat* baino ez da ageri: *zuretztat* (19v), *Gorputzentztat* (20v), *Animentztat* (20v).

3.7. Motibatiboan darabilen atzizkia *-gatik* da. Singularrean *-agatik* eta *-atik* aldaera fonologikoak ageri dira. Pluralean, berriz, *-akgatik* eta *-ogatik* absolutiboaren gainean, baina, *-egatik* ere bai.

	Amileta		1825		gaur egun		
	sg	pl	mugg	sg	pl	sg	pl
dat	<i>-ari</i>	<i>-ai</i>		<i>-ari/-ai</i>	<i>-ai</i>	<i>-ái</i>	<i>-ei</i>
abl	<i>-tik</i>	<i>-etatik</i>	<i>-tarik</i>	<i>-tik</i>	<i>-etatik</i>	<i>-ti(k)/-tikan</i>	<i>-(e)tati(k)</i>
bizid leku-kasu	<i>-agan</i>			<i>-agan</i>	<i>-etan?</i>		
	<i>-aganik</i>	<i>-etatik</i>		<i>-agandik</i>	<i>-etatik</i>	<i>-á(g)andi(k)</i> <i>-ána</i>	<i>-eandi(k)</i> <i>-ena</i>
gen	<i>-aren</i>	<i>-aen/-een</i>		<i>-aren/-en</i>	<i>-en</i>	<i>-án</i>	<i>-en</i>
sozi	<i>-agaz/</i>	<i>-ekin,</i>		<i>-arekin/</i>	<i>-ekin</i>	<i>-ákin</i>	<i>-ekin</i>
	<i>-arekin</i>	<i>-oekin</i>		<i>-ekin</i>			
dest		<i>-entzat,</i> <i>-endako (izenord)</i>		<i>-entzat</i>		<i>-andáko</i>	<i>-endako</i>
mot	<i>-agati(k)</i>	<i>-akgatik/</i> <i>-egatik</i>	<i>-gati</i>	<i>-a(ga)tik</i>	<i>-akgatik/</i> <i>-egatik,</i> <i>-ogatik</i>	<i>-áati(k)</i>	<i>-eati(k)</i>

4. Aditzak

4.1. Aditz jokatugabeak

4.1.1. Erromantzetik mailegatutako aditz berrien partizipioetan *-adu/-idu* atzizkiak dira nagusi, mendebalde zabalean ohikoa den bezala: *salbadu* (1v), *libradu* (2v), *concebidu* (2v), *recibidu* (5v), *pensadu* (13v)...

-gi/-ki amaierako partizipioa duten aditzetan *jagi* mendebaleko forma aurkitzen dugu, baina *euki*, literatur bizkaieraz bezala. Amiletarenean *edugi* aldaera ageri zen oraindik. Gaur egun *jaiki/jeiki*.

4.1.2. Aditzizenak egiteko *-te* eta *-tze(e)* dira Antzuolako hizkeran erabiltzen diren forma bakarrak eta horien erabilera bat dator, oro har, erdialdeko ereduarekin.

Erdialdeko eremu horretako joera, gainera, *-tze* orokortzearena izan da (Urgell 2006) eta alde batetik nahiko gordetzaila izan da Antzuolako hizkera, oraindik ozeenez amaitzen diren erroekin *-te* ageri delako (*ilten* 12v, *ecarteco* 30v, *ifinteco* 26v). Gipuzkera zaharrean eta berriagoan ere *etorte*, *ekarte*, *erorte* bezalakoak aurkitzen ditugu, baina *iltze* (Altuna 1995: 629). Bestalde, berritzailea da *-itze*, *-tutze* erako aditzizenak

ere badituelako: *asitzen* (11r), *ausitzen* (25r), *vicitzeco* (28r), *itzitzen* (32v), *jantzitzia* (7v) eta *aztutzen* (32r), *ostutzia* (4r). Amiletaren testuan *-tze* hartzen zuten txistukariz amaitutakoek ere (*sinistzen*, *sinitzen*), baina honetan *sinisten* forma erabiltzen da. Bokalez amaitutakoetan *-tze* dago oro har, baina *-gi/-ki* amaierakoetan zalantza (*jagite*, baina *eukitze*). Amiletarenean *jagitzen* zegoen.

4.1.3. Hiru aldiz darabil aditzoina autoreak, indikatiboaz kanpoko egitura perifrastikoetan: *libra gaitzatzu* (2r, 10v) eta *reyna dayala* (20v). Aitatzekoa da *libra gaitzatzu* egitura *ezan laguntzailearekin egiten duen bakarra dela, bestalde. Horien ondoan, *libradu gaitzu* (2v, 21r), *libradu gayzen* (10v, 11r), *libradu gaizala* (21r) daude adibidez.

Oso arkaikoak dira *ezan laguntzailea eta aditzoinaren erabilera, batez ere *egin*-ekin, garai honetan mendebaldean (cf. Mounole 2007). Hala ere, fosildutako esapideak izango ziren segur aski. Amiletaren doktrinan ere *Geure etsaietatik libra gaitzazu* perpausean bakarrik ageri da.

4.2. Aditz jokatuak

4.2.1. Fonetikaren atalean azaldutako bilakaera batzuk Antzuolaraino iritsi ez zirelako, *izan*-en adizki batzuek mendebalean ohikoak ez diren formak erakusten dituzte:

- a) *naiz* forma ageri da beti (inoiz ez bizkaieraz nagusi diren *nax*, *nas* bezalakorik). Gogoratu behar da Araban bi eratako formak agertzen direla txandaka.
- b) *-an* edo *-ala* atzizkiak hartzerakoan ez da disimilaziorik gertatzen: *dian*, *diala*, *garala*, *garan*, *zarana*... Amiletak ere horrelakoak erabili zituen: esan bezala bizkaiera zaharrean zabaldu erabiltzen diren *direan*, *garean* bezalako formak bilakaera fonologiko baten (disimilazio baten) ondorio dira, baina kontuan izan behar da, Antzuolako testuetan ere betetzen dela disimilazio hori bera (*-a + -a > -ea*), adibidez izen morfologian edo *joan*-en adizkietan. Beraz, hau salbuespena dela esan genezake. Gainera, Deba Ibarreko beste alderdi batzuetako testuetan badira *direan*... bezalako formak (Zuazo 2006a).

4.2.2. *Edun-en paradigma bat dator bizkaierazkoarekin. Orainaldiko formetan *-au-* erroa eta *-o-* erro monoptongatua ageri dira: *dot*, *dau*, *dogu*, *dozu*, *dabe*. Ez dago Araban bezalako erro aniztasunik (*-eu-*, *-e-*, *-u-*, *-au-* eta *-o-*). Iraganaldian eta alegiazkoan, berriz, *-eu-* erroa daukagu: *eban*, *balebe*, *neuke*.

4.2.3. *Edin laguntzailea erabiltzen da indikatiboaz kanpoko egitura iragangaitzetan. Amiletaren doktrinaren gramatika-oharretan *geindezkean* adizkia aipatzen zuen Arejitak: “bizkaierazko «geindez/geintekez» eta gipuzkerazko «gindezke»ren arteko erdibidean, eta iraganean” (Arejita 1988: 118); beste testu honetan *gindezkean* forma jaso dugu.

4.2.4. BZn eta GZn bezala asimilatutako formak daude *edin-en paradigmaman: *bidi* ‘bedi’ eta *dein* ‘dadin’.

4.2.5. *egin* laguntzailea dago indikatiboaz kanpoko egitura iragankorretan. Amiletaren doktrinan bezalaxe *libra gaitzazu* esapidean aurkitzen dugu *ezan laguntzailearekin osatutako perifrasi bakarra.

4.2.6. NOR-NORI-NORK saileko indikatibozko adizkietan *eutsi* laguntzailea erabiltzen da nagusiki mendebalean. Hala ere, Antzuolako testuetan *jaot* ‘diot’ bezalako adizki bereziak lekukotzen dira, *eutsi* erroko adizkiekin batera. Era horretako adizkiak gaur egun ere ezagunak dira Bergara eta Oñati aldean (cf. Zuazo 2006b: 82). Antzuolan bertan erabiltzen direnak Larrañagak jaso zituen (1998: 123).

Hauek dira testuetan jaso izan diren adibideak: Lazarraga (*jagot* ‘diot’ A23: 1, *jago* ‘dio’ A24: 99), Amileta (*jague* ‘die’ 3) eta batez ere aztergai dugun testuan (*jaot* ‘diot’ 8r, *jao* ‘dio’ 19r, 32v, *jagu* ‘diogu’ 27v, *jaozu* ‘diozu’ 21v, *jae* ‘die’ 24r, *jaegu* ‘diegu’ 22v). Ikusten den moduan, betiere datibo komunztadura 3. pertsonakoa denean eta orainaldian erabiltzen dira forma horiek.

Gaur egun, Antzuola eta Bergaran nagusi dira baldintza horietan (*jat* ‘diot’...), nahiz eta *eutsi* errokoak ere ez diren guztiz desagertu. Gainera, alokutiboan eta iraganaldian *eutsi* besterik ez dago. Oñatin ere erabiltzen dira (*xa(a)t* ‘diot’...), baina murriztapena handiagoa da: datiboa 3. pertsona eta singularra denean bakarrik. Umerezen testuetan ez dugu aurkitu.

Bestalde, bi aldaerak (*jaot/deutsat*, etab.) bizirik daudela kontuan izanda —inoiz hitzund berarengan ere bai—, zaila da testuetatik abiatuz garai bakoitzean maiztasun handiena zein aldaerak izan duen erabakitzea. Gainera, ahozko erabilera gorabehera idatzizko testuetan forma bat nagusi daiteke. Hain zuzen, Atxotegik ere (Umerezek bezala) *eutsi* erroko adizkiak bakarrik erabili zituen Bonaparterentzat Bergarako hizkeran idatzitako doktrinan (in Pagola et al. 1992: 795-838) eta Bonapartek Zabala-ren *El verbo regular vascongado* irakurri ondoren zalantzak izan zituen eta Etxenikeri idatzitako eskutitz batean horrela adierazi zizkion:

(...) je voudrais le prier par votre moyen de vouloir bien s’informer. aupres de D. Julian [Atxotegi], si l’assertion suivante du Padre Zabala dans l’ouvrage intitulé: *El Verbo Regular Vascongado del Dialecto Vizcaino* est exacte. Voila ce que Zabala dit à la page 57. “En las villas de Oñate, Vergara y sus alrededores tienen una conjugación muy particular para la activa de recipiente de 3ª persona de singular de los tenso perfectos columna 1ª, y en lugar de *deutsa*, *deutse*, *deutsazu*, *deutsazue*, *deutsat*, *deutsagu*, dicen *jao*, *jaoe*, *jaozu*, *jaozue*, *jaot*, *jaogu*.”

Si ce que dit le P. Zabala est exact par rapport a Vergara, comme le catechisme doit représenter le basque propre a Vergara, a l’exclusion de tout autre, il me paraît qu’il faudrait toujours substituer *jaot* etc. a *deutsat* etc. Or je trouve toujours *deutsat* dans le catechisme et jamais *jaot*. (Urquijo 1910 : 294-295)

4.2.7. Iraganaldiko 3. pertsonetan Ø- da absolutiboko argumentuari dagokion marka mendebalde zabalean eta antzina ere antzekoa zen egoera. Antzuolako testu honetan, adibidez, *eban* ‘zuen’ (3r), *eutxan* ‘zion’ (15r), *eden* ‘zeuden’ (5v), etab. ditugu. Hala ere, gaur egun *-z*- ari da nagusitzen Bergara alde horretan.

4.2.8. Pluralgileak:

- it*- pluralgile zaharra ageri da *edun-en adizkietan: *balitu* (32v), *ditu* (12r), *ditue* ‘dituzte’ (17r), *dituzu* (21v), *gaituen* ‘gaituzten’ (11v); eta *ezan-en fosil bakarrean: *gaitzatzu* (2r, 10v).
- z* pluralgilea erabiltzen da zenbait adizkietan, baina erabilera hori ez da bizkaieraz bezain hedatua eta morfemaren kokapena ez da beti adizkiaren azken posizioakoa. Esaterako, *edun-en adizkietara ez da *-z* hedatu eta horren

ordez *-it-* zaharra dago, iraganaldian izan ezik (erdialdeko hainbat hizkeratan bezala): *ginduzen* ‘gintuen’ (1v, 10r, 14v). *Egin* eta *edinek ere hartzen dute batzuetan pluralgile hau eta erroaren ostean, *-ke-* morfemaren edo pertsona marken aurretik kokatzen da: *daizten* ‘ditzaten’ (22v), *gaizen* ‘gaitzan’ (10v), *egizkuzu* (2r) / *egizguzu* (21r) ‘iezazkiguzu’, *gindezkian* (31r) vs. *zaite* ‘zaitez’ (1v) eta *gaitian* ‘gaitezen’ (22r). *Eduki* aditzean, berriz, *dauzka* (27r), *dauzkazu* (13r) ditugu (mendebaldera jotzen badugu *daukaz*, *daukazuz...* bezalakoak erabiltzen dira eta hegoaldeko hizkeretan berriz *dauka*, *daukazu...* pluralleko komunztadurarik gabeko formak).

- c) *egon* aditzarekin *-de* morfema erabiltzen da Antzuolan: *zadena* ‘zaudena’ (2r), *gade* ‘gaude’ (3v), *dade* ‘daude’ (1v), *eden* ‘zeuden’ (5v). Landucciren hiztegian agertzen den *daode* aldaera izan zen, besteak beste, Mitxelenak hizkera hura beregaina zela arrazoitzeko erabili zuen ezaugarrietako bat.
- d) Ergatibo komunztadurari dagokion pluralgilea *-e* da: *dabe* ‘dute’ (25r), *ditue* ‘dituzte’ (17r), *gaituen* ‘gaituzten’ (11v), *daien* ‘dezaten’ (22v) baina *daizten* ‘ditzaten’ (22v), *deskuenai* ‘digutenei’ (21r), *daukenak* ‘daukatenak’ (34r).
- e) Datiboaren pluralgilea *-te* da *izan* eta *eutsi* erroko adizkietan: *jate* ‘zaie’ (25r), *deustegun* ‘diegun’ (21r)... baina *-e* da *jae* ‘die’ (24r) eta *jaegu* ‘diegu’ (22v) bezalakoetan.

4.3. Aditzaren morfosintaxia

4.3.1. Objektu pluralarekiko komunztadura falta

Zenbait adizkitan absolutibo pluralari dagokion komunztadura marka falta da:

IZAN: *Lenengo irurac perteneitzen jaco Jaungoicuaeren honriari* (4r), *Humanidade Santuari perteneitzen jaconac dira onec* (5r)

EUTSI: *barcatuco deustazula nere becatuac* (8v), *barcatzen descun becatuac* (14r), *Barcatu eguizguzu guere zorrac, guc guere zordunai barcatzen deustegun leguez* (21r)

EGIN: *itzuli eguizu guregana zure begui misericordioso orrec* (3v), *barcatu deigula Jaungoicu[a]c gure becatuac* (21r)

Arabatik hedatutako ezaugarritzat jotzen da numero komunztadura galtzea. Aspaldi konturatu ziren euskalariak fenomeno honetaz eta berrikuntza honen hedadura berezia ere sarritan aipatu izan da, Arabaz gain, Debagoienean eta Goierriko hizkera batzuetan ere ageri delako. Testu zaharrenetan aurkitzen dira dagoeneko horrelako adibideak: Landucci, Barrutia, Amileta (Lakarra 1996: 189). Orain, Lazarragaren eskuizkribuan ere adibide ugari ageri dira. Goierri aldeko lehenengo lekukotasunetan ere bai (Lakarra 1996: 190). Hala ere, ezaugarri orokor hau ez da gauzatzen berdin garai eta leku guztietan: Testu honetan komunztadura falta duten adizki ia guztiak datiboazko adizkiak dira. Goierriin ere komunztadura eza datiboazko adizkietan baka-riik gertatzen da (cf. Hurtado 2001: 103, Lasa 2004).

Absolutiboko pluralgilea duten adizki horietako batzuk: *barcatu eguizcuzu guere zorrac*; *curutzian redimidu guinducen*; *dauzka*; *dauzkazu*; *gindezkian*; *daizten* ‘ditzaten’; *gaizen*.

Lazarragaren testuetan eta Leintz, Oñati aldeko lekukoetan, berriz, NOR-NORK erako adizkietan ere komunztadura falta da, baina inguru horietan ere salbuespenak daude (Uribe-Etxebarria 2010). Oro har, lau eratako egiturak sailka ditzakegu, hurrenez hurren, absolutibo pluraleko komunztadura falta izateko aukera gehien dituztenetik hasita:

1. Datibozko egiturak.
2. NOR-NORK saileko adizki trinkoak eta *egin* erroaz osatutako laguntzaileak.
3. *edun-en absolutibo 1. edo 2. pertsonako adizkiak.
4. *edun-en absolutibo 3. pertsonako adizkiak.

Aipatzekoa da, bestalde, lehenengo bi multzoetako adizkiek, izatekotan, *-z* pluralgileaz markatzen dutela komunztadura; eta, azken bi multzoetakoek, berriz, *-it-* pluralgile zaharra daramatela. Beraz, komunztaduradunak izateko aukera gehien dituzten adizkiak itxuraz arkaikoenak ere badira. Gainera, *ezan-en adizki arkaiko bat ere ageri da testuan eta hori ere pluralgileduna da.

III. Sintaxia

3.1. Hitz ordena

Erlatibozko perpausak eta genitiboko sintagmak izen ardatzaren eskuin aldean ageri dira sarritan: *Esperantza guria* (3v), *Abogada guria* (3v), *Articulo Fedecua* (4v), *Obra Misericordiazcuac* (7r), *Eliza Ama Santa Erromacuac* (13r), *becatu eguin dituan guztiaz* (30v), *mantenimentu conveni jacona* (20v), *pena becatuegatic zor dana* (33r), etab.

Ezeztapenaren partikula aditz nagusia eta laguntzailearen artean koka daiteke: *cerren gorde ez cituen* (6r).

3.2. Aditzizena adlatiboan

Bizkaierazko hizkera gehienetan aditzizena inesiboan erabiltzen da mugimenduzko aditzekin-eta. Hemen adlatiboan ageri dira: *Andic etorrigo da viciac eta ilac juzgatzera* (3r), *Cer recibitzera doyan* (30r), etab.

3.3. Mendeko perpausak

Ohikoak dira, eredu erromanikoan bezala, galdera-izenordain bat (*zeña, nun, nora...*) baliatuz eratutako mendeko perpausak. Horrelakoak dira, esate baterako, erlatibozko perpaus batzuk —*Bigarrena, CEÑA dan semia* (14v)—, konparazio perpausak —*NOLA urtetzen dabEN Euzquien arguiac Christal batetic* (15v)— edo kausazkoak: *CERREN gorde cituen aren mandamentu santuac* (6r), *CERGATIC dan espiritu purua* (14v).

Horietan ikusten denez, *-n* menderagailua erabiltzen da, eta inoiz ez ekialderago agertzen den *bait-*. Hala ere, *-n* atzizkirik gabekoak ere ageri dira: *Christau fiel guztien Congregacinua, CEÑAREN burua DA Erromaco Aita Santua* (19r).

Perpaus osagarriak, berriz, *-la* atzizkiaren bidez osatzen dira: *Irugarrena sinistia recibidu ebaLA eriotzia eta Pasinua gu becatarioc salvatziagatic* (5v). Atzizki hori bera

moduzko perpausak eratzeko ere erabiltzen da: *Eguizu bada, beriala, esaten dozuLA onela* (2r). Beste aukera batzuk ere ageri dira moduzko perpausak egiteko: *-n legez, -la mediante, -ekin konforme, -ik (bera virgina izanic)*.

Denborazko perpausetan *jateracuan* (11v) nahiz *jayotzian* (35r) bezalakoak ageritzen dira.

Kausazkoetan *-a(ga)tik* atzizkia aditzizena edo partizipioaren gainean erabil daiteke eta baita adizki jokatuaren gainean ere: *libratziagatic* (1v), *izanagatic* (31r), *gauza guztiac presente dauzcanatic* (16r).

IV. Hiztegia

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
(a)	ik. aura	
abaria	abaricien	9r
	Avaricia (2)	9r, 28v
abogada	abogada	3v
(Abran)	Abranen (3) (ik. seno)	17r (2), 17v
(aditu) 'ulertu'	aditzen	32r
	aitzen	10r
	aytzen (2)	17r (2)
	aytzia	24v
(admirable)	admirabiliau	13v
(adoradu)	adoratzen (3)	11v (2), 23v
	adoratzera	1v
(aek)	ik. arek	
agertu	aguertu	15r
	aguertzen (3)	6v, 11r, 26r
(agindu)	aguintzen (6)	6v, 24v (4), 27r
agrabiadu	agrabiadu	21r
	agrabiatzia	35v
ain	ayn	31r
aingeru	ayngueru	21v
	ayngueruac	22v
	ayngueruari (2)	7v, 8r
-aingeru guardako	ayngueru guardacua	22v (2)
aita 1	aita	4r
	ayta (2)	16v, 24r
	aytaric (2)	16v (2)
aita 2 'Hirutasun Santuko lehen pertsona'	Aita (8)	2r, 2v, 3r, 5r, 6r, 13v, 18v, 21v, 34v
	Aitac (2)	15v, 18v
	Aitiaren (2)	2r, 11r
	Ayta (7)	8r, 13v, 14r (2), 16v
aita santu	Aytari	15v
(aitagure)	Aita Santua (2)	19r (2)
	aita guria	19v, 20r, 27v
	aita guriac	19v, 20r
(aitu)	ik. aditu	
(akabera)	acaberan	18v

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
akordau	acordau	22r
(akostunbrau)	acostumbratzia	24r
akto	acto	<i>acto contricinocua</i> 8r, <i>acto contricinozco</i> 31v (2), <i>acto fedecua</i> 34v, <i>acto esperanzacua</i> 35r, <i>acto caridadecua</i> 35v
	actua	<i>atricinozco actua</i> 31v
akusadu	acusadu	32v
	acusau	32v
(akzidente)	accidentiac	30r
al 'ahal'	al (2)	<i>al ditequian</i> 13v, <i>al ditequiala</i> 32r
ala 1	ala (3)	2r, 16v, 20v
ala 2 'hala'	ala (3)	8v, 21v, 31r
alabadu	alabadu	22v
alde	alde (3)	<i>alde escumatic</i> 3r, 6r, 18v
(alkantzau)	alcantatzia	3v
	alcanzauco	34r
(alper)	alperra (1)	23v
alperrik	alperric (4)	4r, 23v (2), 24r
(altare)	altaraco (1)	35r
	altareco (2)	16v, 29v
	altarian (1)	22r
	altarequien (1)	29v
ama 1	ama (2)	4r, 24r
	amaric (2)	16v (2)
Ama 2 'Ama Birjina'	ama (7)	2v, 3r, 3v, 15v, 16v, 22r, 35v
	amac (1)	35v
Ama 3 'Eliza'	(Eliza) Ama (Santa) (12)	3r, 6r, 6v (2), 12r, 12v, 13r (2), 19v, 22r, 27r, 35r
amabi	amabi	33v
-(amabigarren)	amabigarrena	34r
(amable)	amabilia	31r
amadu	amadu (2)	35v (2)
	amatzen (5)	8r, 23r, 35v (3)
	amatzia (5)	4r, 23r, 26r, 35v
	amatzian (1)	4v
(amaikagarren)	amaicagarrena	34r
amalau	amalau (2)	4v, 7r
amar	amar (3)	3v, 4v, 25r
-amargarren	amargarren (1)	25r
	amargarrena (2)	4v, 34r
amarren	amarrenac (1)	6v
amen	amen (14)	2r (2), 2v (2), 3r, 3v, 4v, 6r, 8r, 8v, 10v, 11r, 21v, 35v
(amorio)	amoriua (1)	15v
	amoriozco	15v
an	an (6)	3r, 5v, 6r, 17r, 17v, 22r
	andic (1)	3r
	han	1v

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
andi	andi (2)	30v, 32v
	andiaguac (1)	24r
	andian (1)	28r
	andiaz (1)	8r
	andiena (1)	29v
	andienetacua (1)	30v
	andienian (1)	30r
	andiequin (1)	17v
andra 1 'emakumea'	andra (1)	2v
andra 2 'emaztea'	andreric (1)	4v
anima	anima (4)	5v, 15r, 17v, 18r
	animac (3)	17r, 17v (2)
	animaco (2)	21r, 23r
	animen (4)	9r (2), 27v, 29r
	animentzat	20v
	animequin	18v
	animetan	20v
	animia (4)	17v (2), 19v, 26v
	animiay (1)	28r
	animiequin (2)	29v, 30r
(animo)	animuen	29r
(Anzuela)	Anzuelaco	1r
aña 'adina'	aña	18v
(añadidu)	añaditzen	21v
(ao)	aotic (2)	19v, 20r
	aozco	27r
	aua (2)	9v (2)
	auan (4)	1v, 2r, 10v, 11r,
apartau	apartatzeco	32r
	apartatzen	32r
	apartatzia	8v
	apartatziequin	29r
	apartau (2)	29v, 32r
apetitu	apetitu (2)	28v (2)
(apostolu)	apostoluac (2)	12v, 20r
	apostoluay (2)	7v, 8r
(aragi)	araguaia (3)	9r, 11v, 29v
	araguiagandic	29r
	araguien	3r
ardao	ardao	29v
aren	ik. aura	
	ik. arek	
arek 'haiek' <i>erak</i> .	aequin 'haiekin' (3)	15r, 26r, 28v
	aetan 'haietan' (2)	23v, 24r
	arec 'haiek' (2)	34r (2)
-(aren)	arena 'haiena'	34r
-erak <i>erak. indartua</i>	erac (5)	26r, 34r (3), 34v
-(eren)	erena	34v
	erequin	18v

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
(argi)	arguiac	15v
(arkitu)	arquitzen	32v
	aurquituco	31v
(arrasto)	arrastuac	28r
(arte) 1	artetic (3)	3r, 5v, 35r
	artian (3)	<i>andra guztien artian</i> 2v, <i>oracino guztien artian</i> 20r, <i>onen artian onena</i> 31v
(arte) 2	artian (2)	<i>vici nayzen artian</i> 8v, <i>recibidu artian</i> 31v
artikulo (fedekuak)	articulo (6)	4v, 12r, 12v, 13r (3)
	articuluen (1)	19r
	articuluena (1)	19v
artu	artu	30v
(asi)	asitzen	11r
asko	asco (1)	19v
	ascoren	28v
	ascorequin	32v
	ascotan	28v
	ascoz (2)	16v, 31v
(atribuidu)	atribuitzen	15v
(atrizino)	atricinozco	31v
	atricinua (3)	31r (2), 31v
	atricinuequin (2)	31v (2)
atz	atz	11r
	atzarequin	10v
au 'hau' <i>erak.</i>	au (8)	10r, 17v, 25r, 29r, 30v, 33r, 33v, 35r
	onec	23r
	onetan (10)	3v, 24v (4), 27v, 30r, 34v (2), 35r
	onetatic	3v
	onen	23v
-au da	au da	6r
aumentau	aumentau	27v
aura 1 'hura' <i>erak.</i>	aura (4)	16r (2), 22r, 26v
	arec 'hark'	21v
-aren	aren (6)	2v, 6r, 10r, 22r, 31r, 35v
	aretan 'hartan'	15r
	aetan 'hartan' (2)	23v, 27r
-bera <i>erak. indartua</i>	bera (2)	5v, 13v
	berac (1)	14r
	beragan (1)	23r
	berarequin (1)	17v
-bere	bere (24)	11v, 14r, 18v, 20r, 22v (2), 23r, 25v, 19r, 30r, 30v, 31r (2), 32r, 33r (3), 35v (5)
	vere (2)	19v, 29v
aurrenengo	aurrenengo	10v
(ausi)	ausitzen (2)	25r, 28v
Ave Maria	Ave Maria (5)	2v (2), 21v (2), 22r
(azeptau)	aceptatzen	33r
	acceptatzian	33r

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
(azken)	azquenian (2)	18v, 21v
(azpi)	azpian	3r
(aztu) ‘ahaztu’	aztua	32v
	aztutzen (2)	32r (2)
bada	bada (7)	2r, 3v, 10r, 14v (2), 15v, 27r
bage	bage (16)	6v, 15r, 22v, 23v (3), 24r, 30v, 31v, 32r, 32v (3), 33r (3)
bai	bai (5)	11v, 13v (2), 18v, 19r
	bay (14)	10r, 13r, 13v, 15v (2), 17r, 22v (2), 23v, 24r, 29v, 32r, 32v, 33r
(baikotz) ⁶ ‘bakoitza’	baicotzac (1)	22v
baita	baita (3)	1v, 26v, 29r
bakar	bacar (2)	2v, 5r
	bacarra	16r
bakarrik	bacarric (4)	14r, 14v, 23r, 30r
	vacarric	16v
bake	baque	28r
	baquia	33v
(bakeoso)	baqueosuac	34v
baldin	baldin (bada)	33r
balio	valio	30v
balle	valle	3v
(banidade)	vanidadiac	29r
baña	baña (12)	2v, 13v, 16v, 20r, 21r, 27r, 29v, 31v (2), 32r, 32v, 33r
baño	baño (20)	5v, 8v, 13v, 14r, 17r, 17v (2), 18v, 23r, 28v (2), 29v (2), 31v (3), 32v, 35r, 35v (2)
(bardin)	bardinac	15v
barkatu	barcatu (3)	2r, 21r (2)
	barcatuco (2)	8v, 35r
	barcatzeco (2)	26v, 27r
	barcatzen (8)	2v, 14r, 21r (2), 27r (2), 31v (2)
	barcatzia (1)	7r
barkazino	barcacino	27v
	barcacinuan	3r
(barri)	barria	33r
baru	baru (2)	6v, 30r
	baruequin	29r

⁶ Elexpuru 2004: “**bakóitza**. (a). *izena*. БАΙΚОТЗА (АНТЗ)”. OEHN “**baikotz** (V-gip)”. *IzArOñ* hiztegian ere agertzen da.

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
bat	bat (37)	11r (2), 13v (4), 14r, 15r, 16r (2), 17r (2), 17v (2), 22r (3), 25v, 26v, 27r (2), 28v (5), 29r, 29v, 30r, 30v (2), 31v, 32r (2), 32v (3)
	bata (4)	16r (3), 31v
	batay	31r
	batec (3)	27r, 32v (2)
	baten	19r
	batequin (3)	29v, 31v, 32v
	batetic	15v
	bati	32r
	batian (4)	5r, 11r, 14r, 34v
-batzuek	batzuec (2)	22v, 25v
(-kin) batian	batian	<i>Cer virtute emoten ditue Sacramentuac gra-ciequin batian? 25v</i>
batere	batere (2)	32r, 33r
batiatu	batiatzian	26r
	batyatu (2)	10r, 26v
batzuek (bautismo)	ik. bat	
	bautismocua	26r
	bautismua (2)	17v, 26v
	bautismuan (1)	26v
Bautista (bedeinkata)/bedeinkatu <i>adj.</i>	ik. Juan Bautista	
	bedeincatia	2v
	bedeincatua (2)	2v, 3v
	bedeincatuatic (1)	27v
	bedeyncatuequin	29r
bedeinkatu <i>ad.</i>	bedeincatzen	11v
	bedeyncatu	22v
	vedeincatuatic	27v
(bederatzi)	bederatzigatic	27r
-bederatzigarren	bederatzigarren	25r
	bederatzigarrena (3)	4r, 27v, 34r
begi	begui	3v
	beguiac (2)	9v (2)
beitanzino	veitancino	29r
bekatari	becatari (2)	27r, 32v
	becataria (1)	7v
	becatarioc (2)	5v, 35r
	bacatariogatic	2v
bekatu	becatu (32)	8r, 8v, 17r, 23v (2), 25r, 26r, 26v (5), 27r (4), 28r, 30v, 31r (2), 31v, 32r (4), 32v (3), 33r (2), 33v, 35v
	becatua (2)	27r, 31r
	becatuac (9)	8v, 14r, 21r, 26v, 30v (2), 31v (2), 33r
	becatuegatic	33r
	becatuen (4)	3r, 8v, 31r, 32r
	becatuetatic (2)	1v, 15r
	becaturic (4)	4r, 8v, 24v, 32r
	becatutic (2)	17r, 31v

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
(bekoki)	becoquian (4)	1v (2), 10v (2)
	becoquitic	11r
(belarri)	belarriac (2)	9v (2)
(bendizino)	bendicinuatic	27v
(benganza)	vengancien	28v
(benial)	benialac	26v
	veniala (2)	27r (2)
	venialac (2)	28v, 32r
(benignidade)	benignidadia	33v
benzidu	vencidu	11v
bera	ik. aura	
berba	berba	2r
	berbaz (2)	8r, 24v
	berbazcuac	31r
	verba (6)	1r, 10v, 11r, 19v, 21v, 22r
	verbac	29v
	verbetan	24v
bere	ik. aura	
bere 'ere'	ik. ere	
beriala	beriala (3)	2r, 27r (2)
berriz	berriz	18r
bertan	bertan	15r
beste	beste (12)	4r, 4v, 6r, 6v, 12r, 19r, 22r, 26r, 28r, 28v, 32v, 35v
	besteren (2)	4v, 24v
	besteric (1)	24r
	bestia (4)	16r (3), 31v
	bestiac (1)	28v
	bestiay	31r
	bestien	19r
(bete)	betia (2)	2v, 22r
beti	beti (6)	2v, 7v, 8r, 15v (2), 35r
	betico (1)	17r
bi	bi (4)	16r (3), 31v
	biac (2)	6v, 31v
	bien	16r
	bietaco	30r
	birequin (1)	11r
	bitan (3)	4v, 10r, 31r
-bigarren	bigarren (3)	19v, 23v, 34v
	bigarrrena (14)	1v, 4r, 5r, 5v, 6r, 7r (2), 7v, 9v, 10v, 14v, 20r, 27v, 28r
(biar) 1 'lana'	biarric (1)	
biar 2 'behar (izan)'	biar (24)	<i>biar dianac</i> 6v, 25v, <i>biar dozu</i> 11r, <i>biar ditu</i> 12r, <i>biar daben</i> 12r (7), 12v, 30v, <i>ez dau biar</i> 16r, <i>biar dan</i> 19v, 23r, 27r, <i>biar dogu</i> 22r, <i>biar jaegu</i> 22v, <i>biar dau</i> 27r (2), 30v, <i>biar dia</i> 30r, <i>biar da</i> 30v

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
bidar	bidar vidar	31r 11v
bienabenturadu	bienabenturadu bienabenturaduac (10)	22v, 20v, 34r (6), 34v (2), 35v
(bienabenturanza)	bienabenturanzac (2) bienabenturanzia	34r, 34v 34v
(bikario)	vicariua	19r
(bildur)	bildurrez	32r
(bildurtasun)	bildurtasunecua	33v
(billatu)	billatuco (2)	32v (2)
biotz	viotza viotz (3) viotzeco	21v, 8v, 34r, 35v 27r
birjiña	virginagandic (2) virginia virgiña (6) virgiñagandic virgiñarequin virgiñari (2)	3r, 15v 21v 3v, 5v, 15v (2), 22r, 35r 5v 22r 7v, 8r
birtute	virtute (6) virtuteric virtutez (4) virtutiac	9r, 9v (2), 11v, 18v, 25v 11v 3r, 5v, 22r, 35r 25v
(bisitadu)	visitatzera visitatzia	21v 7v
(biurtu)	biurtzen	18r
bizi <i>ad.</i>	vici (3) vicitzeco	8v, 14v, 35r 28r
(bizi) <i>iz.</i> 'bizitza'	vicia	23r
(bizi) <i>iz.</i>	viciac (4) viciacgatic	<i>viciac eta ilac</i> 3r, 6r, 18v, 35r <i>viciacgatic eta ilacgatic</i> 7v
bizio	vicio (2)	9r, 28v
bizirik	viciric (2)	29v, 30r
bizitza	vicitza (2) vizitza (2) vizitzia	28r, 32r 3r, 3v 8v
(biztu)	viztuc	18v
(bondade)	bondadia	35v
borondate	borondatia (3) borondatezcuac vorondate vorondatia vorondatien	2r, 20v (2) 6v 16r 9r 24v
bost	bost (5) bostac (1)	6r, 9v, 25r, 30v 6v
-(bostgarren)	bostgarrena (14)	4r, 5r, 5v, 6v, 7r (2), 7v, 9r, 21r, 24r, 27v, 30v, 33v (2)

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
(bular)	bularreco (1)	27v
	bularreraño	11r
	bularrian (4)	1v, 2r, 10v, 11r
(buru) 'nagusia'	burua	19r
	buruac	28v
-X-en burua	buruac (2)	<i>gure buruac</i> 4v, <i>guere buruac</i> 26r
damu (izan)	damu dot (2)	8v, 35v
(damutasun)	damutasuna (4)	29r, 31r (3)
(debozino)	devocinua	1v
(dei) <i>iz.</i>	deyez	3v
(deitu) <i>ad.</i>	deituac	34v
	deitzen	25r
(deklaradu)	deklarutzen (3)	19v, 23r, 25v
(deklarazino)	deklaracinua (5)	12v, 25r (2), 28r, 29r
	deklaracinuac (1)	9v
(demonio)	demoniua (3)	9r, 11v, 29v
	demoniuagandic	29r
	demoniuen	15r
denpora	dempora (2)	11v, 30v
	demporaric (1)	30v
	demporiequin (1)	30v
(desagrabiadu)	desagrabiatzia	35v
(deseadu)	deseatzia (3)	4v (2), 26v
(deseo)	deseo (6)	2r, 11r, 25r, 28v (2), 29r
	deseoz (2)	6v, 24v
(deshonestidade)	deshonestidadien	25r
desordenadu <i>izond.</i>	desordenadu (3)	28v (3)
	desordenaduac (1)	25r
(despreziadu)	despreciatzen	29r
(desterradu)	desterraduoc	3v
destierro	destierro	3v
determinazino	determinacino	32r
(diabru)	diabruen	28r
(diakono)	diaconuac	28r
(dibinidade)	divinidadia	15r
	divinidadari (2)	4v (2)
	divinidadiequin (4)	17v (2), 29v, 30r
dibino/a	divina (2)	31r, 35v
	divino	25v
	divinua (5)	15r, 16r (4)
	divinuac	26r
(diferente)	diferentiac (2)	13v, 14r
(dignidade)	dignidadian	24r
(digno)	dignuac	28r
diligenzia	diligencia	9r
(diskreto)	discretuen	25r
disposizino	disposicino	27r
	disposicinuequin	27v
(distinto)	distintuac	34v

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
(doe?)	doyac	33v
(doktore)	doctoriac	19r
doktrina	doctrina (5)	1v, 9v, 19v, 23r, 25v
	doctrinia	1r
dolore	dolore (2)	27r, 31v
	doloria (3)	30v, 31r (2)
(domeka)	domequetan	6r
(don)	donez	15r
dulze	dulce	3v
dulzura	dulzura	3v
ea	ea	3v
(edade)	edadian	24r
(edan)	edaten	7v
	erateco	29r
edo	edo (35)	6v (2), 9v, 11r (2), 12v, 13v, 14r, 14v (2), 15r, 16r, 16v, 17r (2), 18v, 21r, 21v, 22r, 22v, 23v (2), 24r, 25r, 25v, 26v (3), 28v, 29r (2), 31r (2), 32v (2)
	o	24r
edozein	edoceyn (2)	26r, 32v
egarri	egarri	7v
	egarría	34r
egia	egua	23v
	eguiazco (5)	13v, 14r (2), 34v (2)
	eguiazcua (8)	8r, 27r, 27v, 29v, 31v, 32r, 35r, 35v
	eguiazquari	4v
egin	egin (24)	2r, 8r, 10v, 11r (2), 12r (2), 14v (4), 15v (2), 20v (2), 21r, 22r, 22v, 25v, 27r, 30v, 31r, 32v, 34v
	eguiña	14v
	eguindaco (2)	26r, 26v
	eguingo (3)	32r (2), 32v
	eguinic (3)	14v, 15r, 35r
	eguiteco (7)	9v, 24r, 29r, 30r, 30v, 32r (2)
	eguiten (23)	7r, 10v, 14r (2), 19v (2), 20v, 22r, 23v (4), 24r, 25v, 29r, 31v (3), 33r (3), 34r, 35v
	eguitera	1v
	eguitia (13)	4r (2), 6v, 8v, 10v, 11r, 19v, 23v (2), 24v (3), 26v
	(lo) eguiteracuan	11v
egiteko iz. 'eginbeharra, zeregina'	eguiteco	30v
egon	egon	30v
	egoteco	28v
	egotia (3)	18v, 30r (2)
(egun)	egunian (4)	3r, 5v, 18r, 35r
	eguniango (2)	2r, 20v
egunero	egunero	22v

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
(ekarri)	ecarrico	30v
	ecarteco	30v
	ecartia	30v
(eldu) 'iritsi'	eltzen	12r
eliza	eliciari	6v
	Eliza (Ama Santa) (12)	3r, 6r, 6v (2), 12r, 12v, 13r (2), 19v, 22r, 27r, 35r
	elizaco (5)	12r, 25r (2), 28r, 30v
	elizia (3)	19r (2), 22v
	eliziatic	19r
	eliziari	19r
	elizien	28v
emen	emen	20v
(emendau) 'zuzendu'	emendatzeco	8v
emon	emon (4)	2r, 20v (3)
	emongo (2)	8v, 35v
	emoteco (5)	13v, 25v, 28r (3)
	emoten (4)	14r (2), 25v, 33r
	emotera (1)	6r
	emotia (5)	7r, 7v (3), 19v
enbidia	enbidia (2)	9r, 29r
	enbidien	9r
(encarnacino)	encarnacinoco (2)	15r, 16v
(enpleo)	empleua	31r
entendimentu	entendimentu	16r
	entendimentua	9r
	entendimentucua	33v
entero	entero (2)	15r, 32v
(enterradu)	enterratzia	7v
entraña	entraña	35r
	entrañetaco	15r
(entzun)	entzuteco	9v
	entzuten	24r
	enzutia	6r
	enzutiagatic (2)	27v (2)
(enzerradu)	encerratzen	4v
(eragotzi)	eragozten	25r
erak	ik. a(r)ek	
erakutxi	eracuchi	3v
	eracusteco (2)	12v, 19v
	eracusten (2)	13r, 24r
	eracustia	7r
	eracustiagatic	14v
(erantzun)	erantzuten (2)	9v, 19r
ere	ik. batere	
	bere (1)	32v
	ere	1v, 9r, 15v, 22v, 26v, 32v (2)
(eren)	ik. arek	

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
(eriotza)	eriotzaco	2v
	eriotzatic	17r
	eriotzia (2)	5v, 35r
	eriotzien	8v
	eriotziequin	11v
erre	erre	32v
(erregu)	erreguacgatic	35v
erregutu	erregutu (3)	2v, 3v, 8r
	erregutzeco	22v
	erregutzen	8r
	erregutzia	7v
(erreñu)	erreyñua	20r
	erreyñua (2)	34r, 34v
	erreñua	2r
(erremedio)	erremediua (2)	32v (2)
	remedio (2)	23v, 33r
(erreñu)	ik. erreñu	
(erreskatadu)	errescatatzia	7v
errez	errez (2)	27r (2)
errezibidu	errecibidu	17v
	recibidu (6)	5v, 6v, 12r, 12v, 27v, 31v
	recibiduric	22r
	recibitzen	27v
	recibitzera	30r
	recividu (3)	10r, 25v, 26v
(Erroma)	Erromaco	19r
	Erromacuac (2)	13r, 35r
	Erromara (2)	32v (2)
esan	esan (9)	13v, 20r, 21v (2), 19v
	esaten (13)	2r, 11v, 12v, 15v, 17r, 18v, 19v (2), 21v (2), 22r, 25r, 34v
	esatera	24r
	esatia (4)	4r, 24v (2), 26v
	esatiagatic (2)	27v (2)
-esan nai (izan)	esan nai (dau) (4)	10r, 14v, 15r, 21v
eskatu	escatu	19v
	escatuta	20r
	escatzeco (2)	21v, 22r
	escatzen (8)	20r (2), 20v (2), 21r (3), 27v
	escatzia	19v
(eskojidu)	escogitzen	34r
eskritura	escritura	19r
(esku)	escuac (2)	9v (2)
	escuaren (2)	10v, 11r
(eskuma) <i>iz.</i>	escumaco (2)	10v, 11r
	escumacoraño	11r
(eskuma) <i>izond.</i>	(alde) escumatic (3)	3r, 6r, 18v
(eskusa)	escusaric	33r

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
(esperadu)	esperatzen	23r
	esperatzia	26r
esperanza	esperancia	9v
	esperantza	3v
	esperanza	35r
	esperanzacua	35r
	esperanzia (3)	26r (2), 34v
espezialmente	especialmente	20r
espezie	especie	30r
espiritu	espiritu (3)	13v, 14v, 22v
Espiritu Santu	Espiritu Santu	5r
	Espiritu Santua (5)	13v (2), 14r, 14v, 34v
	Espiritu Santuaren (2)	2r, 11r
	Espiritu Santuen (8)	3r, 5v, 15r, 15v, 16v, 32v (2), 35r
	Espiritu Santuagan	3r
	Espiritu Santuari	15v
	Espiritu Santuac (2)	15r, 15v
(espiritual)	espirituala (3)	8r (2), 33v
	espiritualac (3)	7r (2), 20v
	espiritualetan	19r
(esplikazino)	espliacinua (2)	29v, 30r
(estadu)	estada	31r
(estrema-unczino)	estrema-uncinua	7r
	estrema-uncinocua	27v
(eszelente)	escelentiaua	13v
eta	eta (248)	1v (3), 2r (6), 2v (6), 3r (6), 3v (3), 4r (3), 4v (4), 5v (4), 6r (4), 6v (2), 7r (2), 7v (3), 8r (8), 8v (8), 9r (2), 9v (5), 10r, 10v (2), 11r (4), 11v (4), 12r (5), 12v (2), 13r (4), 13v (6), 14r, 14v, 15r (6), 15v (4), 16r (7), 16v (5), 17r (4), 17v (4), 18r, 18v (4), 19r (2), 19v (2), 20r, 20v (3), 21r (2), 21v (4), 22r (6), 22v (4), 23r (2), 23v (3), 24r (4), 24v (6), 25r (2), 25v (2), 26r (4), 27r (2), 27v (2), 28r (5), 28v (2), 29r (4), 29v (5), 30r (4), 30v (3), 31r (5), 31v (5), 32r (2), 33r (3), 34r (2), 34v (3), 35r (10), 35v (10)
(etara) ‘atera’	etartzeco	31r
eternidade	eternidade	22v
(eterno)	eternua (3)	16v (3)
etorri	etorri (2)	21v, 35r
	etorrigo (3)	3r, 6r, 18v
etsai	echayric	29v
	echaletatic	2r
	echayen	29r
	etsay (3)	1v, 11v (2)
	etsayac (3)	9r, 11v (2)
	etsayetatic	10v

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
(etxe)	echetic	11r
euki	euqui	27r
	euquitzia (2)	18v, 24v
(euskera)	eusquerazco	1r
(euzki)	euzquien	15v
(Eva)	Evaren	3v
(examina)	examinien	32r-32v
	examinia (2)	30v (2)
ez	ez (73)	2v, 4r (6), 4v (2), 6r, 7r, 8v, 12v (2), 13r, 13v, 14r (3), 14v (3), 15v, 16r, 16v (3), 17r, 18r, 19r, 21r (2), 23v (2), 24r (2), 24v (15), 26r, 27r, 28v (2), 30r, 30v, 31v (2), 32r (8), 32v (2), 33r (3), 35v
	ezpaditu	33r
	ezpajaco	32r
	eztian 'ez diren'	25r
(ezagutu)	ezagutua	20r
	ezautzen	33r
(ezauera)	ezaueria	13v
(ezautu)	ik. ezagutu	
ezin	ecin (2)	29v, 32v
	ezin (2)	6v, 32v
(ezker)	ezquerreo	11r
ezkero	ezquero (10)	5v, 12r (3), 12v, 26v, 27v, 29v, 30r, 35r
(ezkondu)	ezconduay	28r
	ezconzeco	28r
ezpada	ezpada (4)	16v, 17r, 30v, 32r
(fabore)	faboriac	22r
(faborezizalle)	faborezizalliac	22v
falso	falso (testimonioric)	4r
	(testimonio) falsoric	24v
	falsua	32r
	falsuac	23v
falta	falta	22v
	faltaric	24v
	faltaz	32v
	faltia	29r
(fama)	famia	25r
fede	fede (4)	12v (2), 23r, 35r
	fedeco	13r
	fedecua	34v
	fedecuac (5)	4v, 12r, 13r (3)
	fedecuen	12v
	fedia (6)	9v, 10r, 12v, 26r (2), 33v
	fedian	26v
fiel	fiel (3)	1v, 18v, 19r
(figura)	figuraric	14v
	figuria	10r

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
(fin)	fina	13v
firme	firme (2)	26v, 32r
	firmia (2)	27r, 35r
firmemente	firmemente	8v
(flakeza)	flaquezac	7r
formadu	formadu (2)	15r, 19v
(fortaleza)	fortalecia	9v
	fortalezacua	33v
frutu	frutu	3v
	frutua	2v
	frutuac	33v
(fundau)	fundauric	20r
(Gabriel)	San Gabrielecc	21v
(gaiso)	gaysuac	7v
gaitz	gaitz	21v
	gaitzetic (2)	2v, 21r
	gaitzic	24v
(gaitzto)	ik. gaizto	
gaizki	gaizqui (2)	7r, 21r
	gaitztuetatic (2)	2r (2)
gaizto	gaizto	28r
	gaiztoric	24v
	gaiztuac	35r
	gaiztuay	6r
	gaiztuetan	21r
	gaiztuetatic (4)	1v, 10v, 11r (2)
	gaizuman	6r
	galdetzen	9v
	galdu (3)	23r, 31r, 35v
	gañian (5)	4r, 4v, 23r (2), 26r
(-en) gañera	gañera	<i>articuluen gañera</i> 19r
(garbi)	garbia (2)	31r, 34r
	garbiac	24v
	garbiequin	15r
	garbietan	35r
	gauza (38)	4r, 4v, 8r, 10v, 12r (2), 12v, 13r (2), 13v (2), 14r, 16r, 17r, 19r, 22v, 23r (2), 25v (2), 26r (4), 26v (3), 28v, 29r, 30r, 30v, 31r (3), 32r, 33r, 35v (2)
	gauzac	12v
	gauzagatic	27r
gauzan	30v	
gauzaric (3)	4v, 19r, 24v	
gauzataraco	27v-28r	
gauzequin	29r	
geiago	gueiago	8v (2)
	gueyago (8)	17r, 18v, 20r, 22v, 23r, 23v, 32v, 35v
	gueyaguan (1)	28v

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
geiegi	gueyegui	29r
gelditu	guelditu (3)	15v (2), 17v
	guelditzen (3)	31v, 33r-33v, 35r
gere	ik. gu	
gero	guero (2)	17v, 20v
geure	ik. gu	
(gitxi)	guichianaz	6r
gizon	guizon (16)	4v, 5r, 8r, 14v (6), 15r, 25r, 27v, 29v, 34v, 35r (2)
	guizona (7)	6v, 10r (2), 16r, 16v (3), 17v, 18v, 25v
	guizonac	22v
	guizonagatic	10r
(gizur)	guizurra	25r
	guizurric (2)	4r, 24v
	gloria (7)	6r, 14r, 18v, 20v, 26r, 31r, 35v
gloria	glorificadora (2)	5r, 14r
(glorifikadore)	gloriosuac	18r
(glorioso)	gubernadu	22v
governadu	gobiernua	16r
(gobierno)	goviernuan	24r
	golpiagatic	27v
(golpe)	gorde (3)	6r (2), 22v
gorde	gordetzeco	25r
gorputz	gorputzeco (3)	21v, 23r, 28v
	gorputza (4)	15r, 17v, 18r, 29v
	gorputzari	28r
	gorputzen (2)	9v, 14v
	gorputzentzat	20v
	gorputzequin (2)	18v, 30r
	gorpuz (1)	19r
(gose)	gosia	34r
	gosiaz	7v
(gozau)	gozatzen	22v
gozo	gozo	33v
(grabe)	grabecuac	25r
	graberen	26v
	grabia	33r
	grabian	28v
	gradudunac	28r
(gradudun)	gracia (8)	8v, 14r, 20v, 25v (2), 27v, 28r, 35v
	gracian (5)	14r, 17v, 26r, 30r, 31v
	graciaz (5)	2v, 10r, 15r, 20v, 22r
	graciequin	25v
	grazia	35v

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
gu	gu (7) guc (4) gugana (2) gugandic gugatic guri (3)	2v, 5v, 14v, 17r, 21v, 35r 2v, 14v, 21r (2) 2r, 20r 29v 3v 12v, 19v, 25v
-gure	gure (40) guregana gurequin guria (2) ik. Aita guria	1v, 2v, 4v (2), 5r, 7r, 8r, 9r (2), 9v, 10r, 10v, 11v (2), 13r, 13v, 15r (2), 19v, 20r, 20v, 21r (3), 22r (2), 22v (2), 25v, 26r, 27v (3), 29v (2), 30r, 35r, 35v (3) 3v 26r 3v (2)
-gere	guere (11) gueure (2)	2r (3), 2v (2), 10v, 20v, 21r (2), 26r, 26v 2r, 10v
(guarda)	ik. aingeru guardako	
gula	gula (2) gularen	9r, 28v 9r
(guraso)	gurasotzat gurasuac gurasuetatic	24r 24r 26v
gure	ik. gu	
(gustau)	gustatzeco	9v
gustu	gustu	28v
(guzti)	guztia (3) guztiac (17) guztian (7) guztiay (2) guztien (9) guztiena (2) guztiequin guztietan (2) guztietatic (3) guztioc guztitic (2) guztiz (8)	14r, 30v, 35r 1v, 8r, 14r, 16r, 17r, 18v (3), 22v, 30v, 32r, 32v, 33r, 35v (4) 19r, 20r (3), 22v, 27r, 32r 7v-8r, 8r 1v, 2v, 4r, 4v, 19r, 20r, 23r (2), 26r 13v, 31r 23r 11v, 30r 8v, 21v, 32r 19r 8v, 35v 2v, 3r, 5r, 6r, 7v, 14r, 15r, 15v
(hazienda)	haciendeen	25r
heredero	heredero	25v
(honra)	honriari	4r
(honradu) <i>izond.</i>	honradua	20r
(honradu) <i>ad.</i>	honratzen honratzia (2)	24r 4r, 24r
(hostia)	hostian	29v
humanidade	humanidade	4v, 5r
(humano)	humanua (4)	16r (4)

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
(humildade)	humildadeco	29r
	humildadia	9r
	humildadiequin	21v
(idolo)	idoluac	23v
ifini	ifini	30v
	ifinteco	26v
	ifinten	30v
iges	igues	29r
(ignorante)	ignorantia	19r
igo	igo (4)	3r, 5v, 18v, 35r
	igotzen	13r
ikusi	icusi (5)	12v (3), 22r, 26r
	icusteco	9v
	icusten (2)	30r (2)
(ikutu)	icutzeco	9v
il	il (3)	17r, 18v, 35r
	ila	3r
	ilac (5)	3r, 6r, 7v, 18v, 35r
	ilacgatic	7v
	ilen (3)	3r, 5v, 35r
	ilgo	31v
	ill	17v
	ilteco (3)	6v, 18r, 31v
	ilten (5)	12v, 17r, 17v (2), 26v
	iltia (2)	4r, 24v
(imajinazio)	imaginacinuac	29r
imajiña	imajiña (2)	22r (2)
	imajiñequin	22v
(indar)	indarrac	28r
infarnu	infarnu	17r
	infarnuequin	35r
	infarnua (2)	17r (2)
	infarnuac	17r
	infarnuco	31r
	infarnuetara (3)	3r, 5v, 17r
infinitamente	infinitamente	13v
(infinitu)	infinituagan	8v
	infinituagatic	35v
(injuria)	injuriac	7r
(inkisizino)	inquisicinora	32v
inportanzia	importancia	30v
instante	instante	15r
	instantetic	16v
	instantian	31v
instituidu	instituidu	25v
	instituidua	26r
(intenzino)	intencinuequin	33r

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
iñor	ino[...] ere iñor (2) iñori (1)	32v 4r, 24v 24v
ira	ira (2) iraren	9r, 28v 9r
(iraun)	irauten	14r
iru	iru (13) irurac (3) iruretan	1v, 9r (2), 9v, 10v, 13v (2), 14v, 26r, 27r, 27v, 30r, 34v 4r, 15v (2) 13v
-irugarren	irugarren (5) irugarrena (19)	3r, 5v, 18r, 23r, 35r 1v, 4r, 5r, 5v, 6v, 7r (2), 7v, 9r, 9v, 10v, 20v, 24r, 27v, 28r, 30r, 30v, 33v (2)
itandu	itandu itantzen	19r 9v
(itxitasun)	ichitasunagatic	31r
(itxon)	ichoten (2)	5v, 17r
itxusi	ichusi	32v
itzi ‘utzi’	itzi (5) itzitzeco itzitzen (3)	2v, 15r, 21r (2), 32r 33r 6v, 32v, 33r
itzuli	itzuli	3v
izan	izan (20) izanagatic (2) izanequin izango (6) izanic izate izatera (1) izatia (2)	2r, 3r, 5v, 10r, 11v, 15r, 15v (2), 16v (2), 17r, 17v, 18v, 20r (2), 21v, 24v, 26r, 27v, 31r 8r, 31r 14r 27r, 32v, 34r (2), 34v (2) 5v 25v 1v 23r, 24v
izen	icen izena (3) izenian (2)	10r 2r, 20r (2) 2r, 11r
(izentau?)	izentatzen izentatzia izentazen	28r 28v 11r
(jabe)	jabiac jabien	34r 24v
(jagi) ‘jaiki’	jaguiten	11r
(jaiegun)	jaiegunetan jayegunac (3)	6r 4r, 24r (2)
(jainko)	jaincuac jaincuen jayncuac jayncuen	11r 25r 11r 17v

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
jaio	jayo (7) jayotzen (2) jayotzian (2)	3r, 5v (3), 15v, 35r 12v, 26v 5v, 35r
jakin	jaquin (5) jaquingo (5) jaquitia	12r (4), 12v 12r (3), 12v, 19r 30r
(jakinduria)	jaquinduriacua	33v
(jan)	jateco jaten jateracuan	28v 7v 11v
(jantzi)	jantzizia	7v
jarri	jarri jarriric (3)	1v 3r, 6r, 18v
(jaso)	jasotzeco jasotzia (3)	21v 4r, 19v, 24v
jatxi	jachi (5)	3r, 5v, 17r, 17v (2)
jaun	jaun (1) jauna (48) jaunac (4) jaunagan jaunagandic jaunaren (5) jaunarequin (2) jaunari (2)	13v 2r, 2v, 5r, 8r, 8v, 10v, 11v, 12r, 12v, 13r (2), 13v (4), 14r (2), 14v (3), 15v (2), 16r (4), 17r, 18v, 19r, 20r, 22v (2), 23v, 27r, 27v, 29v, 30r (2), 30v, 32r (3), 32v (3), 33r (2), 35r 21r (2), 22v, 25v 2v 10r 4v, 15r, 29v, 30r, 35v 10v, 19v 8r, 27v
jaungoiko	jaungoico (24) jaungoicua (32) jaungoicuac (7) jaungoicuagan (2) jaungoicuagana (2) jaungoicuaren (5) jaungoicuari jaungoicuen (19)	
(jausi)	jausten (5)	2v, 21r (2), 27r (2)
(jeneral)	generala (2)	7v, 27v
Jesu Kristo	Jesu Christo (24) Jesu Christoc (10) Jesu Christogan Jesu Christoren (6) Jeu Christori	
Jesus	Jesus (10) Jesusec	
juan	juan (2) juaten	32v (2) 17v
Juan Bautista	(San) Juan Bautistari (2)	7v, 8r

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
juizio	juicio	24v
	juiciuan	25r
(juntadu)	juntatzera	18r
juramentu	juramentu (4)	4r, 23v (2), 24r
	juramentua (2)	23v (2)
justizia	justicia (2)	9v, 23v
	justiciagatic	34v
	justiciaz	25r
	justicien	34r
justu	justu	35v
	justua	13v
	justuac (2)	5v, 17v
	justuen (3)	17r (2), 17v
(juzgadu)	juzgatzen	25r
	juzgatzer (4)	3r, 6r, 18v, 35r
(kaliza)	calizan	29v
(kapazidade)	capacidadiequin	30v
(kapital)	capitalac (2)	8v, 28v
	capitalen (1)	28r
(kardinal)	cardinalac (1)	9v
karidade	caridade	20r
	caridadecua	35v
	caridadia (5)	9r, 9v, 26r (2), 33v
	caridadien (2)	28v (2)
(kastidade)	castidadia (2)	9r, 34r
(kastigau)	castigatzera	35r
	castigauac	31r
(kastu)	castuac	24v
katolika	(Eliza Ama Santa) Catolica	35r
	Catolican	3r
(kautibu)	cautibuac	7v
(kendu)	quentzeia	24v
	quentzen	25r
	quenzeco (3)	26r, 27r, 28r
klementisima	clementisima	3v
(kolore)	coloria	30r
(komulgadu)	comulgatzeco	30r
	comulgatzia	6v
	comulgatziagatic	27v
(komunio)	comuniocua	27v
	comuniua	7r
	comuniuan (2)	3r, 18v
konbeni 'komeni izan'	conveni (2)	20v, 28r
(kondenau) <i>ad.</i>	condenauco	33r
(kondenau) <i>iz.</i>	condenauen (3)	17r (3)
(kondizino)	condicinuac	30v

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
konfesadu	confesadu (3)	27r, 32v, 33r
	confesatzeco (7)	12v, 27r, 30v, 31v, 32r, 32v, 33v
	confesatzen (2)	7v, 33r
	confesatzera (1)	31v
	confesatzia (5)	6r, 8v, 32r (3)
	confesau (3)	30v, 31v (2)
konfesino	confesino (8)	7v, 27v, 30r, 30v, 32r (2), 33r (2)
	confesinoco (1)	31v
	confesinua (2)	27r, 30v
	confesinuagatic (1)	32r
konfesore	confesinuan (2)	32v, 33v
	confesore (2)	31v, 32v
	confesorec	32v
(konfianza)	confesoriac	33r
	confiancia	8v
(konfirmadu)	confianziequin	21v
	confirmatzeco	26v
(konfirmazino)	confirmacinocua	26v
	confirmacinua	7r
konforme	conforme (2)	30v (2)
(kongregazino)	congregacinoa	19r
konpondu	compondu	12v
konsagrau	consagratzeco	28r
	consagrau (3)	29v (2), 30r
(konsagrazino)	consagracinoco	29v
konseju	conseju	7r
	consejucua	33v
(konsentidu)	consentitzen	21r
(konsentimentu)	consentimentuzcuac	31r
(konsideradu)	considera[...]	30v
(konsistidu)	consistitzen (2)	33r, 34v
(konsoladu)	consoladuac	34r
	consolatzia	7r
kontinenzia	continencia	34r
kontra	contra (18)	9r (8), 11v, 23v, 24v (2), 25r, 26v, 28r, 28v (2), 30v
(kontrizino)	contricinocua	8r
	contricinozco	31v
	contricinua (4)	27r, 31r (2), 31v
	contrinuequin (2)	31v (2)
	contrizinozco	31v
kontu	contu	<i>contu emotia</i> 19v
	contu	<i>etaratzeco, onela, contu garbia bere becatu guztiena</i> 31r
konzebidu	concebidu	2v
	concebidua (2)	5v, 16v
(konzezino)	concecinoco	15r
(konzienzia)	conciencian	33r
(korporal)	corporalac (2)	7r, 7v

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
(korrejidu)	corregitzia	7r
(kredo)	credua (3)	2v, 12r, 12v
	creduan (2)	13r, 19v
	creduen (2)	12v, 19r
(kriadore)	criadoria (3)	5r, 8r, 14r
	criadoriagan	2v
	criadoriari	23v
kriadu <i>ad.</i>	criadu (3)	15r, 22v, 28r
(kriatura)	criaturacgatic	23v
kristal	christal	15v
kristau	christau (4)	1v, 18v, 19r, 22v
	christaua	10r
	christauac (4)	10r, 12r, 12v, 13r
	christauren (2)	10r (2)
	christauren	10r
(kristiana)	(Doctrina) christianaren (5)	1v, 9v, 19v, 23r, 25v
kristo	christo (3)	10r, 11v, 12v
	christoc (1)	15r
	christoren (4)	10r (3), 19r
	ik. Jesu Kristo	
(kruzifikadu)	crucificadua	3r
	crucificaduen	10r
(kuidadu)	cuidadua	30v
kulpa	culpa	8r
	culpaz (3)	8r (2), 33r
kunplidu	cumplidu	33r
	cumplitzeco	33r
	cumplitzen (2)	23r, 33r
	cumplitzia	8v
	cumplitzian	33r
kurutze	curutze (8)	1v, 2r, 10r, 10v (2), 11r, 11v, 29r
	curutzia (2)	1v, 11v
	curutziac (2)	11v (2)
	curutzian (3)	10r, 11v, 17r
lau	lau (3)	9v, 12r, 17r
-laugarren	laugarren	25v
	laugarrena (15)	4r, 5r, 5v, 6v, 7r (2), 7v, 9r, 9v, 20v, 24r, 27v, 30v, 33v (2)
(lege)	legueco (4)	3v, 12r, 23r, 25r
	leguien	26v
legez 'bezala'	leguez (18)	2v, 4v, 13r (2), 14v, 15v, 19r, 19v, 21r (2), 22v, 26r (2), 27v, 29v (2), 30r, 35v
	lez (5)	22v, 24r, 30r, 33r, 35v
leku	lecu (3)	11v, 17v, 20r
	lecu	17v
	lecura	17r

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
len	len (2)	5v, 35r
-lenago	lenago (8) lenagocuac	6v, 16v (2), 17v, 29v (2), 31v (2) 17v
-(lenen)	lenena	1v
-lenengo	lenengo (6) lenengua (17)	4r, 4v, 6v, 21v, 23r, 26v 4r, 5r (2), 6r, 6v, 7r, 7v, 8v, 9v, 10v, 20r, 27r, 28r, 30r, 30r, 30v, 33v (2)
lez	ik. legez	
(liberalidade)	liberalidadia	9r
libradu	libra (2) libradu (8) libraduco	2r, 10v 2v, 5v, 10v, 11r (2), 14v, 21r (2) 31v
(libratzalle)	libratziagatic (4) libratzallia	1v, 2r (2), 17r 14v
(linbo)	limbora limbua (3)	17r 17r (2), 17v
(lo egin)	lo eguiteracuan	11v
lomismo <i>adlag.</i> 'berdin'	lomismo (2)	22r, 30r
(longanimidade)	longanimidadia	33v
(lotsa)	lotsaz	32r, 32v
lujuria	lujuria (2) lujuriaco (2) lujurien	9r, 28v 4r, 24v 9r
(lur)	lurraren (3) lurrian (5)	2v, 17r, 34r 2r, 19r, 20v (3)
(magestade)	magestadia (2)	31r, 35v
mandamentu	mandamentu (10) mandamentua (2) mandamentuac (5) mandamentuan mandamentuen (2) mandamentuetatic mandamenturen	4v, 6r, 23r, 23v, 24v (4), 25r (2) 23r, 23v 3v, 6r, 12r, 23r, 25r 25r 25r, 28v 30v 30v
(mansedunbre)	mansedumbria	33v
(manso)	mansuac	34r
mantenimentu	mantenimentu mantenimentua	20v 27v
marabilloso	marabilloso	15v
Maria	Maria (17)	2v, 3r, 3v (2), 5v, 7v, 8r, 15r, 15v, 16v, 21v (2), 22r (3), 34v, 35v
(matrimonio)	ik. Ave Maria matrimoniocua matrimoniua	28r 7r
(medianero)	medianeruac	22v
mediante	mediante (2)	... <i>dala mediante</i> 31r, 35v
(-en) medioz	medioz	<i>eguindaco obren medioz</i> 26r
memoria	memoria (2) memoriara (3) memoriaric	9r, 16r 30v (3) 16r

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
(mende)	mendetic (2)	1v, 15r
(menosprezio)	menosprecioz	6v
merezi (izan)	mereci	<i>mereci daigun</i> 3v
(merezimentu)	merecimentuegatic (2)	8v, 35v
(mesede)	mesediac (2)	19v, 21v
meza	Meza (2)	6r, 24r
	Mezia	27v
(mienbro)	miembruac	19r
Migel	(San) Miguel (2)	7v, 8r
(ministro)	ministruc	22v
miseria	miseria	7r
miserikordia	misericordia (3)	8v, 34r, 35v
	misericordiaren	3r
	misericordiazcuac (2)	7r, 12r
	misericordiazquai	25r
	misericordiazquen	25r
miserikordioso	miserikordioso	3v
	miserikordiosuac	34r
(misterio)	misteriua	15r
	misteriuen	13r
modestia	modestia	34r
modu	modu (2)	10r, 31r
	moduan	1r
	modutan (2)	10r, 31r
mortal	mortal (4)	32r (2), 32v, 33r
	mortala (3)	26v (2), 27r
	mortalac (3)	26v, 28v (2)
	mortalen (2)	25r, 27r
	mortalian (3)	17r, 27r, 31v
(mortifikazino)	mortificacinuequin	29r
mundu	mundu	20r
	mundua (4)	9r, 11v (2), 29v
	munduac (2)	35v (2)
	munduagandic	29r
	munduco (2)	34v, 35v
	munduen	18v
(nagitasun)	naguitasuna (2)	9r, 29r
	naguitasunen	9r
nai 'nahi'	nai (5)	10r, 14r, 21v, 32v, 35v
	nay (8)	14r, 14v, 15r, 17r, 24v, 26r, 35r, 35v
	nayago (2)	23r, 35v
(narru-gorri)	narrugorrian	7v
(natural)	naturalian	30r
naturaleza	naturaleza (2)	16r (2)
(nausi)	nausiaguac	24r
negar	negar	34r
	negarrez	3v
	negarrezco	3v
nere	ik. ni	

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
(nezesarío)	necesariuac	6v
nezesidade	necesidade (3)	11r, 23v, 25r
ni	ni	7v
	nic (2)	2v, 3r
	nigatic	8r
	niri	19r
-nere	nere (11)	8r (5), 8v (4), 35v (2)
noiz	noiz (4)	11r, 18v, 25r, 28v
	noyz	28v
nola <i>gald.</i> (<i>adb.</i>)	nola (22)	10v, 11r, 12r (3), 12v, 14r (4), 14v, 15r, 15v, 16v, 17v (2), 18r, 18v, 29r (3), 31v
nola <i>mend.</i>	nola (13)	2r, 8v, 15v (2), 20v (2), 22r, 28r, 29v, 30r (3), 35r
nor	nor (2)	14v, 22r
	norequin (2)	19v, 22r
	norgandic (1)	10r
nora <i>mend.</i>	ik. nun	
nun <i>gald.</i> (<i>adb.</i>)	nun (2)	16v, 20r
	nundic (4)	11v, 14v, 15r, 30v
nun <i>mend.</i>	nun (4)	17r, 19v, 23r, 25v
-nora	nora (5)	17r, 17v (4)
O <i>interj.</i>	O (3)	O <i>Clementisima! O Piadosa! O Dulce Vir- giña Maria!</i> 3v (3)
o	ik. edo	
(obe)	obiagua	32r
	obiaua	31v
(obedezidu)	obedecitzen	24r
	obedecitzera	19r
obeto	obeto	25r
(obispo)	obispuac	28r
	obispuen	27v
(obligadu)	obligaduric (2)	1v, 19r
	obligatzen (2)	23r, 25r
(obligazino)	obligacinoric (2)	32r (2)
	obligacinua	32v
	obligacinuequin	33v
obra	obra (9)	2r, 7r, 11r (2), 12r, 15v, 25r (2), 29r
	obrac	8v
	obraz (8)	3r, 5v, 6v, 8r, 15v, 16v, 24v, 35r
	obrazcuac	31r
	obren	26r
	obrequin (2)	32v, 33r
	obretan	24v
	obria	15v
obradu	obradu (4)	12r (2), 15r, 23r
odol	odol (2)	8v, 15
	odola	30r
	odolequin	29v

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
(oe)	oetic	11r
ofendidu	ofendidu	23r
	ofendidua	8v
	ofendiutaco (3)	31r (3)
(ofensa)	ofensaco	8v
(ofizio)	oficiua	31r
(ofrezidu)	ofreciduric	10r
	ofrecitzen	8v
ogi	ogui (2)	27v, 29v
	oguiā (2)	2r, 20v
okasino	ocasino	32r
	ocasinotic	32r
	ocasiño	8v
on	on (2)	30r, 30v
	ona (6)	7r, 31r, 32r (2), 33r (2)
	onac (2)	29r, 35r
	onay (1)	6r
	onen (2)	11r, 29r
	onena (2)	20r, 31v
ondasun	ondasun	19r
	ondasunen	28v
ondo	ondo (4)	19v, 27r, 28v, 30r
onek 'hauek' <i>erak.</i>	onec (8)	4v, 5r (2), 6v, 7r, 7v, 15v, 21v
	onen 'hauen' (2)	9r, 31v
	onequin 'hauekin'	25v
	oney 'hauei'	34v
onela	onela (6)	2r, 13r, 15r, 17r, 25r, 31r
(ontasun)	ontasuna	34r
orain	orain	2v
orazino	oracino (7)	12r (2), 19v (2), 20r, 21v, 22v
	oracinuac (2)	12r, 19v
	oracinuequin (1)	29r
orden/(ordena)	orden	7r
	ordenacua	28r
(ordenadu)	ordenatzeco	28r
(ordu)	orduan	2v
orduan	orduan	18v
ori <i>erak.</i>	ori (4)	10r, 11r, 11v, 19r
	orretan (7)	20r (2), 20v (2), 21r (3)
(orijinal)	originala (2)	26r, 26v
orregatik	orregatic (3)	1v, 8r, 31v
orrek 'horiek' <i>erak.</i>	orrec (5)	3v, 11v, 13r, 19r, 26v
	orren	11v
orrela	orrela (4)	14v, 15v, 22v, 33r
orrenbeste	orrenbeste	11v
(osasun)	osasuna	28r
(oso)	osoric	30r
	osua (2)	6r, 24r
	osuequin	23r

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
(ostatu)	ostatua	7v
(ostu)	ostutzia (2)	4r, 24v
Pablo	(San) Pablo (2)	7v, 8r
padecidu	padecidu (2)	3r, 35r
	padeciduco (1)	17r
	padezitzen	34v
(pagadu)	pagatzia	6v, 33r
paraje	parage (2)	17r, 17v
	paragia	17v
parte	parte	27r
	partetic	35v
	partia (3)	19v, 23r, 25v
-parte (izan)	parte	<i>parte dauquela</i> 19r
-(-n) partetik	(dan) partetic (11)	14v, 16r (2), 16v (6), 18v (2)
-(-n) partez	(dan) partez (2)	5v, 17v
partikula	particula (1)	30r
(pasadu)	pasaduen	28r
(pasadu) <i>ad.</i>	pasatzen	17v
pasino	pasino	8v
	pasinua (2)	5v, 35r
(pater noster)	pater nosterra (2)	2r, 12r, 19v
pazienzia	paciencia (2)	9r, 33v
	pacienciequin	7r
pazkua	pazcua	6v
(pe)	(-en) pian	<i>becatu mortalen pian</i> 25r
Pedro	(San) Pedro (2)	7v, 8r
peligro	peligro	21v
	peligroren	11r
	peligruan (2)	6v, 31v
pena	pena (2)	6r, 33r
	penequin	31r
penitente	penitente	32v
penitenzia	penitencia (4)	7r, 32v, 33r, 35v
	penitenciac (3)	8v, 33r (2)
	penitenciacua	26v
	penitenciacuac	27r
	penitenciazco (2)	32v, 33r
pensadu	pensadu	13v
	pensatzia	26v
pensamentu	pensamentu (3)	1v, 10v, 21r
	pensamentuetan	24v
	pensamentuz	8r
(peregrino)	peregrinuay	7v
(perfekto)	perfectisimo	13v
	perfectua (2)	15r (2)
(perfekzino)	perfeccinua	16r
(perseberadu)	perseberatzeco	8v
(persegidu)	perseguitzen	11v
(persekuzino)	persecucinua	34v

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
persona	persona (6)	13v, 16r (2), 27r, 31v, 34v
	personac	14r
	personetatic	14v
	personia	34v
(pertenezidu)	perteneitzen (3)	4r, 4v, 5r
	pertenezitzen	4v
petizino	peticino (8)	20r (3), 20v (2), 21r (3)
piadosa	piadosa	3v
(piedade)	piadadecua	33v
(Pilatos)	ik. Ponzio Pilatos	
pobrezia	pobrezia	34r
(poderio)	poderiua	15v
	poderiuen	3r
poderoso	poderoso	5r
	poderosua (2)	13v, 14r
	poderosuagan	2v
	poderosuari	7v
	poderosuen (2)	3r, 6r
(ponpa) 'handikeria'	ponpac	29r
(Ponzio Pilatos)	Poncio Pilatosen	3r
(portadu)	portatzen	26r
	portatzia	26r
posible	posible	35v
(potenzia)	potenciatic	9r
(premiadu)	premiatzera	35r
premina	premina (2)	7r, 24r
presente	presente (2)	16r, 31r
prezioso	precioso	8v
(preziso)	precisua	27r
(primizia)	primiciatic	6v
(prinzipal)	principalenac	13r
prinzipalmente	principalmente (5)	11r, 13r, 21v, 26r, 26v
(prinzipio)	principiua	13v
(probetxu)	provehuari	4r
(projimo)	progimua	4v
	progimuac	26r
	progimuaren (2)	4r (2)
	progimuen (4)	7r, 24v, 28v, 29r
(promesa)	promesac	3v
(propio)	propieuequin	18v
(proponidu)	proponitzen (2)	8v, 35v
proposito	proposito (2)	27r, 32r
	propositua (2)	30v, 32r
	proposituequin (2)	27r, 31v
prudencia	prudencia	9v
(purgadu)	purgaduric	17v
(purgatorio)	purgatoriua (2)	17r, 17v
(puru)	purua	14v
puska	pusca (bat)	29v (2)

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
(razoe)	razoecora (ik. uso razoeczco)	12r
	razoyaren	25r
rebeladu	rebeladu (2)	13r, 19r
reberenzia	reverencia	23r
reberenziadu	reberenciadu	22r
	reverenciatzen	24r
(redentore)	redemptoria	8r
	redentoriena	13v
(redenzino)	redempcinua	17v
redimidu	redimidu (2)	10r, 11v
Regina	Regina	3r
(reinadu)	reyna	20v
(relikia)	reliquiac	28r
remedio	ik. erremedio	
(resurrekzino)	resurreccinuan	3r
	resurreccinocuetan	6v
resuzitadu	resucitadu (4)	3r, 5v, 18r, 35r
rezibidu	ik. errezibidu	
(sabel)	sabeleco (2)	2v, 3v
sabiduria	sabiduria	15v
(sabio)	sabiuia	13v
(sagradu)	sagraduan	19r
(sakramentau)	sacramentaua	30r
sakramentu	sacramentu (15)	16v, 25v, 26r, 26v (2), 27r, 27v (3), 28r (2), 29v (2), 30r, 35r
	sacramentua	31v
	sacramentuac (5)	6v, 12v, 20v, 25v (2)
(salbadore)	salbadoria	14v
	salvadoria (2)	5r, 14r
(salbadu)	salbadu (3)	1v, 6v, 32v
	salbatziagatic	35r
	salbauco	31v
	salvadu (2)	14v, 32v
	salvatziagatic (2)	5v, 14v
salbe	salve (2)	3r, 3v
	salvia (4)	3r, 21v (2), 22r
San	ik. Migel	
	ik. Juan Bautista	
	ik. Pedro	
	ik. Pablo	
	ik. Gabriel	
Santa	Santa (9)	2v, 3r (2), 3v, 5v, 7v, 8r, 13r, 35r
	Santac	6v
	Santaren (4)	6r, 6v, 12v, 19v
	santarenac	12r
	Santiac (2)	13r, 22r
	Santisimari (2)	21v, 22r
	Santisimen (3)	15r, 34v, 35v
	Santisimia	16v
	Santisimiac	35v
	Santyac	27r

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
(santifikadu)	santificadua (2) santificatzen santificatzia (2)	2r, 20r 24r 4r, 24r
(santiguadu)	santiguatzera santiguatzia (2)	1v 10v, 11r
santisima	ik. santa	
santisimo	ik. santu	
santu <i>iz.</i>	santu (4) santuay santuen (3) ik. Espiritu Santu ik. aita santu	7v, 8r, 18v, 32v 22v 3r, 18v, 22r
santu <i>izond.</i>	ik. santa Santisimo santisimua (2) santisimuco santisimuen santu (9) santua (2) santuac (2) santuan (4) santuaren (2) santuari (2) santuco santuequin (2) santura	29v 11r, 13v 34v 13v 26r, 26v (2), 27v (3), 28r (2), 30r 10r, 31r 6r, 25r 8v, 16v, 29v, 35r 2r, 10v 4v, 5r 12v 11v, 29r 10r
(sarrera)	sarrerria	1v
sarri	sarri	1v
(sartu)	sartzen	11v
satisfakzino	satisfaccino satisfaccinoraco satisfaccinua (2) satisfaccinuen	33r 8v 30v, 33r 27r
(satisfazidu)	satisfaciduac	34r
(sazerdotal)	sacerdotala	7r
(sazerdote)	sacerdotiac	28r
seigarren	seigarrena (12)	4r, 5r, 5v, 7r (2), 7v, 9r, 21r, 24v, 27v, 33v (2)
(sekula)	seculacua seculacuan	6r 3r
seme	seme (4) semia (11) semiac (3) semiaren (2) semiari	2v, 5r, 15r, 25v 13v (2), 14r (2), 14v (3), 16r, 34v, 35r (2) 15v, 28r, 34v 2r, 11r 15v
semejanza	semejanza	22r
(seno)	(Abranen) senua (2) (Abranen) senora	17r, 17v 17r

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
(sentidu)	sentiduac	9v
(sentimentu)	sentimentuz	3v
(señalau)	señalauric	30v
señale	señale (3)	10r, 11r, 25v
	señalia	10r
	señaliagatic (2)	2r, 10v
señora	señora (5)	22r (3), 35r, 35v
(sepultadu)	sepultadua	3r
(serbidu)	serbitzian	4v
serbizio	servicio	8v, 10r
(sermoi)	sermoya	27v
(signadu)	signatzen	10v
	signatzera	1v
	signatzia (2)	10v (2)
sinistu	sinisten (19)	2v, 3r, 13r (5), 18v (2), 19r, 23r, 23v (2), 34v (2), 35r (4)
	sinistia (16)	5r (8), 5v (5), 6r, 12v, 26r
	sinistu (2)	12r (2)
soberbia	soberbia (2)	8v, 28v
	soberbien	9r
(socorridu)	socorritzen	24r
(sorbalda)	sorbaldatic	11r
(sorginkeria)	sorguinquerietan	23v
(sufridu)	sufritzia	7r
(superstizio)	supersticiuetan	23v
(suplikadu)	suplicatzen	8v
(sur) 'sudurra'	surrac (2)	9v (2)
(suspirio)	suspirioz	3v
(tamaño)	tamañua	30r
tanta	tanta	29v
tenplanza	templanza (2)	9r, 9v
tentazino	tentacino (2)	11r, 21r
	tentacinuan (2)	2v, 21r
	tentacinuen	28r
(teologal)	teologalac	9v
	theologalac	26r
testimonio	testimonio	24v
	testimonioric	4r
tormentu	tormentu	17v
	tormentuac	17r
(trabaju)	trabajuac	8v
trinidad	trinidad (4)	11r, 13v (2), 34v
triste	triste	7r
(txiki)	chiquienian	30r
ume	ume (2)	3v, 17v
	umien	17r
unidu	unidu (2)	15r (2)
	uniduric (2)	17v (2)
(unjidu)	ungidua (2)	15r (2)

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
ur	ur (3)	27v, 29r, 29v
urrengo	urrengo (2)	32v, 33v
(urte)	urtian	6r
(urten) 'irten'	urtetzen (3)	3v, 11r, 15v
usain	usain	9v
(uso razoezko)	uso razoezcora	12r
(uste)	ustez	30r
(utx) 'hutsa'	uchetic	14r
zazpi	zazpi (9)	6v, 7r (2), 7v, 8v, 9r (2), 20r, 33v
	zazpigarrena (12)	4r, 5r, 6r, 7r, 7v (2), 9r, 21r, 24v, 27v, 33v (2)
	zazpirac (3)	4r, 4v (2)
ze	ik. zer	
zein <i>gald.</i>	cein	21r
	ceiñec (2)	24r (2)
	ceyn (18)	10r, 13v (2), 14v (2), 19r, 20r (2), 20v (2), 21r (2), 22r, 23r, 23v, 24r, 29v, 31v
	ceynec	19v
	ceyñ (5)	24r (2), 24v (3)
	ceyñec (8)	12v, 21v (2), 23r, 23v (3), 25r
	ceinzuec (2)	12r, 20r
-zeinzuec <i>gald.</i>	ceynzuec (8)	10v, 24r, 26r, 27r (2), 28r, 30r, 30v
(zein) <i>mend.</i>	ceyñec	22r
	ceñequin	26v
	ceña (9)	2v, 10r, 14v (2), 16r, 16v (2), 19r, 22r
	ceñaren	19r
	ceñari	19r
zeintzuek	ik. zein <i>gald.</i>	
zenbat	cembat (13)	10r, 12r, 16r (5), 27r (2), 30r, 30v, 31r (2)
(zentro)	centruan	17r
zer	cer (71)	10r (2), 10v, 11r, 11v, 12r (6), 12v (2), 13r (2), 14v, 15r, 17r (2), 18v (2), 19r (2), 19v (2), 20r (2), 20v (2), 21r (3), 21v (2), 22v, 23r (2), 23v, 24v (4), 25r, 25v (3), 26r (3), 26v (2), 27r (2), 27v, 28v (5), 29r (2), 29v (2), 30r, 30v, 31r (3), 32r (2), 33r
	ce (4)	11v, 12r, 26v, 30v
	certan (1)	33r
	certara	23r
	certaraco (16)	12v (2), 13r, 19v, 22r (2), 22v (2), 25r, 26r, 26v (2), 27v (2), 28r (2)
-zertzuek	certzuec	13r
zergatik <i>gald.</i>	cergatic (17)	10r, 10v, 11r (2), 11v, 13r, 14r, 15v, 17r, 20r (2), 21v, 25r, 26v, 27r, 28r, 34v
zergatik <i>mend.</i> 'zeren (eta)'	cergatic ... (-n) (40)	1v, 8r, 10r, 11v (3), 13r, 14r (5), 14v, 15v, 16r, 16v (2), 19r, 20r (2), 23v, 25r, 26v, 27r, 28v (2), 29v, 30r, 30v, 31r, 31v, 34r (6), 34v (3)

Hiztegi sarrera	Aldaerak	Agerraldiak
zerren	cerren (2)	6r (2)
zertan	ik. zer	
zertzuek	ik. zer	
(zeru)	ceruan (14)	16v, 20r, 20v (2), 22r (3), 22v, 27v, 29v (2), 30r (2), 35r
	ceruaren (1)	2v
	ceruco (5)	25v, 26r, 31r, 34r, 35v
	ceruequin	35r
	ceruetaco	34v
	ceruetan (2)	2r, 21v
	ceruetara (4)	3r, 6r, 18v, 35r
	cerura (2)	12v, 17v
	ceruraco (2)	28r, 34v
	zeruan	2r
(zienzia)	cienciagua	33v
(zikin)	ciquiñen	28v
	ciquinac	29r
zor	zor (2)	25r, 33r
	zorrac (2)	2r, 21r
(zordun)	zordunai (2)	2v
zortzi	zortzi	34r
-zortzigarren	zortzigarrena (4)	4r, 24v, 27v, 33v
zu	zu (3)	2v, 8r, 8v
	zuc (3)	12v (2), 22v
	zugana	3v
	zurequin	2v
	zuretzat	19v
	zuri (2)	8r (2)
-zure	zure (15)	2r (3), 2v, 3v (3), 8v (4), 11v, 20r (2), 20v
zure	ik. zu	

ADIZKIAK

ADITZ LAGUNTZAILEAK

IZAN

baliz 31v
da 3r, 18v
 bada 6v, 32r
 danian 12r
 dala 6r, 9v
dira 4v
 dia 17v, 18v
 diala 29r
 dian 17r
 dianak 6v
 dianen 17v (2)

gara

garala 26r
 garan 26v
jako 23v
 bajako 28r, 32r
 jakon 27r
 jakona 20v
jako 'zaizkio' 4r, 4v, 15v
 jakonak 'zaizkionak' 4v-5r, 5r
jate 'zaie' 25r, 34v
lizateke 27r, 31v (2)

EDIN

diteke 'daiteke'
 al ditekiala 32r
 al ditekian 13v
bidi 'bedi' 2r (2), 20r, 20v
dein 'dadin' 27v
 deil(l)a 20r, 21v
gaitian 'gaitezen' 22r
 gaitiala 24v
gindezke 'gintezke'
 gindezkian 31r
liteke 6v, 32v (2)
zaitte 'zaittez' 1v

EDUN

balebe 'balute' 32v
balitu 32v
dabe 'dute' 25r
 daben 35v
 dabenak 'dutenak' 19r
 dabenak 'dutenek' 23v
dau 'du' 10v, 12r (2), 12v, 15r, 21v, 23r, 25r,
 32v...
 badau 14v
 daben 'duen' 12r (5), 12v, 13r, 14r (3), 15v,
 20v
 dabenari 7r
 dabenian 6v
ditu 12r, 24r
 baditu 6v
 dituan 14r, 30v
 dituanak 13r, 23r, 24r
ditue 'dituzte' 17r, 25v
 dituenak 'dituztenak' 32v
 dituenak 'dituztenek' 23v
dituzu 21v
 dituzunak 13r
dot 2v, 3r, 8v, 13r, 17r, 18v
 badot 35v
 dodala 8r
 dodanian 11r (2)
dogu 22r, 29r
 dogula 10v, 11r
 doguna 12v
dozu 10r (2), 11r, 11v, 12v, 13r (2), 17r, 19v,
 20r, 21v
 dozula 2r
 dozun 21v
 dozunian 11v, 17r, 18v, 19v
eban 3r, 10r, 11v, 12v, 14v, 17r, 19v, 20r, 21v
 ebalá 5v

gaitue 'gaituzte'
 gaituen 'gaituzten' 11v
 gaituenai 'gaituztenei' 21r
ginduan 'genuen' 26v
ginduke 'genuke'
 gindukian 26r
ginduzen 'gintuen' 1v, 10r, 14v
neuke 35v (2)

EGIN / EZAN

daian 'dezan'
 daiala 20v
daien 'dezaaten' 22v
daigun 'dezagun' 3v, 22r
 daigula 20v
daizten 'ditzaten' 22v, 28r
daizun 'dezazun' 8r
deigun 'diezagun'
 deigula 20v (2), 21r
deioun 'diezaigun' 27v
egidazu 'iezadazu' 19r
egiguzu 3v / *iguzu* 2r, 20v 'iezaguzu'
egizguzu 21r / *egizkuzu* 2r 'iezazkiguzu'
egizu 'ezazu' 2v, 3v, 10v, 11r
egizu 'itzazu' 3v
gaitzu 2v, 21r / *gaitzazu* 2r, 10r 'gaitzazu'
gaizen 'gaitzan' 10v, 11r
 gaizala 21r
geinge 'genezake'
 geingian 31r
leike 'lezake' 32v (2)

EUTSI

desku 'digu'
 deskun 13r, 24r
desku 'dizkigu'
 deskun 14r
deskue 'digute'
 deskuenai 'digitenei' 21r
detxut 'dizut' 8r, 8v (2)
 detxudan 8v
deust 'dit'
 deustala 35v
deustazu 'didazu'
 deustazula 8v
deustazu 'dizkidazu'
 deustazula 8v
deustegu 'diegu'
 deustegun 21r
deustegu 'dizkiegu'
 deustegun 2v, 21r

eutxan 'zion' 15r

JA-

jae 'die'

jaenak 'dienak' 24r

jaegu 'diegu' 22v

jagu 'diogu'

jagula 'diogula' 27v

jao 'dio' 32v

jaon 'dion' 19r

jaot 'dior' 8r

jaozu 'diozu' 21v

ADITZ TRINKOAK

EGON

dade 'daude' 1v, 16r

dadela 34v

dadén 13r, 19v

dago 3r, 16v, 19r, 20r

badago 17r

daguan 31v

daguaná 7r, 7v, 10r, 19r, 22r

daguanari 7v

dauala 6r

dauan 27v, 29r

dauana 22r

dauanén 22r

dauanaz 22r

eden 'zeuden' 5v, 17r

gade 'gaude' 3v

gaden 19r

gadenok 20v

zade 'zaude'

zadena 2r, 21v

IZAN

baliz 35v

da 2v (2), 6v, 11r, 12v, 13v, 16r...

bada 33r

dala 5r

dan 5v

dira 3v (2), 6v, 7r, 8v, 9r, 9v, 13r (2)...

badira 15v

dia 9v, 11v, 12r, 13r (2), 17r...

dianian 25r

naiz

naizen 19r

zara 2v

zarana 8r

EDUKI

dauka

daukala 31r

daukat 8v, 35r

dauke 'daukate'

daukela 18v-19r

daukenak 34r

dauzka 27r

dauzkan 20r

dauzkanak 13r

dauzkanatik 16r

dauzkazu

dauzkazunak 13r

EDUN

dau 16v, 22v,

badau 11v, 14v, 16v (2)

daben 'duen' 10r

ditu 15v

baditu 19r

dogu

dogun 12v

dot 35v

badot 22v

JOAN

balijuaz 31v

dua

doian 30r

doiana 31v (2)

duaz

doiazén 17r, 17v (2)

ERITZI

deritzo 14v, 15r, 26v, 27r

deitzo 31r

deizte 17r

ETORRI

betor 2r, 20r

dator 28v

EGIN

egizu 2r

JAKIN

daki

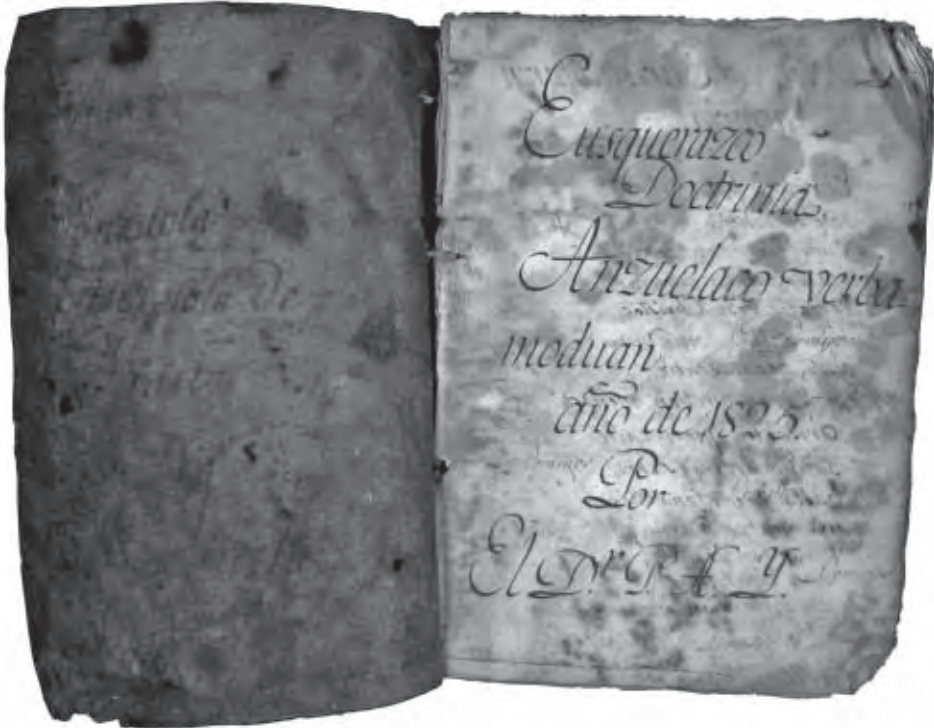
dakianari 7r

Bibliografia

- Arejita, A., 1988, «Amilletaren dotrina. Textoa eta gramatika-oharrak», *Litterae Vasconicae. Euskeraren Iker Atalak* 4, 99-128.
- Astete, G., 1862, *Cristau-doctrinia, Jesuita aita Gaspar Astetec erderaz escribidu, ta guero d. Gabriel Menendez de Luarda canonigo jaunac gauza ascogaz gueitu ebena, oraiñ Gatzagaco abade jaunac erri onetaco eusqueran arguitara ataraten dabena: azquenia Goixe eta gabeco egunian eguniango cristau cereguiñac, Claret Arzobispo Jaunaren liburuchuac da-cardenac, eta Errosarixo santua errezetaco modua erantzita*. Vitorixan: Ignacio Egañaren moldeteguixan 1862 garren urtian.
- Bilbao, G. et al. (arg.), 2010, *Lazarragaren eskuizkribua: edizioa eta azterketa (1.0)*. Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU. Interneten eskuragarri: <<http://www.lazarraga.com>> [Kontsulta: 2011-03-08]
- Castaños, F., 1957, «El genitivo en vizcaíno antiguo», *BAP* 13, 60-69.
- Elexpuru, J. M., 2004, *Bergara aldeko hiztegia*. Bergara: Bergarako Udala. Interneten eskuragarri: <<http://www.bergarakoeuskara.net/hiztegia>> [Kontsulta: 2011-03-08].
- , 2006, *Bergarako aditz-taulak*. Bergara: Badihardugu. Interneten eskuragarri: <http://www.badihardugu.com/argitalpenak/aditz_taulak/bergarako_aditza.pdf> [Kontsulta: 2011-03-08].
- Elortza, J., 1996, «Hizkuntza eta literatura». In Elortza et al. (arg.), *Oñati eta Gipuzkoaren bategitea. 1845*. Donostia: Eusko Ikaskuntza, 15-27.
- Gatzagako doktrina* = Astete 1862.
- Gipuzkoako Foru Aldundia. 2004. *Juan Perez de Lazarraga Larrea Dorretzeko jaunaren eskuizkribua (1564-1567)* [on-line]. <<http://lazarraga.gipuzkoakultura.net>> [Kontsulta: 2011-03-08].
- Hualde, J. I. & I. Gaminde, 1997, «Vowel interaction in basque: a nearly exhaustive catalogue», *ASJU* XXXI: 1, 211-246.
- Hurtado, I., 2001, *Goierriko eta Tolosalde hegoaldeko hizkerak*. Lazkao: IX. Goierriko Ikerlan Sariketa.
- Izagirre, K., 1970, *El vocabulario vasco de Aránzazu-Oñate y zonas colindantes*. L. Villasante (arg.), *ASJU*ren Gehigarriak-VII. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia. 1994.
- Knörr, H. & K. Zuazo (arg.), 1998, *Arabako Euskararen lekukoak: ikerketa eta testuak*. Gasteiz: Eusko Legebiltzara.
- Lakarra, J. A., 1985, «Literatur gipuzkerarantz: Larramendiren Azkoitiko sermoia (1737)», *ASJU* XIX: 1, 235-281.
- , 1986, «Bizkaiera zaharra euskalkien artean», *ASJU* XX: 3, 639-682.
- , 1996, *Refranes y Sentencias: ikerketa eta edizioa*. Bilbo: Euskaltzaindia-Bizkaiko Diputazioa.
- & J. I. Hualde (arg.), 2006, *Studies in Basque and Historical Linguistics in Memory of R. L. Trask. R. L. Trasken oroitzenetan ikerketak euskalaritzaz eta hizkuntzalaritza historikoaz*. (= *ASJU* XL: 1-2).
- Larrañaga, J., 1998, *Antzuolako hizkera*. Antzuola: Antzuolako Udala.
- Lasa, X., 2004, *Urretxu eta Zumarragako euskara*. Urretxu eta Zumarraga: Zintzo-Mintzo Euskaltzale Elkarte. Interneten eskuragarri: <http://www.otamotz.com/component/option,com_wrapper/Itemid,955/> [Kontsulta: 2011-03-08].

- Mitxelena, K., 1958, «Introducción al vocabulario de Landuchio». Berrarg. in Knörr, H. & K. Zuazo (arg.), 1998, 21-48.
- *et al.*, 1987-2005, *Orotariko Euskal Hiztegia*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- OEH = Mitxelena *et al.*, 1987-2005.
- Oñatiko Bedita Larrakoetxea udal euskaltegia. 2005. *Oñatiko aditz-taulak*. Oñati: Badihardugu. Interneten eskuragarri: <http://www.badihardugu.com/argitalpenak/aditz_taulak/oinatiko_aditza.pdf> [Kontsulta: 2011-03-08].
- Oñederra, M. L., 1990, *Euskal fonologia, palatalizazioa: asimilazioa eta hots sinbolismoa*. Leioa: UPV/EHU.
- Pagola, R. M. *et al.*, 1992, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak: Bizkaiera*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea-Euskal Ikaskuntzen Institutua.
- Umerez, M. [XIX. mende hasiera]. *Errectore Jaun baten instruccinuac ezconduric vizi dan Adisquide batentzat bere eta bere Familiaren gobiernu oneraco Jaungoicuaren Legue santubagaz conforme*. (Eskuizkribu argitaragabea).
- , 1805, *Osaba baten instruccinuac bere Illoba Ezcondu eta Necazari batentzat bere eta bere Familiaren gobiernu oneraco Jaungoicuaren Legue santubagaz conforme*. (Eskuizkribu argitaragabea).
- Urgell, B., 1987, «*Escu-liburuaren grafi aldaketak (1802-1821)*», *ASJU* XXI: 2, 357-387.
- , 2006, «Para la historia del sustantivo verbal en vasco». In Lakarra, J. A. & J. I. Hualde (arg.), 921-948.
- Uribe-Etxebarria, O., 2010, *Oñatiko euskara zaharra: mendebaleko dialektologia diakronikoko ikerbidea*. Master-tesi argitaragabea, UPV/EHU.
- , (prestatzen), «Gatzagako *Cristau-doctrinia*».
- Urquijo, J., 1910, «Cartas escritas por el Príncipe L.-L. Bonaparte a alguno de sus colaboradores (1) (Continuación)», *RIEV* 4: 2, 233-297.
- Zuazo, K., 2006a, «Deba ibarreko euskara zaharra». In Lakarra & Hualde (arg.), 1005-1029.
- , 2006b, *Deba ibarreko euskara. Dialektologia eta Tokiko batua*. Badihardugu Euskara Elkartea.

< 1r >

Eusquerazco doctrinia Anzuelaco verba moduan.**Año de 1825.**

Azkue Biblioteka [Antzuolako dotrina] [ABA-HIS, KEH-13, 16].

Por el Dr. P. A. Y.

< 1v >

Doctrina Christianaren Sarrerria

Christau fiel guztiac
 dade obligaduric
 Curutzia adoratzera
 eta devocinua izatera,
 cergatic Jesu Christoc han salbadu guinducen,
 gure becatuetatic
 eta etsay guztien mendetic.
 Orregatic jarri zaitte
 santiguatzera sarri,
 baita ere signatzera,
 iru curutze eguitera:

becoquian lenena,
 au[a]n bigarrena
 eta bularrian irugarrena.
 Becoquian, libratziagatic
 pensamentu gaitzuetatic;

Azkue Biblioteka [Antzuolako dotrina] [ABA-HIS, KEH-13, 16].

< 2r >

auan, libratziagatic
 berba gaitzuetatic;
 eta bularrian, libratziagatic
 obra eta deseo gaitzuetatic.
 Eguizu bada beriala,
 esaten dozula onela:
 Curutze Santuaren señaliagatic, gueure echaietatic libra gaitzatu, guere
 Jauna eta Jaungoicua. Amen, Jesus.
 Aitiaren eta Semiaren eta Espiritu Santuaren izenian. Amen Jesus.

Pater noster

Aita guria, ceruetan zadena, santificadua izan bidi zure izena, betor gugana zure
 Erreñua, eguin bidi zure borondatia, nola Zeruan, ala lurrian.

Emon iguzu guere eguniango oguia eta barcatu eguizcuzu guere zorrac, < 2v > guc guere zordunai barcatzen deustegun leguez; eta ez itzi¹ tentacinuan jausten, baña libradu gaitzu gai[tz]etic.² Amen Jesus.

Ave Maria

Ave Maria, graziaz betia, Jauna da zurequin; bedecatia zara zu andra guztien artian, eta bedecatua da zure sabeleco frutua, Jesus.

Santa Maria, Jaungoicuaen Ama, erregutu eguizu gu becatariogatic, orain eta beti, eta guere eriotzaco orduan. Amen, Jesus.

Credua

Nic sinisten dot Jaungoicuaan, Aita guztiz Poderosuagan, Ceruaren eta lurraren Criadoriagan eta aren Seme bacar Jesu Christo gure Jaunagan; ceña concebidu zan < 3r > Espiritu Santuen³ obraz, eta virtu[tez], jayo zan Santa Maria Virginagandic; padecidu eban Poncio Pilatosen poderiuen azpian; izan zan crucificadua, ila eta sepultadua; jachi zan Infarnuetara eta resucitadu zan irugarren egunian ilen artetic; igo zan Ceruetara eta an dago jarriric Jaungoico Aita guztiz Poderosuen alde escumatic. Andic etorrigo da viciac eta ilac juzgatzer. Nic sinisten dot Espiritu Santuagan, Eliza Ama Santa Catolican, Santuen Comuniuan, becatuen barcacinuan, araguien⁴ resurreccinuan eta vizitza seculacuan. Amen.

Salvia

Salve Regina, misericordiaren Ama, < 3v > vizitza eta dulzura, esperantza guria. Salve, zure deyez gade Evaren ume desterraduoc. Zugana gade suspirioz, sentimentuz eta negarrez, negarrezco valle onetan. Ea, bada, Abogada guria, itzuli eguizu guregana zure begui misericordioso orrec. Eta destierro onetatic urtetzen dogunian, eracuchi eguiguzu, Jesus, zure sabeleco frutu bedecatua. O Clementisima! O Piadosa! O Dulce Virgíña Maria! Erregutu eguizu gugatic, Jaungoicuaen Ama Santa, mercei daigun alcantatzia Jesu Christoren promesac. Amen.

Jaungoicuaen Legueco Mandamentuac dira amar.

< 4r > Lenengo irurac perteneitzen jaco Jaungoicuaen honriari eta beste zazpirac progimuaen provechuari:

¹ ez itzi: tartean gaitzu ageri da ezabatuta.

² gai[tz]etic: gaitzetic eskuizkribuan.

³ Santuen: Lehen Santuaren zegoen, baina -ar- ezabatuta ageri da. Horrelako adibide ugari daude testu osoan zehar (Ik. 4., 6., 9., 10., 12., 13. eta 14. oh.). Hala ere, ez zituen genitibo singularreko -aren guzti-guztiak -en formarekin ordezkatu. Beste adibide batzuetan, berriz, -en idatzi zuen hasieratik.

Badirudi autoreak barneratua zuela literatur hizkeran ohikoa zen -aren (sg.) / -en (pl.) bereizketa —Kardaberazek, esaterako, hitz egiten du bereizketa horren beharraz, 1764ko bizkaierazko debozio-liburuaren «Iracurle bizcattarrari» hitzaurrean—, baina testua zuzendu zuenean, singularrean ere -en erabilteza hobetsi zuen, herriko hizkeran hurbiltze aldera beharbada.

⁴ araguien: Lehen araguiaren. Ik. 3. oh.

Lenengua, Jaungoicua amatzia gauza guztien gañian.
 Bigarrena, juramentu alperric ez eguitia.
 Irugarrena, Jayegunac santificatzia.
 Laugarrena, Aita eta Ama honratzia.
 Bostgarrena, iñor ez iltia.
 Seigarrena, Lujuriaco becuric ez eguitia.
 Zazpigarrena, ez ostutzia.
 Zortzigarrena, falso testimonioric ez jasotzia eta guizurric ez esatia.
 Bederatzigarrena, Progimuaren < 4v > andraric ez deseatzia.
 Amargarrena, besteren gauzaric ez deseatzia.

Amar Mandamentu onec encerraten dira bitan: serbitzian eta amatzian Jaungoicua gauza guztien gañian, eta Progimua gure buruac leguez. Amen.

Articulo Fedecuaac dira amalau.

Lenengo zazpirac pertenezitzen jaco Divinidadiari eta beste zazpirac Jesu Christo gure Jaunaren Humanidade santuari, Jaungoico eta guizon eguiazquari.
 Divinidadiari pertenezitzen jaco- < 5r > nac dira onec:

Lenengua, sinistia Jaungoico guztiz poderoso bacar batian.
 Bigarrena, sinistia Aita Jaungoicua dala.
 Irugarrena, sinistia Seme Jaungoicua dala.
 Laugarrena, sinistia Espiritu santu Jaungoicua dala.
 Bostgarrena, sinistia Criadoria dala.
 Seigarrena, sinistia Salvadoria dala.
 Zazpigarrena, sinistia Glorificadoria dala.

Humanidade Santuari pertenezitzen jaconac dira onec:

Lenengua, sinistia Jesu Christo gure Jauna, guizon < 5v > dan partez, concebida izan zala Espiritu Santuen⁵ obraz eta virtutez.
 Bigarrena, si[ni]stia jayo zala Santa Maria Virgiñagandic,⁶ bera Virgiña izanic, Jesu Christo jayo baño len, jayotzian eta jayo ezquero.
 Irugarrena, sinistia recibidu ebala eriotzia eta pasinua gu becatarioc salvatziagatic.
 Laugarrena, sinistia jachi zala Infarnuetara eta libradu cituala an ichoten eden anima justuac.
 Bostgarrena, sinistia resucitadu zala ilen artetic irugarren egunian.
 Seigarrena, sinistia igo zala < 6r > Ceruetara, eta an dau[a]la jarriric Jaungoico Aita guztiz Poderosuen alde escumatic.
 Zazpigarrena, sinistia etorrico dala juzgatzera viciac eta ilac; au da, onay emotera Gloria, cerren gorde cituen aren Mandamentu santuac, eta gaiztuay pena seculacua, cerren gorde ez cituen. Amen.

⁵ *Santuen*: Lehen *Santuaren* zegoen. Ik. 3. oh.

⁶ *Virgiñagandic*: -r- gainean erantsia.

Eliza Ama Santaren Mandamentuac dira bost:

Lenengua, Domequetan eta beste Jaiegunetan Meza osua enzutia.
Bigarrena, urtian guichianaz Gaizuman confesatzia; < 6v > lenago, ilteco peligruan aguertzen bada.

Irugarrena, Pazcua Resurrecinocuetan comulgatzia.
Laugarrena, Eliza Ama Santac aguintzen dabenian baru eguitia.
Bostgarrena, Amarrenac eta Primiciac Eliciari pagatzia.

Eliza Ama Santaren Sacramentuac dira Zazpi:

Lenengo bostac dira necesariuac, edo recibidu biar dianac obraz edo deseoz; eta onec bague ezin salbadu liteque guizona, itzitzen baditu menosprecioz. Beste biac dia borondatezcuac. Lenengua da Bau- < 7r > tismua, bigarrena Confirmacinua, irugarrena Penitencia, laugarrena Comuniua, bostgarrena Estrema-uncinua, Seigarrena orden Sacerdotala, Zazpigarrena Matrimoniua.

Obra misericordiazcuac dira amalau: zazpi espiritualac, eta zazpi corporalac.

Espiritualac dira onec:

Lenengua, ez daquianari eracustia. Bigarrena, premina dabenari conseju ona emotia. Irugarrena, gaizqui eguiten dabenari corregitzia. Laugarrena, injuriac barcatzia. Bostgarrena, triste daguana consolatzia. Seigarrena, gure Proгимuen miseria eta flaquezac pacienciequin sufri[tzia]. < 7v > Zazpigarrena, viciacgatic eta ilacgatic Jaungoicuari erregutzia.

Zazpi corporalac dira onec:

Lenengua, gaysuac visitatzia. Bigarrena, gosiaz dagu[a]nari jaten emotia. Irugarrena, egarri danari edaten emotia. Laugarrena, cautibuac errescatatzia. Bostgarrena, narrugorrian daguana⁷ jantzitzia. Seigarrena Peregrinuay ostatua emotia. Zazpigarrena ilac enterratzia.

Confesino Generala

Ni, Becataria, confesatzen naiz Jaungoico guztiz poderosuari, Santa Maria beti virgiñari, San Miguel Ayngueruari, San Juan Bautistari, San Pedro eta San Pablo Apostolu[a]y eta Santu guz- < 8r > tiay; eta zuri, Ayta espirituala;⁸ eguin dodala becatu, pensamentuz, berbaz, eta obraz, nere culpaz, nere culpaz, nere culpa andiaz. Orregatic erregutzen jaot⁹ Santa Maria beti Virgiñari, San Miguel Ayngueruari, San Juan Bautistari, San Pedro eta San Pablo Apostoluay eta santu guztia; eta zuri, Ayta espirituala, erregutu dayzun¹⁰ nigatic Jaungoico gure Jaunari. Amen.

⁷ *daguana*: Aurretik *daguna* idatzi eta ondoren *-a*- gainean erantsia.

⁸ *espirituala*: Aurretik *espiritula* idatzi eta ondoren *-a*- gainean erantsia.

⁹ *jaot*: 'diot'. Aurretik idatzi eta ezabatutako *dechut* 'dizut' adizkia ordezkatzen du.

¹⁰ *dayzun*: *deyzun*-en gainean zuzenduta.

Acto contricinocua.

Jesu Christo nere Jauna, Jaungoico eta guizon eguiaczua, nere Criadoria eta Redemptoria, zu zarana¹¹ izanagatic, eta c[er]gatic amatzen zaitudan gauza guzti[ac] < 8v > baño gueiago, damu dot, Jauna, nere viotz guztitic zu ofendidua. Proponitzen dechut firmemente ez gueiago becuric eguitia, eta confesatzia, eta cumplitzia penitenciac, eta apartatzia zure ofensaco ocasiño guztietatic. Ofrecitzen dechut nere vizi-tzia, obrac eta trabajuac, nere becatuen satisfaccinoraco; eta nola suplicatzen dechudan, ala daucat confiancia zure Misericordia infinituagan, barcatuco deustazula nere becatuac, zure odol precioso, pasino eta eriotzien merecimentuegatic; eta emongo deustazula gracia, emendatzeco eta perseberatzeco zure servicio santuan vici nayzen artian. Amen Jesus.

Becatu Capitalac dira zazpi:

Lenengua, Soberbia. Bigarre- < 9r > na, Avaricia. Irugarrena, Lujuria. Laugarrena, Ira. Bostgarrena, Gula. Seigarrena, Embidia. Zazpigarrena, Naguitasuna.

Zazpi vicio onen contra dira zazpi virtute:

Soberbien contra, Humildadia. Abaricien contra, Liberalidadia. Lujurien contra, Castidadia. Iraren contra, Paciencia. Gularen contra, Templanza. Embidien contra, Caridadia. Naguitasunen contra, Diligencia.

Gure Animen Potenciac dira iru:

Memoria, Entendimentua eta Vorondatia.

Gure Animen etsayac ere iru:

mundua, demoniua eta araguaia.

< 9v > **Virtute Teologalac dira iru:** Fedia, Esperancia eta Caridadia.

Virtute cardinalac dia lau: Lenengua Prudencia, bigarrena Justicia, irugarrena Fortalecia eta laugarrena Templanza.

Gure Gorputzen sentiduac dia bost: beguiac, belarriac, aua, surrac eta escuac.

Beguiac icusteco, belarriac entzuteco, aua gustatzeco, surrac usain eguiteco eta escuac icutzeco.

Doctrina Christianaren declaraciuac, Itantzen edo Galdetzen eta Erantzuten dala.

< 10r > **I.** Christaua bazara? **E.** Bay, Jaungoicuen¹² graziaz.

—Christauaren icen ori norgandic izan dozu? —Jesu Christo gure Jaunagandic.

—Cer esan nai dau Christauac? —Christoren guizona.

¹¹ zarana: -na- gainean erantsia.

¹² Jaungoicuen: Tartearen letra bat ezabatuta: badirudi lehen Jaungoicuren zegoela. Ik. 3. oh.

—Cer aitzen dozu¹³ Christoren guizonagatic? —Christoren fedia daven guizona, ceña recibidu eban batyatu zanian, eta daguana ofreciduric aren servicio santura.

—Ceyn da Christauaren señalía? —Curutze Santua.

—Cergatic? —Cergatic dan Christo crucificaduen¹⁴ figuria; bada, Curutzian redimidu guinduzen.

—Cembat modutan da Christau[a]ren señale au? —Modu bitan

< 10v > —Ceynzuec dira? —signatzia eta santiguatzia.

—Cer gauza da signatzia? —Iru curutze eguitia escumaco escuaren aurrenengo atzarequin: lenengua becoquian, bigarrena auan, irugarrena bularrían; verba eguiten dogula Jaungoico gure Jaunarequin.

—Eguin eguizu nola? —Curutze Santuaren señaliagatic + gueure etsayetatic + libra gaitzatzu¹⁵ guere Jauna eta Jaungoicua + Amen, Jesus.

—Cergatic signatzen zara becoquian? —Jaungoicuac libradu gayzen pensamentu gaiztuetatic.

< 11r > —Cergatic auan? —Jayncuac libradu gaizen verba gaiztuetatic.

—Cergatic bularrían? —Jaincuac libradu gayzen obra eta deseo gaiztuetatic.

—Cer da santiguatzia? —Eguitia curutze bat escumaco escuaren atz birequin, becoquitic bularreraño eta ezquerreco sorbaldatic escumacoraño, izentazen dogula Trinidadé santisimua.

—Eguin eguizu nola? —Aitiaren, eta Semiaren, eta Espiritu Santuaren ize-nian + Amen, Jesus.

—Noiz eguin biar dozu señale ori? —Obra onen bat asitzen dodanian edo aguer-tzen naicenian necesidade, tentacino, edo peligroren batian; principalmente oetic ja-guiten naize[ni]an, echetic urtetzen dodanian, Eliza[...] < 11v > sartzen naizenian, jateracuan eta lo eguiteracuan.

—Cergatic orrembeste vidar? —Cergatic dempora eta lecu guztietan gure Etsayac perseguitzen gaituen.

—Ce etsay dia orrec? —Mundua, demoniua eta araguaia.

—Curutzia badau virtuteríc etsay orren contra? —bai, Jauna.

—Nundic izan eban Curutzia virtute ori? —Cergatic Curutzian vencidu cituan Jesu Christoc gure etsayac bere eriotziequin.¹⁶

—Curutzia adoratzen dozunian cer esaten dozu? —Adoratzen eta bedeincatzen zaitut, Christo, cergatic Zure curutze santuequin¹⁷ redimidu cinduan mundua.

< 12r > **I.** Cembat gauza jaquin biar ditu Christauac uso razoezcora eltzen da-nian? **E.** Lau gauza, Jauna.

—Ceinzuec dia? —Cer sinistu biar daben, ce oracino eguin biar daben, cer obradu biar daben eta cer recibidu biar daben.

—Nola jaquingo dau cer sinistu biar daben? —Jaquin ezquero credua eta Arti-culo fedecuac.

¹³ *dozu*: Gainean erantsia.

¹⁴ *Crucificaduen*: Lehen *Crucificaduren* zegoen. Ik. 3. oh.

¹⁵ *gaitzatzu*: Eskuizkribuan *gaitztatzu*.

¹⁶ *Eriotziequin*: Lehen *Eriotziarequin* zegoen. Ik. 3. oh.

¹⁷ *santuequin*: Lehen *santuarequin* zegoen. Ik. 3. oh.

—Nola Jaquingo dau cer oracino eguin biar daben? —Jaquin ezquero Pater nostra eta beste Elizaco oracinuac.

—Nola Jaquingo dau cer obradu biar daben? —Jaquin ezquero Jaungoicuen Legueco Mandamentuac, eta Eliza Ama Santarenac, eta obra misericordiazcuac.

< 12v > —Nola Jaquingo dau cer recibidu biar daben? —Jaquin ezquero Eliza Ama Santaren Sacramentuac.

Creduen eta Articulo fedecuen Declaracinua.

I. Ceyñec compoundu eban Credua? **E.** Apostoluac.

—Cetaraco? —Guri Fede Santuco gauzac eracusteco.

—Eta zuc certaraco esaten dozu? —Christauac dogun Fede au confesatzeco.

—Cer gauza da Fedia? —Icusi ez doguna sinistia.

—Icusi cinduan zuc Christo jayotzen? —Ez, Jauna.

—Icusi cinduan ilten edo Cerura < 13r > igotzen? —Ez, Jauna.

—Eta sinisten dozu? —Bay, Jauna, sinisten dot.

—Cergatic sinisten dozu? —Cergatic Jaungoicua rebeladu daben, eta Eliza Ama Santiac onela eracusten descun.

—Cer gauza dira Christauac leguez dauzczunac, eta sinisten dituzunac? —Gure Eliza Ama Santa Erromacuac dauzcanac eta sinisten dituanac.

—Certzuec dira orrec? —Articulo Fedecuac principalmente, Creduan daden leguez.

—Cer gauza dira Articulo Fedecuac? —Dira Fedeco Misteriuen principalenac.

—Cetaraco dia Articulo Fedecuac? < 13v > —Trinidad santisimuen ezaueria emoteco, eta Jesu Christo gure Redentoriena.

—Ceyn da Jaungoicua? —Da Espiritu perfectisimo bat, edo da Gauza bat, esan eta pensadu al ditequian baño escelentiaua eta admirabiliaua; Jaun bat infinitamente poderosua, sabiuua, justua, principiua eta fina gauza guztiena.

—Eta Trinidad Santisimua ceyn da? —Da Jaungoicua bera, Aita, Semia, eta Espiritu Santua. Iru persona diferentiac, baña iruretan Jaungoico eguiazco bat.

—Ayta Jaungoicua da? —bai, Jauna.

—Semia Jaungoicua da? —bai, Jauna.

—Espiritu Santua Jaungoicua da? —bay, Jauna.

—Iru Jaungoico dira? —Ez, Jauna, < 14r > ez da Jaungoico eguiazco bat baño.

—Ayta Semia da? —Ez, Jauna.

—Espiritu Santua, Ayta edo Semia? —Ez, Jauna.

—Cergatic? —Cergatic dian diferentiac personac, Jaungoico eguiazco batian.

—Nola da Jaungoicua guztiz poderosua? —Cergatic berac nai izanequin bacarric, eguiten daben nay daben guztia.

—Nola da Criadoria? —Cergatic eguiten dituan gauza guztiac uchetic.

—Nola da Salvadoria? —Cergatic emoten descun gracia, eta barcatzen descun becatuac.

—Nola da Jaungoicua Glorificadoria? —Cergatic emoten daben gloria, bere gracian irauten dabenari.

< 14v > —Jaungoicua badau gorputzen figuraric guc leguez? —Ez, Jauna; Jaungoicua dan partetic, cergatic dan espiritu purua.

- Iru Personetatic ceyn eguin zan guizon? —Bigarrena, ceña dan Semia.
 —Ayta eguin zan guizon? —Ez, Jauna.
 —Espiritu Santua eguin zan guizon? —Ez, Jauna.
 —Ceyn bada eguin zan guizon? —Semia bacarric, ceña guizon eguinic deritzo Jesu Christo.
 —Bada orrela, nor da Jesu Christo? —Da Jaungoicuen¹⁸ Semia guizon eguiña, gu salvatziagatic eta nola vici eracustiagatic.
 —Cer esan nay dau Jesusec? —Salbadoria edo Libratzallia.
 —Nundic salvadu edo libradu guinducen? < 15r > —Gure becatuetatic, eta Demoniuen mendetic.
 —Cer esan nay dau Christoc? —Ungidua.
 —Nundic izan zan ungidua? —Espiritu santuen graciaz eta donez.
 —Nola obradu zan Jesu Christoren Concecinoco edo Encarnacinoco Misteriua?
 —Formadu eban Espiritu Santuac, Maria Santisimen entrañetaco odol garbiequin, Jesu Christo gure Jaunaren gorputza, entero perfectua; criadu eta unidu euchan anima bat, guttiz perfectua; eta, instante aretan bertan, unidu zan aequin Seme Divinua; eta onela, bere Divinidadia itzi bague, aguertu zan guizon eguinic; eta deritzo Jesu Christo.
 < 15v > —Eta nola jayo zan Maria virginagandic? —Nola urtetzen daben euzquien arguiac christal batetic.
 —Orrela, Jesu Christoren Ama, beti guelditu zan Virgiña? —Bay, Jauna, beti guelditu zan virgiña.
 —Obra marabiloso onec, Aitac eta Semiac ez cituen eguin, Espiritu Santuac le-guez? —Bay, Jauna, irurac eguin cituen.
 —Cergatic bada esaten da, izan zala Espiritu Santuen¹⁹ obraz? —Cergatic izan zan amoriozco obría, eta amoriua atribuitzen jaco Espiritu santuari, nola Aytari Poderiua eta Semiari Sabiduria, irurac badira ere guttiz bardinac.
 < 16r > —Cembat naturaleza ditu Jesu Christoc? —bi, Jauna: bata Divinua, eta bestia Humanua.
 —Cembat Entendimentu? —bi, Jauna: bata Divinua, eta bestia Humanua.
 —Cembat Vorondate? —bi, Jauna: bata Divinua, eta bestia Humanua.
 —Eta Cembat Memoria? —bat, Jauna eta aura²⁰ da²¹ Humanua edo guizona dan partetic; cergatic Jaungoicua dan partetic ez dau biar Memoriaric, gauza guztiac presente dauzcanatic.
 —Cembat Persona dade Jesu Christogan? —bat bacarra, eta aura da Persona Divinua, ceña dan Jaungoicuaren Semia, naturaleza bien perfeccinua, eta gobiernua.
 < 16v > —Jesu Christoc badau Aytaric edo Amaric? —Jaungoicua dan partetic badau Ayta, ceña dan Ayta eternua eta ez dau Amaric; eta guizona dan partetic badau Ama, ceña dan Maria Santisimia, eta ez dau Aytaric, cergatic izan zan concebidua Espiritu Santuen obraz vacarric.

¹⁸ *Jaungoicuen*: Lehen *Jaungoicuaren* zegoen. Ik. 3. oh.

¹⁹ *Espiritu Santuen*: Lehenengo *Espirituen* idatzi eta ondoren *Santu-* gainean erantsi zuen.

²⁰ *aura*: 'hura'.

²¹ *da*: gainean erantsia.

—Eta nola izan zan lenago? Jaungoicua dan partetic ala guizona dan partetic? —Jaungoicua dan partetic ascoz lenago, cergatic dan eternua; baña guizona dan partetic ez da eternua, ezpada Encarnacinoco instantetic.

—Nun dago Jesu Christo? —Ceruan eta Altareco Sacramentu Santuan.

< 17r > —Jesu Christoc cergatic nay izan eban il Curutzian? —gu libratziagatic becatutic eta eriotzatic.

—Cer aytzen dozu esaten dozunian jachi zala Jesu Christo Infarnuetara? —Ez dot aytzen Condenauen lecura, ezpada Limbora edo Abranen senora, nun eden Justuen Animac Jesu Christori ichoten.

—Badago Infarnu bat baño gueyago? —Bay, Jauna, dia lau lurraren centruan, eta deyzte onela: Condenauen Infarnua, Purgatoriuua, Umien Limbua, eta Justuen Limbua edo Abranen Senua.

—Cer gauza dia Infarnuac? —Conden[a]uen Infarnua da parage bat, nora doya-zen becatu mortalien ilten dian guztiac, eta an padeciduco ditue betico tormentuac. < 17v > Purgatoriuua da lecu bat, nora doya-zen Jayncuen gracion ilten dianen Anima justuac, eta an purgadic tormentu andiequin, pasatzen dia guero Cerura. Limbua da Lecua, nora doya-zen Bautismua errecibidu baño lenago ume ilten dianen Animac. Eta, Abranen Senua da parage bat, nora juaten cian Justuen Animac, Jesu Christoren Redempcinua baño lenagocuc; eta au izan zan paragia, nora jachi zan Jesu Christoren Animia, guizona dan partez ill zanian.

—Nola jachi zan? —Jesu Christoren Animia uniduric Divinidadiequin.

—Eta Gorputza nola guelditu zan? —Uniduric Divinidadiequin berarequin.

< 18r >²² —Nola resucitadu zan irugarren egunian? —Biurtzen ciala juntatzera Gorputza eta anima gloriosuac, ez berriz ilteco.

< 18v > —Nola igo zan Ceruetara? —bere virtute propiuequin.

—Cer da egotia jarriric Aita Jaungoicuen alde escumatic? —Euquitzia Jesu Christoc, Jaungoicua dan partetic, Aitac aña gloria; eta, guizona dan partetic, Santu guztiac baño gueyago.

—Noiz etorrico da Jesu Christo viciac eta ilac juzgatzera? —Munduen azquenian, edo acaban.

—Eta orduan il guztiac vitzuco dia? —Bai, Jauna,²³ izan cituen gorputzequin eta Animequin erequin.

—Cer sinisten dozu esaten dozunian: “sinisten dot Santuen Comuniuan²⁴”? —Christau fiel guztiac dauque- < 19r > la parte bestien ondasun espiritualetan, Gorputz baten miembruac leguez, ceña dan Elizia.

—Cer da Elizia? —Da Christau fiel guztien Congregacinua, ceñaren burua da Erromaco Aita Santua.

—Ceyn da Aita Santua? —Da Christoren vicariua lurrian, ceñari guztioc gaden obligaduric obedecitzera.

²² Orrialde honetako lehenengo lerroak ezabatuta daude. 17r eta 17v orrialdeetan datorren testuaren lehenengo bertsioa edo zirriborroa da ezabatutako zatia.

²³ *Jauna*: Eskuizkribuan *Jauana*.

²⁴ *Comuniuan*: -a- gainean erantsia.

—Creduen eta Articuluena gañera, sinisten dozu beste gauzaric? —Bai, Jauna, Escritura sagraduan daguana eta Jaungoicuac Elizari rebeladu jaon²⁵ guztian.

—Cer gauza dia orrec? —Ez eguidazu ori itandu niri, cergatic nayzen ignorantia. Baditu Eliziac Doctoriac jaquingo dabenac er[ant]zuten.

< 19v > **M.** Ondo esaten dozu. Zuretzat asco da contu emotia Articuluena, Creduan daden leguez.

Doctrina Christianaren bigarren partia, nun declaratzen dan cer escatu biar dan eta Eliza Ama Santaren Oracinuac

—Ceynec formadu eban *Pater-nosterra*? —Jesu Christoc vere aotic.

—Ceraraco? —Guri oracino eguiten eracusteco.

—Cer da oracino eguitia? —Da jasotzia animia Jaungoicuagana eta escatzia mediac.

—Aita guria esaten dozunian, norequin verba eguiten dozu? —Jaungoico gure Jaunarequin.

< 20r > —Nun dago Jaungoico gure Jauna? —Lecu guztian, baña especialmente Ceruan.

—Ceyn da oracino guztien artian onena? —*Aita guria*.

—Cergatic? **E.** Cergatic esan eban Jesu Christoc bere aotic, Apostoluac escatuta.

—Cergatic gueyago? —Cergatic dauzcan *Aita guriac* zazpi peticino, caridade guztian fundauric.

—Ceinzuec dia? —Lenengua da “santificadua izan bidi zure izena”.

—Cer escatzen dozu peticino orretan? —Jaungoicuen izena izan deila ezagutua, eta honradua mundu guztian.

—Ceyn da bigarrena? —“Betor gugana zure Erreynua”.

—Cer escatzen dozu peticino orretan? < 20v > —Reyna dayala Jaungoicuac gure animetan, emen lurrian graciaz, eta guero emon deigula gloria.

—Ceyn da irugarrena? —“Eguin bidi Zure borondatia, nola Ceruan, ala lurrian”.

—Cer escatzen dozu peticino orretan? —Eguin daigula Jaungoicuen borondatia lurrian gadenoc, nola eguiten daben Bienabenturaduac ceruan.

—Ceyn da laugarrena? —“Emon iguzu guere eguniango oguia”.

—Cer escatzen dozu peticino orretan? —Emon deygula Jaungoicuac gorputzentzat mantenimentu conveni jacona eta Animentzat Gracia Espiritualac eta Sacramentuac.

< 21r > —Ceyn da²⁶ bostgarrena? —“Barcatu eguizguzu guere zorrac, guc guere zordunai barcatzen deustegun leguez”.

—Cer escatzen dozu peticino orretan? —Barcatu deigula Jaungoicu[a]c gure beca tuac, guc agrabiadu gaituenay, eta gaizqui eguin descuenay barcatzen deustegun leguez.

—Ceyn da seigarrena? —“ez itzi²⁷ tentacinuan jausten”.

—Cer escatzen dozu peticino orretan? —Ez deygula itzi Jaungoico gure Jaunac jausten, edo consentitzen, pensamentu eta tentacino gaiztuetan.

²⁵ *jaon*: *jao* ‘dio’.

²⁶ *da*: gainean erantsia.

²⁷ *ez itzi*: hitz bat zegoen ezabatuta tartean eta ez da ondo irakurtzen, baina *g-* letraz hasten da eta testuinguruak aditz bat eskatzen du: beharbada *gaitzu* izan zitekeen.

—Cein da zazpigarrena? —“Baña libradu gaitzu gaitzetic”.

—Cer escatzen dozu peticino orretan? —Libradu gaizala Jaungoico gure Jaunac, Animaco < 21v > eta gorputzeco gaitz, eta peligro guztietatic.

—Cergatic esaten dituzu lenengo verba onec: “*Aita guria, Ceruetan zadena*”? —Jasotzeco viotza Jaungoicuagana, eta escatzeco mesediac humildadiequin, eta confianziequin.

—Cer esan nai dau *Amen*, azquenian añaditzen dozun arec? —“Ala izan deilla”.

—Cer oracino esaten jaozu²⁸ principalmente Maria Santisimari? —Ave Maria edo Salvia.

—Ceyñec esan eban *Ave Maria*? —Ayngueru San Gabrieleac, Maria Virginia visitzera etorri zanian.

—Ceyñec esan eban *Salvia*? < 22r > —Eliza Ama Santiac, ceyñec daucan recibiduric.

—Ceraraco? —Faboriac escatzeco Maria Santisimari.

—Ave Maria edo Salvia esaten dozunian, norequin verba eguiten dozu? —Gure Señora Maria Virgiñarequin.

—Nor da gure Señora Maria Virgiña? —Da Señora bat graciaz eta virtutez betia, ceña dan Jaungoicuen Ama, eta daguana Ceruan.

—Eta Altarian dauana ceyn da? —Da Ceruan dauanen Imagiña, eta Semejanza bat.

—Ceraraco dago an? —Aura icusi eta acordau gaitian Ceruan dauanaz; eta, nola dan aren imagiña bat, reberenciadu daigun. Lomismo eguin biar dogu beste Sa[n-tuen] < 22v > Imagiñequin.

—Eguin biar jaegu²⁹ oracino Santuay ere? —Bay, Jauna, gure Medianeruac eta faborezizalliac dian lez.

—Cer gauza dia Ayngueruac? —Dia Espiritu Bienabenturadu batzuec, dadenac Ceruan Jaungoicua gozaten.

—Ceraraco criadu cituan Jaungoico gure Jaunac? —Eternidade guztian alabadu eta bedeyncatu dayen.

—Ceraraco gueyago? —Bere Ministruac leguez, gobernadu dayen Elizia eta gorde dayzten³⁰ guizonac.

—Orrela, badozu zuc Ayngueru Guardacua? —Bay, Jauna, badot, eta Christau guztia, edo baicotzac,³¹ dau bere Ayngueru Guardacua, erregutzeco egunero falta bague.

< 23r >

Doctrina Christianaren Irugarren partia, nun declaratzen dan cer obradu biar dan.

I. Ceyn da Jaungoicuen Legueco lenengo Mandamentua? E. Jaungoicua amatzia gauza guztien gañian.

—Ceyñec amatzen dau Jaungoicua? —Bere Mandamentuac cumplitzen dituanac.

²⁸ *jaozu*: ‘diozu’.

²⁹ *jaegu*: ‘diegu’.

³⁰ *dayzten*: ‘ditzaten’.

³¹ *baicotzac*: ‘bakoitzak’. Metatesidun *baikotz* aldaera *OEHN* agertzen da Gipuzkoako Bz jasotako aldaera bezala, Izagirrerren Oñati aldeko hiztegiak ere badakar eta Elexpururen Bergara aldeko hiztegiak, hain zuzen, Antzuolako aldaeratzat aipatzen da.

—Cer da Jaungoicua gauza guztien gañian amatzia? —Nayago izatia galdu vicia, Jaungoicua ofendidu baño.

—Certara gueyago obligatzen dau Mandamentu onec? —Jaungoicua bacarric adoratzera gorputzeco eta Animaco reverencia guztiequin, sinisten eta esperatzen dala beragan fede osuequin.

< 23v > —Ceyñec eguiten dau becatu Mandamentu onen contra? —Idoluac edo Jaungoico falsuac adoratzen dituenac eta aetan sinisten dabenac.

—Eta ceyñec gueyago? —Sorguinquierietan edo supersticiuetan³² sinisten dabenac.

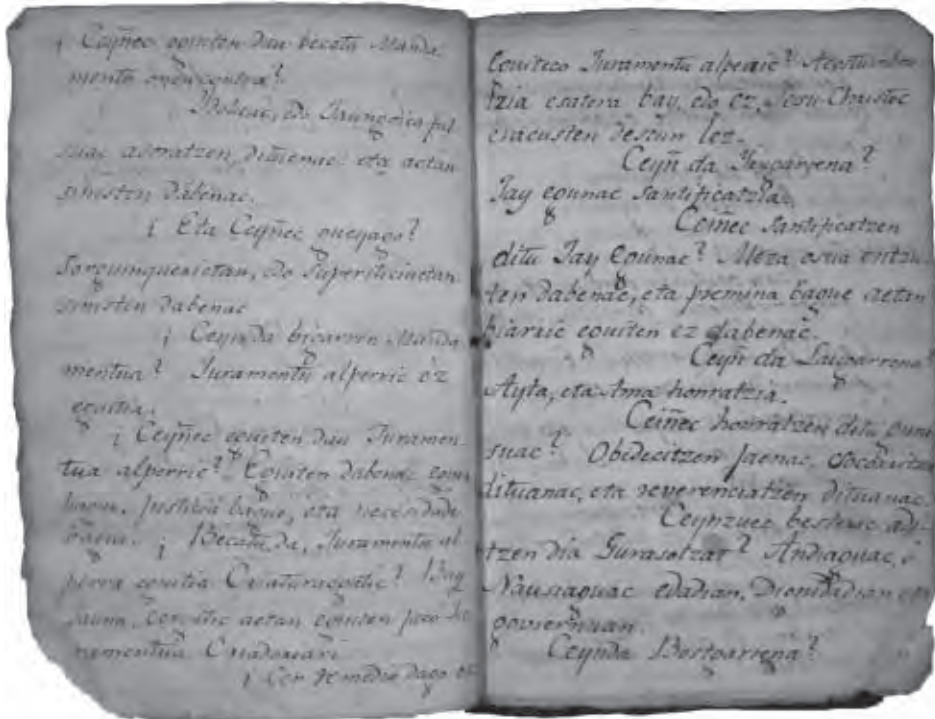
—Ceyn da bigarren Mandamentua? —Juramentu alperric ez eguitia.

—Ceyñec eguiten dau Juramentua alperric? —Eguiten dabenac eguia bague, justicia bague eta necesidade bague.

—Becatu da Juramentu alperra eguitia Criaturacgatic? —Bay, Jauna, cergatic aetan eguiten jaco Juramentua Criadoriari.

—Cer remedio dago ez < 24r > eguiteco Juramentu alperric? —Acostumbratzia esatera bay edo ez, Jesu Christoc eracusten descun lez.

—Ceyñ da irugarrena? —Jayegunac santificatzia.

Azkue Biblioteka [Antzuolako dotrina] [ABA-HIS, KEH-13, 16].

³² *supersticiuetan*: Horrela dator eskuizkribuan, baina beharbada *superstici[n]uetan* beharko luke. Testuko beste adibide guztietan -zino da atzizki horren forma.

—Ceñec santificatzen ditu Jayegunac? —Meza osua entzuten dabenac, eta premina bague aetan biarric eguiten ez dabenac.

—Ceyñ da laugarrena? —Ayta eta Ama honratzia.

—Ceñec honratzen ditu gurasuac? —Obedecitzen jaenac,³³ socorritzen dituanac eta reverenciatzen dituanac.

—Ceynzuec besteric aditzen dia Gurasotzat? —Andiaguac, o Nausiaguac edadian, Dignidadian eta goviernuan.

—Ceyñ da bostgarrena? < 24v > —Iñor ez iltia.

—Cer aguintzen da Mandamentu onetan? —Ez eguitia iñori gaitzic, ez obraz, ez berbaz, eta ez deseoz.

—Ceyñ da seigarrena? —Lujuriaco becuric ez eguitia.

—Cer aguintzen da Ma[n]damentu onetan? —Izan gaytiala garbiac, eta castuac, pensamentuetan, verbetan eta obr[e]tan.

—Ceyñ da zazpigarrena? —Ez ostutzi[a.]

—Cer aguintzen da Mandamentu onetan? —Ez quentzeia, ez euquitzia eta ez nayizatia besteren gauzaric jabien vorondatien contra.

—Ceyñ da zortzigarrena? —Testimonio falsoric ez jasotzia, eta guizurric ez esatia.

—Cer aguintzen da Mandamentu onetan? —ez eguitia progimuen contra juicio gaiztoric, ez esatia eta ez aytzia [...]ren faltaric.

< 25r > —Ceyñec ausitzen dau Mandamentu au? —Razoyaren contra juzgaten dabenac, Famia quentzen davenac edo guizurra esaten dabenac.

—Cer Eragozten da bederatzigarren eta amargarren Mandamentuan? —Deshonestidadien eta Haciendeen deseo desordenaduac.

Elizaco Mandamentuen declaracinua.

—Certaraco dia Elizaco bost Mandamentuac? —Obeto gordetzeco Jaincuen Legueco amar Mandamentu santuac.

Obra Misericordiazquen declaracinua.

—Cergatic deitzen jate obra misericordiazquai onela? —Cergatic eztian zor Justiciaz.

—Noiz obligatzen dave becatu mortalen pian? —Necesidade grabecuac dianian³⁴ g[uizon] discretuen Juiciuan.

< 25v >

Doctrina Christianaren Laugarren partia, nun declaratzen dian Sacramentu recividu biar dianac.

—Cer gauza dia Sacramentuac? —Dia Señale batzuec, instituidu edo eguin cituanac Jesu Christo gure Jaunac, guri onequin emoteco bere gracia eta virtutiac.

³³ *jaenac*: *jae* 'die'.

³⁴ *dianian*: *-ian*- bat goian erantsia.

—Cer gauza da Gracia? —Da Izate Divino bat, eguiten davena guizona Jaungoicuen Seme eta Ceruco heredero.

—Cer virtute emoten ditue Sacramentuac graciequin batian? < 26r > —Principalmente iru, Theologalac eta Divinuac.

—Ceynzuec dia? —Fedia, Esperanzia, eta Caridadia.

—Cer gauza da Fedia? —Icusi ez doguna sinistia.

—Cer gauza da Esperanzia? —Esperatzia Ceruco Gloria, Jaungoicuen gracion eguindaco obren medioz.

—Cer gauza da Caridadia? —Amatzia Jaungoicua gauza guztien gañian eta gure progimuac guere buruac leguez, portatzen garala aequin, erac gurequin portatzia nay guinduquian leguez.

—Cetaraco izan zan instituidua Sacramentu Santu Bautismocu[a?] —Quenzeco Becatu originala, eta b[es]te edoceyn, batiatzian aguertzen b[...]

< 26v > —Cer gauza da becatu originala? —Da Becatu aura, ceñequin jayotzen garan, dacarguna guere lenengo Gurasuetatic.

—Cetaraco da Sacramentu santu Confirmacinocua? —Confirmatzeco edo firme ifinteco, Bautismuan recibidu guinduan fedian.

—Cetaraco da sacramentu santu Penitenciacua? —Batyatu ezquero eguindaco becatuac barcatzeco.

—Ce Becatu dia orrec? —Becatu mortalac principalmente, baita benialac ere.

—Cer gauza da becatu mortala? —Da esatia, edo eguitia, pensatzia, edo deseatzia, gauza graberen bat Jaungoicuen Leguien contra.

—Cergatic deritzo mortala? —Cergatic ilten daben animia.

< 27r > —Cembar parte dauzca Sacramentu Penitenciacua becatu mortala quenzeco? —Iru, Jauna.

—Ceynzuec dia? —Viotzeco contricinua, aozco confesinua eta satisfaccinuen proposito firmia.

—Becadari batec, becatu mortalian jausten dan guztian, biar dau confesadu beriala becatua, barcatzeco? —Ondo izango lizateque, baña ez da precisua beriala.

—Cer eguin biar dau bada? —Euqui dolore eguiazcua, confesatzeco proposituequin, Eliza Ama Santyac aguintzen dabenian.

—Cer da Becatu veniala? —Da becatu mortalen disposicino bat.

—Cergatic deritzo veniala? —Cergatic errez jausten dan persona bat aetan eta errez barcatzen jacon.

—Cembar gauzagatic barcatzen da? —Bederatzigatic.

—Ceynzuec dia? —Lenengua, < 27v > Mezia enzutiagatic; bigarrena, comulgatzigatic; irugarrena, confesino generala esatiagatic; laugarrena, Obispuen bendicinuatic; bostgarrena, Ur bedeincatuatic; seigarrena, ogui Vedeincatuatic; sazpigarrena, Aita guria esatiagatic; zorzigarrena, sermoya enzutiagatic; bederatzigarrena, bularreco golpiagatic, escatzen jagula³⁵ barcacino Jaungoico gure Jaunari.

—Cetaraco da Sacramentu santu Comuniocua? —Recibidu ezquero biar dan disposicinuequin, izan dein gure Animen mantenimentua eta aumentau deyoun Gracia.

³⁵ *jagula*: *jagu* 'diogu'.

—Cer recibitzen dozu Sacramentu santu onetan? —Jesu Christo gure Jauna, Jaungoico eta Guizon eguiazcua, Ceruan dauan leguez.

—Certaraco da Sacramentu Santu Extrema-uncinocua? —Iru gau- < 28r > zataraco.

—Ceynzuec³⁶ dia? —Lenengua, vicitza gaizto pasaduen arrastuac eta reliquiatic quenzeco; bigarrena, Animiay indarrac emoteco, Diabruen tentacinuen contra; irugarrena, Gorputzari osasuna emoteco, conveni bajaco.

—Certaraco da Sacramentu Santu Ordenacua? —Consagratzeco eta ordenatzeco Elizaco Ministro dignuac, nola dian Obispuac, Sacerdotiac, Diaconuac eta beste Gradudunac.

—Certaraco da Sacramentu Santu Matrimoniocua? —Ezconzeco eta ezconduay emoteco gracia, baque andian vicitzeco eta criadu daizten semiac ceruraco.

Becatu Capitalen declaracinua

—Cergatic izentatzen < 28v > dia Capitalac? —Cergatic dian beste vicio ascoren buruac, eta mortalac izentatzia ez dator ondo, cergatic ascotan ez dia venialac baño.

—Noiz dia mortalac? —Jaungoicuen eta progimuen caridadien contra dianian.

—Noyz dia caridadien contra? —Aequin ausitzen danian Jaungoicuen edo Elizien Mandamentuen bat, gauza grabian.

—Cer da Soberbia? —Bestiac baño gueyaguan³⁷ egoteco apetitu desordenadu bat.

—Cer da Avaricia?³⁸ —Ondasunen apetitu desordenadu bat.

—Cer da Lujuria? —Gorputzeco gustu ciquiñen deseo desordenadu bat.

—Cer da Ira? —Vengancien deseo bat.

—Cer da Gula? —Jateco < 29r > edo erateco deseo gueyegui bat.

—Cer da Embidia? —Progimuen gauza onen damutasuna.

—Cer da Naguitasuna? —obra onac eguiteco animuen faltia.

Animen Echayen declaracinua

—Nola igues eguiten da Munduagandic? —Despreciatzen diala bere ponpac eta vanidadiac.

—Nola Demoniuagandic? —oracinuequin, eta baita, humildadeco gauzequin.

—Eta Nola Araguiaandic? —mortificacinuequin, imaginacinuac edo veitancino ciquinac apartatziequin; Curutze santuequin, ur bedeyncatuequin eta baruequin. Au da < 29v > echayric³⁹ andiena, cergatic araguaia ecin apartau dogu gugandic, baña mundua eta Demoniu bay.

Santisimo Sacramentu Altareqüen Esplicacinua.

—Ceyn dago Altareco Sacramentu santuan? —Jesu Christo gure Jauna, Jaungoico eta guizon eguiazcua, Ceruan dauan leguez.

³⁶ *Ceynzuec*: Eskuizkribuan *Ceynzuec*.

³⁷ *gueyaguan*: Eskuizkribuan *gueyaoguan*.

³⁸ *Avaricia*: -ci- gero erantsia.

³⁹ *echayric*: -a- gero erantsia.

—Cer dago Hostian, consagrau baño lenago? —Ogui pusca bat.

—Eta consagrau ezquero? —Jesu Christo gure Jaunaren Gorputza. Eta nola dauan viciric, dago vere odolequin, animiequin eta Divinidadiequin, ceruan leguez.

—Cer dago Calizan, consagracinoco verbac esan baño lenago? —Ardao pusca bat ur tanta batequin.

< 30r > —Eta consag[r]au ezquero? —Jesu Christo gure Jaunaren odola eta, nola dauan viciric, dago bere Gorputzequin, Animiequin eta Divinidadiequin, Ceruan lez. Eta lomismo dago Jesu Christo sacramentaua, Especie bietaco particula chiquienian, nola andienian, cergatic guztietan dago osoric, Ceruan leguez.

—Icusten da Jesu Christo Sacramentu santu onetan? —ez, Jauna. Bacarric icusten dia accidentiac, nola dian coloria, tamaña, etc.

—Cembat gauza biar dia ondo comulgatzeco? —Iru, Jauna.

—Ceynzuec dia? —Lenengua jaquitia cer recibitzera doyan. Bigarrena baru naturalian egotia. Irugarrena Jaungoicuen gracion ustez egotia.

Confesino on bat eguiteco esplicacina.

—C[...] < 30v > confesino on bat eguiteco condicinuac? —Bost, Jauna.

—Ceynzuec dia? —Lenengua Examinia, bigarrena Doloria, irugarrena Propositua, laugarrena Confesinua, bostgarrena Satisfaccina.

—Cer gauza da Examinia? —Becatu eguin dituan guztia memoriara ecartia, confesatzeco.

—Cembat dempora biar da becatuac memoriara ecarteco? —Ez dago señalauric demporaric, ezpada bere capacidadiequin conforme; eta, confesau bague egon dan demporiequin conforme, artu biar dau biar daben guztia eta ifini cuidadua, importancia andi bateco gauzan ifinten dana; cergatic au da eguiteco bat valio andieneta-cua.

—Nundic ecarrico ditu becatuac memoriara? —Jaungoicuen eta Elizaco Mandamentuetatic, considera[...]bela ce mandamenturen contra < 31r > eguin daben becatu, eta cembat bidar; presente daucala bere estadua, officua edo empleua; etaratzeco, onela, contu garbia bere becatu guztiena: consentimentuzcuac, berbazcuac eta obrazcuac.

—Cer gauza da doloria? —Jaungoicua ofendiutaco damutasuna.

—Cembat modutan da doloria? —modu bitan: batay deytzo contricinua eta bestia atricinua.

—Cer gauza da contricinua? —da Jaungoicua ofendiutaco damutasuna, izanagatic aren divina Magestadia ayn ona, santua, eta amabilia.

—Cer gauza da atricinua? —da Jaungoicua ofendiutaco damutasuna, becatuen ichitasunagatic; edo, cergatic, becatua dala mediante, galdu gueynguan ceruco gloria, eta castig[auac] izan guindezquian Infarnuco penequin.

< 31v > —Ceyn da dolore onen artian onena? —Contricinua da ascoz obiaua atricinua baño; cergatic, acto contricinozco eguiacua eguiten dabenari, confesatzeco proposituequin, barcatzen jaco becatuac confesau baño lenago, eta, eguiten daben instantian, guelditzen da Jaungoicuen gracion; baña atricinozco actua eguiten dabenari ez jaco barcatzen becatuac Confesinoco Sacramentua recibidu artian. Eta, orregatic, balijuaz confesatzera persona bi, bata contricinuequin eta bestia atricinuequin,

eta biac ilgo balira confesau baño lenago, contricinuequin doiana salbaucó lizateque, baña⁴⁰ ez, atricinuequin doiana.

—Becatu mortalian daguan bat, aurquituco baliz ilteco peligruan eta confesore bague, nola libraduco lizateque becatutic? —acto contrizinozco batequin.

< 32r > —Cer gauza da propositua? —Da determinacino firme bat, ez becuric eguitemo bere vicitza guztian, eta apartatzeco becatuen ocasinó guztietatic.

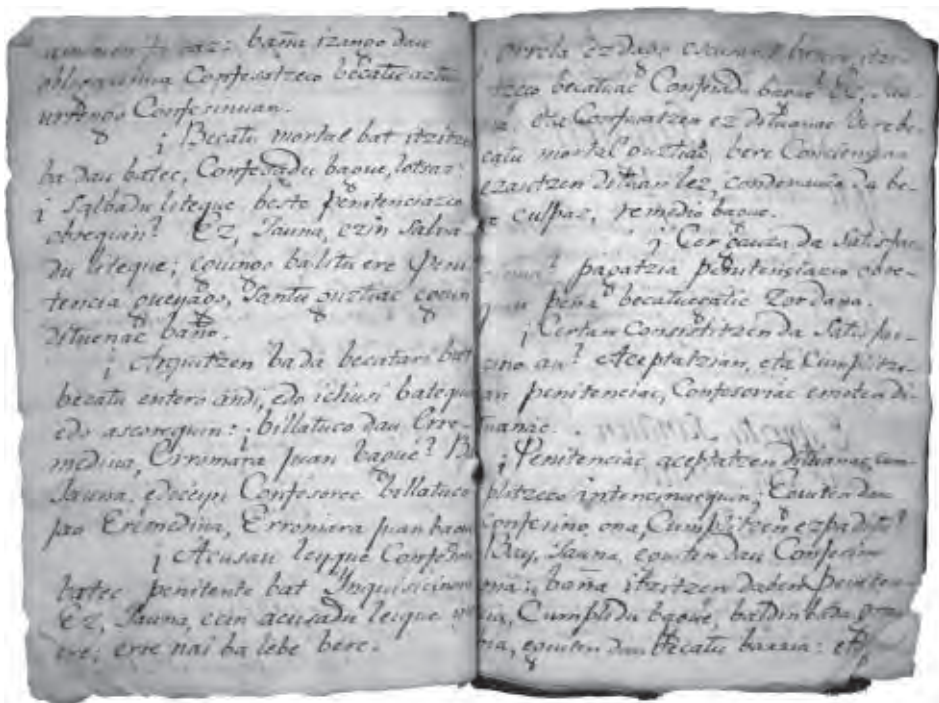
—Apartatzen ez dana becatu eguitemo ocasinotic, apartau al ditequiala, badauca proposito eguiaczua? —Ez, Jauna, ez dauca, ezpada falsua.

—Cer aditzen dozu confesinuagatic? —Confesatzia becatu mortal guztiac, batere itzi bague, ez lotsaz eta ez bildurrez.

—Badago obligacinoric becatu venialac confesatzeco? —Ez, Jauna, ez dago obligacinoric, baña obiagua da confesatzia.

—Becatu mortal bat confesatzia, aztutzen bajaco bati, eguingo dau confesino ona? —Bay, Jauna, eguingo dau confesino ona, ezpajaco aztutzen Ex- < 32v > aminien faltaz; baña izango dau obligacinua confesatzeco becatu aztua urrengo Confesinuán.

—Becatu mortal bat itzitzen badau batec confesadu bague, lotsaz, salbadu liteque beste penitenciazco obrequin? —Ez, Jauna, ezin salbadu liteque; eguingo balitu ere penitencia gueyago, santu guztiac eguin dituenac baño.

Azkue Biblioteka [Antzuolako dotrina] [ABA-HIS, KEH-13, 16].

⁴⁰ baña: Eskuizkribuan bana.

—Arquitzen bada becatari bat becatu entero andi edo ichusi batequin, edo ascorequin, billatuco dau erremediua Erromara juan bague? —Ba[y,] Jauna, edoceyn confesorec billatuco jao⁴¹ erremediua, Erromara juan bague.

—Acusau leyque Confesore batec penitente bat Inquisicinora? —Ez, Jauna, ecin acusadu leique ino[...] ere, erre nai balebe bere.

< 33r > —Orrela ez dago escusaric batere itzitzeco becatuac confesadu bague? —Ez, Jauna; eta confesatzen ez dituanac bere becatu mortal guztiac, bere concien-
cian ezautzen dituan lez, condenauc da bere culpaz, remedio bague.

—Cer gauza da Satisfaccinua? —pagatzia penitenciazco obrequin pena becatue-
gatic zor dana.

—Certan consistitzen da Satisfaccino au? —Aceptatzian, eta cumplitzian peniten-
ciac, confesoriac emoten dituanac.

—Penitenciac aceptatzen dituanac, cumplitzeco intencinuequin, eguiten dau confesino ona cumplitzen ezpaditu? —Bay, Jauna, eguiten dau confesino ona; baña itzitzen daben penitencia cumplidu bague, baldin bada grabia, eguiten dau becatu barria; eta guel- < 33v > ditzen da obligacinuequin becatu au confesatzeco urrengo confesinuan.

Espiritu Santuen Doyac dia Zazpi:

Lenengua, Jaquinduriacua; bigarrena, Entendimentucua; irugarrena, Consejucua; laugarrena, Fortalezacua; bostgarrena, Cienciacua; seigarrena, Piedadecua; zazpigarrena, Jaungoicuen bildurtasunecua.

Espiritu Santuen Frutuac dia amabi:

Lenengua, caridadia; bigarrena, Gozo espirituala; irugarrena, Baquia; laugarrena, Paciencia; bostgarrena, Longanimidadia; seigarrena, Benignidadia; zazpigarrena, Mansedumbria; zortzigarrena, Fedia; < 34r > bederatzigarrena, Modestia; amargarrena, Ontasuna; amaicagarrena, Continencia; eta amabigarrena, Castidadia.

Bienabenturanzac dia Zortzi:

1.ª Bienabenturaduac pobrezia escogitzen dabenac, cergatic arena da Ceruco Erreyña.

2.ª Bienabenturaduac mansuac, cergatic arec izango⁴² dia lurraren jabiac.

3.ª Bienabenturaduac negar eguiten dabenac, cergatic arec izango dia consola-
duac.

4.ª Bienabenturaduac justicien gosia eta egarria dauquenac, cergatic erac izango
dia satisfaciduac.

5.ª Bienabenturaduac misericordiosuac, cergatic erac alcanzauc dabe misericor-
dia.

⁴¹ *jao*: 'dio'.

⁴² *izango*: -go gainean erantsia.

6.ª Bienabenturaduac viotz garbia dabenac, cergatic erac [...] < 34v > dabe Jaungoicua.

7.ª Bienabenturaduac baqueosuac, cergatic erac izango dia deituac Jaungoicuen semiac.

8.ª Bienabenturaduac persecucinua padezitzen dabenac Justiciagatic, cergatic erena izango da Ceruetaco Erreyñua.

—Cergatic esaten jate⁴³ oney Bienabenturanzac?

—Cergatic onetan consistitzen dan munduco Bienabenturanzia, eta Ceruraco Esperanzia.

Acto Fedecua

Sinisten dot Jaungoico eguiazco batian eta Jaungoico eguiazco onetan dabela iru persona distintuac: Aita, Semia, eta Espiritu santua. Sinisten dot Trinidad Santisimuco bigarren personia eguin zala guizon, Maria Santisimen < 35r > entraña garbietan, Espiritu Santuen obraz, eta virtutez; guelditzen zala Señora au beti Virgiña, Semia jayo baño len, jayotzian eta jayo ezquero; eta, Semia guizon eguinic, dala Jesu Christo.

Sinisten dot padecidu ebala Jesu Christoc eriotzia eta pasinua, gu becatarioc salbatziagatic, resucitadu zala irugarren egunian ilen artetic, igo zala Ceruetara eta etorri dala juzgatzer a viciac eta ilac: onac Ceruequin premiaztera, eta gaiztuac Infarnuequin⁴⁴ castigaztera.

Sinisten dot Altaraco Sacramentu santuan dauala Jesu Christo gure Jauna, Jaungoico eta guizon eguiazcua, nola Ceruan.

Sinisten dot Eliza Ama Santa Catolica Erromacuac sinisten daben guztia; eta fede onetan nay dot vici eta il.

Acto Esperanzacua

Daucat Esperanza [fir]mia Jaungoicuagan, barcatuco deusta[la] < 35v > becatu guztia eta emongo deustala bere gracia eta Gloria, bere Misericordia infinituagatic, Jesu Christo gure Jaunaren Merecimentuegatic eta bere Ama Santisimen erreaguagatic, eguiten badot penitencia eguiazcua nere partetic.

Acto Caridadecua

Amatzen dot Jaungoicua beste gauza guztia baño gueyago eta nayago dot galdu gauza guztia, aren Divina Magestadia baño; eta nay neuque amadu, munduco Justu guztia eta Ceruco Bienabenturaduac amatzen daben lez; eta posible baliz, nai neuque amadu bere Amac, eta gure Señora Maria Santisimiac amatzen daben leguez. Munduac ez amatzia eta munduac agrabiatzia gure Jaungoicuen bondadia damu dot viotz guztitic; eta propo[ni]tzen dot desagrabiatzia nere par[...] bere grazia dala mediante. Amen, Jesus.

⁴³ *jate*: 'zaie'.

⁴⁴ *Infarnuequin*: bigarren *-n-* ganean erantsia.

ILUSTRAZIOA ETA EUSKAL LITERATURA

Iñaki Aldekoa Beitia

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea

Abstract

This article deals with the influence of the Enlightenment on Basque literature. I have approached the issue putting together different research perspectives from the history of ideas to the comparative and intertextual one. I have revisited some textual production of the second half of the XVIII century and the first quarter of the XIX, focusing my interest on its historical dimension, mainly in the institutional, political, intellectual and moral sense of such textual production. And its development throughout the dialectic between ancien régime / modernity. Finally, I raise a few questions about the historiography of Basque literature to be solved. Peñaflores and «Caballeritos of Azcoitia», Manuel Larramendi and Juan Antonio Moguel are some of the major authors who have an important protagonism in this article.

0. Sarrera

Elizak eta doktrinak inoiz izan badute pisia euskal munduan, honako hiru aldio-tan izan da: Trentoko Kontzilioaren ondoren, Frantziako Iraultzaren ondoren eta Espainiako Gerra Zibilaren ondoren. Garai horietan apenas argitaratu zen doktrina edo katixima ez zen beste libururik.

Saio honek XVIII. mendearen bigarren zatia izango du aztergai, aipatu hiru aldi horietako bigarrenetik oso gertu, beraz. 1750-1808 bitartean ibiliko gara, gutxi gorabehera. Hala ere, nahiago dut malgu jokatu epeekin, izan ere, ibilbide honetarako bazterrezinak gertatzen zaizkit zenbait erreferentzia: alde batetik, Manuel Larramendiren (1690-1766) Gramatika (1729) eta Hiztegi Hirukoitza (1745) —aurrerantzean euskaraz txukunago predikatzeko eta idazteko tresnak—¹ eta *Corografía* (1754, 1882), eta bestetik, Espainiako Independentzia Gerra (1808-1812). 1808an itxi zen Euskal Herriaren Adiskideen Batzarrak 1776an abian jarritako Bergarako Erret Mintegia, nahiz eta honek ez zuen bururik altxa 1794tik aurrera, Konbentzio Gerraren (1793-1795) ondorioz soldadu frantsesak Gipuzkoan sartu zirenetik. Bergarako Erret

---

¹ “A lo menos, están viendo que después acá se predica la palabra de Dios con fruto, limpieza y decencia, y es lo que no había antes” (Tellechea Idígoras 1973: 28).

Larramendiren lanek ondorengo egileengan izan zuten eraginari buruz, ikus Lakarra (1985), Sarasola (1986) eta Urgell (1991).

Seminario Patriotiko horrek Euskalerriaren Adiskideen Elkartearen sorrera-helburuen muina biltzen zuen.²

Tartean dugu XVIII. mendearen bigarren zatiko eta XIX.eko lehen urteetako sermolari askoren ekoizpena: Sebastian Mendiburu (1708-1782), Agustin Kardaberaz (1703-1770), Francisco Antonio Palacios (1727-1804), Juan Antonio Mogel (1745-1804), Pedro Antonio Añibarro (1748-1830), Juan Bautista Agirre (1742-1823). Tartean dira Mogelen *Peru Abarca* (1802, 1880) eta, Independentzia Gerra medio, argitaratu ezinean geratu ziren sermoi bildumak, esate baterako, Agirre Asteasukoarenak. Tartean, baita ere, Xavier María de Munibe, Peñafloredako kondearen *El borracho burlado* (1765) zartzuela, Pedro Ignacio Barrutiaren *Gabonetako Ikuskizuna* (ezin honi datarik jarri) eta Altxabar anaien antzerkitxoak (1772, 2008). Hau guztia Frantziako Iraultzaren (1789) lurrikararen aurreko eta ondorengo emaitza batzuk hona biltzearren.

Ez da lan honen asmoa testu horien azterketa filologiko zein literariorik egitea,³ testuen oinarriaren dauden baldintza sozio-historikoei buruz gogoeta egitea baizik. Beraz, artikulua izenburua hona ekarriz, Ilustrazioaren eraginaren (edo eragin ezaren) ahulezia eta frakasuz jardungo dut.

Antzerkiari buruzko Peñafloredaren praktika eta gogoeta bete-betean sartzen dira Espainiako neoklasizismoan, non nagusi den Frantziako prezeptiba klasikoaren eragina (Horazio, Boileau, Batteux abatea). “*Prodesse et delectare*” horaziarra eta Batteux abatearen “*Imitation de la Belle Nature*” XVIII. mendeak helburu duen “gustu ona”ren oinarri sendoak izango dira, zentzuzko eta baliagarri izateari inoiz huts egin gabe. Barrokkoa eta antzerki popularra dituzte kontrairudi. Hala gure Adiskideen Elkarteak ki-deek nola Espainiako antzerkigile neoklasikoek, estu-estuan betetzen dituzte frantses prezeptibak agintzen dituen arauak.⁴

Modu berean egongo gara adi gizartearen baitan susmatzen den bilakaeraren aurrean. Esate baterako, Frantziako Iraultza baino urte gutxi lehenago, Samuel Johnson doktoreak (Boswell 2007: 128) Frantziar barrena bidaiatu zuen, eta hauxe konstatzen du han ikusitakoaz: “Frantziako handikiak aberaskeria arranditsuan bizi dira,

² “El objeto de esta Sociedad es el de cultivar la inclinación y el gusto de la Nación Bascongada hacia las Ciencias, Bellas Letras y Artes: corregir y pulir sus costumbres. Desterrar el ocio, la ignorancia y sus funestas consecuencias...”, in Areta (1976: 15).

G. Humboldték Euskalerrian barrena egin zuen lehen bidaia (1799-1800) Bergarako seminarioa bisitatu zuen, eta hango hezkuntzaren antolamendu eta egoerak desengainatu egin zuten. “Diario del viaje a España”, in Garate (1933: 22-23).

³ Aipatu Lakarra, Urgell edo Altxabarrengan (1992) aurkituko du interesatuak halakorik. Eta beste hainbeste Barrutiaren edo Peñafloredaren azterketa literarioei dagokienez: Lakarra (1983), Juaristi (1987) eta Lasagabaster (2004).

⁴ Emilio Ollivier-ek adierazi zuen moduan, XVII. mendean bi gobernu absolutu finkatu ziren Frantziar: Luis XIV.aren gobernu politikoa eta Boileau-ren (*Art poétique*, 1674) gustuarena. Boileau, leku, denbora eta ekintzaren arauen defendatzaile sutsuaren ustetan, lehen gertaera Korinton gertatzen bazen eta hurrengo Erroman, ikusleak ez zuten halakorik sinesten (Peres 1982: 470). Tradizio ingelestetik zera erantzun zion, zentzu handiz, Samuel Johnson idazle eta kritikariak: ikusleak ez duela sinesten eszenatokian gertatzen den egian, badakielako antzerki saio baten aurrean dagoela, non aktoreek egiten duten lana, eta konbentzio bat dela, beraz, bata edo bestea —Korinto edo Erroma— agertu, igual zaiola. Esan beharrik ez dago prezeptiba kontuetan Ingalaterrako antzerkia askoz ere askeagoa zela, frantsesaren aldean. Alde horretatik, gure ilustratuek frantses kulturarekiko zuten morrontza erabatekoa zen.

baina gainerakoak mixeria sakonean. Ez dago Ingalaterran bezala erdiko klase zoriotsurik”. Jakina, baieztapen horren mamia “zoriontsu” adjektiboan dago, izan ere, ez digu esaten Frantzia ez zegoela erdiko klaserik, bai baitzegoen, baizik eta Frantziako erdiko klase horrek ez zuela aurkitzen modurik bere negozio eta burubideak gizarteratzeko.

Etor gaitezen Espainiako XVIII. mende amaierako burgesiari neurria hartzera, eta ikusiko dugu Espainian burgesia ez zegoela, ezta hurrik eman ere, aipatu berri ditugun Europako nazio horien burgesien tamainan garaturik; horixe izango du Espainiak XIX. mendeko gabeziarik sakonena: burujabe izateko eta Estatuaren burubideak gobernatzeko izaera epela, eta bere buruaz kontzientzia eta konfiantza eskasa. Eta gu-rean, Donostiako eta Bilboko merkatariak zeuden, baina, mende amaiera aldera, Foruak eragozpen bihurtu ziren haien negozio eta hazkunderako. Artean Frantziako Iraultzaren aurretik mantendu zitekeen oreka zaila gaiztotu egin zen handik aurrera, XIX. mendeko gerretan amaitu arte. Zein murgildurik bizi izan zuten Larramendik, Adiskideen Elkartek edo Mogeldarrek (eta euskaraz idatzi zuten beste euskal idazle gogaide askok ere) gertaeren bilakaera hori! Beren testuetako hitzaurreei (cf. Mogel 1800: v) erreparatzea nahikoa da ikusteko nondik ari ziren idazten eta zein leku hartzen zuten garai hartako Historiaren joko-zelaian. Egia esan, aipatu ditugun idazlelekuko horiek guztiek egiten zuten lan —batzuk erosoago, beste batzuk, Adiskideen Elkarteko kideen kasuan bezala, ezinbestean— Frantziako Iraultzak irauli eta hankaz gora jarri zuen gizarte sistema eta balio zaharren alde (Erregimen Zaharraren alde, bezaz). Baina baziren aldeak beren artean: Erregimen Zaharraren mugetatik barrura jardun arren, Adiskideen Elkarteko kideek ez zuten Mendibururekin hasi eta Agirre As-teasukoarekin amaituko dugun sermolarien familiarekin zerikusi intelektual handirik; balirudike baietz Larramendirekin, baina jakinik elkarren arteko diferentziak ere erabatekoak zirela, muturrera eraman ahala, “potentzialki” salbaezinak. Ez litzateke zaila imajinatzen Larramendiren ahalegina —euskararen eta Foruen apologia (eta defentsa) sutua eginez Foruak Gipuzkoako antolamendu juridikoaren eta izatearen muin bihurtzeraino; edo sermolarien (eta bidenabar laikoan) euskara maila hobetzeko tresnak emanez hurrengo (hauen artean, dantzen ohiturak direla-eta, Mendibururekin liskar gogorak izan arren: Larramendik “energumeno”tzat⁵ hartu zuen hura); edo bertako “jauntxo” eta “handiki”en aurka jardunez Gipuzkoarenak ziren betiko usadio eta ohituretan aldaketak sartu nahi zituztenean, bertako eredu sozio-ekonomikoaren oreka bortxatuz⁶—, ez zen, ez, zaila imajinatzen hura, ezinbestean gainera zetorkion betiko nahi eta hauskor baino begitantzen ez zitzaion probintziaren (begi-ninietako maiorazgotxo) eredu orekatu ezindu horri, Atlante baten borondate eta pasioz, eutsi ezinean. Larramendi hil eta berehala hasi zen printzatzan mundu hura: 1766ko matxinada, jesuiten kanporaketa (1767) eta mendearen azken hereneko krisi sakona, non gizarterako estamentu guztiek muturrera jo zuten eta XIX. mendeko Gerra Karlis-

⁵ “Censura del P. Larramendi sobre el Cristau dotrin edo catecismo luca del P. S. De Mendiburu”, in Tellechea Idígoras (1990: 368 eta 399).

⁶ Pablo Fernández Albadalejok dioen moduan: “Creo que, básicamente, toda la formulación larramendiana se reduce a la defensa de lo que podríamos llamar un modelo estacionario de sociedad provincial”. Inoiz ez zen Larramendi komertzioaren aurka mintzatu, nahiz eta hiriarren eta nekazaritzaren arteko tentsioa bizirik egon: “Larramendi no es un ruralista” (1975: 360).

ten bidea irekita geratu zen. Tartean, Frantziako Iraultza. Ordurako, Euskalerrriaren Adiskideen Elkarteak ere emanak zituen bere onenak, betiere merkataritza askearen eta Foruen tartean, uzkur eta bateratzaile.

Horrekin batera, euskal literaturaren historiografiaren ikuspegitik Juan Antonio Mogelen *Peru Abarca* testuak planteatu ohi dituen periodizazio arazoei erreparatuko zaie. Hori bai, betiere darabilkigun historizazio tresnak maila konparatibo batean erabiliz, inguruko beste hizkuntza eta literaturetan tresnok izan duten zentzu betearekin erabiliko dira, eta ez gurean (baita ere Espainian) ilustrazioaz,⁷ erromantizismoaz edo errealismoaz maiz egin izan diren erabilera mehetuak eginez. Mendebaleko historia-ren baitan lan egin arren, handik hartu eta geureganatutako kategoriek ez bakarrik baliaagarriak, esanguratsuak ere izan behar dute ikerlearentzat, bestela ez dute balio.

1. Zientziaren eragina mundu modernoaren garapenean

1.1. Ilustrazioaren eragina

Tarte izugarria dago gorago aipatu ditugun sermolariengan irudikatzen den nekazari bizimoduaren (non erlijioaz haragoko ilustraziorik kalterako ikusten den) eta haien egoera eta talentuak hobetu nahiko lituzketenen artean. Azken hauen artekoa dugu, esate baterako, Jerónimo Feijoo (1676-1764) poligrafo beneditar espainiarra, *Teatro crítico universal* handiaren egilea. Haren atal batean, «Honra y provecho de la Agricultura» izeneko idatzia aurkezten zaigu. Eta nekazaritzaren balioa juzkatzeko orduan, artean XVIII. mende osoan zehar ohi zen moduan, Antzinatearen ereduari begira mintzatuko zaigu Feijoo, izan ere, hura baitzen oraindik ere, nahiz eta zientzia modernoak gero eta indartsuago azaldu, erreferentzia izaten jarraitzen zuen eredia. Honela mintzo zaigu Feijoo nekazaritzari eskainitako gorazarrean:

¿Qué arte puede competir en antigüedad con la Agricultura? Ninguna, sin duda, pues es ésta tan antigua como el hombre. Luego que Dios crió a Adán, le colocó en el Paraíso para que le cultivase y guardase: *Ut operaretur, et custodiret illum*. Cultivar la tierra fué la primera ocupación y el primer oficio del hombre.

A esta incontestable antigüedad añaden un grande lustre dos gloriosas circunstancias. La primera, que la Agricultura fue la única entre las artes, que tuvo su origen en el estado de la inocencia; todas las demás nacieron estando ya la tierra envilecida con la culpa. La segunda, que de todas las demás artes fueron autores los hombres; de la Agricultura lo fue Dios. Consta del Sagrado Texto, pues Adán no por designio propio se dedicó a cultivar la tierra, sino por destino y orden del Altísimo (*Teatro crítico universal*, III, 209-252).

Jarraituko du gero nekazari izan diren gizon ohoretsuen zerrendarekin. Baina halako batean, begien aurrean duen nekazariaren bizimodu gordinari lotuko zaio, eta honela mintzatuko da:

⁷ Maiz aipatu izan da Ilustrazioak gurean (eta Espainian) izan zuen eragin makala: “Hay que llegar al turbio —y para nosotros, oscuro— período que empieza en 1789, cuando la burguesía española (entonces tímida entonces y después) se alía por interés a la Inquisición, para encontrar lo que prácticamente equivale a una prohibición, o al menos una restricción severísima, de la publicación de libros en vasculencia” (Mitxelena 1985: 159). Ikus baita Jüttner (1989) ere.

Pero ¿hay hoy gente más infeliz que los pobres labradores? ¿Qué especie de calamidad hay que aquéllos no padezcan? (...) Pero yo me lamento de los pobres que trabajan y hambread, debiendo con más razón lamentarme de los ricos que comen y engullen lo que aquéllos trabajan (Ibid).

Eta handikien begirune errukitsua inbokatu ondoren, erakundeetako arduradunengana joko du haien egoera hobetzeko soluzio bila. Zentzu handiko jakintsua izaki, politikari begira jarriko da Feijoo fededuna. Larramendiren kasuan ere, orduko giza antolamenduaren baitan, edo gutxienez hura bortxatzeke, eta eskura zeuden tresnen bidez, eman beharko zitzaion soluzioa. Gaspar Melchor Jovellanos (1744-1811), orde, ez da jada dagoenarekin konformatzen, eta erreformak eskatuko ditu bere *Informe sobre la Ley Agraria* (1795) famatuan. Tartean daude Adiskideen Elkarteko saioak, betiere Foruen mugen barruan erreformak saiatuz (zientzia aplikatuaren bidez nola atera lurrari etekin onuragarrienak). Ikusi dugun bezala, kristau moralean oinarritutako begirune errukitsuaren inbokazio hutsetik, despotismo ilustratuaren espiritu erreformistaraino luzatzen den ibilbidea marraztu dugu. Ikusi dugu Feijoo ez dela errukiaren inbokazio hutsean geratzen eta harantzago doala, mandatarien eta politikarien esku hartzea eskatzeraino. Larramendi ere joko-zelai horretantxe moldatuko da, mandatariei probintziaren legeek agintzen dutena errespetatu eta bete dezaten eskatuz.

Feijooen⁸ eta Jovellanosen (honentzat erreferentzia bazterrezina zen Bergarako Erret Seminarioa) artean daude Peñafloidako kondea eta Adiskideen Elkartea. Jada 1753an idatzitako gutun batean garbi erakusten du Peñafloidak nondik nora saiatu nahiko lukeen aberriari laguntzeko:

Sabe usted mejor que nadie, mi Reverendo Padre, el estado lamentable en que se encuentra nuestra nación en punto a Ciencias y Bellas Artes: pero sobre todo en cuanto a la Física, de la que apenas se conoce más que el nombre (...). Ha aparecido, no obstante hace algunos años una obra excelente, sobre todo para una nación en la que las Ciencias se hallan en la cuna: hablo del Teatro Crítico de R. P. Feijóo, Benedictino, cuyo objeto es librar a la nación de todos esos prejuicios (Urquijo 1996: 80).

Ez dago zalantzarik zein norabidetan egin nahi zuen lan Peñafloida gazteak, Adiskideen Elkartea sortzeko hamabi urte falta zirelarik. Eta Feijooengan aurkitu zuen Espainia aldean bere gogaide eta akuilu izan zitekeen idazle bakana. Haren *Teatro Crítico Universal* bilduma estimu handian izan zuen.

J. Francisco Islaren *La historia de Fray Gerundio de Campazas* (1758) nobela satirikoaren argitarapena zela-eta, Azkoitiko Zalduntxoek saio kritiko bat idatzi zuten:

⁸ Feijooen jakinduria, zentzu ona eta zientziekiko ikuspegi aurrerakoi eta ausarta oso estimatua izan zen Peñafloidako kondearen eta Adiskideen Elkarteko kideen artean. Hara zein adeitsu mintzo diren “Los aldeanos críticos” (1758) saioan Feijoori buruz: “¿Le parece que es poco para un Beneficiado saber que hay Systémas, y que ha habido Newton y Descartes? Pues gracias al Reverendísimo Padre Maestro Fr. Benito Feyjoó (sic), que sino, tan en ayunas estaría, como el primer día que se dexó ver en su lugar (...) valiéndome para esto de algunos Autores, dignos de que se les crea sobre su palabra (a lo menos mientras no nos hiciesen ver lo contrario), como son nuestro sapientísimo Feyjoó, el gran Moréri [Louis Moréri (1643-1680), *Le Grand Dictionnaire historique, ou le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane* (1674), xviii. mendeko egile eta idazleen artean oso ezaguna eta erabilia. 1753an itzuli zen gaztelarara], el profundo Saverien, el juiciosísimo y eruditísimo Rollin, y varios filósofos, así Ingleses, como Franceses, que tengo en mi librería.”

*Los aldeanos críticos*⁹ (1758). Ez dago dudarik espiritu «kritiko» horrek aurrerakoia izan nahi zuela zientziaren bidetik, justu zientzien bizitza hain geldoa zen Espainian. Feijooen lanaren izenburua ere *Teatro Crítico* zen. Metafisika eta eskolastika baizik irakasten ez ziren XVIII. mendeko Espainiako unibertsitateak (ez matematikarik, ez fisika modernorik) ezer gutxi eskain diezaiokeen Adiskideen Elkarteko lagunartean jakingose modernoari. Feijook “Honra y provecho de la Agricultura” idatzian Espainiaren egoera deitoratzen du: “El desarrollo de España lloro, porque el descuido de España me duele”. Gauza bera errepikatzen dute Peñafloidak eta bere lagunek *Los aldeanos críticos* saioan: “Contentémonos, pues, con llorar la suerte de nuestra Nación” (139. or.). Horra nondik Frantziarekiko lilura zientzietan eta arteen dagokienez. Alde horretatik, aipagarria da, jada urte asko geroago, Joaquín de Eguíak Condorcet pentsalari ilustratuaren ideiekiko erakusten duen atxikimendua (Elorza 1968): zenbat eta handiagoa egien ondarea, orduan eta hurbilago naturaren ezagutza. Argiek okerraren desagertzea ekarriko duela eta horrela giza-arrazoimena indartu egingo dela, zeinaren perfektibilitateak ez duen izango, agian, mugarik.

Honaino Narrosko markesak Condorcet-i maileguan hartu eta Godoy-rekin izan zuen gutun trukaketan erabilitako ideien egiaztapena. Progresoaren espiritua eta giza-perfektibilitatea eskutik zihoazen filosofo ilustratuentzat. XVIII. mendeko pentsalari eta zientzialariek uste itsua zuten zientzian eta arrazoimenean (Deskartes eta Locke-ren ondarea), gizakiaren bizimodua goitik behera hoberako alda zezakeetelako uste utopikoan fede berri bat indartzera ino.¹⁰

⁹ *Los aldeanos críticos, ó cartas críticas sobre lo que se verá. Dadas á luz por D. Roque Antonio de Cogollor: Quien las dedica al príncipe de los peripatéticos D. Aristóteles de Estagira*. Impresa por Pantaleón Aznar, 78-81. or. Nik erabili dudana argitarapena J. F. Islaren izenean dator, eta ez dakar argitarapenaren datarik: “Es obra del P. José Francisco de Isla, de la extinguida Compañía de Jesus.” (sic) Bai Aita Islaren *La historia de Fray Gerundio de Campazas*, bai Adiskideen Elkarteko kideen *Los aldeanos críticos*, debekupean jarri zituen Inkisizioak. Aurreko oinohar batean aipatu dugun Moreiren hiztegia ere debekupeko *Indicean* zegoen, eta baita Jovellanosen *Informe sobre la Ley Agraria* ere.

¹⁰ Hala ere, uste dut ez dela nahastu behar Eliza fedearrekin, eta, are gutxiago, azken hau zientziarekin. Eta horixe da katolizismo ortodoxoak etengabe egin ohi duena. Alde horretatik, dakarren dokumentazioarengatik mirezgarria gertatu arren, Julio Urkijoren *Menéndez Pelayo y los Caballeritos de Azkoitia* (1925, 1996) liburua planteamendua akats berean erortzen da. Euskalerraren Adiskideen Elkartearen (eta bere kide fundatzaile eta nagusien) kristautasuna justifikatzeko orduan, Urkijoren ahalegin agonikoa desenfokatu da, nire irudiko. Europako ilustratu eta zientzialarien artean ere aldeak zeuden, eta askok egin zuten lan Elizarekin eta Estatuarekin harreman estuan, eta erlijio kontuetan oso orekatuak ziren: Montesquieu, Newton, Locke edo Jefferson. Gainera, haietako asko eliz-gizonak ziren. Ez litzateke zuzena esatea Ilustrazioa erlijioaren aurkaria izan zela. Hala ere, egia da, oro har, Elizarekin gorabehera asko izan zituela, baina ez fede faltagatik edo hura auzitan jarri zuelako. Deismoa (arrazoimenean eta ez erlijio dogmetan oinarritutako sinismena) bihurtu zen haien erlijio. (Jainkoa ukatzea delitu zen Europa osoan.) Julio Urkijok honako hau gainera zezakeen bere liburuan: xvii. mendetik aurrera, zientziaren eraginez Europak jasan zuen bilakaeran (esan gabe doa Espainia bilakaera horretatik kanpo geratu zela, eta hortik Elizaren eta Inkisizioaren indar neurrigabearen arrazoia) mundua, natura eta gizakia ikusteko modua goitik behera eraberritu zela; zientziaren espiritu berriak zen oro blaitzen zuela; eta mende pare batean garatuz joan zen espiritu hori egoera mental bat bihurtuko zela; eta bilakaera horretan, Deskartesengandik abiatu ondoren —haren guztiarekiko zalantzaren haziak dena zipriztindu zuen—, bilakaera horren emaitzarik umoenak xviii. mendean gertatu zirela ilustratuen eskuetan. Haienzat, gure Adiskideen Elkarteko kideentzat bezala, hil ala biziko garrantzia zutela matematikak eta fisikak, aurrerapen tresna gisa. Eta orduantxe inauguratzen zen modernitatearekin batera, erlijioa eta fedearen norbere baitakoak izaten hasiko zirela. Gizartea kristaua izaten jarraitu arren, Frantzian edo Ingalaterran, adibidez,

Aitortu, dena den, zein zuhur ibili ziren gure ilustratuak zientziaren alde zuten grina eta ortodoxia erlijioso buruz-buru ibil ez zitezen, nahiz eta ezin eutsizko gainezkaldi batzuk gertatu aldian behin: Joaquín María Eguíak, Félix Samaniegok, Valentín Forondak edo Bergarako Erret Mintegiko Proust irakasle eta zientzialari famatuak, besteak beste, Inkisizioarekin gorabeherak izan zituzten. Izan ere, Blanco Whitek (1999: 67) esan zuen bezala, Espainiako zorigaiztorik galgarrienaren ardura-duna izan zen Inkisizioa. Hura izan baitzen ezein aurrerapen intelektualen aurkako eragozpena. Eta honako hau erantsi zuen: garai haietan, liburutegi on bat osatu nahi zuenak, soilik Inkisizioaren debekupeko *Indicetik* hartutakoez hornitu beharko zukeela (Blanco White 1974: 395).

1.2. Larramendi eta Adiskideen Elkartea

Gorago aipatzen genuen joko-zelai horren baitan nondik ari ote zitzaigun mintzatzen Larramendi eta nondik Adiskideen Elkarteko kideak. Aipatu ditudan ikerleei esker, ez da gutxi Larramendiren Gramatikak eta Hiztegiak izan zuten eraginaz daki-guna. Inoiz hitz egin da, baita ere, ondorengo ilustratuengan Larramendik izan zuen balizko eraginaz.¹¹ Baina gaitoen ikustera zertan gauzatzen zen (pentsamenduaren al-

---

erlijioak ez duela jada herri iritzian aginduko, bai ordea Espainian (eta zer esanik ez Euskal Herrian). Horixe da gurean falta izan zena: herri iritzia lekuan, parrokiako sermoia egon zen.

Halakoa da, ordea, Elizaren atzaparren eragina gizartean, non harekin borrokan zabaldu behar, nahi eta nahi ez, zientziaren eta arrazoimenaren espiritua. Eta jakintza zaharren (Antzinate klasiko-kristauaren) aurrean, zientzia modernoaren bidetik deskubritutako berriak hasiko dira pilatzen. Azken batean, “Querelles des Anciens et des Modernes” hura xvii. mendean hasi zen, baina xix. menderaino luzatu zen (gurean xx. mendearen bigarren aldiraino). Bere eraginez, erudizio zahar asko baliogabetuta geratu zen mundu modernorako, eta Ernazimendutik hona, erreferentzia eta egile berri askok erudizio klasiko-kristau zaharragoaren lekua hartu zuten. Urkijok ez zuen jakin ikusten jakintza berriak Eliza katolikoaren dogmen kuestionamendua zekarrela, bata bestea blaitzeraino. Horregatik ez da nahikoa dokumentazio miresgarria mahaigaineratzea —1996ko edizioako “Apéndice”etan dakar Quadra-Salcedoren kontra-artikuluak— gero pentsamenduaren eta modernitatearen bilakaeraren testuinguruaz baliatzen ez bagara hura ulertzeko.

Aipagarriak dira auzi honi buruz Jean Serrailh-ek (1957: 247), errespetu handiz, Julio Urkijori —bere liburutegia hain eskuzabalki zabaldu zionari—, “al gran católico Julio de Urquijo” (1957: 246) hari jartzen dizkion “baina” elokuentek: “Menéndez Pelayo queda fuera de combate por los argumentos de su contrincante. Pero por su libertad de espíritu, por su conocimiento de la Francia contemporánea y su afán de difundir el progreso a su alrededor, Peñaflores es igualmente un hombre muy del siglo xviii, y se nos presenta, si no como un “filósofo”, sí, por lo menos, como un verdadero “reformador”. Edo Bergarako Mintegiko dokumentazioa (213) dela-eta, Mintegiaren ortodoxia frogatu nahian, ez du Urkijok hango irakaskuntzako atalen informazioa erabiltzen, non irakaskuntzaren espiritu praktikoa eta utilitariora nabarmentzen zaion berak nahiko lukeen izaera erlijiosoari. Ukaezina da zientzia modernoaren espirituak bizitzako alderdi guztiak blaitzen zituela: “Liberados por la ciencia moderna del yugo de las autoridades consagradas.” (572) Julio Caro Barojak ere, nahiz eta garbi ikusi Urkijok ezeztatu egin zuela Menéndez Pelayoren heterodoxia salaketa, zera erantsiko du: “Queda claro, sin embargo, que varios miembros de la alta sociedad vasca de la época eran poco creyentes, como el fabulista Samaniego, que fue objeto de un proceso inquisitorial.” (1971: 202) Julio Urkijok, bere katolizismo ortodoxoaren altzotik, ez zuen espiritu hori ulertu nahi izan.

¹¹ Koldo Mitxelena hala zioen bere *Historia de la literatura vasca* (2001: 96) liburuan: “En Vasconia fue en cierto modo precursor de la ‘ilustración’ de los Amigos del País y de su Real Seminario de Vergara.” Ildo beretik ari zaigu Lasagabaster (2004: 3), baita (1984: 251-27) eta (2002: 23-72) lanetan ere.

“Andoaindarraren eraginak, dena den, hiru eratakoak-edo izan ziren: berak sortarazitako konfiantza giroaren bidezkoa, batetik, ondorio gisa literatura liburuen ugalketa ekarriko zuena; bigarrenik, lexiko

detik), bataren eta bestearen arteko gogaidetasun falta edo desadostasun sakona. Eta horretarako zein dokumentu aproposagorik gorago aipatu ditugun Xavier María de Munibe eta Joaquín de Eguíak, Adiskideen Elkarteko kideek, idatzitako *Los aldeanos críticos* saioa baino. José Francisco Isla jesuitak argitaratutako satirak sermolaritzaren egoera penagarria zuen muin eta xede. Hala ere, *La historia de Fray Gerundio de Campazas* nobelak ederki erakusten du zenbaterainokoa zen garai hartan Espainia aldean zientziari eta filosofia modernoari jartzen zitzairen arreta. Honela mintzo zaigu egilea nobelako pertsonaia baten (Benefiziaduren) ahotik:

Porque si le dieran lugar para saber lo que pasa por acá sus estrechas correspondencias con ciertos amigos de Francia, y su aplicación infatigable a entender mal o a interpretar peor las bulas y breves pontificios sobre las misiones del Oriente, tendría sin duda noticia de que ha más de treinta años se publicó en España el Curso filosófico del sabio padre Luis de Losada, cuya admirable física comienza por un largo y docto discurso preliminar en que se exponen, se examinan y se baten en brecha casi todos los sistemas filosóficos que se llaman modernos por mal nombre, representándolos todos con sus pelos y señales. Aunque esta impugnación, como imparcial y como verdaderamente sabia, no es tan en cerro ni tan a destajo, que en el discurso de la obra no se abracen algunas opiniones de la filosofía experimentales,¹² desamparando la de los aristotélicos, a cuyo jefe, por lo demás, se sigue con juicio y sin empeño (1960: 107-108).

Luis de Losada (1681-1748), Salamancako Unibertsitatean Testu Sakratuetan katedradun, Aita Islaren maisu izan zen, eta baita Larramendirena ere. Batak zein bes-teak estimu intelektual handian zuten hura. (Aurrerago ikusiko dugun bezala, ez da faltako Larramendiren idatzietan Losadaren izena, guztizko miresmenez ekarria.)

La historia de Fray Gerundio de Campazaseko pasarte horixe izan zen *Los aldeanos críticos* bezalako erantzun gartsua piztu zuen txinparta. Honela mintzo dira Adiskide azkoitiarrak Roque Antonio de Cogollor-en ahotik (ezizenez sinatua, beraz):

¿Qué quiere Vmd. que diga un pobre Clerizonte despues de haber leído el Discurso Preliminar de la Física del Padre Luis de Losada, *en que*, está muy creído (...)

Qué quiere Vmd., pues, que diga, y qué juicio quiere Vmd. que forme de unos Filósofos, y de una Filosofía, que un hombre tan sabio como el Padre Losada, (que sin duda fué uno de los mayores ingenios que ha producido nuestra España) llama *Filosofía de Capa y Espada, Filosofía de Estrados, &c?* Esto no solo lo creerá él, sino tambien todos aquellos que tengan á este Padre por tan gran Físico, como fué profundo Teólogo, crítico delicadísimo, excelente Poéta, y en fin, hombre erudito á todas luces, y uno de aquellos entendimientos, que de tarde en tarde se dexan ver en el Mundo. Bien es verdad, que cualquiera Físico les podrá desengañar, haciendoles ver lo contrario por su misma Obra; pues empeñandose en el celebrado Discurso en impugnar á Descartes, se divierte en defender formas, accidentes, &c. y no toca ni aun de mil

---

arloko eragina, hiztegiaren bidez zuzenean burututakoa; eta hirugarrenik, lausoagoa agian, preilustrazioko intelektual gisa, inguru ilustratuan izango zuena (Zalduntxo eta EHAE/RSBAP elkartekide zenbaiten ere ongi irakurria eta bereganatua zuten jesuitaren obra; ik. Larrañaga 1991: 175, 363 oharra)" (Salaberri Muñoa 2002: 119).

¹² Aita Islaren nobelako hitz horiek J. Feijoo-k bere "Lo que sobra y falta en la física"ren amaieran Losadaren liburu argitaratu berriaz adierazitakoaren zordun dira (cf. Feijoo 1958: 451-466).

leguas á los *Tourbillones*, que es el fuerte de Descartes, inaccesible sin duda, al gran Jesuíta, por la falta de Geometría y Astronomía: Ciencias que no se aprenden en *Estrados*, ni andando por ahí con *Capa y Espada*, sino quemandose las cejas en el rincón del Gavineté, y oyendo a Maestros, que saben aclarar sus obscuridades.

Lo mismo inferirá de toda su admirable (así la llama el Beneficiado) Física, donde, prescindiendo del tal qual especie, que apenas merece el nombre simple de Física, sin que le preceda el *Metha*; todo lo que trata S. Rma. es Gerigonza: es Metha-Física

(...)

No entenderá este lenguaje. Pues esto es Física, y de esto habla Descartes, y da reglas para saber todas estas questões, que son las únicas interesantes para la Sociedad, y no las de Bilocaciones, que solo son para admiradas en el Flos Sanctorum

(...)

Ahora pregunto: ¿Se ofendería el P. Losada de que yo le dixese, que no sabía mas de Física, que Newton de Teología? Ya se ve que no, porque así como en las Escuelas de Matemáticas de Cambriga no se explican los DD. de la Iglesia, ni los Santos Padres, &c. tampoco se enseñan en Salamanca y en Valladolid la Geometría, la Ciencia del Cálculo, &c. que son precisas (como ya he dicho) para entender á Descartes, y consiguientemente tambien para impugnarle (*Los aldeanos críticos*, ibid., 76-81. or.).

Larramendiren zerumuga intelektualak ezin zuen Descartesen maisutza onartu, eta are gutxiago hori Aristotelesen eta eskolastikaren espekulazio hutsaren truke baldin bazen, ze filosofo frantsesak irekitako bideak, alegia, metodoak —ordu arteko guztia zaharra bihurtuz eta handik aurrerakoa berria—, izan zituen ondorioak mingarriak izan ziren Larramendik hain gustura eta eroso bizi zuen filosofia eskolastikoa-arentzat. Ordura arte nagusi izan zen metafisikaren tenpluan Descartesez zabaldutako arrakala hartatik ari zen ezinbestean odolusten filosofia espekulatibo zaharra, Pirinioetatik hona hainbeste eta hainbeste partaide sutsu izan zituena. Eta horietako bat genuen Larramendi, horixe izan zuen hark eskola. Haren «Réplica del P. Larramendi a los Diaristas de Madrid» zela-eta, honela idatzi zuen J. I. Tellechea Idígorasek:

Larramendi arremete contra las páginas dedicadas a la Filosofía, comentando diversas frases literales de la publicación. Las nuevas teorías científicas inducían al menosprecio del Aristotelismo imperante. Larramendi arremete contra los atomistas y experimentales para defender los fueros de la pura filosofía especulativa, concediendo un rayo limitado a lo experimental (1990: 17).¹³

¹³ Madrilgo “diarista” haien aurka idatzitako erantzunean, Larramendik Luis de Losadaren laudoriorik kunplituena eskaintzen du (119), eta A. Berthier-i idatzitako gutuna bere maisuari eskainitako gorazarre eta omenaldi beroena da. Alde horretatik, harrigarria gertatzen da *Los aldeanos críticos* saioan Peñafloidak Losadaren filosofia liburuari emandako jipoiaren ondoren, Larramendiren isiltasun potoloa, guztiz gogoko baitzuen haren liburua, eta egilea, zer esanik ez.

Bide batez, esan dezadan, José Malaxechevarriak *La compañía de Jesús por la instrucción del Pueblo Vasco en los siglos XVII y XVIII* (Donostia, 1926) liburuan dioena Losadari buruz: “La opinión de este gran maestro refleja el sentir de casi todas las aulas de Euskal-erría (sic), en las que o tenían de texto, o al menos asiduamente consultaban el célebre y para su tiempo excelente *Cursus Philosophicus del eminente catedrático salmantino*.” (425) Kuriosoena, ordea, honako hau da, nola kritikatzan duen Larramendik Feijoo aipatu dugun lehen idatzian, nonbait bere aurkariaren ahotan ere aipatua, eta laudatzeko gainera: “Dice que alienta a esto el Maestro Feijòo, moderno Colón de la naturaleza. Lo echa a perder queriéndolo alabar. No necesita de lisonjas Feijòo. Diga ¿qué descubrimientos ha hecho de la naturaleza?” (118) Feijoo-ren ekarria ez dago aurkikuntza zientifiko konkretuan, baizik eta bere jaidura intelektual eta kritikoa, eta berrikuntza orenen aurrean jakin-gose asezeinean, edo ikergai den esparrura hurbiltzeko metodoan.

Garbi dago non dagoen Larramendiren indargunea filosofiari dagokionez, eta ez da hori justu Descartesengandik aurrera filosofia eta zientzia esperimentalak hartu zuten bidea. Ez zion Larramendik iruzurrik egin maisuari, izan ere Larramendi bera izan baitzen, Tellechea Idígorasen esanetan, Losadaren ikasle kuttuna («alumno predilecto del gran escolástico P. Losada»)¹⁴ Bi mundu, beraz, Adiskideen Elkartearena eta Larramendirena. Intelektualki mundu kontrajarritan bizi izan ziren. Eztabaida hartan Descartes eta Aristoteles erabat ziren kontrajarriak. Larramendiren errutina eskolastikoaren aurrean Adiskideen Elkartekideek baliagarri eta erabilgarri izango ziren zientzietan jarri zuten beren ahalegina.¹⁵ Azken batean, zientzia praktikoa eta zientzia aplikatuen bidea saiatu zuten. Diferentziak alde batera utziz, pentsa liteke Larramendiren *Corografía* (Tellechea Idígoras 1977) bezalako liburu baten inguruan aurki zezaketela, irakurketaz gozatzeko abagunerik. Baina ez. Izan ere, Larramendiren liburu gogoangarri horretako proposamen batek baino gehiagok egingo luke talka “handikien” interesekin, adibidez, handikien ondasun ziren elizetako hamarrenen ordainketari buruzko iritzian, edo haien aristokraziaren ohorearen sorburuari buruzkoan.

1.3. Euskalerriko Adiskideen Elkartea eta antzerkia

Honaino iritsi ondoren, hau da hurrengo galdera: Ze indar eta eragin izan zezakeen Ilustrazioak gurean? Jakin badakigu jende mordoxka batek irakurri zuela *L'Encyclopedie*, tartean hainbat apaizek ere. Nahiz eta zenbait irakurketa debekuekin egin, badirudi gure ilustratu ospetsuak oso esaneko zirela erlijio kontutan, edo hala ziren bederen beren jauregi-ataritik kanpo. Badirudi halako *laissez-faire* tolerante bat egon zela Elizaren aldetik handiki horienganako, Iraultzaren eta Konbentzio Gerraren ondoren gauzak larritu ziren arte. Orduan, gorago aipatu dugun bezala, Inkisizioak bere trepetak indartu zituen berriz, José María Eguía,¹⁶ Narrosko markesari, penitentzia larria jarritz bere bekatu ilustratutik senda zedin. Félix María Samaniego ere, bere osabak, Peñafloidako kondeak eskatuta Bergarako Erret Mintegiko ikasleentzat *Alegia moralak* (1781) argitaratu zuen alegiagile ospetsua ere ez zen libratu Inkisizioaren jazarpenetik.

Beste hainbeste haien antzerkiari dagokionez: halako tolerantzia erne bat izan zen haien dibertimendu aristokratikoekiko. Eta, egia da antzerkiarekiko Adiskideen Elkartek erakutsi zuen hasierako entusiasmo hura epeltzen joan zela urteekin, ia-ia emanaldiak desagertzera. 1765eko Estatutueta haxe esaten da antzerkiari buruz: «Las noches se destinarán a cultivar la música o la poesía dramática, logrando por este medio el que ni aun en las diversiones se distraigan los amigos del Instituto.»

¹⁴ Ibidem, 112. or. Horrela dio A. Ludwig Koch jesuitak bere “*Léxico de los Jesuitas*” (1934) lanean. Nahiz eta filosofia berriaz ere erudizio handiz jardun, iraganeko filosofian geratu zen mentalitatekotzat du Luis Losada. Egile honen nortasun intelektuala gehiago sakontzeko, ikus Cortina Ireta (1981).

¹⁵ Unibertitateen erreforma bultzatzeko Jovellanosen erregeari helarazitako memorian zera dio, zientzia erabilgarriekiko utzikeria eta eskolastikaren abusua zirela ezjakintasun nazionalaren arrazoi nagusiak.

¹⁶ Entziklopedisten lanak irakurtzeagatik Narrosko markesak Inkisizioarekin izan zituen ika-mikak 1768an hasi ziren. Arantzazuko komentua bisitatuz bete behar izan zuen bere zigorra, zortzi eguneko barne-gogoetak eta aitortza orokor bat egin. (Areta 1976: 65) Leandro Silván-ek, berriz, dio partikularren aldetik Inkisizioari egindako salaketarik ez zitzaioala falta izan Eguía jaunari aurrerantzean ere (1788, 1790, 1791), baina erakundearekin izan zuen hurrengo topaketa 1798an gertatu zela (1967: 369-404).

Exordio horaziar¹⁷ baten gainean eraikitako gomendioa da hori, non esaten den aisialdiak ere alferkeria saihestea izan behar duela helburu. Horazio —«el gran príncipe del buen gusto», Peñafloredaren esanetan— estimu handian izan zuten, Boileau eta Luzan-en poetikekin batera (Areta 1976 : 29). Haren “*prodesse et delectare*” (irakatsi atsegina izanez), Boileau-ren poetikako hiru arauekin batera, prezeptiba neoklasikoaren muina da. Heziketa eta didaktismoa beti daude presente XVIII. mendeko kultur helburuetan, eta antzerkiak ere bere zeregina izango du egitarau zabal horretan: “Que por tanto debía ser uno de los objetos de la Sociedad corregir el teatro de modo que fuese escuela de virtud y no de vicio” (Ibid, 139).

Baina halako helburu didaktiko eta filantropikoetan ezin zuen parte hartu herri xeheak, behar handiena zuenak, inondik ere, ze besteak jende ikasiak ziren. Ilustrazioaren emanaldi horietan aristokraziak hartzen zuen parte, edo herriko jauntxoek, handikiek eta apaizek (Bergaran). Gauza bera gertatuko da Joaquín Altzibarren antzerkitxoarekin (2008): protagonista nagusiak ezjakinak eta erdi arlosteak izan arren, horietan emango diote, Peñafloredaren *El borracho burlado*-n (1764) gertatzen den bezala, antzerkiari darion komizitatea. Etxe on eta handikien gustu eta atseginerako taularatu ziren. (Hala ere, bi lanak ez dira alderagarri, ez egitura ez kalitatearen aldetik). Badakigu eliteen ardura zela herri xehearen ohitura baldarrak eta gustua zuzendu eta heztea, eta hori goitik beherako norabidean gauzatu behar zela erreformen bidez. Alde horretatik, edateko grina zuzentzearekin batera, *El borracho burlado*-ko Chanton Garrote pertsonaia nagusiak ikasi beharreko irakasgaia hauze izango da: “que enseñe a respetar las clases que componen un estado, que inspire a cada uno el amor a los deberes...” (Samaniego 1898: 87).

Iritzi berekoa da José Cadalso idazle espainiarra bere *Cartas marruecas* liburuan:

Mira, Gazel: los que pretenden disuadir al pueblo de muchas cosas que cree buenamente, de cuya creencia resultan efectos útiles al estado, no se hacen cargo de lo que sucedería si el vulgo se metiese a filósofo y quisiera indagar la razón de cada establecimiento (1983: 293-294).

Ez zuen lehenago Larramendik besterik esan bere *Corografía*n, modu gordinago batean egin bazuen ere:

En aquellos sermones cuyos asuntos miran a los que mandan, dirigen y gobiernan, y no son para el común de los oyentes, ni éstos es razón que sepan cuán mal gobernados están y qué pecados cometen en su gobierno los que mandan (289).

Ez dago esan beharrik gomendio horien guztien helburua gizartearen *status quo*-ari eustea zela. Helburu didaktiko-moralak eta elitismoa eskutik helduta ibili ziren neoklasizismoaren garaian; azken batean, huraxe zen Erregimen Zaharrak utzitako azken mugimendu estetikoak. Eta bere ondare dugu, hurrengo mendeko hamarraldi luzeetan euskal literaturan nagusi izango den generoa: alegigintza.¹⁸

¹⁷ Horacio, *Sátiras*, II, iii, 15. Ikus baita Curtius (1974: 135).

¹⁸ Alegigintzak garapen berezia izan zuen gurean (iraupenarengatik), eta genero profano bat izan arren, modernitatearen kutsaduraren aurkako harresi lana egin zuen. Alegiak, funtsean, bi hanka izango ditu: neoklasizismoaren espirituari zor dion didaktismo utilitariora izango da bata, non irakurketak ez duen zentzurik bizitzarako irakasbiderik ez duen artean (hori, betiere, “atsegin izanez erakutsi” agindu neoklasikoari jarraituta egingo da); eta bigarrenak espiritu erlijiosoaren edo arimazaintzarekin luke lo-

[Jada xx. mendean barrena sartuxea ere, alegia izango du generorik gustukoena Jules Moulier «Oxobi»k (*Alegiak*, 1926)]. Adiskideen Elkarteko helburu hezitzaile horren muina, beraz, goikoekin begiratuaz itatean zetzan. Ez herri xehearekiko mespretxuagatik, ez, goitik beherako gizartearen ilustrazioan, aurrenekoak eliteak zirelako baizik; geroago, edo beste maila batean, etorriko zen herri xehearen ohitura eta bertuteaz arduratzeko ordua, hori bai, betiere harreman paternalistetan oinarrituz eta gizatalde bakoitzaren lekua zein zen ondo irakatsiz. Jakina, Historiak erakutsi zuen bezala, oreka zail eta kontraesankor hori mantentzea ez zen erraza gertatu, eta gora zetorren burgesiak leherrarazi zuenean ordura arteko eredu soziala, aurrekoen heziketa eta ilustrazioa gizatalde zabalago batek bereganatu nahiko zuen. Ordu arte, Bergarako Erret Mintegiko ikasleria aristokraziaren eta jauntxoaren semeek osatzen zuten, Adiskideen Elkartean eta despotismo ilustratuaren ikuspegitik, horien esku egon behar zuelako gizartearen gobernuaz; elitearen eskuetan, beraz. Borja Aguinagaldekin ezin hobeki laburbiltzen du Adiskideen Elkarteko lagunartean espiritua:

La Bascongada nace para promover y defender los intereses económicos y comerciales de la clase de *mayorazgos* propietarios del País, por el medio de incentivar la investigación científica y la educación de los hijos de estas familias. Para ello se fundará el Real Seminario.¹⁹

tura: generoak ez zion kalterik egiten arimaren osasunari. Beraz, kristau arimaren osasunerako kalterik ez eta gomendagarria bestalde bere irakasbide garbi eta errazagatik. Eta literaturaren (eta bizitzaren) ikuspegi horixe izan zuten J. A. Mogel eta Bizenta Mogelengandik, arimazaintza literatura generoen gainetik jarriko duten Azkue aita-seme eta enparauenganaino. Hara nola ikuspegi neoklasikoak markatu ohi duen herri xehearekiko distantzia: “Egoten gachacoz aoac zabalik enzuten, ume chicarrac Peru ta Marijaren ipuin gatz bagaac enzun daruezan garrac” (J. A. Mogel, *Peru Abarca*, 95); “Umeago nintzanean berriz enzun oi nituen, zoro zororic, ta pozez erotuta, atso ipuiac. Sinisten nituen eguia andi batzuec becela, Peru ta Mariaren ipui farragarri ta sustrai gaviac (...) Au da aur gucien gaitza, edo zorasuna.” (B. Mogel, *Ipuin onac*, 1804). Hauxe besterik ez da Txomin Agirreraren ikuspegia. Eta hara zer idatzi zuen 1901ean haren lagun handia izan zen Karmelo Etxegarai historiagile eta idazleak *Apéndice a la obra Noticia de las cosas memorables de Guipúzcoa, de D. Pablo de Gorosábel* saioan bertso-paperean aurka: “Los sucesos más triviales, los accidentes más prosáicos se ponían en verso... Murmuraciones de aldea, rivalidades de campesino... La mayor parte se olvidaba el nombre de los autores de semejantes engendros, y más vale para su buena memoria que se olvidara, pues de este modo no se perpetúa la fama de su incapacidad artística... Si pudieran reunirse todas las hojas volantes que, por espacio de tres cuartos de siglo, se hayan difundido, con nombre de versos vascongados, por los hogares de la región euskara, se formaría una colección enorme de simplezas y groserías...”, VI. alea, Tolosa, Imprenta de E. López, 1901, 34-34. or.

Ez zuen besterik esaten Meléndez Valdés ilustratu eta neoklasikoak XVIII. mende amaiera aldera: “No son muchos los que leen libros. En cambio, el pueblo da muestras de una afición vivísima a los romances, no a los romances viejos que celebran los elogios de España, sino a composiciones contemporáneas, sin valor literario ni moral, obras necias y torpes, reprobables por el “indecoro chabacano de sus indecentes argumentos”, escritos por poetastros famélicos que llenan con ellos “los puestos de ferias de todo el reino... ¡Pero qué afrenta para la razón y para el buen gusto!” (*Discursos forenses*). Haien debekua eskatzen zion Estatuari. Beste hainbeste egin zuten garai bertsuari Samaniegok eta Jovellanosek antzerki popularraren aurka.

¹⁹ “¿Por qué los archivos de la Bascongada son complicados?”, in Risco & Urkia (2000: 27). Hara zer dioen Agustín Ibáñez de Renteriak Bergarako Mintegiko ikasleak zirela-eta Lagunartean bilkuretan aurkeztutako txosten batean: “Cuando digo educación general no pretendo por eso que se hayan de enviar al colegio los artesanos ni los labradores. Aquellos institutos se reservan en todas las naciones a las gentes distinguidas por nacimiento o riqueza”, in Bagüés (1991).

Eta, hori bai, horiei eskainitako heziketak ez zuen Espainia aldeko jesuiten heziketa eskolastiko zaharrarekin zerikusirik. Gorago aipatu dugunaren ildotik, zientzia esperimentalek hartuko diote erreleboa filosofia zaharrari. Errelebo hori, paradoxikoki, jesuiten kanporaketa zela-eta (1767), hutsik geratu zen Bergarako jesuiten egoitzan bertan gertatu zen.²⁰ Esan dugun bezala, Frantziako Iraultzarekin batera hondoratu egin zen mundu zahar hori, eta burgesiaren hegalean hezitako hiritargo berri batek ere parte hartu nahiko zuen aurrerantzean gizartearen eraikitze eta gobernu lanetan. Horrela gertatu zen Europako Estatu aurreratuenetan —Ingalaterran, Frantzia, Holandan...—. Baina gurean ez zegoen artean (ezta XIX. mendean ere) haiek utzitako lekukoa hartuko zuen burgesia euskaldunik,²¹ asmo berriekin gizartearen ardua bere gain hartuko zuenik. Horren faltan, gure apaizek betiko heziketa lanetan jarraitu zuten, hau da, arimazaintzan, eta ahalegin horretan, herri xehea,²² ezinbestean, aurrera baino, atzera begira geratu zen.

Beti agertu ohi zuten Peñafloredaren lagunek halako errespetu interesatu bat Elizarekiko; hala beharko, elkarren babesaren beharrean baitzeuden pribilegioei eutsiko bazieten. Ez ziren hemen Frantziako aristokraziak zuen portaeratik asko aldentzen: han eta hemen “mezatan kristau eta operan pagano” voltairearra litzateke bizitarako

²⁰ Orain arte ezagutzen den dokumentazioaren arabera, badirudi Real Sociedad Bascongadoako lagunartean eta jesuiten arteko harremanak ez zirela oso sendoak izan: 1767ko matxinada lekuko, batetik (ikus Gurruchaga 1933: 373-392); eta bestetik, jesuiten kanporatzearen ondoren, Loiola bera aukeratu izana Elkarteko zereginetarako eta horretarako baimena Carlos III.ari eskatu izana, hain justu kanporatzearen agindua eman zuen erregeari.

²¹ Esan beharra dago, XVIII. mendean burgesia merkataria oso ahula zela oraindik eta biztanle gehienak nekazariak zirela. J. Caro Barojari (*Muga* 6, 1980) hartutako datu hau esandakoaren erakusgarri: Bilbok 11.000 biztanle zituen XVIII. mende amaiera aldera, eta hura zen Euskal Herriko industria eta merkataritza hiri nagusia. Ezin zitekeen konparatu, beraz, ez tamainaz ez aberastasun mailan, garai hartako Europako hiri handiekin —Londres, Amsterdam, Hanburgo—, 100.000tik gora biztanle baitzituzten denek. Azken hauek bere unibertsitate, laborategi eta bestelako probetxu handiko zerbitzuekin hornituak. Lekutan dago gurea! Beraz, gure burgesia eta ilustrazioaz hitz egiten denean, ondo legoke, Caro Barojak artikulu berean aholkatzen duen bezala, kalitatearen eta kopuruaren auzia ere aintzat hartzea, ze, historikoki, hemen apalagoa gertatzen baitzen guztia.

²² Hara zer dioen Mogelek beren predikuen hartzaileari buruz: “Eguia esan bear bada, Euscalerrietaco Apaiz, Fraila, ta Anima-zai guciac esan dezaquegu bidaldia (sic) edo autuac guerala berri on animaren gañeoac emateco, ez Erreguei beren Jauregietan, ez Andiqui goratu, edo Jaun urre-cillarra ugari darabiltenai, ez jaquituria lurrecoz beren ustez beteric dauden guizon arrotzaarrai, ta bai nequezale, bearguin, archulari, olaguizon, icazquin, emacume gorula, eula, jostun, ta onelaco gende mé ta becoquico icerdi larriarequin oguia billatu bear dutenai. Ez degu Pablo Apostoluac becela aguertu bear Athenasco Bilcui, ta Eracasteguan, eranzuteco Jaquitun gaizto-asmariari beren galdetze gucietara. Aguertu bear degu enzula viotz oneco ta samurer (sic) racen aurrera; ceintuzec (sic) enzungo gaituzten gucienez ao, ta viotz zabalequin, ta beti isillic. *Evangelizare pauperious miscit me Dominus.*” *Confesio ta Comunioco Sacramentuen gañean Eracasteac*, Iruñea, 1800: iv. Ez dago dudarik erlijioaren indar hertsgarriaz: “Puede decirse, sin miedo a cometer error, que es la fuerza coercitiva más considerable de cuantas informan a la sociedad vasca actual y la que la ha movido desde fechas bastante remotas en momentos decisivos” (Caro Baroja, 268). Eta *Muga* aldizkariako erreportajearen hala dio: “Porque, claro, el esquema ese clásico del campesinado que se siente, como decía Menéndez Pelayo, en una especie de democracia frailuna, es, con perdón de todos estos jóvenes (historialari marxistez ari da), muy importante. Es decir, que el campesinado, con una idea teocrática de la vida y una interpretación religiosa de la sociedad, pues ha tenido mucha fuerza en Europa, y no hay por qué querer convertir todo en un problema de lucha de clases en términos laicos.” (Ibid., 50). Nekazaritza eta apaizgoa ogi eta jaki izan ziren gurean.

lema. Starobinskik (2000: 274) azaldu bezala, antzerkia dibertimendu profano eta moderno bat baino ez zen Elizarentzat, azken finean, balio estetiko hutsetik harago joango ez zena, egia inoiz —egia beti erlijio eta Elizarena baita— kuestionatu gabe. Hemen ere ildo horretatik ibili ziren gauzak, bai Peñafloidaren *El borracho burlado* famatuarekin edo frantsesetik itzuli eta taularaturako beste antzerkiekin. Hona Peñafloidaren hitzak:

Cuando un verdadero sabio siempre más sumiso cuanto más ilustrado descansa sólo en la verdad, y firmemente persuadido a la limitación de sus alcances, venera las decisiones de la Iglesia con tanto rendimiento que tiene por culpa aún el hablar de ellas si no ha de ser para respetarlas (Urquijo 1996: 198).

Frantziako Iraultzak ekarri zuen astinaldiarekin batera, mundutxo hori guztiz desagertu zen. Zientzia, teknika eta ekonomia kontuetan oso aurreratuta ibili zen gure Adiskideen lagunartea, baina oso otzan gizartearen bestelako arazoan aurrean. Ez zen behin ere auzitan jarri garaiko monarkia. Erlijioaren eta moral zibilaren aldetik ere ez zen egon espiritu kritikorik. Gure ilustrazioa erabat mehea zen inguruko nazioetako espiritu kritikotik begiratzuz gero. Julio Urkijori (ibid, 101) kasu egitera, bilkurretan parte hartu aurretik mezatara joaten omen zen gure Adiskideen lagunartea, eta Mallorcako Adiskideen Elkartekideek, berriz, “Salve Regina” kantatzen omen zuten batzarraren ondoren. Gure ilustrazioaren mengeltasunaren adibide elokumenteak dira horiek, eta hark gurean utzitako arrasto kaxkarrarena. Baina horretan guztian, ezin ahaztu gure burgesiaren ahultasuna eta, sermolaritza sistematikoaren bitartez, herri xehearengan Elizak izan zuen eragin ezin txarragoa.

2. *Los aldeanos criticosetik Peru Abarcara*

2.1. Euskara, baserria eta erlijioa

Baina euskal testuetara ez zen tamaina horretako eztabaida jasorik heldu, baururik igaro genuen bilakaera hori guztia, eta erlijioarekin batera, euskara eta baserria bihurtu ziren gure Hirutasun Santua. Esan beharrik ez dago nekazari eta beste jende xehearen gainean eraikitako jardunak berritasun apalenaren eraginetik babestea izan zuela helburu. Gauzak horrela, Belen Altunaren *Euskaldun fededun* liburuak XVIII. mendearen bigarren erdialdiko eta XIX.eko lehenengoko herri-misiolaritzako zenbait sermolarien lanak aztertzea izan du helburu, eta bertan nagusi izan diren jardun eta mundu ikuspegiak azaleratzea. *Topos* horien artean —gorago ikusi dugun Feijooarengan bezala— baserritarraren gorazarreak hartuko luke lekurik behinenetako:

Eta araztasun horren guztiaren zaindari nagusiak baserritarrak izan dira, beraiena baita lanbiderik zaharrena eta duinena, Jainkoak Adani emana, eta behar den bezalako bizimodu kristaua eramateko egokiena. Jatorrizko egoera hartatik hurbilen daudenak izanik, baserritarrei zuzenduko diete esentzia horiek garbi atxikitzeko betebeharra, inguratzen dituen ustelkeria eta endekatzearen aurrean (Altuna 2002: 23.).

Hasi Joakin Lizarraga (1748-1835), Elkanoko bikarioaren 1780ko «Praxis vivendi agricolarum edo nekazarien bizitza praktikoaz» idatziarekin, eta jarraitu J. A. Mogen *Peru Abarcarekin* —edo 1805eko Manuel Umerez (1757-1818), Oñatiko apaiz

benefiziaduren «Osaba baten instruccinuac bere iloba ezcondu eta necazari baten-tzat...» izeneko idatziarekin—, guztietan da nekazaritza lanbiderik onena. Aurre-rago, «Jainkoaren ogibide maiteenaren dekalogo» (Altuna 2002: 171-179) deritzan atalean, baserritarraren bizimodu kristau paregabe hori zertan datzan aurkezten digu Belen Altunak. Sermoi horien artean bada baserritarraren bizimoduaren gazi-gezak erakusten dituenik ere, baina ez horregatik utziko dio baserritarraren bizimoduak sal-baziorako aiposena izateari. Are gehiago, hark jasan beharreko miseria eta gabeziak baserritarraren salbaziorako lagungarri gertatuko dira.

Gure sermolariek ideia berrien zirkulazioaren aurkako gotorleku bihurtu zuten baserria. Gure arimazainek irudikatzen duten baserritarra harresituta bizi da bere ez-jakintasun eta konformidadean, munduko edozein berrikuntza edo aldaketatik salbu. Halakoei ez zaie liburuetatik datozen notiziarik komeni, aztoratzeko baino ez baitira. Eta Oñatiko apaiz benefiziaduren testuak dioen moduan (Elortza 1977), «Osaba baten instruccinuac...» (1805) zera dio, nekazariari irakurtzen ikastea komeni arren, doktrina eta elizako liburuekin nahikoa lukeela. Idazteak, ordea, ez omen du halako garrantzirik. Agirre Asteasuok, berriz, hala dio:

Onetaraco mutillai eman bear zate, albada, escola ona (...) Nescachentzat ere chit gauza ona da escola, era bada, icasi deceen dotrina, goiz-arratsetaco jayera, Sacramen-tuac ongui artzeko prestaera, Elizan modestiarequin egotea, eta Meza entzuteco mo-dua. Asco da au nescachentzat, bada escribitzen jaquitea, batzuentzat ona izan arren, gueyententzat caltetsu izan liteque (J. B. Aguirre, *Eracusaldiac*, 2. alea, Donostia, Hordago, 1978: 82).²³

Eta konformidadean bizi, ze halaxe nahi du Jainkoak: «Jangoicoac ifini cituan munduan aberatsac eta pobreac: oneec euren umiltasuna, ta limosna escatu bearraz, eta aberatsac limosna emonic, salba citezen.»²⁴ Ez dago dudarik konformidadean eta

²³ L. Villasantek (1979: 251) dioen moduan, mutilen heziketan neskenean baino arreta gehiago jartzearen aurrejuzkua oso garai haietako zen. Jatorrian 1746an argitaratu arren, 1760an gazteleratu-tako L. A. Verney-ren (Barbadiñoa) *Verdadeiro metodo de Estudar* liburuan gogor erasotzen dira garaiko umei ortografia, latina, erretorika eta filosofia irakasteko orduko metodoak. Eta, bide batez, Aristote-lesen autoritatea eta eskolastika gogor salatzen ditu. Garai hartan oso liburu aurrerakoia zen eta gogor kritikatu zuten Espainian: “Nunca cita escritor hereje sin elogio, ni católico sin censura.” (Codorníu) Liburu berean, Fenelon eta Rollin abateari jarraituz, kultura orokorra baino mugatua proposatzen da nesken heziketarako, hori bai, etxeko gobernu, eskulan eta dantzetan iaiozarekin osatuz haien heziketa. Bai Fenelon eta bai Rollin abatea, biak ziren popularrak Adiskideen Elkartekideen artean. *La historia de Fray Gerundio*-n, berriz, Aita Islak gogor kritikatu zuen Barbadiñoaren liburua, aurreregi joatearren. (Ikus Sarrailh 1957: 199-202).

Adiskideen lehen bilkuretan Montehermosoko markesak aurkeztutako txostenean hauxe esaten zuen emakumearen heziketari buruz: “La educación debe corresponder al sexo y a los fines de su institución desviándola de estudios impropios y dedicándola a una lectura ligera, a las lenguas más usuales en el comercio civil, al baile, a la música y al diseño...” (Portillo 1991: 150).

Gurean Añibarrok ere antzeko zerbait gomendatzen du umeen heziketarako, jakina, betiere, progra-matik dantzak ezabatuz: “Iracasi eguiezue iracurten guztiai: escribietan ta contuac ateraten semeai, eta alabai josten, galtzerdia eguiten, goruetan, ta oguia eguiten.” (Añibarro, *Misionari euscalduna Cristiñau-dotrina, ta Sermoiac Bizkai-errietan iracasten*. (2. alea), Belen Altunari jaso).

²⁴ P. Antonio Añibarro, *Misionari euscalduna Cristiñau-dotrina, ta Sermoiac Bizkai-errietan iracasten* (lehen alea). Eskuizkribu txukuna Arantzazuko komentuan. Erreferentzia hau Belen Altunaren “La tradición ‘Euskaldun fededun’”, in *Misiones y moral integrista (1789-1839)*, Filosofía Fakultatea, UPV/EHU, 2001. Tesi argitaratugabea. Ikus egile beraren (2002: 231).

Jainkoaren beldur bizitzeko aholkuak bizimodu tradizionalaren (Erregimen Zahararren) egonkortasunaren alde jokatzan zuenik.

Beste muturrean Euskalerrriaren Adiskideen Elkarteko kideen helburua, sinakerien eta ezjakintasunaren ilunpetatik atera eta zientziari eta ekonomiari bultzada eman asmoz jokatu zutenena.

2.2. J. A. Mogel eta J. J. Rousseau

Euskal literaturaren historiografian maiz aipatu izan da Basarteko Unibertsitateko katedradun den Peru Landetakoaren, hau da, *Peru Abarcaren* eta Rousseauren “*bon sauvage*”aren artean egon zitekeen harremana. Egia esan, liburuaren lehen argitarape-neko hitzaurreak, Mogelek berak idatzitakoak, ez zuen askorik lagundu erromantizismoaren bidez ordurako Europa osora zabaldua zegoen ideia eta XIX. mendetik hona jada oso estereotipatua zegoen irudi horri ihes egiteko. Izan ere, predikariei buruz ari delarik, eta euskararen aldeko apologian bete-betean murgildurik, zera dio liburuaren hitzaurrean Mogelek: “Y con todo, no sabían el idioma en que escribían, con aquella perfección original que tenía entre los rústicos o salvajes”.

Mogelek ere, Rousseauk bezala, jatorrira jotzen du eta ez du enpatxurik esateko Adan —lehen gizona— ere aitzurlaria eta baserritarra zela. Beraz, lehen gizonagandik datorkiola Peruri²⁵ izaera eta hizkuntzaren sen hori; eta hark bezala, ez duela galdu natura izendatzeko pribilegioa, izan ere asabengandik belaunaldiz belaunaldi iritsi baitzaio jatorrizko baserritar eta aitzurlari haren hizkuntzaren sena eta, horrekin batera, era banaezin batean, aldazina edo betierekoa gertatuko litzatekeen bizimodu bat, “Jainkoaren beldurrean bizi” agindura biltzen dena. Hala ere, “*bon sauvage*”aren formulazioak Rousseauenean duen esanahiak eta Mogelenean duenak izenean baino ez dute antzik. Gizarteak hankapean harturik, norbere bihotzera isilduak izan diren zinezko sentimenduez ari zaigu idazle frantsesa “naturaren legera” itzultzea aldarrikatzen duenean. Gainera, zinezko sentiera bihozko hori, egiaren eta gezurraren arteko langa hutsik gabe asmatzen duen egoera eredugarri hori, berreskura daitekeela dio Rousseauk, gizakiaren eta gizartearen onerako. Horretarako idatzi zuen *Emilio* (1762) tratatu pedagogikoa: ezagutu zuen gizartea gor da bihotz isil eta on horren jarduna entzuteko, baina hezkuntzaren bidez —pedagogiaren bidez, alegia— lortuko da egoera hori aldatzea. Gizarte hobetza baten esperantzari inoiz ez zion uko egin idazle ilustratuak. Beraz, tratatu honek zubi-lana egingo du “naturara itzuli” iragar-

²⁵ Mogelek ez du esango lehen gurasoek hitz egin zuten hizkuntza euskara izan zenik; hebraierari lehenetasuna kentzeko balentria Pablo Pedro Astarloarena izan zen. Hala ere, ordu arteko euskararen apologista kate luzearen katebegi bat gehiago zen horretan Mogel. Babelgo nahasmenduko hizkuntzetarik bat izatearen pribilegioa zuen euskarak Mogelentzat, eta hortik euskara ere Jainkoaren isurizko hizkuntzetakoen artean kokatzea, eta haren perfekzio eta guztizko jakituriaz partekatzea: “El idioma que trajeron era original y uno de los de la confusión de la Torre de Babel, infundido por Dios y no fraguado por los hombres” (1976: 372) eta “Prólogo al lector vizcaíno”n halaxe dio: “En esto imita al lenguaje del primer hombre, ciertamente inspirado por Dios”, *Peru Abarca*, ibid., 22. or. Astarloak, berriz, Court de Gábelin-en (1728-1784) mundu primitiboari buruzko ideietan oinarrituz, bere aurretik Europako beste zenbait hizkuntzalarik egin zuten bezala, euskarak imitatuko du Babel aurreko hizkuntza primitiboa. Paradisuan hitz egin zen hizkuntza hau ez zen Jainkoarengandik isuria, baizik eta naturaren neurria sortua. Astarloaren planteamenduak Errok jarraitu zituen, eta geroago, Sabino Aranak.

tzen zuen “Gizakien arteko desberdintasunaren jatorri eta oinarriari buruzko mintzaldia” (1754) izeneko saioaren eta *Kontratu sozialaren* (1762) artean.

Eta hortxe dago Rousseuren eta Mogelen asmoak parekatu direnean egin den hutsa. Rousseuren gizakia antzaldatze sakon baten premian zegoen; Mogelen *Peru Abarca* perfekzio betiereko edo eternal batean bizi da. Ez du gure Peruk ezezagun zaion inongo heziketaren beharrik, izan ere, berak aitortu bezala, heziketa hori lehen gizonagandik datorkio belaunaldiz belaunaldi, asaben ohitura eta bizimoduaren katean, fedearen eta hizkuntzaren altzoan etorri ere. Naturara itzultzearen aldarriak bakardadera, basoko bakardadera, eramango du Rousseau, eta bakardade hori gizakiaren askatasun betearen oinarri da, oinezko gizaki arruntaren —Iraultzaren ondoren “hiritar” deituraz ezagutuko da— baldintza bazterrezina. Mogelen Peru, berriz, Elizak azkeneko bi mila urtean sustraitutako predikuen *corpusera* errenditzen da erabat, komunitatera, beraz, norbanakoaren askatasuna ukatuz, haren bizkarretik mintzo den Elizaren magalera. Ez dago bigarrenan isiltasun eta askatasunik; Elizaren marmarra entzuten da Peruren ahoan. Ez dago subjektu moralik; izan ere, askatasunik ezean, Mogelen paternalismo katolikoa da nagusi. Elkarrengandik, beraz, zein urruti: gizarte degradatuaren aurrean, gizabanakoaren egiazko (bihotzeko) sentimendu askeez oldartuko zaio gizarteari Rousseau. Peruren jakinduria hizkuntzara mugatzen da; hortik aurrerakoa Elizaren mintzoa da. Bere jardunean ez dago, bada, ez gizabanakorik ez askatasunik.

Hori bai, ingurukoak liluraturik dauzkan hizkuntza erudizioak —ahozkoa beti, ez idatzizkoa, hau beti ere arriskutsua— tradizio/erlijio binomioan du ondo sustraitutako oinarria. Rousseurengandik gertu ez, harenaren muturrean dago Mogelen baserritarra; izan ere, Peruri Mogelen hitza isildu orduko, bere *Confesio ta Comunioco Sacramentuen gañean Eracasteac* (1800) liburuan agertzen den “ume” bihurtuko da hura. Hala zioen Mogelek liburu hartan:

Orain bada, nolaco eracaste edo doctrina eman bear zaie onelaco gende argui laburrecoai? (...) Aurcho chiqui indar gabeai ematen badiezu ogui oso ta azaltsua, illico ditu goseac beste jan gabe (...) Ala bada gure euscal-errietaco guizon ta andra, nescach ta mutilliac gueien gueienac dira jaquituriaren aldetic, aurchoac becela ta eman bear diegu animaco oguia ceatu ta puscatura (1800: iv).

Zein urrun gauden, Ilustrazioaren muina atzeman nahian, Kantek formulatutako definizio hartatik: “Ilustrazioa gizakiaren haurtzarora atzean uztea edo gizakiaren heldutasuna atzematea da.” Eta hori gabe ez dago ez modernitatea ez erromantizismoa ulertzerik, zeren Ilustrazioaren eta Frantziako Iraultzaren erasan eta desmasien aurka matxinatu baitziren erromantikoak, eta Kanten gizaki burujabe eta aske harengandik abiatu ziren inondik ere. Aurrenekorik gabe ezin ulertu hurrengorik.

Zalantzarik gabe, Mogel gertuago dago Kardaberazek *Eusquenaren berri onac*-en (1761) erakusten duen mundu ikuskeratik, erromantizismoaren ingurumariarekin batera gure baserritarrek jasan behar izan zuten desplazamendu interesatutik baino. Kardaberazek zioenak Peruri ere balio dio:

...euskarac burua jasotcea Jaincoac nai du; (14. or.)

Beste izkunde edo lengoageac, norc daqui nastu ta batera ta bestera nola ibilli diran; eusquera Jaincoac nai ta menditarte oietan, beti nasgabe, beti garbi, beti seguru beregan gorde izandu da. (...) 21. or.

gure baserrietan gende prestuac dirauten artean, euscarac iraungo du. (24. or.)

Beraz, bat: Jainkoaren borondatea da euskarak irautea. Eta bi: hori horrela gerta dadin, euskaldunak bete behar duen baldintza “prestu” izatean datza. Jakina, “prestu” horrek kategoria moral katoliko bat besarkatzen du, tradizioa eta erlijioaren legitimitasio osoan iraun duen Ancien Régime delakoa babestuz. Ikusi besterik ez dago zein errespetuoso agertzen zaigun Peru apaizekin eta handikiekin ari denean. Gizarte in-mobilista baten defentsan idatzitako lanak dira Kardaberazek zein Mogelenak, *Peru Abarca* bera ere barne. “Prestua” izateko —pertsonea sendoa, alegia— Jainkoaren beldur (apaizen beldur) eta handikien aurrean mendeko agertu beharra dago:

..., beeragocoac obeditzea goragocoai, pagatzea zorrac, honra, lotsa, ta pechuac. Erregue, ta beste Aguintariac gaiztoac badira ere, aguintzen ez dutenean Jangoicoaren contraco gauzaric, bear dute honra ta obediencia (1994: 264).

Helburu hori soilik modu batera irits daiteke: euskara bera hezi eta harresi iza-nik. Euskara bera baita apaizen eskuetan ideia berritzaileen aurrean harresirik sendoena.

2.3. J. A. Mogelen humanismoa dela-eta

Koldo Mitxelena (1978-1979) Mogelen humanismoa aipatzen zuen artikulu ba-tean: Mogel humanista zela zioen, baina ez zientzia moderno zalea. Bigarrena garbi dago; lehenengoari zerbait erantsi beharko litzaioke, ordea, zeren Ernazimenduko Erasmorengandik XVIII. mendeko ilustratuengana jaitsi, eta horiengandik, Frantziako Iraultzaren ondoren, humanismo modernora —Kant, Humboldt eta Goetherengana, esate baterako—, ezer gutxi luke ikustekorik haienarekin Mogelen Antzinate klasikotik datorren humanismo katolizatu dogmatikoak. Ez da nahikoa, inondik ere, *Peru Abarcaren* elkarriketaren (*Instrucción de la mujer cristiana* liburuan) iturria Luis Vives humanistarengan egon izana aitortzea Mogel humanista bihurtzeko. Lekutan dago Mogel, Feijoo batekin konparatuz gero. Azken honengan badago humanismo zaharrarekiko eraberriketarik, Mogelenean ez. Denbora ez da alferrik pasatzen. Al-daezina eta betierekoa izan nahi zuen arrazoimenaren ildo da Mogelena. Honetan ere Kardaberaz batengandik —edo Larramendirengandik, noski— hurbilago Hum-boldt eta Goetherengandik, edo Feijoo-rengandik baino. Hau zioen Kardaberazek *Eusqueraren berri onac* liburuan:

...baldin Quintilianoc, Marcelo bere adisquide cutunagatic (...) munduraco ondo acitceagatic, amabi liburu, aimbeste erregla ta lecio banaca arguituaz atera bacituen, guc gure Jaungoico gucien Aita maiteangatic ta animen salvacioagatic, cer ez degu eguin bear? (...) Gure intencioaren aldean arenac cer icusi etzuen. Arc lurreraco, guc ceruraco; arc guiza arteraco, guc aingueru arteraco umeac ondo acitcea nai degu; eta gucia ez guretzat, baicic Jaincoaran (sic) gloriaraco izan dedin (A. Kardaberaz, *ibid.*, 20-21. or.).

Bistan da, Historiak aurrera egin ahala, humanismoaren espirituak jasaten duen bilakaera. Baina Koperniko, Galileo, Deskartes eta Newtonen ondoren, hau da, XVII. mende erditik aurrera, zientziaren eraginez zabaldutako ikuspegi eta esperan-tza berrien aurrean, ezin itsu eta gor jarraitu, ezer gertatu ez balitz bezala. Eta horixe da Mogelek egin zuena. Zeren eta Deskartes ondoengoko zalantza-egoera aterga-bean murgildurik, gizakiak kanpotik zetozen dogmak poliki-poliki neutralizatu eta

norbere baitan bahetuko ditu, eta handik eraikiko du ezagutza berria. Teozentrismo-tik antropozentrismora pasatuko gara. Arrazoiak gaina hartuko dio errebelazioari, eta etorkizunak, iraganari. Eta bilakaera horretan hazi egingo da europarren kontzientzia historikoa; ondorioz, betikotasunak eta unibertsalismoak izugarri erlatibizatuko dira. Horregatik gertatuko litzaioke barregarri humanista moderno bati XVIII. mendetik XIX. erako bidegurutzeko hiritarrei beren heziketarako Gaspar Astete jesuitaren (1537-1601) *Kristau dotrina* (1599) jarriko balitzaie manual gisa, esanez bere garaian humanitateetako eta filosofia moraleko irakasle izan zela. Eta badakigu zenbaterainoko estimuan izan zuten Kardaberazek eta Mogelek kristau dotrina hura: biek itzuli zuten Asteteren doktrina euskarara, arrakasta handiz itzuli ere.

Mogel ez da kontrairaultzaile bat, izan ere, halakorik izateko potentzialki iraultzaile izan beharra baitago lehenago. Antoine Compagnon-ek *Les antimodernes* liburu argigarrian erakutsi digun bezala, iraultza eta kontrairaultza sekuentzia bereko urratsak ziren, kontrairaultzaile izateko moderno izan beharra baitzegoen lehenago. Mogel, Kardaberaz eta XIX. mendeko lehen hereneko apaiz-idazle gehientsuenak bezala (Fray Bartolomé, Añibarro edo Agirre Asteasukoa), tradizionalista bat zen. Tradizionalista izan zen Mogel, Frantziako Iraultzaren aurretik eta ondoren.²⁶ Hori bai, anti-ilustratua bai izan zen. Urte bertsuetan idatzitako eskuizkribu batean, gorago aipatu dugun “Osaba baten...” aldaera batean —“Erretore jaun baten instrucción...» (1805)— zera esaten da, matxinoak salatu egin behar direla konfesoarearen aurrean, eta Inkisizioaren beharra aldarrikatzen da. Mogelek ere jarri bide zuen Inkisizioaren eskuetan zirkulazioan atzemandako liburu eta aldizkari debekatuz izan zezakeen aztarnarik.²⁷

3. Periodizazio literarioaren arazoak

Tradizionalismoa eta absolutismoa eskutik helduta zebiltzan giro hartan (1795-1808), Humboldtten bisitaldiak gertatu ziren, eta baita ere Foruen aurkako Madrilgo erasoaldi gogorrak, Mogel eta Astarloa erdi-erdian harrapatuko zituztenak. Urte horietantxe ikusi nahi izan dira euskal erromantizismoaren lehen aztarnak. [Gárate (1936), Basurto (1986), Altzibar (1986), Juaristi (1987), Apalategi (2004)]. Eta esan

²⁶ *Peru Abarcako* lehenengo kapitulutik uzten du garbi: “Euscaldunac bagara benetan, vici bihar dogu gueure aasabac eracatsi deuscubezan eandubacaz”, *ibid.*, 55. or. Jakina, “tradizionalista” Frantziako Iraultza baino lehen izan edo Iraultzaren ondoren izan, ez zen gauza bat eta bera. Bigarrenean adiera eta balio politiko erantsi bat hartuko du ezinbestean, eta erreakzio hori areagotu egingo da Independentzia Gerrarekin eta liberalen politikagintzarekin, Fray Bartolomé de Santa Teresa, Agirre Asteasukoarekin edo Juan José Mogelek. Eta bilakaera honek bete-betean ekarriko gintuzke XIX. mendeko Karlituden bidera.

²⁷ Eta ez zen ez ulerbera agertu Diego de Lazcanok, Tolosako Presbiteroak, 1792ean Inkisizioarekin izan zuen aferaren aurrean. Aitzitik, Vargas Ponceren aurrean gogor gaitzetsiko du hura herexetzat hartuz: “Otros más sabios que Lazcano han abusado de su talento y han naufragado en la fe, y me avergüenzo de que tengamos un vascongado de tales doctrinas” in Arocena (1952: 87-88).

Humboldt ere erregistratu zuten Gasteizen Inkisizioaren sikarioek. Rousseuren *Emilio* eskuetan izan zuten, baina hain ziren ezjakinak, non ez ziren ohartu ere egin liburu hari eman beharreko atarramentuz. Nahiz eta Mogelek ere halako liburuak salatu, Humboldtren lagun ibili zen, haren euskara eta euskal folklorearekiko eskakizunak asetzen. *Diario del viaje a España*, 28-29. or.

izan da Mogelen *Peru Abarca* dela erromantizismo horren ernamuinak agertzen dituen lehen euskal liburua.²⁸

1770etik 1830erako bitarte horretan gertatutako sentsibilitate aldaketa hartu ohi du erromantizismoak bere leku historikotzat. Oso konplexuak gertatu arren aldi historiko horrek erromantizismoaren izenpean besarkatzen dituen jarrera desberdinak, bada bat saihestezina gertatzen dena: ordu arte balio zuen arrazoimenaren unibertsaltasunak ez du jada kontatuko. Isaiah Berlin-ek, *Las raíces del romanticismo* liburu paregabearen, zera dio, ordu arte bazegoela gauzen izaera ezagutzeko moduren bat, edo, artean ezagutzen ez bazen ere, egunen batean aurkituko zuela gizakiak hura ezagutzeko bidea. Rousseauk berak, norbanakoaren bihotzeraino proposatutako bidaian, ez dio hura (gauzen egia) —naturarena, izakiarena— aurkitzeko esperantzari uko egin, bai ordea erromantikoeak. Handik aurrera, balioak ez dira aurkitzen, eraikitzen baizik, ez dira lanaren bidez aurkitzen edo deskubritzen, sortu egiten dira (Schlegel anaiak). Novalis-ek dioen moduan, ez gara jada bizi balio unibertsalak berez onartzen ditugun sasoiak.

Ba al dago gurean —Mogelen *Peru Abarcan*, alegia— halakoren susmorik? Mogel sendo agertzen zaigu Eliza katolikoaren unibertsaltasunaren esanetara. Ez zitzaion inola ere burutik pasako egia eternoak erlatiboak izan zitezkeenik. Bere igurikipen zerumugan irudika ezina zen halakorik. Eliza katolikoarenak ez ziren soilik ideiak, egia absolutuak baino, dogmak. Bere mundu ikuspegia balio absolutu eta unibertsaltan sendo errotutako ikuspegia zen. Horregatik agertzen zaigu Peru “prestua” Maisu Juanen aldean sendo, asaba zaharren tradizioan hezitako gizona zelako, “Jainkoaren beldurrean”, eta kutsatu gabeko hizkuntza zeruratu batean, gainera. Ez da harrizkoa izango garaiko ilustratuen ahotan ironiarik ere falta ez izana, zeru eta paradisuako kontu hondagabeetan Mogel eta enparauek erakutsi zuten kompetentzia ikusi ondoren. Hara Samaniegoren pasarte ezagun hau:

Marquina, cuyos habitantes creen que no hay más mundo que el exiguo terreno que rodea sus montañas, mundo dirigido por Astarloas y Mogueles. Al bendito D. Pablo Pedro dígame V. que para una obra que pienso escribir de antigüedades antediluvianas me diga (puesto que él debe saberlo) cómo se llamaban en el Paraíso terrenal los escribanos, sastres y zapateros (Garate 1936: 29).

Pozarekin batera abian jarri eta XVIII. mendeko bigarren erdialdi eta XIX.aren lehen herena artean indarrean jarraitu zuen hizkuntzaren apologista andanaren kate-begi bat besterik ez zen izango Mogel *Peru Abarca* idatzi izan ez balu. Eta, mendeetako tradizio horretan, ez zion aurretik zetorren tradizio apologistari ezer orijinalik erantsi. Bete-betean txertatzen zuen berea aurrekoen ildoan, eta Larramendiren ondarea —etimologia batzuen gehiegikeriak salbu— guztiz berea egin zuen. Ez da, baina, besterik gertatuko *Peru Abarcan* ere, non Larramendiren ahaleginak zein ondareak bizi-bizirik zeuden, andoaindarraren *Corografiako* hainbat eta hainbat pasadizo eta irakaspen lekuko (sermolarien euskara eskasa, hidalgia orokorra, Foruak, ardandegietatik datozen kalteak eta Nafarroa eta Errioxa aldera ihesean doazen diruak, Jainkoaren beldu-

²⁸ Jon Juaristik halaxe dio: “Moguel hubiera podido convertirse en el padre del romanticismo vasco si su libro no hubiera dormido el sueño de los justos durante casi ochenta años en la biblioteca del convento de Zarauz” (1987: 97).

rrean heztea, osasunerako nekazarien bizi-ohituren abantaila handikienean aldean,²⁹ eta abar). Jada eraldatze urte amorratuan sartuxea, Mogelek artean bere mundu zaharrak eskaintzen zion zerumugan jardun zuen:

Con el objeto de vindicar al idioma de la acusación de pobreza, he trabajado una obra de Diálogos vascongados entre un rústico casero y un cirujano callejero (...) Así se demuestra prácticamente que el vascuence es fecundo en todas y aptísimo para la poesía (...). Para prueba de que el vascuence es lengua de toda elocuencia.³⁰

Gorago ikusi dugunez, ordurako egina zegoen baserritarraren aldeko hautua, esate baterako, Kardaberaz baten aldetik. Ez dago mundu ikuskeraren aldetik ez pentsamenduarenetik inongo aldaketarik, baserritarraren *toposak Peru Abarcan* hartzen duen birkalkifikazio idealizatuagatik³¹ ez bada. Eta Peru baserritarrarengan haragitzen den mundu idealizatu horrek aurrerago emango ditu bere emaitzak, jada erromantizismoz blaitutako mende luze baten igurtziak bereganatu duenean. Foruzaletasunaren, integritismoaren, karlismoaren eta nazionalismoaren imajinarioan (A. Campion, R. M. Azkue, T. Agirre, S. Arana) *topos* nagusia baserritarra izango da. Tradizio luze horren baitan aipagarri dira bi argitarapen: Sabino Aranaren “Baserritarra” astekaria eta Engrazio Aranzadi, *Kizkitzaren La casa solar vasca* (1932) liburua.

Paradoxikoki, Mogelek egin ez zuena garaiak egin zuen: XIX. mendean zehar, zaharra eta berria katramilatu egin ziren, eta erromantizismoaren oreak dena antzaldatu zuen. Bestela, nahikoa al da Humboldtten ahotik Herder-en berri eduki zezaketelako ustea Mogel (1745-1804) eta Astarloa (1752-1806) Europako erromantizismoaren ildoa jartzeko? “Vasco-iberismoa” edo “Leloren kanta” direla-eta, Humboldt bi idazle bizkaitarren ideia nagusien jarraitzaile agertu arren, bere lanetan euskaldunen magma mistiko-erlijiosorik ez da ageri. Hizkuntzalari alemanak planteamendu zientifikoetan oinarritutako hipotesiak saiatu zituen. Beste kontu bat da planteamendu horiek desegokiak gertatu izana. Bibliaren ondarea ilustrazioaren galbahe kritikotik iragazita zegoen jada Herder eta Humboldtengana iritsi zenerako, aurrenekoak nazioen ikuspegi kulturala formulatu zuenerako. Baina, egia esan, Hum-

²⁹ Honetan ere Larramendirengan eta literatura aszetikoaren tradizioan hain usu erabili ohi zen Likurgo eta espartarren modarik eta ahuleriarik gabeko heziketa zorrotzaren “exemplum”aren jarraitzaile.

³⁰ “Correspondencia epistolar entre D. José Vargas y Poce y D. Juan Antonio Moguel sobre etimologías Vascongadas”, *Euskal-erria*, 1911, 2. seihilabetea, 322-518, Julio Urkijoren Liburutegian.

Peru Abarcanen paratestuari erreparatzen badiogu, garbi geratzen da egileak jende kultuari begira idatzi zuela liburua: “Todos los eclesiásticos, y sujetos tenidos por cultos”. Honetan ere Larramendiren lekukoa hartzen zuen Mogelek.

³¹ Baserritarren egoera tamalgarria zen garai hartan. Hara zer idazten duen M. M. Aguirrek, lagun bati erantzunez, “Respuesta de un viajante a un Amigo que le pidió Noticias del Seminario Patriótico y del País Bascongado” (1780) eskuizkribuan: “Como los territorios y pertenencias de las casas habían de lindar unas con otras, y como era forzoso que el terreno más pingüe y mejor colocado o la mayor industria en su cultivo diera superioridad al que la poseía, precisamente se había de fomentar la ambición del uno, y de aquí el deseo de sojuzgar al menos faborezido de la fortuna, que menesteroso o servido de su desigual y mala suerte acudiría a las puertas del mas dotado, resultando del altibo trato, que este le daría en algun tiempo, la colera, encono y la venganza del ofendido. Vease como fué ya indispensable el que se nombrara en la comarca o en aquel paraje una persona caracterizada con las facultades de reprimir los orgulosos procedimientos de la ambición.” Biblioteca Digital de la Fundación Sancho el Sabio.

boldten irakatsiak gorabehera, ez zuen Mogelen eta Astarloaren mundu finkoak ikara handirik bizi. Ez dezagun ahaztu besteengandik jasotakoa hartzailearen zerumugara egokitu ohi dugula beti.³² Gauzak horrela, inongo arazorik gabe barneratu zuten harrena gure betikoan, nahiz eta Herderen ideien espirituak gure apaizen zerumugaz harago begiratu. Ze hizkuntzaren eta folkloreakaren inguruko peskizetan Herderekin egindako ekarria iraultzailea gertatu zen Mendebalde osorako (gureak ere dantzan jarriz: “Leloren kanta”). Gauza bera esan genezake ilustratuen “Arrazoi” jainkotuaren aurka Hamman erromantiko aleman aurreratuak 1780 inguruan jaurti zuen iraina (“Putarrazaioa”) eta Asteasuko Agirrek 1814 aldera jaurtitakoa (“emakume zikin limuri”) erkatzen baditugu. Bigarrenarengan ez da egon katolizismo ortodoxo eta dogmatikoarekiko inongo hausturarik, bai ordea lehenengoarengan. Beraz, biak arrazoiak ziritzan “putaren” aurka egon arren, ez ziren mintzo leku beretik. Geroago arte ez zuen gure munduak erromantizismoak errotik eraginako dinamismorik ezagutu bere giro intelektual eta estetikoan. Ez da gure XIX. mendean “naturaren” mimesi arautu eta orekatutik ezein mugaz haragoko arau hauslerik ezagutuko. Ez dago halako irakurketarik egiterik 1802ko *Peru Abarcaz*, baina bai liburua argitaratu zen sasoiko ataririk, 1880tik, alegia. Ez zen alferrik mende erromantiko ia oso bat igaro tartean, bere ikuskera eta sentiberatasunean jada barreiatuak hartzaile berriengan eragite-raino. Ukaezina da XVIII. mendearen azken urteak eta XIX.aren lehenak eraldatze urteak izan zirela Europa osoan. Eta eraldaketa horrek posizioak hartzera bultzatu zuen luma jendea. Gure apaizek euskara, baserria eta erlijioa aukeratu zuten, eta hortxe go-tortu ziren. Non dago Mogel, Astarloa eta Erroren³³ gainerik euskal erromantizismo herabeari Chahok txertatu zion hazia? Bada, mundu eta imajinario zahararen seku-larizazioan: aurrerantzean, Bibliako dogmak eta ortodoxia zaharrak imajinazio eta fantasia askearen zerbitzura jarriko dira. Egia da garai hartan erromantizismoa kris-tautasunari begira jarri zela, baina biraje hori ez zen dogmaren, ortodoxiaren edo bes-telako unibertsaltasunaren izenean egin, imajinazio askearen izenean baizik. Hau da, imajinario zaharra berri batekin ordezkatu zen.

Erromantizismoa modernitatearekin batera dator, baina gurean motel eta soseguz, eta sosegu horrek XIX. mende osoa igaro eta gerra aurreko poeten belaunaldiraino ja-rraituko du.

4. Azkena

Zer da, bada, gertatzen zaiona gaurko eguneko irakurle bati garai hartan (XVIII. eta XIX. mende horietan) idatzi eta argitaratu ziren sermoi bildumekin, bata Jesusen Bihotzaren debozioari eskainia, eta hurrengo bere Erakusaldietan murgildua? Sebastian Mendiburuk, Agustin Kardaberazek, Pedro Antonio Añibarrok, Juan Antonio Mogelek, Juan Bautista Agirrek, F. Antonio Palacios-ek, Fray Bartolomé Santa Teresak, edo Joakin Lizarragak ez dute interes filologikotik harago aparteko baliorik, ez literariorik, ez intelektualik, ukatu gabe, hori bai, garaiko giro sozio-historiko edo etnografikoari buruz eman dezaketen informazio baliagarria. Izan ere, ez baitziren

³² Ikus Jauss (1978) eta Burke (2006: 36 eta 42).

³³ Basileako Bake Itunetik Independentzia Gerra (1795-1808) bitarte horretan irudikatzen du Jon Juaristik euskal erromantizismoaren sorrera. Ikus (1987: ibid).

helburu literario batetik idatziak izan, eta jakina, ez ziren haien predikuak literatur edo bestelako helburu intelektual edo filosofikorekin jaso. Beren egitekoa beste bat zen: arimazaintza. Hortaz, ze leizea Sebastian Mendiburu jesuitari «Zizeron bera ere ez zela hobeto mintzatuko» aitortu zion azkoitiar haren (bere zerumuga kulturaleran egin ziezaiokeen laudoriorik sutsuena egin bazion ere; ez ahaztu Zizeron eta Kintilianok oratoriaren egilerik ospetsu eta handienak izaten jarraitzen zutela Erretorika heziketa klasikoan)³⁴ eta Europako beste literatura eta esparru intelektualetan hedatzen ari ziren jakintza berrien artean. Artean XVIII. mendean, Samuel Johnson kontserbadoreak ez du arazorik sermoiei literatura ingelesaren barruan leku bat atontzeko (frantsesek ere ez, XVII. mendeko Bossuet handiari berea emateko), baina XIX. mendetik aurrerako irakurlea beste iritzi batekoa izango da: zaharra (berearekin zer ikusirik ez duen mundu batekoa) irudituko zaio hura guztia erromantizismoari. Eta honekin batera eman zuen epaia modernitate osoak.

Bibliografia

- Agirre, J. B., 1978, *Eracusaldiac* (3 ale), Donostia, Hordago.
- Aguinagalde, B., 2000, «¿Por qué los archivos de la Bascongada son complicados?», in A. Risco & J. M. Urkia (arg.), *Amistades y sociedades en el siglo XVIII*. Real Sociedad Amigos del País, I Seminario Peñaflorida, Toulouse.
- Altona, B., 2003, *Euskaldun fededun*, Irun, Alberdania.
- Altzibar, X., 1986, «Euskaldunen nazio eta hizkuntza (1770-1830)», *Euskera* XXXI, 17-45.
- , 1992, *Bizkaierazko idazle klasikoak*, Bizkaiko Foru Aldundia.
- , 2005, «Dotrina, erretorika eta erudizioa Mogelen erlijio liburuetan», *Lapurdum* IX, 23-38.
- Apalategi, U., 2005, «Heziketa literarioaren kezka, Peñafloridatik Mogelera», *Lapurdum* IX, 39-47.
- Areta, L. M., 1976, *Obra literaria de la Real Sociedad Vascongada de los Amigos del País*, Institución «Sancho el Sabio», Caja de Ahorros Municipal de la Ciudad de Vitoria.
- Astarloa, P. P., 1883, *Discursos filosóficos sobre la lengua primitiva*, Bilbo.
- Astigarraga, J., 2003, *Los ilustrados vascos*, Crítica, Bartzelona.
- Bagüés, J., 1990, *Ilustración musical en el País Vasco. La música en la Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País*, Donostia, Colección Ilustración Vasca, II. Alea.
- Basurto, R., 1986, «Elementos neoclásicos y prerrománticos en la historiografía vasca del principio del siglo XIX: J. A. de Zamácola», *RIEV, Homenaje a D. Julio Caro Baroja*.
- Berlin, I., 2000, *Las raíces del romanticismo*, Taurus, Madril.
- Blanco White, J. M.^a, 1999, *Escritos autobiográficos*, Universidad de Huelva.
- , 1974, *Obra inglesa*, Bartzelona, Seix Barral.

³⁴ Aristotelesengandik XVIII. mende amaieraraino erretorika izan zen heziketaren eredu, eta grekera eta latinezko maisuak izaten ziren irakurgai. Klasikoen testu horietan landuko zituen ikasleak ahozko eta idatzizko gaitasunak eta, horrekin batera, testu horiez baliatuz sendotuko zuen ikasleak bere hezibide morala. Eta norbere diskurtsoetan txertatzeko autoritatezko zita eta “exempla” en erreperitorioa berritzen zuten haietatik. Auditorioaren persuasioa zuen helburu heziketa eredu horrek. Esan gabe doa gure sermolarik eredu horretan zailduak izan zirela. Hori horrela gertatu zen XIX. mende sartutetik aurrera nazio bakoitzaren literaturaren historien ereduez ordezkatu ziren arte.

- Boswell, J., 2007, *La vida del doctor Samuel Johnson*, Madril, Espasa-Calpe.
- Caro Baroja, J., 1971, *Los vascos*, Madril, Istmo.
- Chaho, A., 1976, *Viaje a Navarra durante la insurrección de los vascos (1830-1835)*, Donostia, Txertoa.
- Compagnon, A., 2005, *Les antimodernes*, Gallimard, Paris.
- Cortina Iceta, J. L., 1981, *El siglo XVIII en la Preilustración salmantina. Vida y pensamiento de Luis de Losada, 1681-1748*, Madril, CSIC.
- Elorza, A., 1968, «Un proyecto editorial del marqués de Narros en los años finales de la Sociedad Bascongada», *BAP* 24, 155-159.
- Elorza, G., 1976, «Oinatiko Arrazola etxeko manuskritoak», *Euskera* XXII, 179-197.
- Feijoo, J., 1958, *Teatro crítico universal*, Madril, Espasa-Calpe.
- Fernández Albadalejo, P., 1975, *La crisis del Antiguo Régimen en Guipúzcoa 1766-1833*, Madril, Akal.
- Fernández Sebastián, J., 1991, *La génesis del fuerismo*, Siglo XXI, Madril.
- Garate, J., 1936, *La época de Pablo Astarloa y Juan Antonio Moguel*, Bilbao, Diputación de Vizcaya.
- Gurruchaga, I., 1933, «La machinada de 1766 en Azpeitia. Sus causas y desarrollo», *Yakintza* 5, 373-392.
- Hazard, P., 1958, *El pensamiento europeo en el siglo XVIII*, Madril, Guadarrama.
- Humboldt, G., 1933, «Diario del viaje a España», in J. Garate, *G. Humboldt. Estudio de sus trabajos sobre Vasconia*, Bilbo, Imprenta Provincial de Vizcaya.
- Juaristi, J., 1987, *Literatura vasca*, Taurus.
- , 1987, «Las fuentes ocultas del romanticismo vasco», *Cuadernos de Alzate* 7, 86-105.
- Kardaberaz, A., 2004, *Eusqueraren Berri onac*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- Lakarra, J. A., 1983, «Barrutiaren Acto para la Nochebuena eta teatro erlijioso erromanikoa», in P. Barrutia, *Gabonetako ikuskizuna*, Arabako Foru Aldundia: Gasteiz.
- , 1985, «Larramendiren hiztegegintzaren inguruan», *ASJU* 19, 11-48.
- Larramendi, M., 1728, *De la antigüedad y universalidad del Bascuenze en España*, Salamanca.
- , 1729, *El imposible vencido. Arte de la lengua Bascongada*. Salamanca.
- , 1984, *Diccionario trilingüe castellano, bascuence y latín (1745)*, Donostia, La Gran Enciclopedia Vasca.
- , 1973, *Autobiografía y otros escritos*, Ed. Tellechea Idígoras, Donostia, Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones.
- , 1983, *Sobre los Fueros de Guipúzcoa*, Donostia, Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones.
- , 1990, *Escritos breves*, Donostia, Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones.
- Larrañaga, L. F., 1969, «Actitud del clero vasco frente a los empeños renovadores de la RSBAP», *BAP* 25, 149-157.
- Lasagabaster, J. M., «La ilustración en la vida literaria vasca del siglo XVIII», *Lapurdum* IX.
- , 2002, *Las literaturas de los vascos*, Donostia, Deustuko Unibertsitatea.
- Lázaro Carreter, F., 1985, *Las ideas lingüísticas en España durante el siglo XVIII*, Madril, Crítica.
- Malaxechevarría, J., 1926, *La Compañía de Jesús por la instrucción del Pueblo Vasco en los siglos XVII y XVIII*, Donostia.
- Mañaricúa, A., 1971, *Historiografía de Vizcaya*, Bilbo, La Gran Enciclopedia Vasca.
- Mitxelena, K., 1978-1979, «El texto de *Peru Abarca*», *ASJU* XII-XIII, 203-224.
- , 1985, *Lengua e historia*, Paraninfo, Madril.

- Mogel, J. A., 1800, *Confesio eta comunioco sacramentuen gañean eracusteac*, Iruñea, Imprenta Ezquerro.
- , 1976, «La Historia y Geografía de España», in La Gran Enciclopedia Vasca IX, Bilbo.
- , 1981, *Peru Abarca*, Bilbo, Gerediaga Elkartea.
- , 1994, *El catecismo vascongado. Cristau eracastle euscalduna*, Bilbo, Labayru.
- Mugartegi, P. V., 2000, «Memoria de todas mis caminatas, andanzas y boberías y de algunos pasajes memorables acaecidos en la gran Villa de Marquina desde el año de 1732», in A. Riscal & J. M. Urkia (arg.), *Amistades y sociedades en el siglo XVIII*, Real Sociedad de los Amigos del País, I. Seminario Peñaflorida, Toulouse.
- Portillo, J. M.^a, 1989, «El País Vasco: El Antiguo Régimen y la Revolución», in J.-R. Aymes (arg.) *España y la Revolución Francesa*, Crítica, Bartzelona.
- , 1991, *Monarquía y gobierno provincial*, Centro de Estudios Constitucionales, Madril.
- Salaberri Muñoa, P., 2002, *Iraupena eta lekukotasuna*, Donostia, Elkar.
- Samaniego, F. M.^a, 1898, «Carta sobre el teatro. El Censor», in Apraiz, J., *Obras críticas de Don Félix María de Samaniego...*, Bilbo, Imprenta de Andrés P. Cardenal.
- Sarasola, I., 1986, «Larramendiren eraginaz eta», *ASJU* XX-1, 203-215.
- Sarrailh, J., 1957, *La España ilustrada de la segunda mitad del siglo XVIII*, F.C.E., Mexiko.
- Sebold, R., 1985, *Descubrimiento y fronteras del neoclasicismo español*, Madril, Fundación Juan March, Cátedra.
- Shorto, R., 2009, *Los huesos de Descartes*, Bartzelona, Duomo Ediciones.
- Silván, L., 1967, «Noticia biográfica de d. Joaquín de Eguía, tercer Marqués de Narros», *BAP* 23, 369-404.
- Starobinski, J., 1971, *Jean-Jacques Rousseau, La transparence et l'obstacle*, Gallimard, Paris.
- , 2000, *Remedio en el mal*, Madril, Antonio Machado Libros, La Balsa de Medusa.
- Tellechea Idígoras, I., 1983, «Introducción», in M. Larramendi: *Escritos breves*, Donostia, Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones.
- , 1977, «Por qué no se publicó en el siglo XVIII la *Corografía* del P. Larramendi», in *Lekuona'tar Manuel Jaunaren omenezko idazki bilduma*, 19, 271-287.
- , 1987, *La ilustración vasca*. Vitoria, Eusko Legebiltzarra / Parlamento Vasco.
- Toledo, A., 2004, «Juan Antonio Mogelen *Peru Abarca*: marko narratibo marko zientifikokoaren mugak hautsiz», *Lapurdum* IX, 283-297.
- Tovar, A., 1980, *Mitología e ideología sobre la lengua vasca*, Madril, Alianza.
- Urgell, B., 1991, «Axular eta Larramendi», *ASJU* XXV-3, 901-928.
- Urquijo, J., 1996, *Un juicio sujeto a revisión. Menéndez Pelayo y los Caballeritos de Azkoitia*, Donostia, Colección Ilustración Vasca, X. alea.
- Villasante, L., 1979, *Historia de la literatura vasca*, Oñati, Aránzazu.

C. C. UHLENBECK'S WORK ON THE BASQUE LANGUAGE (In memory of Rudolf P. G. de Rijk, 1937-2003)

Peter Bakker

Linguistics, AAL, Aarhus University

1. Introduction*

C. C. Uhlenbeck worked on a wide variety of languages, but Basque is probably the language that was the most stable research interest throughout his career.

In recent years, many unknown facts about Uhlenbeck's life have been unearthed, especially in Eggermont-Molenaar (2005) and Genee and Hinrichs (2009) (see also Josselin de Jong 1953). Cornelius Christiaan Uhlenbeck (CCU) was born in Voorburg near The Hague in the Netherlands in 1866. His ancestors had emigrated from Germany in the 1700s and, after a period in Dutch colonies in Asia, settled in the Netherlands. CCU went to school in Haarlem and published a book of poems in that period. After graduation he went to Leyden to study Dutch, where he defended his dissertation in 1888, at age 21. He spent a year in Russia studying Russian documents relevant for the study of the history of the Netherlands. He taught at a high school, in the meantime working on linguistic issues, and he collaborated on the voluminous *Woordenboek der Nederlandsche Taal* ("Dictionary of the Dutch language"). In 1892 he was appointed professor in Sanskrit at the University of Amsterdam. In 1899 he became a professor of Old Germanic languages in Leyden, where he worked until his early retirement in 1926, at age 60, mostly for medical reasons. The summers of 1910 and 1911 he spent doing fieldwork on the Blackfoot language in Montana, USA, but for the most part Uhlenbeck was an armchair linguist, and avid reader who got most of his information from books. In 1936 he moved to

---

* This paper is a revised, expanded and updated version of Bakker (2009). I am grateful to Inge Genee and Jan Paul Hinrichs for their permission to update that paper for a Bascoling audience in *ASJU*.

French and Spanish translations of Uhlenbeck's works are not listed here. They can be found elsewhere in this volume, and also in the bibliography of Uhlenbeck's writings (Bakker & Hinrichs 2009).

All translations in this paper of quotes from Dutch, French and German are mine.

I am grateful to Inge Genee, Jan Paul Hinrichs, Henrike Knörr (†) and Hein van der Voort for their critical comments on an earlier version. Jan Noordegraaf kindly sent some materials that otherwise would have been inaccessible. Further I would like to thank Mary Eggermont-Molenaar for her tremendous work of collecting Uhlenbeck's correspondence and Pruden Gartzia Isasti, director of the Azkue Biblioteka (Bilbao) for making correspondence by Uhlenbeck available from the collection Lacombe, owned by the Olaso Dorrea Foundation. This paper is dedicated to my teacher of Basque Rudolf de Rijk. Virginia de Rijk-Chan donated his library of Basque books to UPV / EHU's Bizkaia Aretoa, where they are now in the *Rudolf de Rijk Liburutegia*.

Lugano, Switzerland, with his wife, where he died in 1951 at age 84. He had kept on writing and publishing on linguistics until the year of his death. His nearly 500 publications (Bakker & Hinrichs 2009) reveal a broad range of interests: genealogy, mythology, history and, within linguistics, Eskimo languages, Algonquian languages, Basque, Sanskrit, Old Germanic languages, and etymology, typology, language contact, morphology and language change.

2. Uhlenbeck's interest in Basque

Uhlenbeck's first linguistic publication, his 1888 dissertation, defended when he was only 21 years old, dealt with connections between the Germanic and Baltic languages, but in the loose-leaf *stellingen* 'statements', which are often added to Dutch dissertations, he also added six statements on Basque (see the appendix). His first article devoted to Basque dates from two years later (Uhlenbeck 1890), and his last publication on Basque—and also the last one printed during his lifetime—was a review of Karl Bouda's book on possible parallels between Basque and Caucasian languages, published in the year of his death in 1951. In a career spanning more than 60 years, Uhlenbeck devoted dozens of minor and major papers to Basque. Almost all of his work on Basque was based on published sources, apart from some material collected in the field in the summer of 1903 (Uhlenbeck 1905a). During Uhlenbeck's second and last visit to the Basque country in 1922 for attending a conference, he does not seem to have done fieldwork.

In a letter to the Dutch bascologist Van Eys, dated October 17 1892, Uhlenbeck described how he became interested in Basque. Matthias de Vries, professor in Dutch Studies in Leyden, mentioned similarities between Basque and languages of the Americas languages in his classes in Leyden. This aroused Uhlenbeck's interest, and he decided to learn Basque. He even wanted to write his dissertation on Basque, but this was not judged appropriate by his supervisors as a subject within Dutch studies. One of the reasons for Uhlenbeck to continue the study of Basque when he became professor in Germanic, was the favorable judgment of his works by Van Eys (see Noordegraaf 2008).

Uhlenbeck's work on Basque can be characterized as centered around the following themes: (a) etymologies of words, including the identification of borrowings from and especially into Basque; (b) Basque phonology and phonetics; (c) possible relatives of Basque; (d) typological characteristics of Basque: or as he calls them 'ethnopsychological'; (e) internal reconstruction.

Uhlenbeck was not the first and not the only Dutch linguist who investigated and published on Basque. W. J. van Eys (1825-1914) had done extensive work on Basque in the 19th century (see Gómez 2002), and Uhlenbeck has expressed his gratitude to him in correspondence with Van Eys (see Noordegraaf 2008). In print Uhlenbeck called him "the first person who studied Basque with scientific methods" ("der erste, der mit wissenschaftlicher Methode die baskische sprache untersucht hat"; Uhlenbeck 1892: 179). N. G. J. Deen (1937) wrote his dissertation on three Icelandic-Basque glossaries of the early 1600s. Rudolf De Rijk (1937-2003) published a number of important articles on Basque grammar (see De Rijk 1998 for a collection) and posthumously a 1388 page Basque grammar (2007). Wim Jansen

(1948-) published a Basque-Dutch dictionary (1996) and a course in Basque. The author of these lines (1959-) published on Basque verbal morphology, Basque intertwined with Romani, Basque pidgins and contacts between Basques and Icelanders and Canadian First Nations (a.o. Bakker 1984, 1987, 1989, 1991). Among these Dutch Bascologists, Uhlenbeck was probably the one with the most impact on Basque studies, together with Van Eys as one of the pioneers, and De Rijk who had become an honorary member of the Basque Academy (Knörr 2003).

In this paper I will give an overview of Uhlenbeck's work on Basque, organized into themes as mentioned before.

3. Etymology

Uhlenbeck's earliest articles with a Basque connection relate to etymological solutions for individual words. In 1890 he suggested, writing from Moscow, that Basque *gurruntzi* 'dysentery' was a loanword from Germanic, more specifically Gothic *urruns* meaning 'current' and 'to water'. He does not consider the change in meaning to be problematic. In 1892b, Uhlenbeck suggested that Dutch *ansjovis* was borrowed from Basque *ancharrain/ panchul paneka*, just like Spanish *anchova* and French *anchois*. The same year (1892c) he suggested that Dutch *konijn* 'rabbit', a borrowing from Latin *cuniculus*, was cognate with the Basque word for rabbit *unchi* (modern spelling *untxi*). The Latin word would have been imported from the Iberian peninsula, and the Basque word could be a direct cognate of the source word for the Latin word. In all three words the absence or presence of the initial consonant is explained by reference to comparable cases of variation in Basque dialects.

A slightly different road was taken in the history of the Dutch word *kabeljauw* 'codfish', claimed to be cognate with Basque *bakalau* (1892d). The Dutch word is clearly older than the Basque word in the sense that it was documented before the Basque word, and therefore Uhlenbeck suggests the Basque word was borrowed from Dutch, with a process of metathesis (and afterwards reborrowed from Basque into Dutch as *bakkeljaau*). There was a discussion about the etymology of this set of words (De Vries 1870, Uhlenbeck 1892d, 1894b, Schuchardt 1895, Kluyver 1927, Sayers 2002). According to Schuchardt, a Romance language would have been used in contact between Basque and Dutch fishermen, and no direct borrowing between these languages was likely. This idea, however, must be rejected on the basis of more recent research in which it has become clear that Basque fishermen did use Basque in communication with e.g. Native Canadians and Icelanders in the 16th and early 17th century (Bakker et al 1991). This makes direct borrowing between Basque and Dutch at the least a theoretical possibility.

Whereas his articles until now had been short and concerned individual words, Uhlenbeck also published his first longer article on Basque during this period. Uhlenbeck was only in his mid-20s when he published this first more extensive article on Basque. Published in 1892, but probably finished in 1891 as he refers to it several times as his 1891 article, the 50-page article dealt with a number of themes that were to occupy Uhlenbeck throughout his work on Basque: ergativity, suggested or possible connections with Uralic languages and Indo-European, the suffixes and dialectal

variation (1892a). The etymological remarks are limited to suggestions concerning connections of Basque words with words in other languages (see section 5 below). CCU later rejected parts of this article as being untenable (see also Uhlenbeck 1923c). In February 1935 he wrote in a letter to Georges Lacombe or René Lafon:

You can mention my *Baskische Studien*, but adding that those studies just represent youthful dreams. I have not rejected all the ideas found there; but there is nothing in *Baskische Studien* that I would be able to state today without reservations. Basque is not related to Indo-European (Lacombe & Lafon 1936: 111).

In 1893 Uhlenbeck provided an overview of Germanic loan words in Basque, all in all a few dozen items, to be discussed in more detail below. This also led to a public discussion between Uhlenbeck and Schuchardt that lasted a few years.

Uhlenbeck published not only articles about the etymologies of specific words, but also a number of collective articles in which he discussed several words from different languages, often with titles like ‘Etymologisches’, ‘Etymologica’ or ‘Miscellen’. Some of these have Basque connections. In 1894b he discussed the widespread word for ‘bay’, as in Dutch *baai*, French *baie* and Basque *baia*. Uhlenbeck is convinced, on the basis of among others the existence of the placename Bayonne that the word is old in Basque, but he is not sure about its ultimate source. He also repeats his statements on the origin of *kabeljauw/bakalau*.

After a break of some years in which Uhlenbeck did not publish on Basque etymologies, he wrote a paper (1903b) in which he discusses some words common to Basque and Romance. The word *aberats* ‘rich’, which is a loan from Occitan based on *avere* ‘animal’ may have a Basque suffix *-ts* rather than an Occitan *-s* added to *averat*. *Billos* ‘naked’ is an Occitan loan (*blos*), but it is likely folk-etymologically connected with Basque *bilo* ‘hair’. Uhlenbeck thinks that Basque *erbal* and *ope / opil* ‘small bread’ are not loans from Romance, contra Schuchardt. Basque *papor* ‘crumb’ is a reduplicated form of *aphur* and not a loan from Spanish *papar*, all meaning ‘crumb’. Further Uhlenbeck thinks that Basque *elur* ‘snow’ is connected with *erori* ‘to fall’. Basque *belar/bedar* ‘grass’ might be a loan from Romance, a root cognate with French *vert* ‘green’. Also *gudizi* ‘desire’ is a loanword from Latin *codicia*, Basque *ollo* ‘hen’ from Spanish *pollo*, Bizkaian *opail* ‘April’ could be a loan as well. Lapurdi *pesuin* ‘dike’ could be from *prensio/prison*, rather than Latin *defensio* as suggested by Schuchardt. Finally he corrects a few errors in his 1903a monograph.

In later years Uhlenbeck continued to publish on the etymology of words, such as the word for ‘moon’, that could mean ‘light of the dead’ (1928) (see also Zytzar 2000), the different words for ‘woman’ (1930), *udagara* ‘otter’ (1932a) —according to him a loan from Germanic **udro*, perhaps via Gaulish— and *billarrausi*, originally a taboo word for a ‘calf’ used only in the northern dialects, derived from the word *bular / *bilar* ‘breast’ and *autsi* ‘broken, ripped’. He also devoted an article to the Basque word *elkar* ‘each other’ which shows a striking similarity with the Dutch word *elkaar* with the same meaning, and Uhlenbeck argues that the Basque word is derived from a combination of the reconstructed ergative and absolutive pronouns **(h)ark-(h)ar* (1927).

In 1928 CCU discussed the etymology of a set of Basque words for “moon”, which contain the root *il-* “death, dead”, most of them compounds. He points at a

parallel with Baltic folklore where the moon is also associated with death. The word for sun, *eguzki* is also a compound (with *egu-* “day”), and this leads CCU to suggest that both words are innovations and that the original words for “sun” and “moon” have been lost (for a recent study of words for “sun” and “moon” across the globe, see Urban 2009).

Especially in the early part of his career, CCU discussed the etymologies of many individual words in different languages, most often Germanic ones, comparing them with Indic, Greek, Latin/Romance and other early Indo-European languages. Sometimes he also discussed the more philosophical side of the trade, for instance in an article in which he compared his own etymologies for Gothic words with those given by a colleague, ending his article with the remark:

Research on the etymology of words remains too dependent of subjective views and tendencies, and in the end in most of the cases nobody can say that it is his own opinion that is the right one (1902b: 136)

Basque etymology presented special challenges. The task is difficult because ‘as so often in Basque etymology it remains *nil scire tutissima fides*’ (1932a: 3).

In 1942 Uhlenbeck presented an extensive list of words which, in his view, belonged to the original stratum of Basque vocabulary, trying to identify typical stem forms (see section 3). Around the same time (1940-1941a), he came back to the early Indo-European loans in Basque, inspired by a paper by colleagues Georges Lacombe and René Lafon on this matter (1936). Uhlenbeck stated that there were only a few old Germanic and Indo-European loans, and he lists them (see section 5).

When Uhlenbeck realized he had made erroneous etymologies in his work, he was able to adjust his opinion. In Uhlenbeck (1940-1941b) he states a few times that he has had to revise his earlier views, and that he knows by his own experience that it is necessary to know the neighboring languages in order to correctly identify loans.

4. Phonology

Uhlenbeck’s first longer article on Basque (1892) dealt with several subjects, among which phonological variation. In the article, he points out dialectal variation between *r-l* (and *d, n* and $\emptyset$), between sibilants, between *b-m* (sometimes from Romance *lv*), variation of vowels around liquids and nasal consonants, vowel assimilation within words, Ablaut in roots, variation in stops (a.o. voicing), prothetic *g-*, prothetic vowels, drop of initial labial stops, the development of *k > b*, and metathesis. Typically, he provides pairs or sets of words displaying this variation, without attempting an analysis or reconstruction.

Uhlenbeck’s first major work on Basque phonology was his 1903 comparative study of Basque dialects (1903a). At that point he had not visited the Basque Country yet, and he wrote that his knowledge of Basque was entirely based on grammars, dictionaries and texts (1903: 1). For this monograph, Uhlenbeck systematically noted all phonological variation between dialects, as reflected in written forms, dealing with the five vowels (pp. 5-44) and the consonants (44-100). A typical entry is «guip. *azkazal*: nord.-navar. *ezkezal* “nagel”», where “guip” refers to the dialect of Gipuzkoa and the other to Northern High Navarrese. He often tries to identify contexts in which a

certain phoneme may have changed into another. The presentation of data is somewhat overwhelming, and many sharp observations about processes, etymologies and frequencies of processes are hidden between masses of word sets. In addition, Uhlenbeck discusses and illustrates some phonotactic principles, such as the fact that Basque words cannot start with /r/, and he identifies a number of processes of insertion, deletion, assimilation/dissimilation and metathesis (pp. 35-44, 96-100).

Uhlenbeck presents a wealth of data, but no attempt is made to reconstruct any word or proto-phoneme. It is as if one reads a researcher's notebook of data made available to the general public rather than a synthesis intended for publication. In his introduction he states that he hopes that his book, despite its shortcomings, will contribute to end the uncritical performances of the 'Euskarophilen' (Bascophiles) and to raise attention from serious linguists. The book was indeed reviewed by several Bascologists. Julien Vinson (1905a, 1906) finds it a good piece of work and interesting, even though Uhlenbeck's data are all second-hand, there are some more or less severe errors, and he does not use all available earlier publications; a revision would be desirable. Th. Linschmann (1903: 1189) called it 'diligent and valuable', and considers it a more systematic treatment of Basque comparative phonology than earlier works. His review consists mostly of criticisms of details, and he reproaches Uhlenbeck for missing some crucial publications and for not recognizing all Romance loans. Further Linschmann thinks that Uhlenbeck rejected a genetic connection with Finnish too easily.

Schuchardt published his review of Uhlenbeck's monograph in the Dutch journal *Museum* (Schuchardt 1903), to which Uhlenbeck also contributed regularly. Schuchardt found that Uhlenbeck had rendered a great service to researchers, but also that it could and should have rendered a greater service (1903: 396), as he has only provided the bricks but no attempt at starting a building. With regard to the data and analysis, Schuchardt finds that the phonological variation is more systematic than was hitherto assumed, especially if one looks at the dialect level, pointing out analogical processes. He further points out that the frequent onomatopoeic expressions and ideophones need special consideration. Schuchardt also shows that many words assumed to be original Basque words by Uhlenbeck, are actually borrowings from neighboring Romance languages (pp. 397-400). He further points out that Uhlenbeck had been misled by the spelling of a number of words, leading to incorrect inferences about the actual phonemes represented (405-406). Schuchardt tries to begin to build the building that was lacking, and makes some more general observations on Basque reconstruction and sound changes. Overall, Schuchardt laments the lack of clarity in overview, perhaps even confused presentation (406), and expresses his surprise as to why the publications of a fieldworker like L. L. Bonaparte, who had published extensive field data on Basque dialects collected in the 1860s, was not consulted. Uhlenbeck called the review 'valuable' in a published reaction (1904a) and he reacted only to one detail. The next year (1905a) he reacted to another point of criticism: Schuchardt did not believe in Uhlenbeck's view that initial /tʃ/ in Basque could be reconstructed as a relic of a diminutive; Uhlenbeck presented some new supportive material. Uhlenbeck also wrote that he learned a lot from Schuchardt's review (1905a), and he acknowledged some of his own shortcomings that Schuchardt had pointed out. Luis Michelena (in Basque: Koldo Mitxelena) praised Uhlenbeck's

monograph in the introduction to his monumental monograph on Basque historical phonology (1961: 12) as 'excellent'.

Uhlenbeck's monograph was translated into French some years later (1910), both in parts in a periodical, and as a monograph. Many of Uhlenbeck's Basque works were in fact translated from Dutch and German into French or Spanish, usually in improved versions of the originals, with the text of the translation also checked by the author. In his review of the French translation, Grammont (1915) welcomed the book and its data, mentioned a few points where Basque is unusual (aspirated stops, the dropping of intervocalic /n/ via /h/, the existence of front rounded vowels in Souletin, and the development of diphthongs to plain vowels), and noted that more descriptive and analytical work is needed. He calls it the first good study of Basque phonology. Meillet in his review (1911) agrees that most of the work lies ahead, and considers this work the first of its kind, showing which way to pursue. He stresses the necessity for a dialect atlas of Basque; loans must be identified, and then a historical phonology of Basque can be made. The French translation only contains minor revisions, and the new findings by Schuchardt could not be integrated. A decade later, however, Uhlenbeck had found so many errors and misinterpretations that he decided to publish a sequel (1923c). He systematically listed all details on which he had changed his mind, often inspired by reviews of his book, such as those by Vinson (1905a, 1906: 16, Linschmann 1903 and especially Schuchardt 1903). He does not mention Grammont's review published in 1910. Some of the mistakes Uhlenbeck identified were errors in his sources, of which he mentions Van Eys, and he regrets not having made more use of the works of Prince Louis Lucien Bonaparte and Julien Vinson, two more recent fieldworkers. Other errors were caused by his lack of knowledge of the Romance languages and the literature about them, as there were many unidentified Romance loans in his material. Uhlenbeck (1903a) and (1923c) were reprinted in tandem in 1967.

The question of /e-o/ variation remained an interesting issue for Uhlenbeck. Some Basque words show dialectal variation between these two vowels. In 1903 (translation 1914) he published a paper in which he discussed additional examples (*hoboro* "more", *hobe* "better", *hogeï/hogoi* "twenty", *bobor/behor* "twin"), using also older and dialectal sources as evidence for interdialectal influence and assimilation. In 1942 he returned to this issue, when he discussed long-distance assimilation of vowels. Many variants exist where a word may have a form with identical vowels and different vowels (e.g. *gezur* and *guzur* 'lie'). Uhlenbeck assumes that the roots with identical vowels are innovations, after a process of vowel assimilation.

The vocabulary of Basque continued to interest Uhlenbeck. In an extensive paper on the original vocabulary (1942), he made an analysis of the phonotactics of Basque words. The types CV, CVC, (C)VCV, (C)VCVC, (C)VCCV, (C)VCCVC are common, whereas (C)VCVV is much rarer. He also discusses word types with diphthongs (D), yielding a.o. the types (C)DCV, (C)DCVC, (C)VCD. Whether these are diphthongs or bisyllabic is in my view disputable. Uhlenbeck apparently uses some implicit criteria as he lists words like *erio* 'death' and *lebia* 'diligence' as having VV sequences and not diphthongs. If one considers the other sequences of vowels as diphthongs, it is striking that there are no monosyllabic words with diphthongs listed of the type CD or CDC, even though they do exist: *bai* 'yes', *lai* 'vine shoot',

etc. Another observation one can make is that root types with consonant clusters apparently cannot have initial diphthongs, excluding e.g. the types *DCCV(C) and *DCV(C). There are a few presumably reduplicated forms (p. 347). Verbal roots are of the form V, VV, VC, CVC, VCV, DC, DCC, CV, CVV, CD, CVCC.

Uhlenbeck further discusses recurrent endings and beginnings of words, such as *-tz(e)/-ts*, *-ar*, *-er*, *-or*, *-ur*, *-al*, *-el*, *-en*, *-in*, *-un*, but he does not speculate whether these are remnants of earlier suffixes. Only in the case of the verbal initial elements *e/i-*, and the endings *-n* and *-i*, does he assume that these are indigenous verbal markers (*eman* ‘to give’, *igeri* ‘be wet’). The productive *-tu* suffix is borrowed from Latin *-tus*.

5. Typology and grammatical description

Even though typology was not an established field of research during Uhlenbeck’s lifetime, some of his works can be considered typological *avant la lettre*, especially in morphological matters. Even though typology first became a major field in linguistics after Uhlenbeck’s death, the term was already proposed when his career started (Noordegraaf 2009; Von der Gabelentz 1894). In 1892a Uhlenbeck observed reduplicative patterns in a number of words, but he did not do more than list examples. In 1904-1905 he published a paper in which he discussed the remarkable parallels in nominal compounding between Basque and Indo-European. He lists dozens of *dvandva*, *tatpuruṣa*, *karmadhāraya* and *bahuvrīhi* compounds in Basque, without, however, trying to explain the parallels. Uhlenbeck just points out that it is an example of the frequent phenomenon that languages between which one cannot show a genetic connection, often use the same means of expression. In 1909 he added the word *emakume* ‘woman’ to this list, as a compound of *eman* ‘to give’ and *ume* ‘child’. It is now accepted, however, that the first part of the compound is *ema*, a cognate of Gascon *hema* (< Latin *femina*) (Henrike Knörr, p.c.).

In the same period Uhlenbeck (1905b) published a monograph on Basque derivational morphology and an article about Basque grammatical typology (1907), which was also published as monograph. Both were in Dutch (later translated into French, in 1908 and 1909). The monograph is an inventory of around 90 Basque derivational suffixes —without any claim of completeness—, with ample examples from historical and modern texts and grammars, but no information about productivity. Some are identified as loans from Romance languages. It was praised by Julien Vinson (1905b, 1906, 1907: 17) as being ‘very complete and thorough’, but he does not agree with all explanations.

In his 1907 sketch of Basque, Uhlenbeck points out a number of traits of Basque that are different from ‘Standard Average European’. Almost every time he discusses a grammatical phenomenon, he points to typological parallels in other languages, in some cases also to intriguing formal similarities of functional elements with the same meanings. The languages that Basque is compared with, are especially Dakota but also Eskimo, Afroasiatic, Algonquian, Caucasian, Uralic and Indo-European. The grammatical traits dealt with are a.o. verbal morphology, periphrastic verbal constructions versus synthetic forms, verbal agreement with subject, object and indirect object and even the interlocutor, plural marking and case marking on nouns, or

rather noun phrases, diminutives, possessive marking and lack of gender marking. Special attention is devoted to alignment typology, and active/stative systems, including observations on the frequent identity of ergative case markers and genitive and instrumental case forms.

Wilhelm Schmidt (1907) reviewed the booklet, adding a few additional parallels with languages of West Africa and Papua New Guinea. Among Schmidt's observations were a few implicational universals, such as the fact that ergative languages have pronominal genitives and are suffixing languages! It was only in the 1960s that such implicational universals were systematically studied, beginning with the work of Joseph Greenberg (1966).

Vinson reacted to the French translation published a year later (1908: 797-798). He calls the work "excellent", but regrets to say that CCU did not have access to Vinson's most recent work. Vinson discusses his own—rather unlikely—theories on Basque numerals and the names of the months which would point to a lunar calendar. Vinson also discusses Basque articles and demonstratives, in connection with pronouns, and suggests that a distinction between inclusive and exclusive is made. Vinson further discusses links between possessive and verbal inflection, and the interpretation of modality, especially the suffix *-ke*.

In some cases Uhlenbeck reacts to other publications where he feels he needs to correct the authors, e.g. Marr, Trombetti and Winkler in (1923a), and Feist, Karst and again Trombetti in (1932c).

Uhlenbeck's last major publication on Basque, published when he was well over 80 years old, can be considered the crown on his work with regard to his Basque studies (1948). Here he summarizes a number of Basque typological characteristics and puts them in a general synchronic framework. He discusses declination, ergativity, composition, tense and aspect marking. Often he points out parallels in languages from other parts of the world. Furthermore he pleads for an integration of synchronic and diachronic approaches. Oddly, he also characterizes Basque as a mixed language, something he had not done before. Some of those features are the result of diffusion from other languages. He also repeats his views on possible wider connections of Basque.

6. Wider connections of Basque

Basque is generally, perhaps universally, accepted to be an isolate, i.e. a language with no known relatives. The search for relatives of Basque has occupied many professional and amateur linguists for a long time. Uhlenbeck has commented on several of the proposed connections: Indo-European, Uralic, Caucasian and Chukchi. I will deal with them one by one.

In 1913 Uhlenbeck declared that he considered Basque to be an isolate. He was forced to do this, because Sigmund Feist (1913) had misrepresented his position on this matter, as if Basque and Indo-European were genetically related according to Uhlenbeck. Pointing out structural parallels between languages, Uhlenbeck said, does not imply a genetic connection.

In an early paper, Uhlenbeck had pointed out some lexical similarities between Basque and Indo-European suggestive of a possible genetic connection (1892a: 225-

228). He lists ten Basque roots with parallels in form and meaning in early attested Indo-European languages such as Sanskrit, Greek, Gothic and Latin, but he also noted that there were ‘many others’, adding that ‘such a relationship is not at all impossible’ (1892a: 228) and that he did not doubt that a connection between Basque and Indo-European would be proven in the future. Later, however, he publicly retracted the Basque-Indo-European genetic connection proposed in this paper, several times (e.g. 1913, 1932c: 123). For instance in 1913:

Since 1890 I have not written anything from which one could conclude that I would be inclined to connect Basque with Indo-European. Instead I have publicly denounced such a presumed connection since. My publications that have appeared after 1900 have in no way implied to place Basque into any language family, but rather to explain the isolate as much as possible from a language-internal viewpoint (1913: 171-172).

and he adds bitterly:

It would actually be better, not to write anything. One is only misunderstood, especially when one occasionally points to parallel phenomena in unrelated languages.

In some of his work he did discuss lexical similarities between Basque and Germanic, but as Germanic *borrowings* into Basque (1893, 1894a,b, 1913; see also sections 3 and 8). In Uhlenbeck (1940-1941a) he listed a few dozen Basque words he assumed to be pre-Latin borrowings from Indo-European (IE), often Celtic (C) or Germanic (G): *andere* ‘lady’ (C), *(h)ar-* ‘take’ (IE), *argi* ‘light’ (IE), *arrano* ‘eagle’ (?), *(h)artz* ‘bear’ (C), *burkhi* ‘birch’ (?), *be-puru* ‘eyebrow’ (C), *-da-* ‘drink’ (IE), *eperdi* ‘buttocks’ (IE), *erdi* ‘half’ (IE, Indic), *gar* ‘flame’ (IE), *gose* ‘hunger’ (Hittite, Tocharian), *ille, ulle* ‘wool’ (IE), *mardo* ‘weak’ (IE), *mendi* ‘mountain’ (IE), *mo(s)ko* ‘beak’ (Indic), *mustu* ‘fist’ (IE), *orma* ‘ice’ and *hotz* ‘cold’ (Baltic), *sei* ‘six’ (IE and Afro-Asiatic), *tegi, toki* ‘place’ (C), *ur* and *euri* ‘rain, water’ (IE), *zazpi* ‘seven’ (more similar to Afro-Asiatic than IE). He does not consider this list of possible very early loans complete. A few years later, he stated that a systematic comparison of Celtic and Basque was necessary, but more in order to discover early contacts than to prove a genetic connection. He suspects that Celtic elements may have entered Basque via the Romance languages (1946).

The first time Uhlenbeck discussed a possible relationship between Basque and non-Indo-European languages was in (1892a). He mentions other scholars’ attempts to link Basque and Ural-Altai and Afroasiatic, but he rejects their suggestions with regard to Basque and Ural-Altai because he considers the proposed similarities (e.g. the presence of agglutinative case endings, the form of the genitive, locative and allative cases and plurals, etc.) no proof for a genetic relationship, at most suggestive of one. Such properties can also be found in other languages, he says. The necessary formal similarities in the basic vocabulary are lacking, and most of the proposed cognates are ‘wild’ (1892: 185). In addition, there are no regular sound correspondences.

A decade later Uhlenbeck came back to claims of a genetic relationship of Basque with the Uralic languages (1905d). He criticized Gutmann’s (1904) claim earlier that year that the Iberian Romance word *sarna* ‘scabies’ and *sarria* ‘net’ (actually *sare*; H. Knörr, p.c.) were words common also to Basque and Finno-Ugric, and therefore suggestive of being loans between the two families, without specifying in which di-

rection they would have been borrowed. Uhlenbeck writes that he does not want to exclude early borrowings between the two families, but he presents arguments against claims of genetic relations. First, Basque does not have vowel harmony (except occasionally; see section 3 on vowel assimilation), which is a very conspicuous trait of Finno-Ugric. Second, even though there are some similarities in the nominal area (many case suffixes), the verbal conjugations are very different in the two families. Third, the pronominal elements do not show similarities: Basque shows more similarities with Afro-Asiatic languages. Fourth, there are some lexical similarities between Basque and Afro-Asiatic. He was still of the same opinion in 1946, when he criticized P. Fouché's (1943) work in which the author claimed that Altaic elements could be found in Basque, an idea that Uhlenbeck strongly rejected.

In other words, Uhlenbeck points to some typological differences between Ural-Altaic and Basque (vowel harmony, verbal morphology) and similarities between the form of lexical items (without specifying which ones) and pronominal elements of Basque and Afroasiatic. Today, typological differences would not be a sufficient reason to reject genetic relationships. In any case, they do not prove a genetic connection between Finno-Ugric and Basque. Pronominal and lexical similarities would be considered suggestive but not sufficient evidence for a genetic relationship. Or, as Uhlenbeck wrote:

“Thus one has to point out not only morphological parallels, but in the first place material similarities with some language family” (1905d: 757) whereas “Certainty can only be attained by thorough comparisons of words and sounds” (1905d: 758).

In other words, Uhlenbeck rejects a genetic connection between Ural-Altaic and Basque. He kept doing so throughout his lifetime, despite criticism by Linschmann (1903).

In his 1907 typological sketch of Basque, Uhlenbeck briefly mentions possible other genetic connections of Basque. He writes that nothing is certain, and that some facts point in the direction of Africa. He does not consider it proven that Basque is related with Afroasiatic languages, the language family that includes Berber, Semitic and other language groups of the Northern and Eastern part of Africa, but it can as yet not be excluded (1906: 6).

There are undeniable points of contact between the lexicons of Basque and Hamitic [a former name for the non-Semitic languages of the Afro-Asiatic family, P.B.] and Gutmann should have referred not only to the representatives of the Ural-Altaic hypothesis, but also to Hamiticists like Giacomino and Von der Gabelentz. Also the quiet statements by Schuchardt about the problems of the affinity of Basque would have deserved consideration. This said, it should not be taken as a claim that I consider the Afro-Asiatic [“Semitic-Hamitic”] origin of Basque to be certain, or the Ural-Altaic affiliation to be ruled out, but for the time being I deny, however, that it is better to turn to Africa than to the steppes and tundras. In any case I would like to warn against a too unbalanced judgment on Basque. If one wants to add a hitherto isolated dialect group to Ural-Altaic, then one would succeed more easily with the Eskimo languages than with Basque (1905c: 306-307).

Uhlenbeck remained interested in connections between Basque and Afroasiatic. His review of Wölfel's paper (1940-1941b) on this matter was very critical because of the author's methodological weaknesses, his lack of knowledge of Basque grammar

and his insufficient knowledge of the neighboring Romance languages. The connection was most likely secondary (1946). Uhlenbeck considered the presence of Afroasiatic words in Basque a ‘proven fact’, and a systematic comparison would be desirable (1946). He finds the state of research weak, and criticizes some of the researchers involved in this endeavour.

While Uhlenbeck was working on Basque, there was a lively discussion about a possible genetic relationship between Basque and the languages of the Caucasus. The languages of the Caucasus share a number of locally widespread typological traits with each other (among them ergativity), but the label ‘Caucasian languages’ is geographical as much as linguistic. Languages of the Iranian, Slavonic and Indic branches of the Indo-European language family are spoken in the Caucasus. Turkic languages are also spoken there. The languages that are neither Indo-European nor Turkic, the Caucasian group, cannot be proven to be one genetic grouping. Currently, classifications of the Caucasian languages —universally considered to be indigenous, i.e. present in the area before Turkic and Indo-European language speakers arrived— range from one to four independent groupings.

For Uhlenbeck, the most promising connection of Basque was the one with the indigenous languages of the Caucasus. In (1923a) he devoted a paper to this, in which he weighed the available evidence as put forward by Schuchardt (whose work is called excellent), Winkler (of mixed quality), Marr (only partly accessible and often confusing), Oštir (disappointing) and Trombetti (the most original and extensive). One of the problems of course is that some of the languages of the Caucasus differ so much from each other that scholars today are not even in agreement about the number of families. The various comparative works on Basque reviewed by Uhlenbeck typically involve different subsets of Caucasian languages —which does not make the case very strong—. In (1932c) he also formulated some harsh criticism of Bascologists trying to prove remote connections: Gutmann/Goutman (1904, 1910, 1913) is a dilettant, Trombetti is a genius, but his statements are unprovable and his theory of monogenesis is simplistic (cf. Trombetti 1925). Marr was ‘justifiedly criticized’ by Trombetti, and Joseph Karst (1928) wrote some ‘phantastic’ papers, full of disorder, and Karl Oštir lacks critical abilities (see also Uhlenbeck 1923f).

Uhlenbeck does not deal with conjugations since these are so different also between the Caucasian languages, that it makes no sense. Neither does he want to deal with typological similarities, as he considers these to be meaningless for proving genetic connections. He discusses grammatical elements, such as the personal pronouns, verbal agreement markers, a causative markers, the dative, diminutives, plural markers, the suffixed article, and a few derivational suffixes. In all cases there is indeed some similarity in form and function, but Uhlenbeck does not exclude chance similarities. Further he lists those words from Basque (sometimes a form of proto-Basque) that have been proposed as cognates to the extent that he finds them reasonable. Close to 70 words are presented, from a range of domains such as color terms, body parts, basic verbs, flora and fauna and everyday words. Nevertheless, Uhlenbeck is not willing to accept a genetic connection, because the mere comparison of a range of words and morphemes is insufficient evidence. As long as there are no examples of regular sound changes, the connection may be considered promising, but not proven. In this article, Uhlenbeck also mentions several times that the connec-

tion with Afroasiatic ('Hamitisch'), especially Berber, is likewise important. Also later in his life (e.g. 1940-1941b: 972) he considered the clarification of the connections between Basque and Caucasian to be essential and needed.

In his review of Trombetti's book about the origin of Basque, in which Trombetti suggested possible links with many languages, Uhlenbeck (1926) expressed 'doubt about the possibility' of such a task. He was pessimistic about the solution of the 'ever hopeless question of the origins' (1926: 423), at least as long as Basque dialects have not been sufficiently described.

In 1942 he came back to Trombetti in more detail. Uhlenbeck showed that many words that were linked by Trombetti to languages in other parts of the globe, were mere variants of the same Basque root, e.g. *abo* and *aho*, both meaning 'mouth' and connected to different words elsewhere. In the same paper he came back to the possible connection of Basque to Caucasian languages based on recent publications by the Caucasologist George Dumézil (1942: 336-344). At this point Uhlenbeck is more positive about a possible Basque-Caucasian connection than he ever was. Even after rejecting some proposals as unlikely or untenable,

enough striking points of similarity, both morphosyntactic and lexical, remain, which both individually and collectively cannot be explained away by resorting arbitrarily to convergence or ethno-psychological parallelism. An ancient genetic relation between Basque and Caucasian exists in any case, even if we leave the nature of these relations undecided (1942: 343).

In 1946 he even called this connection 'undeniable', even though he is not sure of its exact nature.

Uhlenbeck's very last article published during his lifetime, in the year of his death, was a brief review of a book on Basque-Caucasian connections (1951) by Karl Bouda. Uhlenbeck praises and recommends the book, but he does not make any claims with regard to its contents. There is some indirect criticism, however, of another, unnamed linguist who knows Basque and its literature, but not linguistic methods, who had apparently reproached Bouda to have relied too much on Uhlenbeck. According to Uhlenbeck, however, it is not so much his name but his argumentation that Bouda had relied on.

Uhlenbeck's view of a connection with the poorly attested Iberian language, the extinct language of the Iberian peninsula, attested mainly in inscriptions, is two-fold. He does not seem to believe in a genetic connection between Basque and Iberian, and he seems to explain the undeniable similarities between the two languages as resulting from contact between the indigenous Basques and the Iberian invaders, a statement he based on physical-anthropological data (1932e, 1946).

One of the parallels between Basque and Amerindian languages Uhlenbeck had pointed out, concerned ergativity and other types of alignment. These observations were printed in 1916, in what was to become one of his most famous articles. In the article he compared ergativity with passive constructions, including attempts at a psychological explanation. The article is not so famous because the article (in Dutch) was so widely read, but because Sapir's (1917) critical review of it was widely read and quoted. One of the languages that Uhlenbeck compared to Basque was the likewise ergative language Chukchi (1916: 10-11). In 1925 he pointed out, on the basis

of newly published material on Chukchi, that Chukchi and Basque ergativity were even more similar than assumed earlier, but without suggesting any form of genetic connection, but rather a parallel development.

Chukchi in Siberia is considered another possible connection of Basque in Uhlenbeck's work. Uhlenbeck considered the similarities in grammar not as the result of a genetic connection. However, he mentions Karl Bouda's work on lexical and syntactic parallels between the two languages (Bouda 1941). Uhlenbeck did not want to pass a judgment on Bouda's observed lexical similarities, however, and suggests that the syntactic parallels should be explained in a psychological way (1942: 335), i.e. a parallel development. Furthermore, in 1946 Uhlenbeck evaluated almost 30 proposed cognates between Basque and Chukchi, and very few are not rejected. Uhlenbeck concludes, with some understatement, that the link is 'still not certain' (1946: 20).

Even though Uhlenbeck took the possibility of genetic links with Caucasian and Afroasiatic languages seriously, and to some extent also those with Chukchi, he seems to have considered these connections in any case too remote to be provable at that time. Even though he was once open to a Basque-Indo-European genetic connection, he rejected this later and regarded Basque as an isolate, with intriguing but unprovable similarities with North African and West Asian languages. The current consensus is also that Basque is an isolate.

7. Internal reconstruction

In several papers, Uhlenbeck used internal reconstruction to suggest forms in earlier stages of Basque. In (1927a) he dealt with the frequency of initial *b-* in body parts. First he lists some 50 non-borrowed words that do not start with *b-*, then 17 words starting with *b-*, which Uhlenbeck considers relatively large number. Uhlenbeck proposes an origin in a prefix, even though there are only few cases in which the root without *bV-* can be related to another word, as *behatz*, *atz* 'finger'. Uhlenbeck thinks that the prefix was originally a third person possessive prefix, and the possessive pronoun *bere* 'his own' and the form *bera* 'self' would be cognates. On the other hand, there are also many words like those for 'cow', 'grass' and 'mare' that start with *be-*, which Uhlenbeck compares with Bantu-type prefixes, suggesting a different source for a formally similar prefix. The argumentation is not very persuasive.

In the same year (1927b), he derived the reciprocal pronoun from a double personal pronoun (see section 2). Similarly, Uhlenbeck assumed earlier reduplication processes to be responsible for a few roots with repeated consonants.

8. Uhlenbeck and Schuchardt: discussion on etymologies

It will have become clear that Hugo Schuchardt was a major figure in the field of Basque studies, and a sparring partner for Uhlenbeck. It may therefore be of interest to focus on some of the debates between Schuchardt and Uhlenbeck —where Schuchardt usually as the winner—. Born in 1842, Schuchardt (1842-1927) was 24 years Uhlenbeck's senior, and in the discussion he regularly takes the role of the veteran scholar.

There are a number of similarities between Uhlenbeck and Schuchardt. Both had a wide interest in languages, and they shared their passion for Basque. Both lived

long and productive lives, both were prolific writers, who produced hundreds of articles, papers and reviews, some covering hundreds of pages, others just a few lines (see Uhlenbeck's bibliography, this volume; and for Schuchardt's publications, see Spitzer 1928: 15-50). They regularly commented on each other's work, and it may be interesting to track down some of the debate.

Schuchardt did not review Uhlenbeck's first more extensive publication on Basque, his 1892 *Baskische Studien*, but instead published a book with the same title in the following year (Schuchardt 1893a), but with the addition of a Roman numeral 'I' to the title. Schuchardt did react to Uhlenbeck's (1893a) article on Germanic loans in Basque (1893b). Uhlenbeck had an extensive knowledge of Germanic languages. He had published several solutions to etymological problems in Germanic, and a few years later he would publish his etymological dictionary of Gothic.

In 1893, Uhlenbeck pointed to trade contacts between the Basques and Germanic peoples from the 14th century, and he had identified the following 27 Basque words as being of Germanic origin, as displayed in Table 1:

Basque word (G = Gipuzkoan, N = Navarrese, L = Labourdin; these are Basque dialects)	Meaning of Basque word	Source (G, GOTH = Gothic, OHG = Old High German)
(g)arratoi (G, N)	rat	OHG <i>rato</i> , via Spanish
azkon (L)	spear	OHG <i>ask</i>
eskarniatu (L)	to mock	Prov. <i>escarnir</i> , ultimately OHG <i>scërn</i>
franko (L)	abundant	<i>Francus</i> , via Prov. <i>franco</i>
gerla	war	
gisa	manner	OHG <i>wisa</i> , via Spanish <i>guisa</i>
anka	leg, hip	OHG <i>anka</i> , 'hip' via SP <i>anca</i>
laido (L, N)	shame, insult	G * <i>laip̄a</i> - 'unpleasant'
(h)altza (G, L)	alder tree	G * <i>alīza</i> , cf. OHG <i>elira</i>
arrano	eagle	GOTH <i>aran</i>
bargo (L)	piglet	G * <i>bargus</i> , OHG <i>parcus</i> 'pig, swine'
burni, burun-	iron	possibly GOTH <i>brunjo</i> 'breast protection'
e(h)un	hundred	G <i>en-hun</i> 'one hundred'
eske, eskatu	asking	G * <i>aiskōn</i>
eskela	squint-eyed	OHG <i>scēlah</i>
espar (N)	stick, rod	OHG <i>sparro</i>
ezten	awl, spear	GOTH <i>stains</i>
gerezi (L)	cherry	G * <i>kerisja</i> , ultimately Latin <i>cerasus</i>
gernua (L)	urine	G * <i>harna</i> , OHG <i>harn</i>
gudu (L, N)	struggle	maybe OHG <i>gundea</i>
gurruntzi (L)	diarrhea	perhaps GOTH <i>urruns</i> 'outhouse'
karazko (N)	fit, appropriate	GOTH * <i>garazds</i>
landa (L, N)	field	GOTH <i>land</i>
lufa (G)	young woman	GOTH <i>liuba</i>
maiz	often	GOTH <i>mais</i> 'more'
urki (G)	birch	G * <i>burki</i>
zillar	silver	GOTH <i>silubr</i>

Uhlenbeck listed 27 words as being of Germanic origin. Even though he only mentioned contacts from the 14th century, the form of the loans (many of them from Gothic) make it clear that virtually all must go back much earlier.

Schuchardt criticized some of Uhlenbeck's etymologies, even though he accepted the presence of early Germanic borrowings as such into Basque. He does not consider the contacts intensive enough so that Basque would even have borrowed the word for 'often' (B. *maiz*, supposedly from Gothic *mais* 'more'), especially since there is also a Romance word *ma(g)is* with the same meaning. He also believes the words for 'cherry' *gerezi* and *altz* 'alder tree' to be Romance. In addition, he provides additional Romance languages that would have been sources for the ultimately Germanic words. He rejects, for different reasons, the Germanic sources for *arrano* 'eagle', *burdin* 'iron', *karazko* 'fit', *urki* 'birch' and perhaps *ehun* 'hundred'. He accepts direct borrowing from Germanic only for *gudu* 'struggle, battle', *garnu* 'urine', *eskatu* 'demand, request' and *zillar* 'silver'. He also points out that some words are more likely from English (who controlled parts of Lapurdi for an extended period), such as *gudu* 'war' < Anglosaxon *gud*, *eskatu* "ask", *zillar* < *silver* and perhaps also *saldu* 'sell' < *sell*. He identifies the word for 'young woman', *lufa*, as a ghost word.

Uhlenbeck (1894a) accepted Schuchardt's proposed alternative Romance etymologies for *laido*, *anka*, *eskela* and *gurruntzi*, but stuck to his own for *altz*, *bargo*, *ezten*, *eskatu*, *urki* and *landa*. In Uhlenbeck (1894b) he discussed two further words with a Germanic-Basque connection. The word for 'bay' is widespread in Romance, eg. Spanish *bahia*, Italian *baja*, French *baie*. Uhlenbeck assumes that the Basque word *bai* is indigenous, with the meaning 'harbour', but he does not state an opinion whether it is cognate with the Romance words. The Dutch word *kabeljauw* (1894b: 328), earlier discussed in more detail in 1892 (1892d), dates from the Middle Ages and is the source of the Basque word *bakallao*. The metathesis was performed in Basque, not in Germanic: Dutch *bakeljauw* (17th century) was borrowed from Basque in that form.

Schuchardt reacted again (1894b). He is happy that Uhlenbeck accepts some of his alternatives. He discusses in detail the possibilities for the etymology of *landa* 'arable land': according to Uhlenbeck it is Gothic *landa* 'land', but other possibilities are the indigenous Basque word *lan* 'work' or Latin *planta* 'plant, to plant'. Schuchardt assumes a blend of both words. Schuchardt also discusses Uhlenbeck's rejection of his alternative etymology for Basque *ezten* "spear, awl": not Gothic *stains*, but possibly Spanish *lesna* "awl". The lack of 'sound laws' does not strike Schuchardt as crucial, since Basque intonation is not well known, and sound laws often do not apply in borrowings. He takes Uhlenbeck's discussion of *bai* seriously, and speculates that Basque *kai* 'dock' may be cognate with words like French *quai*, Provençal *cai*, *quèi*, Dutch *kaai*, *kade* and German *kai*. With regard to *bakallao* and *kabeljauw*, Schuchardt points out that the Basque word could be related to the word for stick *makila* (from Latin *bacillum*), the same source as the first part of the Dutch and German word for the fish *Stokvis*, *Stockfisch* respectively, which also means 'stick'. And, for that matter, also in Russian *treska*, meaning both 'stick' and 'codfish', and *kobél*, *kobl*, *kobljuch* also mean 'stick', as pointed out by Uhlenbeck (1892d: 228). In 1932 Uhlenbeck (1932c: 126) considered the issue settled in a paper by Kluyver (1927). For a recent discussion of words for codfish, see also Sayers (2002).

Uhlenbeck had proposed his Dutch source for the Basque word *bacallao* (modern spelling *bakalau*) in 1892 (1892d), where he had suggested that the Dutch word had been borrowed from Russian, where *treska* means both 'stick' and 'codfish', and where the words *kobel*, *kobl* and *kobljúch* are normal words for 'stick' and 'pole' —in fact giving credence to Schuchardt's connection with Basque *makila* 'stick' and the suggestion of a loan translation based on the word for 'stick'—.

Schuchardt assumes that Romance speakers must have played a role in the transmission of the word, or meaning, from Dutch to Basque, because 'the Basques only had contact with the Dutch in Spanish or French' (Schuchardt 1895: 344). This statement is not motivated, and in the light of later research it has become clear that a pidginized form of Basque was in use between Basque whalers and codfishers and the populations of Iceland (Bakker et al. 1991, Bakker 1987, Hualde 1984) and North America (Bakker 1989, Lescarbot, Bakker & Johansen 2005), and probably elsewhere as well.

9. Languages in contact

One of the main contributions to general linguistics that Schuchardt is known for, is the study of creole languages, mixed languages and other results of language contact. Several anthologies and translations of Schuchardt's creolist works have appeared in recent decades (e.g. by Markey 1979 and Gilbert 1981, Schuchardt 1979, 1980). Uhlenbeck had only a marginal interest in it. When he reviewed Van Wijk's introduction to structuralist phonology (1939), his only point of criticism was that Van Wijk wrote nothing about phonology in mixed languages and creoles:

Finally a wish. Hopefully the author will devote some attention to creolization and language mixture in a second edition of his work. We would love to know what happens when two widely different phonological systems collide and unify into a new system (1939: 277).

Language contact was also put forward by Uhlenbeck in order to explain a number of phenomena in Basque. He had repeatedly pointed out the extensive lexical influence from the Romance languages and pre-Latin loans from other branches of Indo-European and Berber.

Uhlenbeck was also keenly aware of areal influences on grammatical systems as an aspect of language contact. In his last major paper on Basque, published in French in the newly started journal *Lingua*, Uhlenbeck described Basque as a 'langue mixte', because of the strong influence from Latin and the Romance languages. The label of 'mixed language' must be taken to mean a language thoroughly influenced by others, rather than in a more exclusive definition (as in Matras & Bakker 2003).

10. Uhlenbeck and ergativity

Uhlenbeck was one of the first to ponder about ergativity in a comparative way. Having studied Basque and Greenlandic, both ergative languages, and also having encountered the phenomenon in many other languages in his extensive readings, he was the first one to suggest that Proto-Indo-European may have been an ergative lan-

guage, based on its case marking. He first said so in an article in the Dutch periodical *Museum* in 1898, but the idea only drew attention after his 1901 article in the leading international journal *Indogermanische Forschungen* (amendment 1902a) (see also Genee 2003). When Uhlenbeck later found out that A. F. Pott in 1873 had already suggested something along those lines, including parallels with Basque and Greenlandic, he published a brief paper to report this ‘so ausgezeichneten Sprachforscher zum Teil meinen Vorläufer nennen zu dürfen’ (1909), or in other words, he “had to call this outstanding linguist in part his predecessor”.

11. Reactions on Uhlenbeck’s Basque work in obituaries

In an obituary, Bouda (1951), specialist in Basque and Caucasian languages, calls Uhlenbeck the “master” (maître) of the disciplines of linguistics and Basque studies. Basque was one of CCU’s focus of attention, in addition to Eskimo and Amerindian languages, apart from his studies of Sanskrit and Gothic. His interest in Basque covered 60 years of his life. Bouda lists a bibliography of 48 publications (in fact 46, as two of them are listed twice) about Basque, which he hopes to be complete. In fact, the real number of his Basque-related publications is double that size (Bakker & Hinrichs, this volume). Elsewhere (Hammerich, L. L., Karl Bouda, W. Thalbitzer 1953), Bouda writes that CCU had “followed, loved and promoted the study of the Basque language” during 60 years of his life. He has left “valuable treatises in all fields of linguistic research”. Titles are mentioned on phonology, derivation, morphology, lexicon, genetic connections and general studies. Except for his 1891 work, later rejected by CCU himself, “all of his works, even though the material they offer may often be scanty, are of great interest and high value”. He also mentions CCU’s students Rollo and Faddegon who worked on Basque.

Pisani’s (1952) obituary gives general praise for CCU’s work, and mentions his most important works on Basque (and other subjects), without specifically evaluating their contents.

Josselin de Jong (1952), one of Uhlenbeck’s former students, describes his career, mentioning that he started with studying Basque phonology first as a necessary step in understanding the morphology. Also, he never managed to acquire a practical command of Basque, which made Basque an even more attractive goal of his scientific studies.

The most elaborate obituary from a specifically Basque perspective was the one by De Yrizar (1952: see also De Yrizar 2001: 171-176). He discusses Uhlenbeck’s works on Basque (“su inmensa obra vascológica”, his immense bascolological work), which he did “with masterly authority recognized around the world (“con autoridad magistral mundialmente reconocida”, p. 397) and he discusses all the major publications in some detail.

12. Conclusion

In recent years, there is increasing interest in Uhlenbeck’s life and work. A biographical book focusing on his time with his wife among the Blackfoot in Montana, for linguistic fieldwork, came out (Eggermont-Molenaar 2005), and an apprecia-

tion of Uhlenbeck's life and works from several perspectives was published in Genee & Hinrichs (2009). Other recent articles focus on his comparative work (Kortlandt 2009), his Eskimological work (Van der Voort 2008) and his life (Eggermont-Molenaar, 2002, 2005, 2007, Noordegraaf 2007, 2008, 2009) and his correspondence (Daalder 2006, Daalder & Foolen 2008, Portielje 2005, 2007, 2008a,b). Two reviews of Genee & Hinrichs (2009) also elaborated on Uhlenbeck's life and works: Gartzia (2010) and Portielje (2010).

The Basque language was a *Leitmotiv* in Uhlenbeck's linguistic career. There is no doubt that that Uhlenbeck loved the Basque language. He used epitheta like 'wundervol'/miraculous (1926: 351) when discussing Basque.

Uhlenbeck had studied the Basque language extensively from a variety of written sources, including older texts, and he had read other scholars' work on comparisons of Basque with other languages. Uhlenbeck did not hide his opinion of his colleagues' works in his review. He always praises Schuchardt (e.g. 1901b) and Julio de Urquijo (e.g. 1923d). He is less enthusiastic about Trombetti, the man who found links between Basque and languages from all parts of the world in his work. Uhlenbeck encounters many 'problems' despite the fact that his work makes a very scholarly appearance (1926). He finds the question of the origin of Basque 'ever hopeless', especially as long as we lack good descriptions of most languages. He finds Trombetti's proposals 'doubtful'. Oštir —he was mentioned above as well— takes earlier work into account, but he lacks self-criticism, despite his keen eye and scholarship. Uhlenbeck expresses mixed feelings about Urtel's work on 'onomatopoesis' —roughly, ideophones and reduplication—. Gavel is praised for his research on Basque phonetics (Uhlenbeck 1923d).

Uhlenbeck had an extensive knowledge of a great range of languages from other parts of the world, especially Eurasia and the Americas, which is a.o. reflected in his large number of reviews of books on languages from all over the world (see Bakker & Hinrichs 2008). Apart from the language groups Uhlenbeck himself published on (Basque, Eskimo, Indo-European, Uralic, Algonquian), he has reviewed publications on several dozens of other languages from all parts of the world, especially from California, the Northwest coast and interior North America, Central America, South America (Brazil, Columbia, Peru and elsewhere), India and Oceanic languages.

Uhlenbeck was familiar with some of the literature about archaeology, anthropology relating to the Basques. Toward the end of his life, he came with a synthesis of his view of the origin and history of the Basque language (1940-1941a, 1942, 1949).

Basque had been spoken in the Western Pyrenees since times immemorial. When the Iberians immigrated from Africa, the Basque language came under its influence. This explains lexical similarities of Basque with North African languages, and the similarities between Basque and Iberian declinations. After that, there was some limited Indo-European influence on Basque, most likely Celtic, and there was also influence from Old Germanic, perhaps Gothic. This was overshadowed by extensive influence from Latin and later the Romance languages.

Uhlenbeck's work on Basque is impressive in its quantity, less impressive in its quality. Some of it is more a catalogue of findings than an analysis. He did not notice much of the Romance influence. Few new deeper insights are presented. He was able to deduct a great number of observations based on his collection on Basque

grammars and books, and that is where the main value of his work is found. Many of his books are now in the University Library of Leiden (N. N. 1936). The Uhlenbeck collection includes almanachs, academic studies, religious texts, historical studies, from the period 1803-1929. Although he had collected an impressive number of publications in and about Basque, he made use of a limited number of them, mostly the oldest texts available, and publications by colleague Bascologists.

During his visit to the Basque Country in 1903, Uhlenbeck heard Basque spoken on both sides of the border, and he tried to practice speaking it —with limited success—. Uhlenbeck wrote: ‘My pronunciation is only approximate, because some sounds are difficult to attain. When I thought I was able to produce the postdental *s* exactly like the Basques themselves, they discouraged me by saying ‘Vous n’avez pas les mâchoires’ (You don’t have the jaws) (1906: 2).

Some of his students continued with Basque. William Rollo, a Scottish student who had followed classes in philology with Uhlenbeck, was inspired by his teacher to study Basque, and he spent two summers in the field in the early 1920s. This culminated in a dissertation on the Basque dialect of Markina defended in Leyden in 1925 (Rollo 1925), which Uhlenbeck reviewed (1926-1927). He praised the book and the author, but he misses a thorough discussion of the accent (75 years later this gap was filled: see Hualde 2000). Rollo became linguistics professor in South Africa (for more about Rollo and his Basque interest, see Eggermont-Molenaar *et al.* 2009). Nicolaas G. H. Deen had conducted fieldwork on Basque, at the instigation of Uhlenbeck, in Getaria in the 1920s (Knörr 2007), but apart from a few translations of fiction from French, not much is known about Deen’s further life or writings. B. Faddegon published an article on Basque phonetics in the light of a psycholinguistic theory (1905), but he specialized later in Asian languages. None of these students pursued a career in Basque linguistics.

Uhlenbeck’s research program on Basque, and also his studies of other languages, was in a way quite modern. In a Basque context, it was perhaps most explicitly formulated in his (1940-1941a) paper. He started with an interest in *Urverwandschaft*, let us say historical-comparative linguistics. Then he realized that it is more important to discover the phonological, morphological and syntactic similarities of languages and language families, let us say typology. This should be done in connection with historical-genetic research. That requires a combination of diachronic and synchronic research. This means also that one has to take language contact into account: borrowings, and the direction of borrowing, perhaps even language mixture connected to acculturation, as well as influences from substrata, superstrata and adstrata. Only in that way one can distinguish the original *Ursprache*. This search for some original state plays a role in much of Uhlenbeck’s work, and in that sense he can be characterized as a romanticist. In fact, Hinrichs (2009) and Noordegraaf (2009) perceive a continuation from his poetic work written as a teenager, to his Humboldtian view of linguistics (even though I don’t think Uhlenbeck ever quoted Humboldt directly).

When looking for the proto-stages of a language, one can also identify linguistic areas. Uhlenbeck even puts question marks with the existence of language families that have come into being by differentiation. For an insightful analysis of Uhlenbeck’s philosophical underpinnings based on his work on languages other than Basque, see Genee (2003).

Uhlenbeck wrote or had published his papers in French, German, plus a few in Spanish and English, but most of them in Dutch. Even though many of his Dutch and German papers were at some point translated into French or Spanish, it was not always easy for scholars to gain access to them. Occasionally Uhlenbeck lamented the fact that some scholar did not know certain publications of his, which led him to a wail: *Batava non leguntur* (1923a: 13 note 1), publications in Dutch are not read. Or when read, not understood. When Nikolaj Marr had devoted an article to Uhlenbeck's works on Basque (1926), he wrote that Marr 'provides convincing proof that he does not understand Dutch' (1932c: 125). Hopefully this paper may act as a guide to Uhlenbeck's work on Basque.

References

- Bakker, Peter, 1984, «The order of affixes in the Basque synthetic verb», *ASJU* 18(2): 65-87.
- , 1987, «A Basque nautical pidgin: a missing link in the history of *fu*», *Journal of Pidgin and Creole Languages* 2(1): 1-30.
- , 1989, «“The language of the coast tribes is half Basque”. A Basque-Amerindian Pidgin in use between Europeans and Native Americans in North America, ca. 1540-ca. 1640», *Anthropological Linguistics* 31 (3-4): 117-147.
- , 1991, «Basque Romani: a preliminary grammatical sketch of a mixed language» In: *In the Margin of Romani: Gypsy Languages in Contact* (co-editor, with Marcel Cortiade). Amsterdam: Publikaties van het Instituut voor Algemene Taalwetenschap 58. *Studies in Language Contact* I: 56-90.
- , 2009, «C. C. Uhlenbeck and the Basque language», *Canadian Journal of Netherlandic Studies* 29(2)/30(1) (fall 2008/spring 2009): 79-103.
- , Gidor Bilbao, Nicolaas G.H. Deen, José Ignacio Hualde, 1991, *Basque Pidgins in Iceland and Canada*. Donostia / San Sebastián: Gipuzkoako Foru Aldundia / Diputación Foral de Gipuzkoa.
- & Jan Paul Hinrichs, 2009, «C. C. Uhlenbeck: A bibliography of his writings (1885-2009)», *Canadian Journal of Netherlandic Studies* 29(2)/30(1) (fall 2008/spring 2009): 165-205. http://www.caans-acaen.ca/Journal/Uhlenbeck_bibliography.pdf
- Bouda, Charles, 1951, «C. C. Uhlenbeck», *Eusko-Jakintza* 5: 237-240.
- Bouda, Karl, 1941, «Beiträge zur kaukasischen und siberischen Sprachwissenschaft 4. Das Tschuktschische», *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes* 26(1).
- Daalder, Saskia, 2006, «“Ik voel mij oud en afkeerig van strijd”. Een brief van C. C. Uhlenbeck aan Jos. Schrijnen uit 1929» [I feel old and do not like struggle. A letter by C. C. Uhlenbeck to J. Schrijnen of 1929. *Amicitia in Academia. Composities voor Els Elffers*. Bijengebracht door Jan Noordegraaf, Frank Vonk & Marijke van der Wal. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU & Münster: Nodus Publikationen, 163-172.
- & Ad Foolen, 2008, «Waarde collega! Vijf brieven van C. C. Uhlenbeck aan Jos. Schrijnen». *Ontheven aan de tijd. Linguïstisch-historische studies voor Jan Noordegraaf bij zijn zestigste verjaardag*. Ed. by Lo van Driel & Theo Janssen. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU, Amsterdam & Münster: Nodus Publikationen, 201-222.
- Deen, N. G. H., 1937, *Glossaria duo Vasco-Islandica*. Amsterdam: H. J. Paris.

- Eggermont-Molenaar, Mary, 2002, «Portret van een professor. Een Nijmeegs incident geprojecteerd in een Chinese tempelschool?», *Canadian Journal of Netherlandic Studies* XXII, 29-37.
- Eggermont-Molenaar, Mary (red.), 2005, *Montana 1911. A Professor and his wife among the Blackfeet. With contributions by Alice Kehoe, Inge Genee, and Klaas van Berkel*. Lincoln, Nebraska: University of Nebraska & Calgary, Alberta: University of Calgary Press.
- , 2009, «Dr. Uhlenbeck en zijn “zoon” [Dr. Uhlenbeck and his “son”]», *RechterTie.nl Nieuwsbrief* nummer 66, 01-01-2009, 4 pp. (<http://www.rechtertje.nl>)
- ; with contributions of Martin and William Rollo Jr. (Cape Town), Gartzia, P. and Kalzakorta, J. (Bilbao), 2009, «Marquina 1923: Student Rollo and his wife among the Basques. Cape Town: Professor Rollo and his wife among the South-Africans», *Euskera* 54, 1. 307-342.
- Faddegon, B., 1911, «Une théorie psychologique des changements phonétiques et son application à la phonétique des dialectes», *RIEB* 5: 169-193.
- Feist, Sigmund, 1913, *Kultur, Ausbreitung und Herkunft der Indo-Germanen*. Berlin: Weidmann.
- Fouché, P., 1943, «A propos de l'origine du basque», *Emerita* 43, Instituto de filología clásica «Antonio de Nebrija». Madrid.
- Gabelentz, Georg von der, 1894, «Hypologie [sic: Typologie] der Sprachen, eine neue Aufgabe der Linguistik», *Indogermanische Forschungen* 4: 1-7.
- Gartzia Isasti, Pruden, 2009, «Rev. of: C. C. Uhlenbeck (1866-1951): a linguist revisited, Genee, I, & Hinrichs, Jan Paul (ed.)», *Euskera* 54, 2-1: 885-888. [Also published as Gartzia, Pruden, 2010, “Uhlenbeck euskalari holandesa” [Uhlenbeck, a Dutch bascologist]. Euskaltzaindia. http://www.euskaltzaindia.org/index.php?option=com_content&Itemid=1&catid=121&id=628&lang=es&view=article
- Genee, Inge, 2003, «An Indo-Europeanist on the prairies: C. C. Uhlenbeck's work on Algonquian and Indo-European». *Papers of the 34th Algonquian Conference*, ed. by H. C. Wolfart. Winnipeg: University of Manitoba: 147-163.
- & Jan Paul Hinrichs (eds.), 2009, *C. C. Uhlenbeck (1866-1951): a linguist revisited*. Special issue of *Canadian Journal of Netherlandic Studies* 29(2)/30(1) (fall 2008/spring 2009).
- Gómez, Ricardo, 2002, «Los inicios de la vascolología en Holanda: El *Essay de Grammaire de la langue basque* de Willem J. Van Eys (1867-1869)». In: *Erramu Boneta: Festschrift for Rudolf de Rijk*, ed. by Xabier Artiagoitia, Patxi Goenaga & Joseba Lakarra. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea/ Bilbao: Universidad del País Vasco. (*ASJU Gehigarriak* XLIV). 277-298.
- Goutman, Rodolphe, 1910, «Lelo», *RIEB* 4: 305-318.
- , 1913, «Essai d'un petit vocabulaire basque-ougro-finnois», *RIEB* 7 (4): 571-573.
- Grammont, Maurice, 1915, «Review of Uhlenbeck 1910», *Revue des Langues Romanes* ser. 6, T. 8 (1915): 488-489.
- Greenberg, Joseph H. (ed.), 1966, *Universals of Language*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Gutmann, G., 1904, «Zwei finnisch-ugrische Wörter im romanischen Sprachgebiet», *Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen* 29: 154-168.
- Hammerich, L. L., Karl Bouda, W. Thalbitzer, 1953, «C. C. Uhlenbeck, October 18, 1866, August 12, 1951», *IJAL* 19(1): 74-77.

- Hovens, Pieter & Peter Bakker, 1991, «C. C. Uhlenbeck». In: Chr. Winters (ed.), *International Dictionary of Anthropologists*, 713-714. New York: Garland Press.
- Hualde, José Ignacio, 1984, «Icelandic Basque Pidgin», *Journal of Basque Studies in America* 5, 1984, 41-59. Reprinted in Bakker et al 1991: 123-133.
- , 2000, «On system-driven sound change: Accent shift in Markina Basque», *Lingua* 110 (2): 99-129.
- Jansen, Wim, 1996, *Baskisch-Nederlands, Nederlands-Baskisch*. Noordwijk.
- Josselin de Jong, J. P. B. de 1953, «In Memoriam Christianus Cornelius Uhlenbeck (18th October 1866-12th August 1951)», *Jaarboek der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* 1951-1952. [An English translation appeared in *Lingua* 3 (1952): 243-268, which was reprinted in Thomas A Sebeok (ed.), 1966, *Portraits of Linguists*, Vol. 2: 253-266. Bloomington: Indiana U. P.]
- Karst, Joseph, 1928a, *Alarodiens et proto-basques: contribution à l'ethnologie comparée des peuples Asianiques et Liby-Hespériens*. Wien/Vienne: Mékhitharistes.
- , 1928b, *Grundsteine zu einer Mittelländisch-Asianischen Urgeschichte. Ethnographische Zusammenhänge der Liguro-Iberer und Proto-Illyrer mit der Lelegisch-hetitisch-Alarodischen Völkergruppe erwiesen in Toponymie, völkischer Onomastik und vergleichender Mythologie*. Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Kluyver, A., 1927, «Over de woorden kabeljauw en bakeljauw», *Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, Deel 63, Serie A*, No. 7, 183-200.
- Knörr, Henrike, 2003, «Ha muerto Rudolf de Rijk». www.euskosare.org/euskara.azalpen_bigrafikoak/rudolf_rijk (assessed 12-12-2008).
- , 2007, «Basque Fishermen in Iceland. Bilingual vocabularies in the 17th and 18th centuries», *Eusko-Sare*, 30-8-2007.
- Kortlandt, Fredrik, 2009, «C. C. Uhlenbeck on Indo-European, Uralic and Caucasian», *Historische Sprachforschung* 122: 39-47. www.kortlandt.nl/publications/art247e.pdf
- Lacombe, Georges, 1922, «Un grand linguiste: M. C. C. Uhlenbeck», *RIEB* 13: 145-147.
- & René Lafon, 1936, «Indo-européen, basque et ibère». In: *Germanen und Indogermanen. Volkstum, Heimat und Kultur. Festschrift für Herman Hirt. Zweiter band: Ergebnisse der Sprachwissenschaft*, ed. by Helmut Arntz. Heidelberg: Carl Winter Universitätsbuchhandlung. 109-123.
- Lescarbot, Marc, Bakker, Peter & Kristina German Johansen (ed.), 2005, *A Vocabulary of the Souriquois Jargon*, by Marc Lescarbot, et al. Bristol, PA: Evolution Publishing.
- Linschmann, Th., 1903, «Review of C. C. Uhlenbeck (1903)», *Beiträge zu einer vergleichenden Lautlehre der baskischen Dialecte*. Amsterdam: Johannes Müller. *Literarisches Centralblatt* 35: 1189-1190.
- Marr, N. Ja., 1926, «Dve novye raboty Uhlenbeck'a po baskomu jazyku [two new works by Uhlenbeck on the Basque language]», *Jazyk i literatura* 1: 261-278.
- Matras, Y. & Peter Bakker (eds.), 2003, *The Mixed Language Debate*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Meillet, A., 1911, «Review of Uhlenbeck 1910», *BSLP-Comptes Rendus* 17 (1911): 199-200.
- Michelena, Luis, 1961, *Fonética histórica vasca*. San Sebastián: Diputación de Guipuzcoa.
- N. N., 1936, «Schenking Prof. Dr C. C. Uhlenbeck [book gift Prof. Dr. C. C. Uhlenbeck]». In: *Catalogus Deel XXXIII*. Leiden: Universiteits-Bibliotheek, 32-42.

- Noordegraaf, Jan, 2007a, «C. C. Uhlenbeck, het WNT en Francks “Etymologicum”, *Trefwoord, tijdschrift voor lexicografie* 2007 (<http://www.fryske-akademy.nl/trefwoord>).
- , 2007b, «C. C. Uhlenbeck en Matthias de Vries», *Trefwoord* 1-4.
- , 2008, «De weg naar Baskenland [the road to the Basque Country]. C. C. Uhlenbeck, Matthias de Vries en W. J. van Eys [The road to the Basque Country. C. C. Uhlenbeck, Matthias de Vries en W. J. van Eys]». *Trefwoord, tijdschrift voor lexicografie. Jaargang 2008*. <http://www.fryske-akademy.nl/trefwoord>
- , 2009, «Uhlenbeck and the Humboldtian tradition in linguistics», *Canadian Journal of Netherlandic Studies* 29(2)/30(1) (fall 2008/spring 2009): 47-69.
- Oštir, Karl, 1921, *Beiträge zur alarodischen Sprachwissenschaft*. Wien: Ed. Beyers Nachfolger.
- Pisani, V., 1952, «Christianus Cornelius Uhlenbeck 1866-1951», *Paideia. Rivista Letteraria di Informazione Bibliografica* 7: 81-88.
- Portielje, Cecile, 2005, «Beste Bob. Een taalkundige brief van C. C. Uhlenbeck (1866-1951) aan zijn achterneef E. M. Uhlenbeck (1913-2003)», *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 23, 209-222.
- , 2007, «Beste Bob, beste oom. Uit de briefwisseling tussen C. C. Uhlenbeck (1866-1951) en E. M. Uhlenbeck (1913-2003)», *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 25, 293-309.
- , 2008a, «...voor mij een zeer grote aanmoediging... C. C. Uhlenbeck en E. M. Uhlenbeck over een “phonologisch-structureel” proefschrift». *Ontheven aan de tijd. Linguïstisch-historische studies voor Jan Noordegraaf bij zijn zestigste verjaardag*. Ed. by Lo van Driel & Theo Jansen. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU, Amsterdam & Münster: Nodus Publikationen, 233-242.
- , 2008b, «Beste Bob, beste Oom. (Slot)», *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 26, 299-324.
- , 2010, Boekbespreking Inge Genee en Jan Paul Hinrichs (eds.), «C. C. Uhlenbeck (1866-1951): A linguist revisited», *Canadian Journal of Netherlandic Studies* xxix, ii/xxx, i (2008/2009). *Internationale Neerlandistiek*, 48e jaargang, nr. 3 (oktober 2010). <http://www.internationaleneerlandistiek.nl/vol48/nr03/b03>
- Pott, A. F., 1873, «Unterschied eines transitiven und intransitiven nominativs», *Beiträge zur vergleichenden sprachforschung auf dem Gebiete der arischen, celtischen und slawischen Sprachen* 7:71-94.
- Rijk, Rudolf P. G. de, 1998, *De Lingua Vasconum: Selected writings*. Supplements of ASJU. Bilbao: Universidad del País Vasco.
- , 2007, *Standard Basque. A Progressive Grammar*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Rollo, William, 1925, *The Basque dialect of Marquina*. Amsterdam: H. J. Paris. [Reprinted in 2006, with an introduction by J. Kalzakorta, «William Rollo eta *The Basque Dialect of Marquina*». In: William Rollo, *The Basque Dialect of Marquina*, Bilbao: Labayru Ikastegia].
- Sapir, Edward, 1917, «Review of Uhlenbeck 1916», *IJAL* 1: 82-86.
- Sayers, William, 2002, «Some fishy etymologies: English cod, Norse þorskr, Du. kabeljauw, Sp. bacalao», *Nowele* 41, 17-30.
- Schmidt, W., 1907, Review of *Karakteristiek der Baskische grammatica*. *Anthropos* 2: 334.
- Schuchardt, Hugo, 1893a, *Baskische Studien I. Über die Entstehung der Bezugsformen des baskischen Zeitworts*. *Denkschriften der Wien. Ak.* 42, III, I 82.
- , 1893b, «Germanische Wörter im Baskischen (Zu Beitr. 18, 397-400)», *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 18, 531-534.

- , 1894, «Baskisch und Germanisch (Zu Beitr. 19, 326, und 327-329)», *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 18, 537-543.
- , 1895, «Bakeljauw», *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 20, 344.
- , 1903, «Review of C. C. Uhlenbeck (1903)», *Beiträge zu einer vergleichenden Lautlehre der baskischen Dialecte*. Amsterdam: Johannes Müller, *Museum* 10, 393-406.
- , 1979, *The Ethnography of Variation: Selected Writings on Pidgins and Creoles by Hugo Ernst Mario Schuchardt*, translated and edited by Thomas L. Markey. Ann Arbor: Karoma Publishers.
- , 1980, *Pidgin and creole languages: Selected essays by Hugo Schuchardt*, ed. and trans. by Glenn G. Gilbert. Cambridge: U. P.
- Spitzer, Leo, 1928, *Hugo Schuchardt-Brevier. Ein Vademecum der allgemeinen Sprachwissenschaft*. Halle: Max Niemeyer Verlag. (Second expanded edition).
- Trombetti, A., 1925, *Le origini della lingua basca*. Bologna: Mem. R. Accad. Bologna.
- Uhlenbeck, C. C., 1888, *De verwantschapsbetrekkingen tusschen de Germaansche en Baltoslavische talen*. Leiden: B. Blankenberg [dissertation]
- , 1890, «Eene verbastering van got. Urruns», *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 9, 272.
- , 1892a, «Baskische studien», *Verlagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde*, 3de R., 8, 179-228.
- , 1892b, «Ansjovis», *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 11, 81.
- , 1892c, «Konijn», *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 11, 201.
- , 1892d, «Kabeljauw», *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 11, 225-228.
- , 1893, «Die german». Wörter im Baskischen, *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 18 (1894), 397-400.
- , 1894a, «Nochmals die germanischen Wörter im Baskischen», *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 19, 326.
- , 1894b, «Etymologisches», *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 19, 327-333.
- , 1898, «Rev. of: A. Meillet, *Recherches sur l'emploi du génitif-accusatif en vieux-slave* (Paris: Émile Bouillon, 1897)», *Museum* 6 (1898-1899), 52-53.
- , 1901, «Agens und Patiens im Kasussystem der indogermanischen Sprachen», *Indogermanische Forschungen* 12, 170-172.
- , 1901b, «Rev. of: I. Leizarraga's *Baskische Bücher von 1571*, hrsg. von Th. Linschmann und H. Schuchardt (Strassburg: Karl J. Trübner, 1900)», *Museum* 9 (1901-1902), 184-185.
- , 1902a, «Nachtrag zu IF 12, 170 f.», *Indogermanische Forschungen* 13, 219-220.
- , 1902b, «Zur gotischen Etymologie», *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 27, 113-136.
- , 1903a, *Beiträge zu einer vergleichenden Lautlehre der baskischen Dialecte*. Amsterdam: Johannes Müller, [105 p.] (Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde, N.R. 5/1).
- , 1903b, «Romanisch-baskische Miscellen», *Zeitschrift für romanische Philologie* 27, 625-628.
- , 1903c, «Bohor, ohortz». In: *Album-Kern: opstellen geschreven ter eere van Dr. H. Kern, hem aangeboden door vrienden en leerlingen op zijn zeventigsten verjaardag den VI. April 1903*. Leiden: E. J. Brill, 67-68.
- , 1904, «Zu *Museum* X, Sp. 404», *Museum* 11, 28-29.

- , 1904-1905, «Eine baskische Parallele», *Indogermanische Forschungen* 17, 436-441.
- , 1905a, «Chingar», *Zeitschrift für romanische Philologie* 29, 232.
- , 1905b, *De woordafleidende suffixen van het Baskisch: eene bijdrage tot de kennis der Baskische woordvorming*. Amsterdam: Johannes Müller, 76 p. (Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, N.R. 6/3).
- , 1905c, «Baskisch und Uralaltaisch», *Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprache* 29, 305-307.
- , 1905d, «Uralische Anklänge in den Eskimosprachen», *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 59, 757-765.
- , 1907, «Karakteristiek der Baskische grammatica», *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*, 4de R., 8, 4-42.
- , 1908, «Rev. of H. Schuchardt», *Die iberische Deklination*. Wien: Alfred Holder, 1907 (Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, 157/2), *RIEB* 2, 399-409.
- , 1909, «Eine arkhkekakos-Zusammensetzung im Baskischen», *Indogermanische Forschungen* 21 (1908-1909), 197.
- , 1910, *Contribution à une phonétique comparative des dialectes basques*. Traduit, avec révision de l'auteur, par G. Lacombe. Paris: Honoré Champion. [Revised translation of 1903a][also published in *RIEB* 3 (1909): 465-504, 4(1910): 65-119]
- , 1913, «Baskisch und Indogermanisch», *Indogermanische Forschungen* 33 (1913-1914), 171-172.
- , 1914, «Bohor, ohortz», *RIEB* 8, 181-184.
- , 1916, «Het passieve karakter van het verbum transitivum of van het verbum actionis in talen van Noord-Amerika», *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*, 5de R., 2 (1917), 187-216.
- , 1922, «Rev. of: H. Urtel, "Zur baskischen Onomatopoesis" (*Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften* 13 (1919), 138-157)», *RIEB* 13 (1922), 489-490.
- , 1923a, «Over een mogelijke verwantschap van het Baskisch met de Palaeo-Kaukasische talen». *Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling letterkunde*, Serie A, 55/5, 105-137.
- , 1923b, «Aglutinación y flexión». *III Congreso de estudios vascos. Recopilación de los trabajos de dicha Asamblea celebrada en Guernica del 10 al 17 de setiembre de 1922*. San Sebastian: Eusko-Ikaskuntza, 32-36.
- , 1923c, *Zur vergleichenden Lautlehre der baskischen Dialekte. Berichtungen*. Amsterdam: Koninklijke Akademie van Wetenschappen, 11 p. (*Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*, N. R. 24/1).
- , 1923d, «Rev. of: H. Gavel, *Éléments de phonétique basque* (Paris: Édouard Champion, 1920)», *Internationales Archiv für Ethnographie* 25, 179-181. [Spanish translation in *RIEB* 13 (1922), 109-113.]
- , 1923e, «Rev. of: H. Urtel, "Zur baskischen Onomatopoesis" (*Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften*, 1919, 13, 138-157)», *Internationales Archiv für Ethnographie* 25, 181-183. [Spanish translation in *RIEB* 13 (1922), 489-490].
- , 1923f, «Rev. of: K. Oštir, *Beiträge zur alarodischen Sprachwissenschaft* (Wien: Ed. Beyers Nachfolger, 1921)», *RIEB* 14, 365.
- , 1925, «Le tchouktche et le basque», *RIEB* 16, 85.
- , 1926, «Rev. of: A. Trombetti, *Le origini della lingua basca* (Bologna: Coop. Tipografica Azzoguidi, 1925)», *RIEB* 17, 423-424.

- , 1926-1927, «Rev. of: W. Rollo, *The Basque dialect of Marquina* (Amsterdam: H. J. Paris, 1925)», *Museum* 34, 101-102.
- , 1927a, «Die mit *b*- anlautenden Körperteilnamen des Baskischen». In: *Festschrift Meinhof: sprachwissenschaftliche und andere Studien*. Hamburg: L. Friederichsen & Co. 351-357.
- , 1927b, «Baskisch *elkar*». *Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling letterkunde*, Serie A, 63/6, 179-182.
- , 1928, «Quelques observations sur le mot *illargi*». In: *Homenaje a Don Carmelo de Echeagaray (Miscelánea de estudios referentes al País Vasco)*. San Sebastián: Imprenta de la Diputación de Guipúzcoa, 557-560.
- , 1930, «The Basque words for “woman”». In: *A grammatical miscellany offered to Otto Jespersen on his seventieth birthday*. Copenhagen: Levin & Munksgaard/ London: Allen & Unwin, 419-427.
- , 1932a, «Udagara», *RIEB* 23, 1-3.
- , 1932b, «Bilarrausi», *RIEB* 23, 487-488.
- , 1932c, «Baskologisches zu IF 49, 253 ff.», *Indogermanische Forschungen* 50, 123-126.
- , 1932d, «Baskisches zu S. 134 f.», *Indogermanische Forschungen* 50, 231.
- , 1932e, «De jongste denkbeelden over den oorsprong der Basken», *Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling letterkunde*, Serie B, 74/1, 1-10.
- , 1939, «Rev. of: N. van Wijk, *Phonologie: een hoofdstuk uit de structurele taalwetenschap* (= s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1939)», *De nieuwe taalgids* 33, 274-277.
- , 1940-1941a, «Vorlateinische indogermanische Anklänge im Baskischen», *Anthropos* 35-36, 201-207.
- , 1940-1941b, «Zu den Verwandtschaftsverhältnissen des Baskischen (Kritische Bemerkungen zu D. J. Wölfel)», *Archiv für Anthropologie* N. F. Bd. XXVII, S. 137 ff.). *Anthropos* 35-36, 970-972.
- , 1942, «De oudere lagen van den Baskischen woordenschat». *Mededeelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afdeeling letterkunde*, N. R. 5/7, 327-376.
- , 1946, «Gestaafde en vermeende affiniteiten van het Baskisch». *Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling letterkunde*, N. R. 9/2, 13-24.
- , 1948, «La langue basque et la linguistique générale», *Lingua* 1, 59-76.
- , 1949, «Zur allerjüngsten Fachliteratur». In: *Homenaje a d. Julio de Urquijo e Ybarra: estudios relativos al País Vasco* [= Número extraordinario del BAP], 2, 25-31.
- , 1951, «Rev. of: K. Bouda, *Baskisch-kaukasische Etymologien* (Heidelberg: Carl Winter, 1949)». *Anthropos* 46, 292.
- Urban, Matthias, 2009, «“Sun” and “Moon” in the Circum-Pacific Language Area», *Anthropological Linguistics* 51.3-4: 328-346.
- Vinson, Julien, 1905a, «Review of C. C. Uhlenbeck (1903), *Beiträge zu einer vergleichenden Lautlehre der baskischen Dialecte*. Amsterdam: Johannes Müller», *RLPhC* 36: 170-173.
- , 1905b, «Review of C. C. Uhlenbeck (1905), *De woordafleidende suffixen van het Baskisch: eene bijdrage tot de kennis der Baskische woordvorming*». Amsterdam: Johannes Müller, *RLPhC* 36: 311-313.
- , 1906, «Les études basques de 1901 à 1906», *RIEB* 1: 1-19.
- , 1907, «Review of Uhlenbeck 1903. Nr. CHK», *RIEB* 2: 16-17.
- , 1908, «Review of Uhlenbeck 1908. Nr. CHK», *RIEB* 3: 797-798.
- Voort, Hein van der, 2008, «The contribution of C. C. Uhlenbeck to Eskimo-Aleut linguistics», *Études Inuit Studies* 32.2: 85-105.

- Wijk, N. van, 1939, *Phonologie. Een Hoofdstuk uit de Structurele Taalwetenschap*. s-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Yrizar, Pedro de, 1951, «C. C. Uhlenbeck», *BAP* 7(3): 397-405.
- , 1951, «Christianus Cornelius Uhlenbeck». In: *Memorias de un Vascólogo. Mis relaciones con lingüistas y colaboradores*. Madrid: Delegación en Corte, 171-176.
- Zytsar, Yuri, 2000, «Análisis crítico de los desarrollos etimológicos de Uhlenbeck y Michelena para el vasco *ilargi* (luna)», *FLV* 83: 29-36.

Appendix

Uhlenbeck's 1888 statements on Basque (my translation from Dutch):

VII

Basque is unjustifiedly considered by Charencey (*La langue basque et les idiomes de l'Oural*) and Bonaparte (*La langue basque et les langues finnoises*) to be a Finno-Ugric language.

VIII

Proto-Basque already had an incorporating conjugation.

IX

Old Basque *k-* in the beginning of words has gone over to *h-* in all dialects and has disappeared after in the dialects of Gipuzkoa and Bizkaia. However, when a word starting with *k-* in old Basque constituted the second part of a compound, the *k* was preserved.

X

The Basque word *kide* 'like' acquired the original *k* through the influence of the compound *adiskide*, where the *k*, being in the middle of a word, was preserved. On the other had the forms *hide* and *habi* have had the effect that the forms are *aurhide* and *chorihabi* (beside the correct form *chorikabi*).

XI

Basque *da* 'he/she/it is' is the third person pronoun, which is incidentally only found as verbal prefix.

XII

The Basque verbs *hartu* 'to take' and *ekartu* 'to carry', are related to one another.

AN ANNOTATED BIBLIOGRAPHY OF C. C. UHLENBECK'S WRITINGS ON BASQUE (1888-1981)

Peter Bakker & Jan Paul Hinrichs

This bibliography aims at presenting all of C. C. Uhlenbeck's publications on all aspects of the Basque language and the Basques in chronological order, including translations. The bibliography lists close to 100 items. Not all publications deal exclusively with Basque. We have also listed publications in which Basque is discussed in a wider context.

We checked most of the publications listed below in libraries. However, there is a small number of titles the originals of which have not been available for us. We decided to include them in the list marked by an asterisk, with reference to our sources. A full bibliography of Uhlenbeck's publications, covering almost 500 books, reviews and articles, can be found in: Peter Bakker and Jan Paul Hinrichs, 'C. C. Uhlenbeck: A bibliography of his writings (1885-2009)', *Canadian Journal of Netherlandic Studies* 29(2)/30(1) (Fall 2008/Spring 2009): 165-205. (http://www.caans-acaen.ca/Journal/Uhlenbeck_bibliography.pdf). Uhlenbeck's other publications deal with Amerindian languages (especially Blackfoot and Algonquian), comparative Indo-European (especially Sanskrit and Germanic), Eskimo languages and a broad range of other topics.

We annotate his writings with brief characterizations of the contents of the articles. As most of C. C. Uhlenbeck's (hence: CCU) writings on Basque were written in Dutch or German, this will be especially useful for researchers not familiar with these languages. Several but not all of the more important works were translated into French or occasionally Spanish and Russian. In the bibliography we will also indicate the language in which the publications were published.

1888

1. *De verwantschapsbetrekkingen tusschen de Germaansche en Baltoslavische talen* [The genetic relationship between the Germanic and the Balto-Slavic languages]. Leiden: B. Blankenberg, 1888. [vi, 77 p.]

In Dutch. Doctoral dissertation, Leiden. Does not deal with Basque, but it includes some loose-leaf statements about Basque. A translation of those into English can be found as an appendix to C. C. Uhlenbeck and the Basque language, in this volume, and in: *C. C. Uhlenbeck (1866-1951): A linguist revisited*, ed. by Inge Genee & Jan Paul Hinrichs. Special issue of *Canadian Journal of Netherlandic Studies* 29(2)/30(1): (Fall 2008/Spring 2009): 79-103.

1890

2. 'Eene verbastering van got. Urruns' [A distortion of Gothic *urruns*], *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 9 (1890), 272.

In Dutch. Gothic *urruns* 'current' is suggested to be a loan from Basque *gurruntzi* 'dysentery'.

1892

3. 'Baskische studien' [Basque studies], *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde*, 3de R, 8 (1892), 179-228.

In German. In this study CCU deals with a number of themes that were to occupy Uhlenbeck throughout his work on Basque: ergativity, suggested or possible connections with Uralic languages and Indo-European, suffixes and dialectal variation. Later in his writings, CCU retracted his position on several statements made in this paper.

4. 'Ansjovis', *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 11 (1892), 81.

In Dutch. Dutch *ansjovis* 'anchovies' is suggested to be borrowed from Basque *ancharrain/ panchul/ paneka*, also the source for Spanish *anchoa* and French *anchois*.

5. 'Konijn', *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 11 (1892), 201.

In Dutch. Dutch *konijn* 'rabbit' is a borrowing from Latin *cuniculus*, which is suggested to be a loan into Latin from the Basque word for rabbit *untxi*.

6. 'Kabeljauw', *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 11 (1892), 225-228.

In Dutch. The Basque word *bakalau* 'cod fish' is suggested to be borrowed from the Dutch word *kabeljauw* 'codfish', with metathesis. Dutch *bakkeljaau* would then have been reborrowed from Basque.

1893

7. 'Zur heutigen Baskologie' [On Current Bascology], *Euskara* 1893, No. 13, 101-103.

In German. Most of the article is devoted to Hyacinthe de Charencey's article, 'Quelques étymologies basques' in *Euskara*, 1892, no. VI, 12, 89-90. In the first part, CCU discusses suggested connections of Basque with Caucasian languages, Sumerian-Akkadian, Ural-Altai and Kol and Gond, all of which are rejected by CCU: "Basque belongs to no known language group and is an isolate". Basque does show similarities with Afro-Asiatic and Indo-European, but these similarities are probably due to borrowing or chance. CCU disagrees with most of what Charencey proposes. He discusses *chacha*, *chahal*, and Basque *zillar* 'silver', suggested to be connected to Germanic *kalb* and Dutch *zilvar/zilver*. CCU lists some seven possible Germanic words in Basque. Charencey's lack of knowledge of comparative linguistics is responsible for his many mistakes.

8. 'Zu "Euskara" VII, 13', *Euskara* 1893, No. 14, 115.

In German. A short note on typographical errors in the preceding article. Gothic *silubs* must be *silubr*, and Old Nordic *börgs* must be *börgr*. CCU also warns against other fanciful etymologies of Basque words by Scherdtfefer and Dodgson.

1894

9. Die german. Wörter im Baskischen' [The Germanic words in Basque], *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 18 (1894), 397-400.

In German. Trade and war took place between Basques and Germanic peoples from the 5th century. CCU lists the words, mostly from Gothic, that entered Basque. Some via Romance: *arratoi* 'rat', *azkon* 'spear', *eskarniatu* 'to mock', *franko* 'abundantly', *gerla* 'war', *gisa* 'manner', or perhaps directly: *anka* 'leg', *laido* 'shame', or likely directly: *altza* 'alder tree', *arrano* 'eagle', *bargo* 'young pig', *burni* 'iron', *eske* 'to ask', *eskela* 'cross-eyed', *espar* 'stick', *ezten* 'awl', *gerezi* 'cherry', *gernua* 'urine', *gudu* 'struggle, fight', *gurruntzi* 'diarrhea', *karazko* 'fit(ting)', *landa* '(agricultural) land', *lufa* 'young woman', *maiz* 'often', *urki* 'birch', *zillar* 'silver'. *Edo* 'or' is unlikely to be borrowed.

10. 'Nochmals die germanischen Wörter im Baskischen' [Once more the Germanic words in Basque], *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 19 (1894), 326.

In German. Schuchardt's Romance etymologies, published in *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 18 (1894), 530-534, for *laido*, *anka*, *eskela* and *gurruntzi* are given, and CCU's own are retracted (see no. 9). CCU still believes *altz*, *bargo*, *ezten*, *eskatu*, *urki* and *landa* to be Germanic loans.

11. 'Etymologisches' [Etymological], *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 19 (1894), 327-333.

In German. The widespread word for 'bay', as in Dutch *baai*, French *baie* are suggested to be ultimately from Basque *baia*. He also discusses *kabeljauw* again; see no. 6.

12. 'Antwort an Herrn de Charencey' [Reply to Mr. de Charencey], *Euskara* 1894, No. 15, 123.

In German. A reaction on De Charencey's article 'Recherches étymologiques' in *Euskara*, 1893, no. 14, 116-117, which was a reaction on Uhlenbeck's article in *Euskara* no. 13 in 1893 (see no. 7). CCU reproaches De Charencey that he is unaware of CCU's work in which his proposed Basque etymologies have been rejected.

1901

13. 'Agens und Patiens im Kasussystem der indogermanischen Sprachen' [Agent and patient in the case system of the Indo-European languages], *Indogermanische Forschungen* 12 (1901), 170-172.

Russian translation 1950 = no. 92

In German. CCU suggests that Proto-Indo-European was an ergative language, like Basque. See also nos. 25 and 35. CCU published a short addition in: 'Nachtrag zu IF.12, 170 f.', *Indogermanische Forschungen* 13 (1902), 219-220.

14. Rev. of: *I. Leizarraga's Baskische Bücher von 1571*, hrsg. von Th. Linschmann und H. Schuchardt (Strassburg: Karl J. Trübner, 1900), *Museum* 9 (1901-1902), 184-185.

In Dutch. Almost all discussion relates to the publication history of Leizarraga's work. This is finally a reliable edition, CCU writes. Leizarraga's Basque is judged much better than Dechepare's. Typological features mentioned are the suffixing declination, ergativity, multiple verbal agreement including gender, and plural formation. The languages of the Americas show a similar propensity of forms.

1903

15. *Beiträge zu einer vergleichenden Lautlehre der baskischen Dialecte* [Contributions to a comparative phonology of the Basque dialects]. Amsterdam: Johannes Müller, 1903. [105 p.] (Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, N.R. 5/1).

Reprinted 1967 = no. 94. French translations 1909-1910 = nos. 34, 38, and 39. See also Nos. 16 and 53.

In German. A systematic study of all phonological variation in Basque dialects, as reflected in written forms, dealing with all phonemes. Also phonotactic principles, etymologies and contexts of changes are referred to. Phonological processes (insertion, deletion, assimilation/dissimilation, metathesis) are discussed as well. See also nos. 16, 22 and 53.

16. 'Romanisch-baskische Miscellen' [Mixed notes on Romance and Basque]. *ZRPh* 27 (1903), 625-628.

In German. The following Basque words are suggested to be loans from Romance languages: *aberats* 'rich', *billos* 'naked', *belar/bedar* 'grass', *gudizi* 'desire', *ollo* 'hen', Lapurdi Basque *pesuin* 'dike, defense work'. The Basque words *erbal* and *opelopil* 'small bread', *papor* 'crumb' are not loans from Romance, contra Schuchardt. Basque *elur* 'snow' is connected with *erori* 'to fall'. Finally he corrects a few errors in his 1903 monograph (no. 15).

17. 'Bohor, ohortz'. In: *Album-Kern: opstellen geschreven ter eere van Dr. H. Kern, hem aangeboden door vrienden en leerlingen op zijn zeventigsten verjaardag den VI. April 1903*. Leiden: E.J. Brill, 1903, 67-68.

French version 1914 = no. 47

In Dutch. CCU suggests a sporadic regressive assimilation from /e/ to /o/ in isolated words in different dialects. He relies both on contemporary dialects and the oldest available texts.

1904

18. 'Zu *Museum* X, Sp. 404', *Museum* 11 (1904), 28-29.

In German. CCU reacts to the 'valuable' review by H. Schuchardt of his book "Beiträge..." (no. 15 above) in *Museum* 10 (1903), 393-406. It deals with the *a-*, *o-* and *u-* in words like *errazu*, *errozu*, *errezu*. CCU believes this is a morphological question.

19. 'Eine baskische Parallele' [A Basque parallel], *Indogermanische Forschungen* 17 (1904-1905), 436-441.

French version 1911 = no. 40

In German. CCU points out the striking parallels between composition in Indo-European, exemplified with Sanskrit, and Basque. The types *dvandva* (father-mother 'parents', white-red), *tatpuruṣa* (shepherd-dog), *karmadhāraya* (boy-old) and *bahuvrīhi* (horn-big-PLURAL) are found in both languages. CCU's sources are mostly older texts.

1905

20. *De woordafleidende suffixen van het Baskisch: eene bijdrage tot de kennis der Baskische woordvorming* [The derivational suffixes of Basque: a contribution to the knowledge of Basque word formation]. Amsterdam: Johannes Müller, 1905. 76 p. (*Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, N.R. 6/3*).

French translation 1909 = no. 33.

In Dutch. A monograph on Basque derivational morphology. CCU presents an inventory of around 90 Basque derivational suffixes—without any claim of completeness—, with ample examples from historical and modern texts and grammars, but no information about productivity. Some are identified as loans from Latin and Romance languages.

21. 'Baskisch und Uralaltaisch' [Basque and Ural-Altaic], *Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen* 29 (1905), 305-307.

Revised French version 1912 = no. 43.

In German. CCU does not believe in a genetic relationship between Basque and Ural-Altaic. There may be a few loanwords from one into the other. CCU excludes a genetic connection mainly because of the lack of vowel harmony in Basque (pervasive in the other languages), the verbal conjugations differ considerably, and the pronouns are too different.

22. 'Chingar', *Zeitschrift für Romanische Philologie* 29 (1905), 232.

In German. CCU points to some errors in no. 15 after Schuchardt's review of it in *Museum* 10 (1903): 393-406, and after a short stay in the Basque Country. Written combinations like <lh> are indeed aspirates, and the distribution between *tʃ* and *ʃ* was also interpreted wrongly. Contra Schuchardt, CCU believes that *chingar* is not a Romance loan but a diminutive form of a root related to *inhar*. Schuchardt reacted again in *Zeitschrift für Romanische Philologie* 30 (1906), 213-214.

23. Rev. of: A. Trombetti, *L'unità d'origine del linguaggio* (Bologna: Luigi Beltrami, 1905), *Museum* 13 (1905-1906), 201-204.

In Dutch. According to Trombetti all languages of the world are related. CCU is skeptical about the proof, but he is open to the idea. According to Trombetti, Basque is most closely related to Caucasian languages, but CCU considers Basque an isolate and mentions the possibility of an Afro-Asiatic connection.

1907

24. 'Karakteristiek der Baskische grammatica' [Characteristics of Basque grammar], *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*, 4de R., 8, (1907), 4-42.

French translation 1908 = no. 29.

In Dutch. A typological sketch of Basque; some discussion of genetic relations. Several typological parallels are mentioned with Uralic, Eskimo, Caucasian, Indo-European, Dakota, Nahuatl.

25. 'Zu Seite 209 ff. dieses Bandes' [On page 209 of this volume], *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 41 (1907), 400.

CCU reacts to an article by F. N. Finck on Schuchardt's essay on the passive character of ergativity (transitivity). CCU repeats his earlier arguments for the ergative nature of Proto-Indo-European (see no. 13). There may be a connection with the genitive, as one finds in Eskimo, or rather with an instrumental, as in Chukchi, "Kolosische", and Basque. Some discussion also about terminology for ergativity.

26. 'Réponse à M. Vinson' [Response to Mr. Vinson], *RLPbC* 40 (1907), 80.

In French. CCU reacts to J. Vinson who had reproached him several times that he should quote L. Bonaparte and Vinson more often. CCU prefers to cite Van Eys and Campion because their works are more accessible, not because of lack of appreciation of the others.

27. Rev. of: R. M. de Azkue, *Diccionario vasco-español-francés* (Bilbao: Dirección del autor, 1905-1906); H. Schuchardt, *Baskisch und romanisch. Zu De Azkues baskischem Wörterbuch [Beihefte zur ZRPh, Heft 6]* (Halle a. S.: Max Niemeyer, 1906), *Deutsche Literaturzeitung* 28 (1907), 2583-2584.

In German. After a general introduction about the interest of Basque and its typological connections with Finno-Ugric, Afro-Asiatic and languages of the Far West, CCU praises Azkue's dictionary as being more complete and reliable than any earlier one. It is based both on printed sources and oral sources. CCU is critical about Azkue's (lack of) use of historical linguistics and his rather confusing dialect data. Schuchardt has used the first part of the dictionary to identify Romance borrowings, according to CCU in an excellent way.

28. *Rev. of: R. M. de Azkue, *Diccionario vasco-español-francés* (Bilbao: Dirección del autor, 1905-1906), *Le Muséon* 26 (1907), 366. [Source: *Le Muséon: Tables des années 1882 à 1931* (Louvain, 1932); also Bouda 1951: 239].

1908

29. 'Caractère de la grammaire basque' [Character of Basque grammar], *RIEB* 2 (1908), 505-531.

French translation of 1908 = no. 24

30. 'Eine arkhekakos-Zusammensetzung im Baskischen' [An *arkhekakos* compound in Basque], *Indogermanische Forschungen* 21 (1908-1909), 197.

In German. The word *emakume* 'woman' would be a compound of 'give' and 'child'; this idea, however, is not accepted today (H. Knörr, p.c.; see also Bakker, this volume, section 5).

31. Rev. of: H. Schuchardt, *Die iberische Deklination*. Wien: Alfred Holder, 1907 (Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, 157/2), *RIEB* 2 (1908), 399-409.

In German and Spanish (transl.). A fairly detailed, and positive, evaluation of Schuchardt's essay on the nominal inflection in Iberian, based mostly on texts on coins. The Iberian case endings show a remarkable similarity with Basque case endings. CCU supports Schuchardt's findings. CCU does not find Julien Vinson's objections convincing.

32. Rev. of: E. Philippon, *Les Ibères: étude d'histoire, d'archéologie et de linguistique* (Paris: Honoré Champion, 1909), *Museum* 16 (1908-1909), 420.

In Dutch. The author tries to prove an Indo-European origin of the Iberians, which is rejected by CCU. Iberian was an indigenous language that cannot be kept apart from Basque. The author does not know Schuchardt's work on Iberian. CCU denies having ever suggested a genetic connection between Basque and the languages of the Americas.

1909

33. 'Suffixes du basque servant à la dérivation des mots. Pour servir à la connaissance des mots en basque' [The derivational suffixes of Basque: a contribution to the knowledge of Basque words], *RIEB* 3 (1909), 1-16, 192-225, 401-430.

French translation of 1905 = no. 20.

34. 'Contribution à une phonétique comparative des dialectes basques (I)' [Contribution to a comparative phonetics of the Basque dialects (I)], *RIEB* 3 (1909), 465-503.

French translation of 1903 = no. 15. Continued 1910 = no. 39. Book edition 1910 = no. 38.

35. 'A. F. Pott und die grammatischen Kasus' [A. F. Pott and grammatical case], *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 42 (1909), 387.

In German. In 1901 (no. 15) and in 1898 in a book review of a book on case use in Old Slavic by A. Meillet in *Museum* 6 (1898-1899), 52-53, CCU had suggested that Proto-Indo-European was an ergative language, like Basque. It appeared that Pott had suggested the same in 1873.

36. Rev. of: H. Winkler, *Das Baskische und der vorderasiatisch-mittelländische Völker- und Kulturkreis* (Breslau: Grafts, Barth & Comp.), *Deutsche Literaturzeitung* 30 (1909), 2333-2334.

In German. CCU does not consider the proposed links between Basque and Caucasian convincing. There are typological parallels between them, but also with Amerindian languages, and typological parallels are not sufficient to prove genetic connec-

tions. Plus, the genetic relationships between the Caucasian languages are uncertain. Proposed lexical similarities are pronouns, also found in many other languages. Winkler does not know Basque historical phonology. Other proposed connections are also rejected by CCU.

37. Rev. of: S. Schmid, *Die ethnographische Stellung der Basken nach den bis jetzt bekannten Ansichten und Zeugnissen* (Muri: Buchdruckerei A. Schibli-Keller, 1906), *RIEB* 3 (1909), 123-126.

In German with a parallel French translation by G. Lacombe. The review is quite negative. Many of the important works on Basque were not consulted. The author suggests that Basque is closer to Uralic languages than to Afro-Asiatic languages, with which CCU disagrees. The author's suggested connections with languages like Sumerian and Hittite are firmly rejected by CCU because of lack of proof provided. CCU warns against this amateuristic work.

1910

38. *Contribution à une phonétique comparative des dialectes basques* [Contribution to a comparative phonetics of the Basque dialects]. Traduit, avec révision de l'auteur, par G. Lacombe. Paris: Honoré Champion, 1910. [120 p.]

Translation of 1903 = no. 15. Published in two parts in *RIEB* 1909-1910 = nos. 34 and 39.

39. 'Contribution à une phonétique comparative des dialectes basques (II)' [Contribution to a comparative phonetics of the Basque dialects (II)], *RIEB* 4 (1910), 65-119.

Translation of 1903 = no. 15. Continuation of 1909 = 34. Published in book form 1910 = no. 38.

1911

40. 'Quelques observations sur les noms composés en basque' [Some observations on compounds in Basque], *RIEB* 5 (1911), 5-9.

French translation of 1904 = no. 19.

41. 'Rectification' [Correction], *RIEB* 5 (1911), 160.

In French. CCU denies having an opinion attributed to him by De Charencey, and asks him to reread his writings.

42. [Note]', *Bulletin de dialectologie romane* 3 (1911), 129.

In French. CCU announces the appearance of CCU 1910, no. 38.

1912

43. 'Basque et ouralo-altaïque' [Basque and Ural-Altaic], *RIEB* 6 (1912), 412-414.

Revised version of 1904 = no. 21.

In French. CCU rejects Gutmann's idea that Basque and Ural-Altaic are related, with the following arguments: Ural-Altaic languages have vowel harmony, Basque has not. Ural-Altaic is exclusively prefixing, Basque suffixing and prefixing; the person markers are too different; some authors who suggested links with Africa are ignored. CCU also briefly discusses genetic or typological connections with Eskimo, Amerindian languages and Siberian languages.

44. Rev. of: H. Winkler, *Das Baskische und der vorderasiatisch-mittelländische Völker- und Kulturkreis* (Breslau: Grafts, Barth & Comp.), *Internationales Archiv für Ethnographie* 20 (1912), 263-265.

Spanish translation 1920 = no. 49.

Winkler rejects an Afro-Asiatic connection of Basque, but pleads for a Caucasian connection, especially based on morphological parallels —this is rejected as providing evidence by CCU—.

1913

45. 'Baskisch und Indogermanisch', *Indogermanische Forschungen* 33 (1913-1914), 171-172.

French translation 1914 = no. 46.

In German. CCU objects to the way that S. Feist has described his views on the genetic connection between Basque and other language families. Basque is an isolate. Parallels with other languages have been presented, but not as proof for genetic connections.

1914

46. 'Basque et indo-européen' [Basque and Indo-European], *RIEB* 8 (1914), 77.

French translation of 1913 = no. 45.

47. '*Bobor, obortz*', *RIEB* 8 (1914), 181-184.

Translation of Dutch version 1903 = no. 17.

In French. CCU suggest a sporadic regressive assimilation from /e/ to /o/ in isolated words in different dialects. He relies both on contemporary dialects and the oldest available texts.

1917

48. 'Het passieve karakter van het verbum transitivum of van het verbum actio- nis in talen van Noord-Amerika' [The passive nature of the transitive verb or the active verb in the languages of North America], *Verlagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*, 5de R., 2 (1917), 187-216.

French translation 1922 = no. 50. Russian translation 1950 = no. 90.

In Dutch. CCU deals with alignment in the languages of North America, specifically ergativity, but also active languages. Basque is discussed in connection with erga-

tivity. Especially Reindeer Chukchi shows parallels with Basque. CCU also points to differences between the various ergative languages discussed.

1920

49. Rev. of: H. Winkler, *Das Baskische und der vorderasiatisch-mittelländische Völker- und Kulturkreis* (Breslau: Grasz, Barth & Comp., 1909), *RIEB* 11 (1920), 62-66.

Spanish version of 1909 = no. 44.

1922

50. 'Le caractère passif du verbe transitif ou du verbe d'action dans certaines langues de l'Amérique du Nord' [The passive nature of the transitive verb or the active verb in the languages of North America], *RIEB* 13 (1922), 399-419.

French translation of 1917 = no. 48.

51. Rev. of: H. Gavel, *Éléments de phonétique basque* (Paris: Édouard Champion, 1920), *RIEB* 13 (1922), 109-112.

Spanish translation of no. 56.

52. Rev. of: H. Urtel, 'Zur baskischen Onomatopoesis' (Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften 13 (1919), 138-157), *RIEB* 13 (1922), 489-490.

Spanish translation of no. 57.

1923

53. *Zur vergleichenden Lautlehre der baskischen Dialekte: Berichtungen*. [On the comparative phonology of the Basque dialects: corrections]. Amsterdam: Koninklijke Akademie van Wetenschappen, 1923. 11 p. (Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, N.R. 24/1).

Reprinted 1969 = no. 95.

In German. CCU had found so many errors and misinterpretations in his 1903 publication on the comparative phonology of Basque dialects (no. 15), that he decided to publish this sequel. CCU systematically lists all details on which he had changed his mind, often inspired by reviews of his book. Some mistakes originated in his sources. Other errors were caused by his lack of knowledge of the Romance languages and the literature about them, as there were many unidentified loans in his material. He regrets not having made more use of the works of Prince Louis Lucien Bonaparte and Julien Vinson, two more recent fieldworkers.

54. 'Over een mogelijke verwantschap van het Baskisch met de Palaeo-Kaukasische talen' [About a possible relationship between Basque and the Pal-

aeo-Caucasian languages]. *Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling letterkunde*, Serie A, 55/5 (1923), 105-137.

French translation 1924 = no. 59.

In Dutch. CCU weighs the available evidence of a genetic relationship between Caucasian languages and Basque. He deals with Schuchardt (whose work is called excellent), Winkler (of mixed quality), Marr (only partly accessible and often confusing), Oštir (disappointing) and Trombetti (the most original and extensive). CCU treats only the formal, not the typological similarities, both affixes and roots. He finds the similarities suggestive and worthy of further investigation, but due to the lack of regular sound changes CCU considers the case not proven.

55. 'Aglutinación y flexión' [Agglutination and inflection]. *III Congreso de estudios vascos: recopilación de los trabajos de dicha Asamblea celebrada en Guernica del 10 al 17 de setiembre de 1922*. San Sebastián: Eusko-Ikaskuntza, 1923, 32-36.

In Spanish. CCU discusses the distinction between agglutinative and inflectional as holistic characteristics for languages, and concludes that most languages have features of both. He compares Basque with Indo-European, Semitic, Finno-Ugric and Algonquian languages. He also discusses links of these types with vowel harmony, consonant mutation and reduplication. In addition, he discusses the future of the Basque language and the responsibilities of the population.

56. Rev. of: H. Gavel, *Éléments de phonétique basque* (Paris: Édouard Champion, 1920), *Internationales Archiv für Ethnographie* 25 (1923), 179-181.

Spanish translation 1922 = no. 51.

In Dutch. CCU considers Gavel to be one of the more talented young Bascologists. Gavel has published some articles on different aspects of Basque. CCH praises the use Gavel has made of the works of Julio de Urquijo, L. Bonaparte, H. Schuchardt. CCU is also happy that Dutch authors are quoted; Van Eys, CCU, Faddegon. Gavel's background as a Romanist has prevented him from a number of pitfalls. The book is more a scholarly essay than a manual. CCU discusses some vowels that are derived from a VhV sequence and palatization. CCU is positive, and he finds that this study has surpassed previous works on the subject.

57. Rev. of: H. Urtel, 'Zur baskischen Onomatopoesis' (Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften, 1919, 13, 138-157), *Internationales Archiv für Ethnographie* 25 (1923), 181-183.

Spanish translation 1922 = no. 52.

In Dutch. Generally positive. The first chapter of the book deals with onomatopoeic forms. CCU adds a few forms. The second chapter deals with reduplications. Here too CCU adds examples, and mentions typological parallels with Sanskrit and North American languages. The third chapter deals with vowel alternation and symbolic distance in the vowels, which CCU does not deem conclusive. The fourth chapter deals with animal cries and the names of the animals, but CCU is not convinced. The fifth chapter deals with reduplications where the second part starts with *m-*. CCU also refers to H. Schuchardt who wrote an insightful review of the book in *Literaturblatt für germanische und romanische Philologie* 1919: 397 ff.

58. Rev. of: K. Oštir, *Beiträge zur alarodischen Sprachwissenschaft* (Wien: Ed. Beyers Nachfolger, 1921), *RIEB* 14 (1923), 365.

In German. Critical review. CCU is not able to judge the specific claims, but the author's methods are insufficient. His claims are incontrollable. He does not identify the loanwords.

1924

59. 'De la possibilité d'une parenté entre le basque et les langues caucasiques' [On the possibility of a relationship between Basque and the Caucasian languages], *RIEB* 15 (1924), 565-588.

French translation of 1923 = no. 54.

60. Rev. of: H. Schuchardt, *Primitiae linguae Vasconum: Einführung ins Baskische* (Halle a. S.: Max Niemeyer, 1923), *Neophilologus* 9 (1924), 308-309.

In Dutch. CCU calls Basque a mysterious and mixed language. He praises Schuchardt's introduction, based on a 16th century text by Lizarraga. CCU hopes it will attract more interest in Basque.

1925

61. 'Le tchouktche et le basque' [Chukchi and Basque], *RIEB* 16 (1925), 85.

In French. CCU points out that there are remarkable similarities in the alignment systems of Chukchi (Siberia) and Basque. Both Chukchi and Basque show ergative alignment; the Chukchi instrumental is used for transitive subjects. Bogoraz's description of Chukchi is very good, the one by Radloff insufficient.

62. Rev. of: H. Schuchardt, *Primitiae linguae Vasconum: Einführung ins Baskische* (Halle a. S.: Max Niemeyer, 1923), *RIEB* 16 (1925), 365-367.

In German. On the basis on a 16th century text in Basque, Schuchardt provides a deep insight in the structure of Basque. A very positive review. There are a number of points that CCU highlights.

1926

63. Rev. of: A. Trombetti, *Le origini della lingua basca* (Bologna: Coop. Tipografica Azzoguidi, 1925), *RIEB* 17 (1926), 423-424.

In German. CCU expresses doubt about the possibility of the task that Trombetti has given himself, suggesting links with many languages. Trombetti is a "great scholar", but CCU is pessimistic about the solution of the ever hopeless question of the origins of Basque, at least as long as its dialects have not been sufficiently described.

64. Rev. of: W. Rollo, *The Basque dialect of Marquina* (Amsterdam: H. J. Paris, 1925), *Museum* 34 (1926-1927), 101-102.

In Dutch. Rollo was CCU's student. CCU praises the book and the author, but he misses a thorough discussion of the accent. The Markina dialect is the easternmost

Bizkaian dialect, with only few influences from the Gipuzkoan dialects. CCU believes that the dialect border is unusually sharp, and may be due to the fact they were once not border dialects, but separated by e.g. a Romance language. CCU praises the dissertation collected by Rollo, not all which have been included in the book.

1927

65. 'Baskisch *elkar*' [Basque *elkar*], *Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling letterkunde, Serie A, 63/6* (1927), 179-182.

In Dutch. Basque and Dutch are two extremely different languages. But the languages have a word in common with the same meaning and form: Dutch *elkaar*, Basque *elkar* 'each other'. The Dutch word is morphologically analyzable, but the Basque word has not been explained. CCU suggests that Basque *elkar* originates in a juxtaposition of ergative and absolutive pronouns *hark* and **har*, with dissimilation of the liquids, and with the original /k/ for modern /h/ or $\emptyset$. Thus, from **kark-kar* to *alkar/elkar*. See also no. 72.

66. 'Die mit *b-* anlautenden Körperteilnamen des Baskischen' [The Basque body part terms starting with *b-*]. *Festschrift Meinhof: sprachwissenschaftliche und andere Studien*. Hamburg: L. Friederichsen & Co., 1927, 351-357.

Spanish translation 1949 = no. 89.

CCU is struck by the frequency of initial *b-* in body parts. First he lists some 50 non-borrowed words that do not start with *b-*, then 17 words starting with *b-*, which Uhlenbeck considers relatively large number. Uhlenbeck proposes an origin in a prefix, even though there are only few cases in which the remaining root can be related to another word, as *behatz*, *atz* 'finger'. Uhlenbeck thinks that the prefix was originally a third person possessive prefix, and the possessive pronoun *bere* 'his own' and the form *bera* 'self' would be cognates. On the other hand, there are also many words like those for 'cow', 'grass' and 'mare' that start with *be-*, which Uhlenbeck compares with Bantu-type prefixes, suggesting a different source for a formally similar prefix.

67. Rev. of: P. W. Schmidt, *Die Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde* (Heidelberg: Carl Winter, 1926), *IJAL* 4 (1927), 229-233.

In English. Generally, CCU likes the book very much. Most of the review consists of minor corrections. Basque is discussed twice. The type of stem taken by Sapir as evidence for a Penutian language family is also found in Basque, so it can develop independently. On p. 392-477 Basque is discussed. CCU writes: "Schmidt's observation on the Basque verb is inexact, in the first place because he does not take the forms of the preterite tense into account".

1928

68. 'Quelques observations sur le mot *Ilargi*' [Some observations on the word *ilargi*]. *Homenaje a Don Carmelo de Echegaray (Miscelánea de estudios referentes al País Vasco)*. San Sebastián: Imprenta de la Diputación de Guipúzcoa, 1928, 557-560.

In French. CCU discusses the etymology of a set of Basque words for 'moon', which contain the root *il-* 'death, dead', most of them compounds. He points at a

parallel with Baltic folklore where the moon is also associated with death. The word for sun, *eguzki*, similarly is a compound, and this leads CCU to suggest that both words are innovations and that the original words for ‘sun’ and ‘moon’ have been lost.

69. Review of Karst, Joseph. 1928. *Grundsteine zu einer Mittelländisch-Asianischen Urgeschichte. Ethnographische Zusammenhänge der Liguro-Iberer und Proto-Illyrer mit der Lelegisch-hetitisch-Alarodischen Völkergruppe erwiesen in Toponymie, völkischer Onomastik und vergleichender Mythologie*. Leipzig: Otto Harrassowitz, *Internationales Archiv für Ethnographie* 29 (1928), 153-155.

In German. Negative review. Karst proposes outrageous Basque etymologies for many geographical and historical names, and CCU discusses about a dozen of them, and rejects them e.g. the derivation of *Aborigines* from Basque *aurre* ‘front side’.

1930

70. ‘The Basque words for “woman”’. *A grammatical miscellany offered to Otto Jespersen on his seventieth birthday*. Copenhagen: Levin & Munksgaard / London: Allen & Unwin, 1930, 419-427.

Spanish version 1948 = no. 87.

In English. There are several Basque roots meaning ‘woman’: *andere*, *emakume* and *emazte*, the last two with a root *em-* ‘female’. Quotes from the most important 16th and 17th century texts are presented to show that only *emazte* was used at that time, and not *emakume*. CCU discusses compounding with roots meaning ‘female’ and ‘male’, and CCU himself writes “this paper is inconclusive”.

71. [Untitled address at the ‘Séance d’ouverture’] *Actes du premier Congrès International de Linguistes à la Haye, du 10-15 avril 1928*. Leiden: A. W. Sijthoff’s Uitgeversmaatschappij N. V. [1930], 72-76.

In English. Opening speech of linguistic conference deals with recent achievements in linguistics, among other long distance relations. Suggested connections between Basque and Caucasian languages and Afro-Asiatic languages are mentioned on p. 74.

1931

72. ‘Zu Donum Natalicium Schrijnen, S. 190 sqq.’ [On the Festschrift for Schrijnen, p. 190ff], *RIEB* 22 (1931), 602.

In German. CCU defends his etymology of Basque *elkar* from two demonstratives, against a proposal by Saroihandy, that cannot be taken seriously. CCU draws parallels with Greek, Sanskrit and German.

1932

73. ‘Baskologisches zu IF 49, 253 ff.’ [Bascollogical to IF 49 p. 253 ff], *Indogermanische Forschungen* 50 (1932), 123-126.

In German. CCU formulates some harsh criticism of some Bascologists. Marr was "justifiedly criticized" by Trombetti, and Joseph Karst wrote some "fantastic" papers, full of disorder, Karl Oštir lacks critical abilities, Feist does not make matters clearer, Karl Classen is not well-informed. Schuchardt is praised. Gutmann/Goutman is a dilettant, Trombetti's statements are unprovable and his theory of monogenesis is simplistic.

74. 'Baskisches zu S. 134 f.', *Indogermanische Forschungen* 50 (1932), 231.

In German. Basque *erditu* has a parallel in Dutch 'bevalen'. Further remarks on the instrumental, wrongly identified as an intransitive case, referring to examples from 16th century Basque. Further some remarks on the suppletive paradigm of the 'to be' verb.

75. 'Udagara', *RIEB* 23 (1932), 1-3.

In German. According to CCU Basque *udagara* 'otter' is a loan from Germanic *udro, perhaps via Gaulish. The sound changes are illustrated with parallels elsewhere in Basque.

76. 'Bilarrausi', *RIEB* 23 (1932), 487-488.

In German. The word *bilarrausi*, originally a taboo word for a 'calf' is used only in the northern dialects. According to CCU it is derived from the word *bular* / *bilar 'breast' and *autsi* 'broken, ripped'.

77. 'De jongste denkbeelden over den oorsprong der Basken' [The most recent ideas about the origin of the Basques], *Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling letterkunde, Serie B*, 74/1 (1932), 1-10.

In Dutch, with longer quotes in Spanish and German. German summary p. 9-10. CCU criticizes Julien Vinson's view (and the one of his follower Sigmund Feist) who as late as 1919 claimed that the Basques were undistinguishable culturally or physically from their neighboring peoples, except for their language. T. de Aranzadi, representing physical anthropology, has shown that physical properties of moderns Basque are also found in ancient skeletal remains of the region. Research by Bosch Gimpera confirms these conclusions. CCU also discusses a possible connection with the Iberians. There are similarities between the Basque and Iberian languages, but the Basques are not a continuation of the Iberians. In the late palaeolithic period the areas were quite distinct. Nevertheless, in a later neolithic period the so-called Asturian complex, originating in North Africa, shows a break in the continuation, which is unsatisfactorily solved by Bosch Gimpera. Later the Almeria culture spread over most of the Peninsula, but not into the Pyrenees. CCU addresses archaeologists to assist in solving these issues, including similarities of Basque with Caucasian languages.

1940

78. 'Vorlateinische indogermanische Anklänge im Baskischen' [Pre-Latin Indo-European similarities in Basque], *Anthropos* 35-36 (1940-1941), 201-207.

In German. CCU discusses early Indo-European loans in Basque, inspired by a paper by colleague Bascologists Georges Lacombe and René Lafon on this matter. CCU stated that there were only a few old Germanic and Indo-European loans, and he lists them. CCU also provides a number of claims regarding strata of loans in Basque. 21 words are discussed. Studies on Caucasian languages are necessary. See also no. 79.

79. 'Berichtigung zu *Anthropos* XXXV-XXXVI (1940-1941), S. 205 f.' [Corrections to *Anthropos* XXXV-XXXVI (1940-1941), p 205 f.]. *Anthropos* 35-36 (1940-1941), 972.

In German. CCU gets back to his earlier discussion in the preceding paper that Basque *eperdi* could be a Celtic loanword. CCU does not believe this because initial *p*-disappeared in Celtic. CCU wonders whether it would be another Indo-European language, onomatopoeic or just accidental resemblance. See no. 78.

80. 'Zu den Verwandtschaftsverhältnissen des Baskischen (Kritische Bemerkungen zu D. J. Wölfel, *Archiv für Anthropologie* N.F. Bd. XXVII, S. 137 ff.)' [On the genetic connections of Basque: critical remarks on D.J. Wölfel], *Anthropos* 35-36 (1940-1941), 970-972.

In German. CCU is critical about Wölfel's claims of a connection between Basque and Afro-Asiatic. CCU points out the author's methodological weaknesses, his lack of knowledge of Basque grammar and his insufficient knowledge of the neighboring Romance languages. The connection was most likely secondary. Some 20 concrete words are discussed. CCU is looking forward to more research on a Basque-Caucasian connection.

1942

81. 'De oudere lagen van den Baskischen woordenschat' [The older layers of the Basque lexicon], *Mededeelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afdeling letterkunde*, N.R. 5/7 (1942), 327-376.

French translation 1947 = no. 85.

CCU presents an extensive list of words which, in his view, belonged to the original stratum of Basque vocabulary, trying to identify typical stem forms.

82. Rev. of: R. Lafon, *Le système du verbe basque au XVIIe siècle* (Bordeaux: Éditions Delmas, 1943), *Anthropos* 37-40 (1942-1945), 385-387.

In German. Generally very positive review. Lafon knows the work of his predecessors, and does a very thorough investigation of the verbal morphology of 16th century Basque. Some of the innovative findings are the distinction between determined and non-determined events, and a distinction between realis and non-realistic. CCU has a few minor points, the most relevant of which is a brief discussion of the distinctions between active/passive and transitive/intransitive, in connection with the concept of the dative.

1946

83. 'Gestaafde en vermeende affiniteiten van het Baskisch' [Proven and presumed affiliations of Basque], *Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling letterkunde*, N.R. 9/2 (1946), 13-24.

French translation 1947 = no. 84.

In Dutch. CCU considers a systematic comparison of Celtic and Basque necessary, but more in order to discover early contacts than to prove a genetic connection. He suspects that Celtic elements may have entered Basque via the Romance languages. CCU criticizes P. Fouché's work in which it was claimed that Altaic elements

could be found in Basque, an idea that Uhlenbeck strongly rejects. CCU considers the presence of Afro-Asiatic words in Basque a "proven fact", and a systematic comparison would be desirable. CCU calls a connection between Basque and Caucasian "undeniable", but he is not sure of its nature. There are undeniable similarities between Basque and Iberian, resulting from contact between the indigenous Basques and the Iberian invaders, rather than a genetic relationship. Further CCU evaluates almost 30 proposed cognates between Basque and Chukchi, almost all of which are rejected. Uhlenbeck concludes that the link is "still not certain".

1947

84. 'Affinités prouvées et présumées de la langue basque' [Proven and presumed affiliations of Basque], *Eusko-Jakintza* 1 (1947), 171-182.

French translation of 1946 = no. 83.

85. 'Les couches anciennes du vocabulaire basque' [The old layers of the Basque vocabulary], *Eusko-Jakintza* 1 (1947), 543-581.

French translation of 1942 = no. 81.

1948

86. 'La langue basque et la linguistique générale' [The Basque language and general linguistics], *Lingua* 1 (1948), 59-76.

In French. Basque typological characteristics are discussed in a general synchronic framework. CCU discusses declination, ergativity, composition, tense and aspect marking, pointing out parallels in languages from other parts of the world. CCU characterizes Basque as a mixed language, as some features are the result of diffusion from other languages. He also repeats his views on possible wider connections of Basque.

87. 'Las palabras vascas para designar la mujer' [The Basque words referring to the woman], *Eusko-Jakintza* 2 (1948), 623-631.

Spanish translation of 1930 = no. 70.

1949

88. 'Zur allerjüngsten Fachliteratur' [On the most recent academic literature]. *Homenaje a d. Julio de Urquijo e Ybarra: estudios relativos al País Vasco* [= Número extraordinario del *BAP*], 2. San Sebastián, 1949, 25-31.

Partly reprinted 1981 = no. 96.

89. 'Los nombres vascos de miembros de cuerpo que comienzan con *b-*' [The Basque body part terms starting with *b-*], *Eusko-Jakintza* 3 (1949), 105-111.

Spanish translation of 1927 = no. 66.

1950

90. 'Passivnyj charakter perechodnogo glagola ili glagola dejstvija v jazykach Severnoj Ameriki'. In: E. A. Bokarev (ed.), *Ėrgativnaja konstrukcija predloženiya*. Moskva: Izdatel'stvo inostrannoj literatury, 1950, 74-96.

Russian translation of 1917 = no. 48.

91. 'K učeniju o padežach'. In: E. A. Bokarev (ed.), *Ėrgativnaja konstrukcija predloženiya*. Moskva: Izdatel'stvo inostrannoj literatury, 1950, 97-98.

Russian translation of the second part of 'Miscellen. 1. Zur Geschichte des *s* im Slavischen. 2. Zur Casuslehre'. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 39 (1906), 600-603.

92. 'Agens i patiens v padežnoj sisteme indoevropskich jazykov'. In: E. A. Bokarev (ed.), *Ėrgativnaja konstrukcija predloženiya*. Moskva: Izdatel'stvo inostrannoj literatury, 1950, 101-102.

Russian translation of 1901 = no. 13.

1951

93. Rev. of: K. Bouda, *Baskisch-kaukasische Etymologien* (Heidelberg: Carl Winter, 1949), *Anthropos* 46 (1951), 292.

In German. CCU recommends the book, but he does not elaborate on its contents.

1967

94. *Beiträge zu einer vergleichenden Lautlehre der baskischen Dialecte*. Wiesbaden: Dr. Martin Sändig oHg, 1967. [105 p.]

Reprint of 1903 = no. 15.

1969

95. **Zur vergleichenden Lautlehre der baskischen Dialecte: Berichtigungen*. Vaduz: Sändig-Reprint. 11 p. [Not seen; source: *Karlsruher Virtueller Katalog*].

Reprint of 1923 = no. 53.

1981

96. 'Zur allerjüngsten baskologischen Fachliteratur' [On the most recent academic Bascolological literature]. In Pedro de Yrizar, *Contribución a la dialectología de la lengua vasca*, 1. San Sebastián: Caja de Ahorros Provincial de Guipúzcoa, 1981, 93-94.

Cf. 1949 = no. 88.

HERRI HIZKEREN LEKUKOTASUNAK BILTZEN: ZUBERERAZKO ESKUIZKRIBATU BATEN EDIZIOA

Irantzu Epelde

IKER, Baiona

Laburpena

Zubererazko eskuizkribu baten faksimile edizioa da hau. Jatorrizko eskuizkribu argitaragabea Aurelia Arkotxa irakasleak aurkitu zuen Pariseko Biblioteka Nazionalean. Elizakoez beste, urriak dira zubereraz idatzitako era honetako testuak, areago teknikoak, eta halakotzat sailkatu behar dugu honako hau: sukalde-liburu anonimoa da eskuizkribua, 29 orrialdetan 8 errezeta biltzen dituena. Datazioaren aldetik ere ez daukagu berri zehatzik, baina lapurterazko Escualdun cocinera-rekin (Baiona, 1864) dituen ezauzarri komunengatik ematen du garai beretsukoa izan litekeela, hau da, hemeretzigarren mendearen erdialdekoa.

Abstract

We present a facsimile edition of a manuscript found by Prof. Aurelia Arkotxa at the National Library of Paris. This anonymous work is a 29 pages cookbook written in Souletin dialect, and it contains 28 recipes. Souletin manuscripts are, unfortunately, scarce among the historical items of the Library's collections. This one is probably from the mid-19th century, as it seems to be a kind of brief version of the first cookbook published in (Lapurdian) Basque Escualdun cocinera (Baiona, 1864).

Sarrera

Besteren artean euskalkien bilakaera aztertzeke ezin utzizko lanabesak dira aurreko mendeetatik datozkigun lekukotasun idatziak. Oraingo honetan dakarkiguna zubereraren lekukotasun bat da: eskuz idatzitako sukalde-liburu bat, 28 errezeta biltzen dituena. Pariseko Bibliothèque Nationale-ean “Celtique et Basque 119” erreferentzia du eskuizkribuak, eta erreferentziaren azpian *entier* azaltzen da, eskuz, dokumentua osorik dagoela adieraziz. Aurelia Arkotxa irakasleak aurkitu zuen eskuizkribua, bibliotekako funts gordeetan.¹ Guztira 29 orrialde ditu, eta idazkeragatik esan genezake esku bakarra ikusten dela. Letra ona da, argia eta ulertteraza, irakurleak faksimile edizio honetan ikusi ahal izango duen bezala. Faksimilearekin batera eskuizkribuaren transkripzioa erantsi dugu, ahal bezain fidela.

---

¹ Eskerrik zintzoenak Aurelia Arkotxari, Joseba Lakarrari eta Ricardo Gómezi eskuizkribuaren edizioa prestatzerakoan emandako laguntza eta erraztasun guztiengatik.

Testuaren lehen orriak 108 zenbakia darama, eta 136 azkenak. Lehen orrian liburutegiko katalogoko erreferentziaren laburdura (“Celt. et Basque 119”) eta Bibliothèque Nationale-eko zigilua agertzen dira, egilearen ohar honekin batera:

Observation: Cayen² hounen platen nombria, numérouac, icénaq, eta pajac, edireyten dutuçu finimentian: cayer hountan diren hogeuy ta hamar platetariq eguin nahi duçunian; çouça tablala eta hareq eracoussico deychu bertan ago noun den nahi duçun plata.

Aipatu behar dugu errezeta kopuruari dagokionez huts bat badela: ez dira hogeita hamar errezeta, egileak oharrean iragartzen duen bezala, hogeita zortzi baizik, hirugarrena eta laugarrena falta baitira (bigarrenetik bosgarrenera pasatzen da). Dudatik atera nahi izatera, aski da aurkibidean begiratzea: ez dago hirugarren eta laugarren errezetei dagokien sarrerarik.

“Observation” delako ohar horren ondotik datoz hogeita zortzi errezetak, bata bestetik marra batez bereizirik. Horietako bakoitzaren hasieran errezeta zenbakia eta izenburua azaltzen dira. Egileak berak lehen orriko “Observation” delako oharrean dioen bezala, aurkibidea azkenean dator, 135 eta 136. orrialdeetan (“Tabla” esaten dion atal batean). Hartan alfabetoko hurrenkeran antolatutik datoz 28 errezetak, eta bakoitzaren eskuinean azaltzen dira errezeta- eta orrialde-zenbakiak. Aurkibidearen aurretik beste ohar hau ere badator:

Tabla çougneq contenitcen beytu cayer hountaco platen nombré gucia, icénaq, numérouac, eta pajaq. asqui duquéçu, heben chercaçtia, foillaq oro enguratçeco phéna hartu gabé; éta asqui duquéçu jouaytia, haytatu duçunian noura éré tablaq igorrico beyssutu; hében désignaturiq den plataren içénila, nouméroula eta pajala, çouyn hében icentéturiq den lekhian édireyten beytiratèque.

Errezeta-liburua erdarazko bertsioren baten itzulpena da. Egileak berak aipatzen du, zeharka, errezeta jakin baten gainean ari den pasarte batean (124. or.): “Behiaren filetaren farsitceco maneria hao estuçu francian eçaguturiq içan lan hounen traducto-raq erakhoussi artecan (sic)” (“behiaren azpizuna betetzeko modu hau ez da Frantziar ezagutu lan honen itzultzaileak erakutsi artean”). Tamalez ez dugu jatorrizko bertsiorenen berri izaterik erdietsi. Dakiguna da ez dela ekialdeko hizkeretan idatzitako sukalde-liburu bakarra: Baionan argitaratu zen euskarazko lehen errezeta-liburua, 1864an: *Escualdun cocinera, ceinarekin normahic cocina ona errechki eguin baiteçake*.³ Cluzeau argitaletxean argitaratu zen, eta anonimoa da. Aztergai dugun liburuxkarekin alderatzen badugu, luzeagoa da (150 errezetatik gora biltzen ditu 60 orritan), hizkeraren aldetik ez da horren ekialdekoa —lapurteraz idatzita dago—, baina errezeta batzuk aski antzekoak ditu (hitz tekniko berak, antzeko azalpidea). Iduri luke garai beretsukoak izan litezkeela biak.

² Uste dut hutsa dela: testu osoan ez da berriz azaltzen bukaeran *-n* duela. Egilearen ohar horretan bertan azaltzen da ohiko forma (eta baita azken-aurreko orrian ere): *cayer* (fr. *cabier* ‘koaderno’).

³ Hegoaldean, urte batzuk geroago (1889an), argitaratu zen beste errezeta-liburu bat, Tolosako Eusebio Lopezen moldiztegian: *Cocinan icasteco liburua chit bearra famili gucietan lendabicicoa eusque-raz*. 58 orrialde ditu, eta 67 errezeta, baina ez zen izan euskarazko lehena, egileak izenburuan dioen bezala. Egileak ez zuen, nonbait, *Escualdun cocinera*-ren berririk.

Azkenik, ohar bat puntuazioaz eta hitzen arteko mugez: puntuak eta komak ez dira modu arautuaren arabera erabiliak pasarte askotan, eta zenbaitetan irakurketa zailtzen du horrek. Hitzen arteko mugekin ere beste horrenbeste gertatzen da maiz: *erdibat* ‘erdi bat’, *cassérolabat étan* ‘kazola batean’, *erra astéco* ‘errearazteko’, *frigi assicotuçu* ‘frijiaraziko dituzu’, *torchoubat équin* ‘trapu batekin’...

Errezeta-liburuaren testua

[108] Observation: Cayen hounen platen nombria, numérouac, içenaq, eta pajac, edi-reyten dutuçu finimentian: cayer hountan diren hogeuy ta hamar platetariq eguin nahi duçunian; çouça tablala eta hareq eracoussico deyuçu bertan ago noun den nahi duçun plata.

Jusa duçu bascaribaten eguiteco lehen effeyta.

N^o. lehena = Béhi aspiquei

Behi aspiquei trancha çoumbayt paper foilla beçain mehé piquéçacu; ber guisan ourdaspi trancha çoumbayt ourin gabé⁴ bi objet hoyetças garnituco duçu casserolabaten sola: piquéçacu ouinhou trancha ahal béçayn méhériq, ber guisan carrota trancha abundantqui; hoyetças estalico tuçu cassérolan barnéco araguiac; éçarçu scéléri amignibat, charpoil, eta persil, gas⁵ eta piper belz appur: aragui horiq oro siétabatez estal itçaçu, tinq égon ahalditin amourécatiç: hortariq landa, eçarçu burdugnasco estalgui cassérolan gagnen, ayria jalqui estadin amourecatiç, eçarçu guisa hortan houriq gabé, fournéu ahalbéçayn bero batetan, cassérola hori. attensione casserola eztadin crema, estoçu barnia hounqui béhar, hora eçar artecan, cassérolatiç jalqtruico⁶ den urrinetiq éçagutuco duçu nouyz hora behar duqueçun eçari. éçarico duçu cueillertabat hour; memento baten burian bestetobat: guero cayhetçen enguratuco duçu casserola eta ikhouston baduçu jusa gorrituriq dela, eçarico duçu hour behar dena aragui horien estalçeco, eta beyrebat orano guéhiago: ounça erre datinian passouer bate-tan egaranen duçu. bi minutas lehen, hartu duquécu précautionia, éçarte trempant mouchérou çoumbayt: idoquico duçu bi cuillerata juz, çouintan nahastecatuco beytuçu cuillerata erdibat irin, eta ounça algaréquin nahassi ondoun, eçarico dutuçu cassérolan hérac aldi bacoysbat emanen duçu çouré cassérolari, attensione eguiten duçulariq barnen dirénen ounça enguratçáz:⁷ héraqi hortariq landa couré jusa eguiniç duquécu ounça attensione eguiten duçulariq articulu hountan ordenaturiq dirénetçaz éçagutçen dutuquécu entrada guçien éguitéco moyénaç.

N^o. Biguerrena

Aretché aspia

[111] Hartuco duçu bi libera; pessa ederbat eguinen duçu, ounça lardatuco orras batequin: cassérolabat étan éçarcu, eta estal eçaçu hourez: assaisouna eçaçu deuséré sopa baliz béçala, asqui erré datinian khambiatuco duçu besté cassérola batétara béré saldaréquin: éçarçu cassérola (çouyn serbutchatu beyssayçu aretchequiren erra astéco) hutsiq furneuin ountça inkhatcez béroturiq délariq, minutabat eyssi duqueçunian fourneuin, éçarico doçu barnen cueillertabat salda çouré fricandenetiç; gorritu çayçunian, éçorçu biguerren cueillertabat: çouré bi cueillertaq gorritu diratinian; salça hori idoquico duçu, éta éçarico duçu sietabat étan: hao duqueçu fricandoaren glaça: beguiratuco duçu serbutchatuco çayçu couré entrada ooren ganiaren gorriseco.

⁴ Etena behar du hemen, nahiz puntuazio ikurrik ez den ageri.

⁵ Nabarmentzekoa txistukari afrikatua s bidez adierazten duela.

⁶ Uste dut hutsa dela: *jalquico*.

⁷ Ez da ongi ikusten *c* ote den egiazki: *enguratçáz?* ‘inguratzeaz’.

N^o. Bost guerrena

Marinada: plat hao merqué houn duçu

Éçarçu cassérolabat étan bi ahurréta⁸ ogui irin, çouré irinari éçarçu gobeletatabat hour fresq, gaz amignibat, aygardent amignibat. saffla éçarçu lussastyo éta cinéz guero hori bi forchétarequin: çagarrac thipiltuco dutuçu eta phicatuco ahal béçayn méhatz: hirour arraulsé hausséco duçu casserolabat étan: éçarçu goringouaq çouré pastouan: chourincouq hant az⁹ itçacu ahal beçayn bat: nouyz étaré hassico beyssira [112] pastouren erra asten, gagna éçarico dérécü chourincouen erdiac. amignibat nahastecatuco dutuçu algaréquin forchetabat équün: trempatuco dutuçu bédéraca orhen barnen çagar bouchincaq, éta frigi assicotuçu: nouyz étaré çouré orhia erdi erré beytaté gagna écarico duçu chourinco arrastac: çouré marinadaren serbutchatcéco, gagna arraspa tuco doçu sucré amignibat.

N^o. Sey-guerréna

Gigot à l'eau

Hourtaz éçaçu cassérola bat étan jambon trancha eta ourdaqui bouchi çoumbayt: éçarçu guéro çouré gigota barnen, eta gorri eraz éçaçu, ounça érabilcatçen duçulariq cassérola¹⁰ gigota gorritu denian, idoquico duçu casserolatiq: éçarçu barnen cuillérata quart bat ogui irin: irina ounça gorritu denian; barna hachatuco duçu bi ouynhou buru: ouynhou horic ounça frigitu diratinian; éçarico duçu barna çouré gigota, eta [113] ber guisan hirour carrota laur den caturiq: ecaricéçu piper belz, gaz, belhar houn çoumbayt, eta hour béhardéna aragui horien estalçéco: ounça cassérola estal éçaçu, ayria jalqhui estadin amourécatiç: erra éraz éçaçu çouré gigota, ounça érabilcatcez, éta ez éçar haboro houriq: carrota horiq (çouyn espeytorate gaysto içaten ahal) nahi badutuçu serbutchatu, idoquico dutuçu cassérolatiq jusaréquin, éta serbutchatuco tutçu besté siétabat étan.

N^o. Saspi guerréna

Assa farsitu

Har çaçu assa chouri éderbat, béro, as¹¹ éçaçu amignibat hour bérrouan ahos béhéra farsituco duçu assa hori manérias errenda ahaldéçaçun bolabat béçayn biribil, lehen ostotiq asquen ila artino: guisa hortan arrengeaturiq, serbieta thobatez trossatuco duçu, assaisonnaturiq saldaren ber guisan, éta holachec éçarico duçu héraquiten cassérolabat étan, amourécatiç chuca dadin¹² ounça chucatu denian, écarico duçu beste cassérolabat étan, couyntan assaren jusa éguin beytuquéçu: héraqi baçoyn bat eguin as içoçu, jusaren goustu hounaren hartséco, éta guéro jusaréquin serbutchéçaçu. [114]

N^o. Sorci guerréna

Jamboubaten glaçatcéco manéra

Jamboubat trempañ etchéquico duçu hogueyta laur orénéz: ounça chahatu duquéçunian, éçurrac idoquico deyçoçu éta torchoubat étan enguraturiq erra assico

⁸ Zub. 'ahurtara'.

⁹ *Hant az* (*hantaraz* 'hanparazi, harrotu') *itçacu*.

¹⁰ Ikurrik ez da ikusten baina segur asko etena behar zuen hemen.

¹¹ 'Beroaz (beroaraz) ezazu'.

¹² Hemen ere perpausen arteko etena eskatzen du solasak.

[115] duçu. assaisonatuco duçu soparen ber guisan. (assa balis beçala, torchou batez en-guraturiq éçarten diçie, bouchinca estadin amourécatiq) béguirayçu estéçaçun eyssi çobéra lussaz héraquitçéra éta érratçéra. éçar içoçu hamabi edo hamabost erramu osto éta bi limou. couré jamboua erré datinian, jusa idoquico duçu, chucatçen duçulariq torchoubat équin: guéro chourituco duçu sucré arraspaz jambouaren gagnia oro. pala ounça gorrituriq garanen duçu sucré hortan gagnen: laur limou berdé laurdenatuco tutçu, éta çarthuco dutuçu jambouaren engurian: serbutchatuco duçu guisa hortan serbiétabat étan, çouyn disposatuco beytuçu laur cantouréquin.

Nº. Bederatçu guerréna
Amandasco oppilbat.

[116] Libérbat amanda trempan hour ephélin etchéquico duçu: piloïr bat étan pilatuco dutuçu: pilatu oundoun couré amandaq, éçarico déréçu libérbat sucré, berriz pilatuco dutuçu algar équin: hausséco déréçu barna bi dozéna arraulcé; cuillératabat irin éré bay écarico déréçu. horiq oro ounça nahassico dutuçu algar équin: tourtié-rabat ounça burraz bérécatuco duçu: gorago erraniq dusu gaossa¹³ guçiác tourtiéran éçarçu, éta labian éçar: jaquitéco nouyz çouré oppila erré datian, choysbat çarthuco déroçu; choyscha içerdi jalqhuiten baçayçu estuquéçu oráno asqui errériq, béna ido-rriq jalqhuiten bada çouré oppila ordin errériq duquéçu.

Nº. hamar guérrena
Çagarresco charlottabat

[117] Thipil éçaçu hogueybat çagar; ounça çahatu ordoun,¹⁴ éçarçu erratçéra cassé-robot (*sic*) étara, gobelétabat hour équin; éçarçu canéla bouchibat: marmelada hori équin duçunian éçarçu barna libérbat sucré: ounça algaréquin érabilca itçaçu: guero idoquico tutçu eta plat bat étan éçarrico tutçu: casserola baten barnia oro béréca-tuco duçu, à pus¹⁵ près libérbat burraz: choyna bihos cabillou guisa picatuco duçu, eta frigi errassico dututçu burra hortan. garnituco duçu cassérola horren barnia éta çayhessaq ogui bihotsez (estamuriq baliz beçala) écarico¹⁶ duçu barnen couré çaga-resco marmelada: estalico duçu choyna bihotsez gagnétiq, solatiq béçala: hirour mi-nutaz cuyan etchéçaçu, bihotçaq choynari lot ditian amourécatiq: çouré marmélada ounça éguiniq den aldi oros, çutiq idoquico duçu gasna holandaco baten forman.

Nº. hamécaguerréna
Gâteau au lait

Héraq éras bouteillabat esné cassérola bat étan; éçarçu barnen banil amignibat, hirour quart libéra sucré: haosséco¹⁷ duçu hamassorci arrolcé: esnia hostu denian, écorçu barna gorrincouaq: hourt az éçaçu esné hortan bi billa chocolat: ounça safla

¹³ Iduri luke diptongoaren bigarren bokalean *o* jartzen duela (baditu *hao* 'hau' bezalako adibideak ere, baina hemen ez dut garbi ikusten egiazki *o-z* idazten ote duen *gauza*).

¹⁴ *Ordoun* (*sic*) baina hutsa izango dela iruditzen zait: eskuizkribuan zehar askotan erabiltzen du infinitiboa + *ondoan* (*ondoun*) denborazko perpausak egiteko ('thipil itzazu hogeï sagar ontsa xahatu [gar-bitu] ondoan').

¹⁵ *u-z* esango nuke.

¹⁶ *Écarico* dioen lekuan *éçarico* 'ezarriko' behar zuela uste dut. Beste horrenbeste lerro bereko *couré* 'zure'-ren kasuan: *çouré*.

¹⁷ Hemen ere *o-z* idazten duela ematen du (ik. 13. oin-oharra).

éçaçu bi chourinco, eta éçarçu irangea lili amignibat: besté cassérolabat étan éçarçu quart erdibat libéra soucré chouri: çu houmbat étan gagnen éçarçu, eta cassérola sucré horres ouença béréquéçaçu: esnia igaranen duçu serbiétabat étan, éta guéro éçarico duçu sucria den cassérolan: écarico duçu besté cassérola handibat hourez erditarat bétheriq fournéuen gagnen: nouyz éré héraquitcen hassi beytatéque, écarico doçu barnen çouré cassérola oppilarequin (béhar duquéçu abisatu amourécatiq hourea duçun cassérola asqui handi ičan dadin édeytéco oppilaréquin den cassérola: cassérola gagnen éçarico duçu burdugnasco estalqui bat inkhassez gagnia béthériq: çouré oppila erré datinian séparatuco çayçu cassérolaren baster étariq: idoqui béno lehen, éguriqui béhar duquéçu ouença hos dadin: porroca estadin amourécatiq: ahos béhéra écarico doçu plata, çouyntara serbutchatu nahi beytuquéçu, eta hartara idoquico duçu.

Nº. hamabi guerréna

Pain-au-lait

picatuco duçu cabillou guisa choyna baten bihotça: thassabat esné héraquiten cassérolabat étan éçarçu libera erdibat sucré réquin, eta canéla amignibat équin: esnia égossi ondouan; idocaçu çutiq, eta çouré choyna cabillouaq trempan barnen éçar itçoçu: ourhi amignibat prestatuco duçu marinada béçala: ogui bouchincaz minutabaten burian idoc itçaçu, eta passouer bat étan éçarçu esnia yalqhui daquien amourécatiq; eta chouca ditian: ogui bihotz horiq frigi assico tutçu caosséraq béçala; trempatu ondouan léhéniq préparatu duçun gourhian: arraspatuco duçu sucré amignibat gagna, eta serbutchatuco duçu mahagnian.

Nº. hamahirour guerréna

Briochabat.

Nahassico duçu lakhabat ogui irin, bi docéna arraolcé, bi libéra burré, libérabat sucré, horiq oro algaréquin ahal béçain ouença érabilcatuco dututçu: terrina berribat ouença bérécatuco duçu burréz; çouré ourhia barna éçorçu, eta labilat éçar: jaquin nahi duçunian çouré Briocha errériq dénez, çarthuco doçu barnatho chothbat,¹⁸ éta idorriq jalqhuiten bada, marca duquéçu errériq dela.

Nº. hamalaor guerréna

Belhar esco ophila

Bil éçaçu barasséco belhar houn rotariq; éçar içeçu pérésil, charpoyl, jambou bouchibat, ourdaqui besté bouchibat, aretchéqui quart bat; béna manéraz belhar hounen cantitatie (oray berian ençalada chouriena, assa chouriena) edo besté belhar tendre cantitatie dominant ičan dadin: ouença hachatuco dututçu algar équin belhar hounaq eta araguiq écarico déréçu bi arraolcé, ogui bihotz amignibat, gaz eta piper belz, ouença hachatu ondoun, éçarico dututçu cassérolabat étan, çouin léhéniq ouença ourinez bérécatuco beytuçu: éçarico duçu casserola haux béron barnen erdirate artino, amourécatiq eta çuyaren imourra çar daquion barnerat: éçarico duçu cassérolan gagnetiq burdugnasco estalguibat, çougne gagnian inkhaz béros bethéco beytuçu: harçaçu attensionea cassérolaren ardura enguratchécoua: oppila cassérolaren cayhessétariq deslotcen çaycunian, marca duquéçu

¹⁸ sic ('xotx [zotz] bat').

eguinic déla: plat bat étara idoquico duçu, emanen déroçu nahi baduçu salça chouribat (oray berian oillasco fricasseyaren salça) eta guisa hortan mahagnilat serbutchéçaçu.

N^o. hamabost guerréna
aragui erre arrastessaz.

- [122] Gigot erretiq, edo oillayscobat étariq arrasta baratcen caycunian, eçarico doçu pesil eta charpoil, laur baratchouri ister, muscada amignibat raspaturiq; erra assico duçu belhar esco oppilaren ber manerian (hounen gagnecoua duçu N^o. hamalaur guerrenian) bena asquen hao jusian serbutchatuco duçu: bi plat hoyeq serbutchatuco dutuçu mahagnaren bi burietan, algarren bisen bis.

N^o. hamacey guerréna
Créma gorri

- [123] Bilduco duçu Bletarraba gorri, eçarico duçu bougnitan, eta mespératiq eçarico duçu terrinabat esnétan trempatcen: eçarico duçu hirour quart sucré. hamacey arroulcé gorringo: esnia passatuco duçu serbietabat étan: ounça héraq assico duçu bi limou achaléquin, eta canella amignibatequin: esnia hostu datinian amignibat, eçarico deyssoçu barna arraulciaq, eta sucria, algar equin ounça erabilcaturiq; guisa hortan eçarico duçu fourneuïn: enguratuco duçu finituriq ičan artino, attensioné hatçen¹⁹ duçulariq, estadin erra sobera.

N^o. hamasapi guerrena
Créma chouria

- [124] eçarico duçu cassérolabat étan bouteille erdibat hour, hirour quart sucré, canella amignibat, erramu ostobat, irangea lilibat eçarico duçu hamasorci arraulcé gorringo terrina bat étan: hour horren gagna idoquico duçu sucria purifica dadin amourécatiq eta asqui héraqitu datinian, igaranen duçu serbiétabat étan: eguinen duçu chothesco eshas gnibat; arraulcé horiq lussas saflatuco dutuçu, papéra beçain chouri jin artino: (huénen duçu souégna lagun bat harçéz, séren eta ihourq imaginatcen ahal din béno lan pénibliagoua beyta) çouré arraulcé gorringouaq hour hortan eçarico dutuçu eta ounça enguratuco minutabatez, eta guéro çutiq idoquico ahal tuçu, eta mahagnian serbutchatuco plat bat étan créma orotaco hobéna déla expérienceaq éracoussi ditadaçut.

N^o. hamasorci guerréna
Behiaren fileta.

Behiaren filetaren farsitceco maneria hao estuçü francian eçaguturiq ičan lan hounen traductoraq erakhoussi artécan. filet hori mahayn bat étan eçarico duçu; eta sabalduco duçu ganibet batez; eguinen duçu farsidura bat, eta filet horren gagna ounça garnituco duçu: guero ustupa canubat beçala khanatuco duçu Khanatu ondouan estéquéçaçu fiscélabatez: eguinen duçu hori beré jusian cassérolabat étan; eçarico duçu ouynhou, carrota, pérésil, charpoil, piper eta gaz: eguin çaycunian jus hori passouer bat étan igaranen duçu eta idoquico duçu fiscéla mahagnian serbutchatçéco.

¹⁹ sic (*hartçen*).

N^o. hemeretcu guerrena

Aretché Buria.

Bidars pétiq urratuco duçu; idoquico doçu eçurra oro, farsiduras bétheco doçu barnia, essurra han balu béçala, eta ounça jossico duçu: éçarrico duçu cassérola bat étan jambou eta ourdaqui aboundantqui, laur ouinhu buru ounça hachaturiq, carrota chabal picaturiq; ounça grilla assi ondoun cassérolan barnen, éçarico doçu arétché buria enguratuco duçu ounça, aldé orotariq gorri assi déçaçun amourécati; assaisonnatuco duçu sopa béçala: gorri assi ondoun, éçarico doçu hour béhar déna, haren estalçéco, limou achalbat eta gobélétatabat ardou hobenétiq; estalico duçu comptabat baliz béçala, burdugnasco estalguibat équin, amourécati; éta ayria estadin çar ahal barnérat: eguiniq datinian, igaran éçaçu passouer bat étan eta serbutchécacu mahagnian.

[125]

N^o. hoguey guerrena

Ahatébat entradan.

Nahi baduçu serbutchatu ahatébat, eguiten asquen n^o. héméretcu guerrénaren ber maneriaren. essuraq ori idoq içoçu hasten çirélariq uscornotiq, farsiduras barnia betha içoçu eta serbutchéçaçu cassérola bat étan ber fayçouan, eta arétché buriaren ber salçan; béna éçar içoçu ahatiari ouinhou aphur ghiago (*sic*): serbutchatu béno lehen, éçarico doçu muscada amignibat Raspaturiq, goustu different bat har déçan amourécati; ber manéria hountan serbutchatuco ahal duçu arréz buribat, pouldabat.

[126]

N^o. hoguey eta bat guérréna

Jambou aspiquei minététan.

Picatuco duçu jambou aspiquei, trempan etchéquico duçu hoguey eta laur orénéz; ounça chahatuco duçu, éta achala oro idoquico duçu. ounça erré datinian, sucré arraspatuco doçu gagna, eta igaranen doçu palabat ounça gorrituriq: çouré minétaq jusian préparatuco dututçu, léhéniq ounça héraq assi ondoun hourian hora oro idoquico déréçu, esquien artin ahal béçain sinez tincatçez: guéro éçarrico dutuçu jusian, héraq aldi bacoysbat emanen déréçu, eta guero serbutchatuco dutuçu mahagnian, éçarten duçulariq çouré jamboua oseillaren erdian.

[127]

N^o. hoguey eta bi guérréna

Epperra assan.

ounça lardatuco duçu çouré eperra, éçarico duçu jusian ahatébat béçala (N°. 20) nous étaré çouré assa chouria ounça heraquitu beytate, passouer bat etara idoquico doçu, hora jalqhui daquion amourécati; eta guero éçarico duçu épherra den jusian: héraq aldi bat éman ondouan éçarico duçu assa plat bat étara, éta épherra assaren erdian: sucré choscar assico duçu, éta couré epherra ounça gorrituco duçu, eta guéro mahagnian serbutchatuco.

[128]

N^o. hoguey eta hirour guerréna

Pijoubat salçan

Eçarçu trancha éderbat éta ourdaqui phessabat cassérola bat étan, eta cueille-ratabat irin; ounça erré diratinian. irina gorritu denian, éçarçu ounça hachaturiq ouynhou burubat, éta bi carrota laurdencaturiq; eta ber mementouan araguiac erabilca issaçu, eta algar équin eissasçu gorriçéra: ounça gorritu diratinian, éçarçu behar den hora araguiaren estalçéco, assaisonnatuco duçu sopa beçala, gaz eta piper appur éçarten duçulariq: estal éçaçu cassérola burdugnasco estalguibatez ayrériq çar estadin

[129]

amourécatiq; estéçaçula émenda: idoquico ahal duçu nahiago baduçu carrotaq, pijouaren serbutchatcéco. serbutchatuco ahal duçu pijoua salça chouri bat étan, demboratiq demborala khambiatcia gatiq.

N^o. hoguey eta laur guerréna
Amandasco oppila

[130] Thipiltuco dututçu amandaq hour bérouan; erditiq eguinen dutuçu: éçarico dutuçu amandaq cassérolabat étan libérobat sucrérequin, biguerren cassérolabat burrés frotatuco duçu. nouys étaré amandaq érreriq beytiratéque, éçarico dutuçu burraz fré-tatu duçun cassérolan. hartuco duçu berhala, sucria hostu gabétariq citroubat: ophil horreq barnia behar diçu hussiq ukhuen, barniaren eguitia gatiq. hostu datinian éçarçu ahos cassérolari plat bat, éta oppila hus içoçu gagna.

N^o. hoguey eta bost guerréna
Arraolcé à la Tripe

héraq as éçaçu arraolcé; thipil içaçu eta erditiq eguissu: gorrincouaq irinez frota içéçu, éçarçu sarthaguignabat étan oliouan, béna parté irintatia olion, gagna edireyten guisa. idoquico dutuçu siétabat étan: ounça hachatuco duçu ouynhou burubat: frigi assi duçunian ouynhoua, écarico duçu hirour cueillerata salda, piper belz eta gaz amignibat, eta bi cueillerata sucré: salça eguiniq datinian, éçarico dutuçu arraulsiq barna, bena estissaçula eyssi héraquisséra.

Arraolcé farsituriq

N^o. hoguey eta sey guerrena.

[131] héraq as içaçu arraolsiq, erditiq eguin içaçu thipil eta léhenic. gorrincouac ideq isséçu, eta barna éçorçu cueillerabat saldaréquin pérésil eta baratchouri ounça hatchaturiq. handi as éçaçu labéla puntaz arraolcé horien barnia, amourécatiq eta lekhu haboroché ičan dadin farsiduraren²⁰ farsiduras bethé duçunian, béréca issaçu irinez, eta erra as issaçu olioun, farsidura olion gagnen edireyten den guisa. guéro idoquico dututçu siétabat étara. frigi assico duçu chalota amignibat olio hortan; éçarico doçu frigitu denian gobélétatabat hour, eta gobéléta erdi bat ardou, belhar houn amignibat, piper belz eta gaz apurnibat, limou achal chipignibat, eta ogui bouchibat raspaturiq: salça hori eguiniq datinian, passouer bat étan igaranen duçu, eta guéro arraolciq salça hortan éçarico dututçu; estécacula eyssi héraquisséra haboro, eta salça hori ounça béroriq serbutchatuco duçu.

[132] N^o. hoguey eta saspi guerréna
Arraolcé frigituriq ardou estian

Arraolsiq frigi assico dutuçu; guéro frigituco duçu ouynhou: éçarico déréçu hirour cueillerata salda, ogui achal raspaturiq. éçar içéçu gobélétatabat ardou hoben étiq, eta ahurrébat sucré, eta salça eguiniq datinian, éçarico dossu çouré arraolsiq.

N^o. hoguey eta sorci guérrena
Chipa salça.

Éçarico duçu cassérolabat suyan bi beyré houréquin, éta beyrébat ardou, pérésil, baratchouri, piper eta gaz, limou achalbat, cueilleratabat ogui achal raspaturiq,

²⁰ Puntua falta dela uste dut destinatibo zaharraren ondolik.

cueillerata erdibat irini nahastécaturiq. nouys étaré salça eguiniq beytatéque, héraqi délariq ouñça éçarico dutuçu chipac; abançugni erreriq diratinian, ogui achal çoumbayt picatuco duçu eta barna éçarico dutuçu. arraulcé coumbayt nahi baduçu [133] égos érássi salça hortan, asquen héraquias badiquécie asqui estissaçula algarren hui-llan égui éçar.

Nº. hoguey eta bederatcu guerréna
Arraulcé moulétabat.

hausséco duçu arraulcé plat bat étara, écarico déréçu piper, gaz, muscada; ouñça saflatuco dutuçu algar équin: plat bat béréquéçaçu ourinez, éçarçu arraulsiq barnen. éçarçu fournéuin cassérola bat hour²¹ ouñça héraquitu denian, cassérola hortan gagen éçarçu çouré arraulcé plata: éçarçu çouré arraulcétan gagen burdugna estalguibat sus ouñça garnituriq: erré diratinian, idoquico dutuçu çutiç, eta tranchatan éçarico dutuçu eta guéro fuillant guisa picatuco dututçu, eta guéro çouré arraulsiq salça chouribat étan serbutchatuco ahal tuçu

Nº hoguey eta hamar guerréna [134]
houresco ophila

ourdé sankho, edo aratché burubat héraq assi duquéçunian; igaranen duçu hora laur etan laur serbieta different étan: pintoubat houri écarico duçu libéra erdibat sucré, citron achalbat, canella amignibat: ouñça héraquitu direnian, igaran issaçu serbietabat étan. minutabat héraq as issaçu, eta ouñça safla éçaçu bi arraulcé gorrinco barnen, (gayça hau aysago éguiten duçu néguian) has éguin hesquian, éta cassérola béréquéçaçu campotiq: béna eyssi behar duquéçu biharamen²² artino leyhobat étan hostéra. serbiétabat ophil haren gagnian plégaturiq poillitqui laur cantouréquin éçarico duçu: serbutchasséco éçarico duçu plata cassérolari ahos béhéra: ussulico duçu cassérola plat haren gagniala, eta couré oppila eguiniq duquéçu.

Tabla çougneq contenitcen beytu cayer hountaco platen nombré gucia, icénaq, numérouac, eta pajaç. asqui duquéçu heben chercatçia, foillaq oro enguratçéco phéna hartu gabé; éta asqui duquéçu jouaytia, haytatu duçunian noura éré tablaq igorrico beyssutu; hében désignaturiq den plataren içénila, nouméroula eta pajala, çouyn hében icentéturiq den lekhian édireyten beytiratéque. [135]

²¹ Hemen ere puntua faltako litzateke.

²² e ematen du jartzen duela azken silaban.

Tabla

Ahatébat entrada	Nº 20	Page 126
Amanda errés bi guerren ophila	Nº 24	Page 129
Amandsco ophila	Nº 9	Page 115
Aretché aspiquei	Nº 2	Page 110
Aretché Buria	Nº 19	Page 125
Arraolcé farsituriq	Nº 26	Page 127
Arraolcé mouleta	Nº 29	Page 133
Béhiaren fileta	Nº 18	Page 124
Behi aspiquei	Nº 1	Page 108
Belharesco oppila	Nº 14	Page 120
Briochabat	Nº 13	Page 119
Chipa salsa	Nº 28	Page 132
Choux farsi	Nº 7	Page 113
Créma chouria	Nº 17	Page 123
Créma gorri	Nº 16	Page 122
Epherra assan	Nº 22	Page 127
Erréqui arrasta	Nº 15	Page 121
Gateau au lait	Nº 11	Page 117
Gigot à l'eau	Nº 6	Page 112
Houresco ophila	Nº 30	Page 134
Jambou à l'oseille	Nº 21	Page 126
Jambou glaçatu	Nº 8	Page 114
Marinada	Nº 5	Page 111
Oeufs à la tripe	Nº 25	Page 130
Oeufs au vin doux	Nº 27	Page 132
Pain au lait	Nº 12	Page 119
Pijoubat salçan	Nº 23	Page 128
Sagarrésco charlota	Nº 10	Page 116

Celi n. 109. 114.

109
 Eborvation: Cayen honen platan
 nombria, numbratze, iamaq, eta pajaz,
 d'horien dutua formentian; zayer
 hontan d'ora hegay, ta hamar plateaz;
 egun mahi d'urrian; zaya tallala
 eta hareg eratuako d'eyu bostan d'ya
 nain den mahi d'urrian plata.

Jura d'uru b'arabulaten eguteco
 Ahen effata

N. Ahen = B'ehi asp'equi

B'ehi asp'equi trancha-cumbayt paper
 folia becam mahi p'ap'equi; ber gusan
 cundayn trancha-cumbayt avon gabi
 bi d'eyt heytas g'arutaco d'uru caserelatan
 sola p'ap'equi cund'ha trancha ahal
 b'eyay m'herug, ber gusan carota
 trancha abundantay; heytas estalico
 tupe caserela b'arico aragulaq, l'ama
 xiloi amigibat, charpoil, eta p'asil, gas
 eta p'aper bele apper; aragu horig oro
 setabatze etal it'equi ting' egon ahal d'ira

109
 amunicatig; hostariq landa, ecaru
 b'undignaco estalqui caserolan g'arun,
 ayra jalqui estalon amunicatig,
 ecaru gusa hontan h'orug gabi, g'arun
 ahal b'eyay b'ero batetan, zerbida hori
 attentione caserela estalon b'ama
 estocum b'aricla h'orug b'ehar h'orug

---

car' artean, caserelatig jalotuzco den
 urritig egutuzco d'uru moyze h'orug
 b'ehar duquecan ecaru. ecarico d'uru
 cuilleratibat h'or; m'into b'aten
 b'urrian bistatbat; g'uro cog'itocum
 inguruzco d'uru caserela eta d'horien
 badua jura g'arutuzco dela, ecarico d'uru
 h'or b'ehar d'era aragu horien estalico,
 eta b'eyatit orano g'uhago, onca ore
 datiman pasour bistelan egorran d'uru;
 bi m'ontes lehor, h'arta duqueca
 p'icautona, icarti t'empen m'archen
 cumbayt; id'equico d'uru bi cuillerata
 juz, g'arutan mahateatuzco b'eytuz
 cuillerata vidibat orin, eta cunca
 algariquen mahasi ond'ora, ecarico

110
 dutuzco caserelan h'orac alde beceptat
 emanen d'uru g'arun caserelari, attentione
 equiten d'ucularig b'arion d'orion amax
 engratata; h'orug hostariq landa
 ecaru jura egunig d'uriqui onca
 attentione equiten d'ucularig articulu
 h'onten oratorariq d'uritate
 egutuzco d'uriqui orinda quon
 equitico m'orug

N. Biquiruna
 Aretchi asp'a

Hartuzco d'uru bi lib'era, p'asa
 ederbat egunig d'uru, cunca l'ardatuzco
 oras batequin; caserelatit itan ecaru
 eta etal ecaru h'oruz; avaisoma
 ecaru d'uriri orpa b'ata b'ata, aq'ui
 ere datiman khambatuzco d'uru b'ete
 caserela batetara b'eri-saldariquin;
 ecaru caserela (c'oyu b'ebuteh'atu
 b'eyayn aretchequien ora astico)
 h'atig j'urruen onca mahate
 b'etuzco d'urug, m'untatit eyu

110
 duquecuman f'ormun, ecarico d'uru
 b'arion cuilleratibat s'olda ecaru
 f'randemetig; g'arutu c'ayman, ecaru
 b'iquon m'untatibat. ecaru bi cuilleratig
 g'arutu d'orarian; s'elca h'ori id'equico
 d'uru, eta ecarico d'uru setabat itan, h'or
 duqueca f'randarion plata; b'eguruzco
 d'uru b'ebuteh'atuzco p'ap'equi c'aricla
 oron g'arunan g'aruzco

N. Bot j'urruen

D'arunada: plat h'or m'orug h'or d'uru

Ecaru caserelatit itan bi d'uruta
 egi orin, g'arun b'urru ecaru g'ab'atibat
 h'or f'elq, gaz amigibat, ayg'ard'ont
 amigibat. s'alla ecaru l'urustay eta
 cunca g'uro h'ori bi f'orh'ariquin; g'arunig
 th'ipituzco dutuzco eta p'icatuso ahal
 b'eyay m'hata; h'or arcaulic h'aruzco
 d'uru caserelatit itan; ecaru g'aruzco
 c'aricla p'atiman; ch'aruzco h'ant az
 it'equi ahal b'eyay bat; moyze itari

hassio beypora pastouren eza asten, gagna¹¹²
 leuico doregu chomincoun ordiae,
 amignibat mahastatueo dutuq
 algarinqu forchetabat iquin, trompatueo
 dutuq bedraca ohen bannin sagot
 bouhineag, eta frigi aslactupu: maruq
 etari pour ohia vidi eue baytate gagna
 leuico duq chomineo orastac: pour
 maninutaten serbitchataco, gagna orayaq
 tuco dopu sive amignibat.

N: Suy-querina
 Cugat à l'eau

Hortaz ecaq cassiola bat etan jabin
 trancha eta ordaqgu buehi gumbayt:
 ecaq quio pour giga bannin, eta goni
 iraz ecaq, ainea, trahileatqon dupulatiq
 cassiola giga gornite denian, idoqueo
 duq cassiolatiq: ecaq bannin
 cultonata quant bat egi in: vuna
 euna gornite denian; banna hachitueo
 duq le ouyhou binn: ouyhou heric

117 oumpa fugita dicitiman, ecarico duq
 banna coure giga, eta ber quian
 houn coure laur dem cantonq, ecarico
 pipor bele, gaz, behar houn gumbayt,
 eta houn behadina oragu heren
 etaleico: ainea cassiola etal ecaq,
 ayua jilphu etadin amouicatig:
 vna etaz ecaq coure giga, ainea
 trahileatez, eta ca ecar habero houn.
 coure houn (euyr epytorete geyte
 iesten ahil) mahi badiutueo serbitchati
 idoqueo dutuq cassiolatiq juraniquin,
 eta serbitchataco tutuq bete sutabat
 etan.

N: Jampi querina

Alia faritie

Hor ecaq ana chauri edobat, bino,
 as ecaq amignibat houn binnan ahe
 lehna faritico duq aia hori manin
 oronda ahaldiequn bolabat beayn
 binit, lehen etatiq asquin la cantino:
 quia hortan arangatiq, sinita

thelotez trostato duq, assasonatiq
 seldanon ber quian, eta fidache ecarico
 duq hiraquiten cassiolabat etan,
 amouicatig chuca daren ainea
 chucatu denian, ecarico duq bete
 cassiolabat etan, couyten assean jua
 egiu bayjuicu: hiraqu bayyri bat
 egiu el loqu, jusan quant hounon
 hantico, eta quie jusanquin serbitchiqu

N: Sori querina

Jambouten gacateco mania
 jamboubat trompan ethequico duq
 bayyite laur ornez ainea chohatu
 dupuamun, icuorae idoqueo bayyite
 eta tarchoubat etan onguratig eza
 asico duq. assasonatiq duq ropan
 ber quian (ama balo leale, tarchou.
 bates onguratig iesten dice bouhine
 etadin amouicatig) bayyite
 etadon euyr colera: jusan hiraquiteza
 eta orastora, ecar ecaq hamabi edo

118 hamsbat orami eto eta le loun.
 coure jamboua eud daitinan, jua
 idoqueo duq, chusaten dupulatu
 tarchoubat egiu: quio chomineo duq
 sive araspas jambouam gagna na
 pala ainea gornitueq gerasan duq
 sive hortan gagna: laur loun badi
 leuiconatiq tutuq, eta cantico
 dutuq jambouen inguan
 serbitchatiq duq quia hortan
 serbitchabat etan, euyr diporatiq
 bayyite laur cantonequn.

N: Beiratq querina

Amandaco oppibat

Libat bat amanda trompan houn
 ephlon ethequico duq: pilat bat
 etan pilatueo dutuq: pilatu andon
 coure amandag, leuico doregu libabat
 sive, bora pilatueo dutuq algar
 egiu: hamsico doregu banna bi deona
 orastac, cultonatab in el bay leuico
 doregu houn na ainea maharico dutuq

16
 algar laun tontirabat ompa buraz
 bolbatu duzu, gorago erorag duzu,
 gausa guciai tontiraban eargu; eta
 lablan ecar: xiquita mouys covri epila
 vni darian, choxibat arthues doreu,
 choxcha izadi jalghuton baxeyu etreca
 nans asqui omag, bera idonag jalghuton
 bada covri oppita ordm erorag duqudu.

N^o hamar guisena.

Caçanoso charlotabat

Thupl epaci haqueybat qazq, cunça
 charhata ordm, leorice ericatera
 castabat itara, gobeitabat horu equin,
 eargu canila bouchibat, mammilade
 hori equin ducunon eargu banna
 llerabat suer: cunça algar equin
 irabilta itacu: guro idoqueo tutu eta
 plat bat itan eargu tutu: castrola
 baton harnia oro bolbatulo duzu, a pus,
 pni libhabet buraz: choyna biho
 cabllau quia pstatu duzu, eta frup

17
 onatho dutetgu hura hortan: gornitua
 duzu castrola horon harnia eta castrola
 ogu bihotex (etamunag balia biala)
 eargu duzu bannen covri çagrinico
 mammelada: etalico duzu choyna
 bihotex gagnitig, solatig biala: horur
 minutaz unjan etchicau, bihotxag
 choynan lot ditan amoniatig: covri
 mammilada ampa egunig den aldi
 oro, utig idoqueo duzu gama
 holandaco baton forman.

N^o hamaguerrena.

Gateau au lait

Horas irai bantelabat emi castrola
 bat itan, eargu bannen famel
 amignibat, horur quart libra suer:
 hachico duzu hamastora arrola:
 emia hotu donan, horu banna
 gornicouag, hort az eargu emi hortan
 bi billa chodlat: ampa tafta eargu bi
 chovinico, eta eargu onanga lili
 amignibat: buti castrolabat itan eargu.

18
 quant ordibat libra covri choyni: cu
 haumbat etan gogun covri, eta
 castrola suer horu cunça bolbatu
 emia igaroren duzu bolbatabat itan, eta
 guro covri duzu covri den castrolan.
 covri duzu buti castrola hamidabat
 hura orditaret bethinag gornicou gagen
 naryz iri harguitem harn bustatig,
 covri doze bannen covri castrola
 oppilariquin (bhar duquon albatu
 amoniatig hura duzun castrola
 argu handi ican dadin idatig
 oppilariquin den castrola, castrola gagen
 covri duzu burdugnico etaliqu bat
 inkhasaz gagna bethinag: covri oppila
 emi darian xparatig covri
 castrolaren busto itariq, idogui bino
 lehin, equiniqu behar duqudu cunça
 hos dadin: porsica etadin amoniatig,
 aho bethina covri doze plata, çupitara
 volbatetatis mahi bustuqudu, eta hortora
 idoqueo duzu.

N^o hamabi guisena.

Pain au lait

19
 pstatu duzu cabllau quia choyna
 baton bihotca: thasabat emi harguitem
 castrolabat itan eargu libra ordibat
 suer riquin, eta canila amignibat epar
 emia igoni ordonon, idogui cutig, eta
 covri choyna cabllouag trappan bannen
 covri itacu: covri amignibat presticou
 duzu marinada biala: ogu bouhincou
 minutabaton burian ihoc itacu, eta
 pampour bat itan eargu emia jalghu
 duquon amoniatig; eta chouca dition
 ogu bihotz horig frugi alio tutu
 castrolag biala; trappan idonon
 bethinag preparatu duzun gornicou:
 covri castrola duzu suer amignibat gagna,
 eta volbatetatis duzu mahagnon.

N^o hamahiru guisena.

Briochebat.

Nahassico duzu labhabet ogu covri.

bi dolina arracela, bi librea bion, 120
 libelat suari, horuz oro algariquin
 ahal bizan onca habilitatuo ditatze:
 terrina libelat onca brescatuo duzu
 burra, arrei curhia bama lora, eta
 libelat gar: jagun nahi ducorian
 gusi. Buzha onca dicit, bosthuo dugu
 barnatho chathbat, eta idonuz jalpuitan
 bada, murea duquico onca dela.

N^o hamakur quorina

Belhar eso ophila.

Ostl ecau barasco belhar haur
 cutaria; eor icau pirez, charpoil jamba
 boudibat, ardequ beti boudibat, cathequ
 quant bat, boma maniaz belhar hauron
 cantata. Loraq bouan mgalada chourne,
 ana chourna) etc beti belhar tendu
 cantata dominant eor dader: onca
 hachotuo ditatze algar equin belhar
 hounaq eta aragunaz eorico dicit bi
 arracela, equi bilas amignibat, gaz eta

121 pipor bila, onca hachata onca on.
 eorico ditatze casibat bat etan, eorico
 lehinaz onca onca brescatuo ditatze:
 eorico duzu casibata haur beron hauron
 edinate artino, amoniatioz eta jagun
 mania car daquon barniat, eorico
 duzu casibata gagnetig boudignoz
 etalibat, jagun jagun mltiaz
 loraq betho betho: horiaz
 attentione amoniatioz: ardu
 ingratuoz: eppia casibata
 arduatuz desitaz jagun: an, murea
 duquico equin dela: plat bat etan
 idonuz duzu, emam dicit nahi
 boudu salca chourbat (oraq bouan
 ostluz fucassuzon salca eta quia
 hortan mahagnibat orbutechaga.

N^o hamabot quorina.

Aragu ore arrastiaz.

Quat oritig, idon ollayebat etan
 arrata baraton jagunon, eorico

122 dou pirez eta charpoil lau boudat
 istar, murea amignibat raspaturaz:
 ana aruco duzu belhar eso ophilon ber
 manian (hauron jaguico duzu N^o
 hamakur quorinan) boma aruco hae
 jagun orbutechatur duzu. La plat
 hoyaz orbutechatur dituzca mahagnon
 bi horetan, algaron bion bi.

N^o hamalay quorina

Prima gorri

Bouduo duzu Bletarraba gorri,
 eorico duzu bougnan, eta melpiratig
 eorico duzu terrinat bat emtan
 trumpaton: eorico duzu haur quant
 duze. hamalay amoniatioz gorungo: onca
 raspatur duzu orbutechatur etan: onca
 horaz aruco duzu bi limon achalligun,
 eta casilla amignibat: onca hata
 datinaz amignibat, eorico duquico
 bama amoniatioz, eta murea, algar
 eam onca habilitatuz: quia hortan

123 eorico duzu founon: ingratuo duzu
 finituz gar artino, attentione hauron
 duculanaz, etan onca sebor.

N^o hamaraya quorina

Prima chouria

eorico duzu casibat bat
 boudilla edibat haur, haur quant mure,
 casilla amignibat, bama otobat, amoniatioz
 libelat eorico duzu hamaraya arracela
 gorungo terrina bat etan: haur hauron
 quia idonuz duzu murea puzigra
 dader amoniatioz eta aragu horagutuz
 datinaz, eorico duzu orbutechatur etan
 equin duzu chotechatur ehor gubat,
 arracela haur luras ingratuo dituzca,
 papira bizan chourin artino: hauron
 duzu bougnaz jagun bat hauron, eorico
 eta chourig imaginatuz ahal duz bion
 lan similitudina bayta) eorico amoniatioz
 gorungo haur hortan eorico dituzca
 eta onca ingratuo minutabat, eta
 quia puzig idonuz ahal tuza, eta

mahagnian scributehatuco plat bat etan, 124
 orina orfaco hobera della espoumcaq
 iracouhi ditadagut.

N^o hamatorci querrina

Behiaron fileta

Behiaron filetaron faritateo
 manoria hao estucei fionian
 esaguturicq iean lan honin tradetozq
 orakouhi orfican. fileti hori
 mahagnian bat etan. icarico duqui, eta
 sabalduo duqui ganibat betez, equinon
 duqui faridura bat, eta fileti heron
 gagna cunca gornituco duqui; guro
 utupa carribat becala khonatico duqui
 khonatu ondolan itequicacu
 ficela betez; equinon duqui hori ber horon
 castellan bat etan; icarico duqui cunbar,
 carnota, porzil, charipol, pipor eta gaz:
 equinon esagumian jus hori passou bat
 etan igararon duqui eta idoquico duqui
 ficella mahagnian scributehatuco.

125

N^o hamatorci querrina

Artehi Bura

Bidari petiq unatico duqui; idoquico
 duqui orina oro, faridura betha duqui
 barnia, esurra ham balu becala eta
 cunca jorico duqui; icarico duqui
 cassenda bat etan jambou eta ordaqu
 abundantiqui, laser cunha beru
 cunca hashaturicq, carnota chabel
 picaturicq, cunca gulla an ondoun
 castellan barnin, icarico duqui artehi
 buria inguratico duqui cunca, aldi
 orotaricq goni ash decaqun amoulatiq;
 assatomatico duqui sapa becala; goni
 an ondoun, icarico duqui hori behar
 dena, heron italgico, limou achalbat
 eta gobelitatat bat andou habenitq.
 italgico duqui comptabat baliz becala,
 bundagnico etalgibat equinon, amoulatiq
 eta ayria etadin cur ahal barnibat:
 equinon datinian, igararon ipacu passou
 bat etan eta scributehatuco mahagnian

N^o hoquy querrina

Ahalbat orfican

Mahi baducei scributehatuco ahalbat,
 equinon esagumian no hamatorci querrinarri-
 ber manorian. esurra oro idaq ipacu
 haten cularicq usornotiq, faridura
 barnia betha ipacu eta scributehatuco
 cassenda bat etan ber faridura, eta orfican
 barnian ber salcan; bina ipacu ipacu
 chaturicq cunha aphur ghuigo;
 scributehatuco bina lehen, icarico duqui
 muscada amagnibat raspaturicq, gornit
 different bat hor decaq amoulatiq:
 ber manoria honian scributehatuco
 ahal duqui aniz buribat, paulardabat

N^o hoquy eta bat querrina

Jambou aspique minitlan.

Picatico duqui jambou aspique,
 trompan itehiquico duqui hoquy eta bur
 orinaz, cunca chahatico duqui, eta
 achala oro idoquico duqui. cunca orfican
 datinian, uoch orfican duqui gagna

127

eta igararon dau palabat cunca
 gornituro; ipacu minitlan jusian
 preparatico dututeu, lehoncq cunca
 hiraq an ondoun honian herora oro
 idoquico drien; equinon artin ahal
 becam siner tencatex. guro icarico
 dutuce jusian, hiraq aldi baroyibat
 omam dneniq, eta guro scributehatuco
 dutuce mahagnian, igararon ducubricq
 couw jambou oullaren indian.

N^o hoquy eta bi querrina.

Epperia asian

cunca lardatico duqui coure epora,
 icarico duqui jusian ahalbat becala
 (N° 20) mouy itari coure assa chonria
 cunca heraguticq befatte, passou bat
 etan idoquico duqui, houna jalghu
 dequon amoulatiq; eta guro icarico
 duqui epherra den jusian: hiraq aldi

bat iman onduran ecarico ducas asa
plat bat etara, eta epherra amon
ordian: uari charcar amice dugu, eta
leuri epherra onça gorritu dugu, eta
guero mahagnian serbitchatusa

Nº hoguey eta hour querrona

Rifonbat salpan

Ecaricu trancha iderbat eta
purdagu pherabat cassiola bat etan,
eta cuilleratibat uin, onca orri
diratimian. uina gorritu denian,
icaricu onça hachaturiq ouynhor
burubat, eta bi errota lauridocaturiq,
eta bir memontan araguac tablica
Wagu, eta algar egun ecaricu
gorritu: onça gorritu diratimian,
icaricu behar den hama araguaren
etalaric, aratimaturic dugu topa beala
gaz eta piper appur icaritan duguloric:

129
etal icacu cassiola biridagnaco
etalgubates apieriq car etadon
omoneatig; etteagula omuda: idocua
ahal dugu mahixiq badugu ecaritig,
pyonaren serbitchatusa. serbitchatusa
ahal dugu pipua salça chauri bat
etan, demboratig demborala khambitua
gatig.

Nº hoguey eta hour querrona
Amandaco oppila

Thipitua dutitiqu amandag hour
berouan; orditig egunen dutitua:
ecarico dutitua amandag cassiolabat
etan lebrabat uerbrequen, bi querran
cassiolabat burra notatuo dugu nauy
etari amandag ireriq bayrotique,
ecarico dutitua burra notatuo dugu
axiodan. hortuo dugu behala, suona
hortu gabitarig etroubat: ophel hortiq
barra behar dugu fuzig ukhen,
barrauen egutia gatig. hortu datimian

130
ecaricu ahal cassiola plat bat, eta oppila
hau ipoc querra.

Nº hoguey eta bot querrona

Aracoli a la Tripe

Behar as icacu aracoli; thipit haca
eta orditig egunen gorrituac amoz
fita icacu, icaricu serthaguamabat etan
dionan, bina parte puntaria dion, gagna
doreyten guia. itoquico dutitua setabat
etan: onca hachaturic dugu ouynhor
burubat: frige am ducanion ouynhor,
icarico dugu heros cuillerata salda, piper
bela eta gaz amignibat, eta bi cuillerata
uere: salça egunig datimian, icarico
dutitua deraulig barra, bina etteagula
eyne heriquitiera.

Aracoli farituriq

Nº hoguey eta suy querrona

Behar as icacu aracoliq, orditig egun
icacu thipit eta libru. gorrituac idig

131
uere, eta barra icaricu cuillerabat
saldariqun piritil eta licat hauri uero
hachaturiq, handi as icacu labela
puntar aracoli horion barria,
amoneatig eta lekhu haboroche igan
dadon. fariduraren faridurac bethel
ducunian, blica Wagu irerac, eta ma
as Wagu dion, faridura dion gagen
doreyten den guia, guero itoquico
dutitua utabat etara. frige am dugu
chabela amignibat olio hortan, icarico
dugu fugite denian gobletatibat hour,
eta gobleta vici bat andon, behar hori
amignibat, piper bela eta gaz apurignibat,
horon ahal chirignibat, eta egu bouchilac
repatunig: salça hori egunig datimian,
passouer bat etan igarimen dugu, eta
guero aracoliq salça hortan icarico
dutitua, etteacule eyne heriquitiera
haboro, eta salça hori onça behar
serbitchaturic dugu.

Nº hogues eta sasu guernona 132

Arroalel frigitunq ardeu etian
 Arroalel frigi arisco duticu; guero
 frigitu ducu oymphon; ecarico deneu
 hincor uellorata silda, equi aihal
 zapaturiq, ecar ecar pablatat
 ardeu helen etiq, eta ahonlatat hori,
 eta salca eguinuq daturian, ecarico
 dohu pauri arroalelq

Nº hogues eta ora guernona

Chipa salca.

Ecarico ducu cascholatat sugan bi
 leys horiquin, eta bayibat arba,
 pindil, boratichon, pipor eta gas, limon
 achallit, uelloratabat equi aihal
 zapaturiq, uellorata eribat bane
 maharicaturiq. necuy etari salca
 eguinuq bayitatuq, heraqueo dilanq curpa
 ecarico duticu chipac; abansupri oreriq
 daturian, equi achal pombayt pautico

133

duca eta banna ecarico duticu arroalel
 coumbayt nahu bedayu egi brassi salca
 hortan, asqun heraqueal bedayue usqu
 etonazula algaron huellan egu egi

Nº hogues eta bedirata guernona

Arroalel mandabat

fransico ducu arroalel plat bat
 etana, ecarico deneu pipor, gas, musadu;
 duna infotico duticu algar laum, plat
 bat beriqueacu curimez, ecarin arroalelq
 boron, ecarin fourmilin cascholatat hori
 curpa heraqueu denuan, caschola hortan
 gagan ecaric pauri arroalel plata; ecaric
 coui arroalelbor gagan burduqna
 etalqibat sui duna garniturq; coui
 daturian, itoqueo duticu etiq, eta
 tramchaton ecarico duticu eta qau pillot
 quita pautico daturon, eta guero coui
 arroalelq salca chambat etan arbutchatus
 ahal tupe

Nº hogues eta hamar guernona 134

fransico ophila

ovidi sambho, edo aristehi burabat
 heriq asi duqucumari, igaronen ducu
 haura laur etan laur serbetea different
 etan: pautabat hauri ecarico ducu liba
 eridibat ueni, citron achalbat, canilla
 amigribat, omea heriqueu daturian,
 igarori usacu serbatat etan nimutabat
 heriq as usacu, eta omea safla ecaru
 bi arroalel guernico boron, (gayca haur
 ayago iguten ducu niguon) haur egun
 heriqueu, eta caschola beriqueacu
 campotiq bna eyu behar duqucu bitarom
 cortino leyhotat etan hortan, serbatat
 ophil haur gagnan plegaturiq pollatu
 laur cantaniquin ecarico ducu; serbetea
 ecarico ducu plata cascholaru ahoi behin
 usulico haur caschola plat haur gagnala,
 eta coui ophila eguinuq duqucu.

Tabla pauptiq contenten bustu capot

135

hountaco platon nombri guero, ecaric
 numbrico eta pajiq asqu duqucu,
 hiber chericata, foillat ore enquiratice
 phira hauri gabb; eta asqu duqucu
 pauptiq, haytate daturian maura ene
 tablat igarico leyutu, hiber designaturiq
 din platon iphila, marmicula eta
 pajeta, couin hiber isentaturiq den
 lekham daturon bayitatuq.

Tabla.

Ahalbat intrada	Nº 20	Page	126
Amado orai a guern ophila	Nº 24	Page	129
Amadico ophila	Nº 9	Page	115
Astehi a pique	Nº 2	Page	110
Astehi Buma	Nº 19	Page	125
Arroalel parituriq	Nº 21	Page	127
Arroalel mandata	Nº 19	Page	125
Betharon filata	Nº 18	Page	124
Bethi apique	Nº 1	Page	108
Betharico ophila	Nº 12	Page	110
Burabat	Nº 13	Page	119
Chipa salca	Nº 28	Page	131

Choux farci	N° 7	Page	103
Crêma choucroute	N° 17	Page	125
Crêma goren	N° 16	Page	122
Éphroua salan	N° 20	Page	127
Enriqui arrasta	N° 15	Page	121
Gâteau au lait	N° 11	Page	117
Gigot à l'eau	N° 6	Page	112
Hourecs ophila	N° 30	Page	134
Jambou à l'œuf	N° 21	Page	126
Jambou glacé	N° 8	Page	114
Morimada	N° 5	Page	111
Oeufs à la trupe	N° 18	Page	130
Oeufs au vin doux	N° 17	Page	132
Pain au lait	N° 12	Page	119
Poulet salan	N° 13	Page	128
Saganisico charlota	N° 16	Page	126

EUSKERA, LANGUAGE OF THE PYRENEES: THE CASE OF ANSÓ (ARAGON) AND RONCAL (NAVARRÉ)

Juan Karlos Lopez-Mugartza Iriarte

Publick University of Navarre

Abstract*

The valleys of Ansó and Roncal are located in a multilingual enclave in which, in addition to the presence of Aragonese and Euskera, Gascon is also much in evidence in its Béarnaise variety. The Ansó Valley joins the Roncal Valley at this point in the Pyrenees - the latter being the last Basque-speaking boundary of Basque-speaking Navarre. The outer borders of the Ansó Valley would appear to be dotted with lands that either know Euskera or have been considered part of Vasconia. We do not know what the Euskera spoken in Aragon was like, although it is also true to say that it would seem logical for there to have been some link with the nearest Basque dialects. There are no texts existing that could help us to understand what the Euskera from Aragon was like, but the presence of Euskera in Aragon is backed up mainly by toponymy. Indeed, toponymy is the only living linguistic witness that remains of Aragonese Euskera. The study of surnames from Ansó Valley and Roncal Valley is proof that the relationship between these two communities has been intense. So many centuries of close neighbourly relations with constant migratory movements in both directions, with marriages between people from both valleys, sharing common drover's road, was necessarily reflected in the languages of the place. In this article we study this common lexicon backed by toponymy and, also, the presence of Basque language in the Ansó's toponymy. We added the most important suffixes from the Euskera substratum in the toponymy of this area, and also, some Basque names used in composition and parasynthesis in the toponymy of Ansó (Aragon). We try to explain some phonetic matters of the Basque toponymy of Ansó through the toponymy of the Roncal Valley in Navarre, but the material available unables us to establish a direct relation between the toponymy of Roncal and Ansó, as the most characteristic Roncalese features have not been reflected in Ansó's toponymy. Nevertheless, it is undeniable that the place names of the two valleys have in common many phonetic and morphological features.

1. Introduction

The valleys of Ansó and Roncal are located in a multilingual enclave in which, in addition to the presence of Aragonese and Euskera, Gascon is also much in evidence

---

* Abbreviations: ADPA, Archives of the Department of Pyrenees Atlantiques; AHBRV, Archives of the House Board of the Roncal Valley; EAT, *Erronkari eta Ansoko Toponimiaz*, PhD thesis; MAA, Municipal Archives of Ansó; NPAN, Notarial Protocols Archive of Navarre.

in its Béarnaise variety. The former Manor of Béarn shares many kilometres of border with Aragon and has bestowed the summits of Guarrinza and other emblematic mountains from this area with Gascon toponymy such as *Era Tabla d'Eths Tros Rouyes* (The *Tabla* 'strip of land' of the *Tros* 'pieces, plots of land' *Rouyes* 'reds or treeless'), translated in French by popular etymology as *La Table des Tois Rois* and in Spanish as *La Mesa de los Tres Reyes* ('The Table of the Three Kings').

The Béarnaise influence is also apparent in Ansó and there are many words of Gascon origin that can still be heard nowadays in this corner of the Pyrenees; thus, according to Vicén and Moncayola (1991), *beroyas* denotes 'pretty young girls', *ca-perán* is a type of wild mushroom and money is referred to as *cauquerré* (Latin [Lat.] *qualque res* 'something, anything').

There are also some words common to the three languages that are in contact, such as the Béarnaise word *camou* ('field close to a spring or water channel') which is found as *camón* in Ansó and Bal d'Echo, *cambón* in Aragüés del Puerto and Lescun, and *cambot* in Lèès-Athas, Issor, Féas, Borce and Sarraltzune (a Basque-speaking neighbourhood of Lanne-en-Barétous). In the heart of Larra, within the jurisdiction of Isaba, we find the toponym *Camalonga*, which provides us with a link to the Aragonese toponym *Camón Luengo* ('long field'), on the border between Ansó and Echo. The Aragonese word *camón* and the Béarnaise word *camou* have their equivalent in Euskera, with the double variant *gamo* or *ganbo*. The surname *Ganboa* and the town of *Kanbo* in Labourd are examples of this equivalence. In Zuberoa (the French Basque Country) we have the toponym *Gam(u)eta* (Fr. *Gamette*) in Liginaga-Astüe, and in the Roncal Valley, *Ganboa* in Burgui, *Ganbuluzea* (var. [variant] *Gamuluzea*) in Garde and *Gamuluzeandia* in Urzainqui. *Gamueta* is a mountain in Ansó. *Camou* is the Gascon name of the town of *Gamere* in Soule (*Gamuere*, by *Gamuere*, in the documentation consulted: "el lug(a)r de *gamuer* de la tierra de sola de fra(nçi)a", 1625 NPAN).

The Ansó Valley joins the Roncal Valley at this point in the Pyrenees, the latter being the last Basque-speaking boundary of Basque-speaking Navarre, and the Aspe Valley, part of the former Manor of Béarn and, in turn, part of what was known as the *Duchy of Vasconia* and which, owing to phonetic derivation, gave the name *Gascony*. In the 13th century, these lands of ultra-Pyrenean Vasconia belonged to the Kingdom of England. On 20th June 1294, King Edward I of England requested help from all jurists, consuls, honourable men and in general all subjects from the community of the land of Aspe to defend themselves against the King of France who "was maliciously attempting to trick him and separate him from his good subjects from the Aspe Valley", a place he expressly refers to as *terra nostra Vasconiae*, that is, 'our land of Vasconia':

Juratis, consulibus, probis hominibus et toti communitati terrae de Aspe. Satis bene audistis et nostris discordiam habitam inter Regem Franciae et nos et qualiter idem rex de nostris bonis gentibus et terra nostra Vasconiae nos malitiose decipit.

The text proclaimed by the King in "Portesmuth" (*Portsmouth*) has been gathered by Thomas Rymer and published by Michel Grosclaude (1986). The full text and a Spanish translation can also be found in the article I published in the joint work *Vasconce y Romance* (Lopez-Mugartza 2004).

The current territory of Gascony (which shared lands with the former French province of *Guyena* (Fr. *Guyenne*, Gasc. *Guiana*) was part of the Roman province

known as *Aquitania Propria* or *Aquitania Novempopulana* (Aquitaine), which Julius Caesar, in his work “*De Bello Gallico*”, did not consider to be part of *Gallia* (Gaul) and understood its inhabitants to be more closely related to the inhabitants of the other side of the Pyrenees than to the Gauls themselves.

It is precisely in *Aquitania Novempopulana* where different inscriptions from the Roman era have been found, on which some names can be read that would appear to be easily explained by Euskera as *Harbelex* (Basq. *harbel* ‘slate’, *harri beltz* ‘black stone’), *Bihoscinnis* (Basq. *bihotz* ‘heart’), *Ilurberrixo* (Basq. *berri* ‘new’), *Nescato* (Basq. *neskato* ‘girl’), *Cisson* (Basq. *gizon* ‘man’), *Anderexo* (Basq. *andere* ‘woman’) *Abersbelse deo* (Basq. *akerbeltz* ‘black billy-goat’) and others.

As Rohlf's demonstrates (1935), the word *Aquitania* is closely linked to *Guyena* and its variants (*Guayana*, *Guinea*, etc.), names that, according to the author, derived from the former: AQUITANIA > *AGUIDANIA > GUIAINE (in Old French) > *Guyenne*. On the other hand, the name *Gascony*—an integral part of the *Aquitania Novempopulana*— is also, as has been pointed out above, the fruits of phonetic evolution: VASCONIA > WASCONIA > GUASCONIA > *Gascuña* (Germanic development), *Gascueña* (in Old Spanish). With this it would seem that the circle is completed and the pairs of terms *Aquitania* and *Guyena*, on the one hand, and *Vasconia* and *Gascuña*, on the other, are almost symmetrically evenly-matched, and lastly, *lato sensu*, all of them between each other.

Thus, the outer borders of Aragon in this area would appear to be dotted with lands that either know Euskera or have been considered part of Vasconia. The Ansó Valley is also located just a few kilometres from the French Basque province of Zuberoa (Soule), whereby the valley is closely linked to this province of *Ultrapuertos* (Basque region that is on the north side of the mountain passes of the Pyrenees) because, in particular, young girls from Ansó—together with those of the neighbouring valleys of Salazar and Roncal— would cross over to the towns of Mauleón and Tardets to work for the rope-soled sandal makers of the region. These young people who emigrated to Zuberoa became known as “swallows” (*ainarak* in Euskera), as both their journey to work and their return home appeared to imitate the migratory flight of these birds: they would go in autumn around the time of Michaelmas and return in spring, when the birds and the cattle returned.

2. About the existence of Basque-Aragonese subdialects

Caro Baroja recalls in his work *Materiales* (1945: 21-22) that “one who had such a practical knowledge of the Basque language” as Aingeru Irigaray considered that the Roncalese dialect of Euskera might be more closely related to former Basque-Aragonese subdialects than to the subdialects of Zuberoa, whereby the similarities are so convincing that in the first dialectal classifications made by Prince Bonaparte, all were considered—the Roncalese *uskara* included—as varieties of the same dialect: Suletine (the Basque dialect of Zuberoa).

Despite everything, Irigaray had a feeling that the relationship of Roncalese should have been even stronger with the Basque-Aragonese subdialects than with the Suletine dialects. He also used the word subdialect to refer to the Basque-Aragonese

variants, without managing to specify which dialect from the past those ancient sub-dialects belonged to.

We do not have a *Rosetta* stone to explain to us what the Euskera spoken in Aragon was like, although it is also true to say that it would seem logical for there to have been some link with the nearest dialects. The attention of such a researcher of the stature of Koldo Mitxelena was so powerfully drawn to the fact that Roncalese had a very marked accent “almost as clear as Castilian Spanish,” (quoted by Satrustegi 1999) although he distinguished them apart because it possessed a “musical element” that Spanish lacked, and because it seemed that the Roncalese accent was “more moveable and more subject to general intonation of the sentence.”

Mitxelena acknowledged that the type of accentuation bore great similarities to Suletine, as the accent fell on the penultimate syllable, although it had its own features that made it different from the latter, for instance, in Roncalese, unlike Suletine, the accent did not change position when a declinative suffix was added to it. Mitxelena gave the example of the word *gizon* (‘man’), pronounced in Roncal as *gizon* and in Zuberoa in the same way, Sul. *gizun*. However, as it appeared declined, it remains in Roncal with accentuation on the same syllable, Ronc. *gizona* (absolute case), and changes in Zuberoa, sul. *gizúna*.

Thus, still acknowledging the apparent similarities between the Euskera of Roncal and that of Zuberoa, the fact that Mitxelena states that the similarity with Suletine is far less than was originally thought and cites Castilian albeit tangentially, to refer to a specific aspects of the Roncalese accent, he makes us stop and think that, at least within that specific phonological context, there are elements that bring Roncalese closer to the south side of the Pyrenees —not only Navarrese, but also Aragonese— territories in which, lest we forget, Euskera and the Aragonese Romance language have historically coexisted.

The presence of Euskera in Aragon is backed up mainly by toponymy. There are no texts existing that could help us to understand what the Euskera from Aragon was like. Only the intuition of some linguists who, like Irigaray, spoke of the possibility that those variants of Euskera had some type of relation with Roncalese, the variety of Euskera that has been in contact in a secular form with Aragon. This is a hypothesis that would seem logical, as the dialectal varieties of a language are always more similar to those of neighbouring valleys than those of faraway ones. The differences increase and speech becomes more different and diverse as the geographic area becomes larger and the distances become greater.

Nevertheless, toponymy is the only living linguistic witness that remains of Aragonese Euskera. It has no element that might definitively establish this relationship, at least not with Roncalese in the form in which it has survived to our times: no Anotano toponym in *-alde* (Basque *-alde* ‘to the part of’), no Anotano toponym that evidences forms in *utur-* (Basque *itur* ‘spring’), and no Anotano toponym that echoes the most obvious defining features of the Roncalese dialect.

Apart from toponymy, there are also some elements that tell us clearly of the relationship of Aragon with Euskera. The municipal bylaws of Huesca from the year 1349 are very well-known, in which goods agents who ignored the ban on con-

ducting buying or selling in Arabic, Hebrew or Basque would be subject to a fine of thirty salaries (Del Arco 1913):¹

Item nuyl corredor nonsia usado que faga mercaderia ninguna que compre nin venda entre ningunas personas, faulando en algaravia, ni en abraych, nin en basquenc; et qui lo fara pague por coto xxx sol.

This quote in itself is no proof that Euskera was the customary language of use in Huesca, although it does indicate that, irrespective of whoever happened to actually use it, Euskera could be heard on market days in Huesca in the 14th century. Elaborating on this idea, Vicente Latiegui (2002) published a text in 1561 by the Guild of Merchants of the City of Huesca in which, surprisingly, all jargon, Biscayan, Navarrese, Arabic and any other foreign language other than what was referred to as “our mother tongue” was banned, clearly referring to the Castilian Spanish language in which the guild’s regulations were drafted. What is not clear is which languages were being referred to by jargon, Navarrese or any other foreign language. It would seem apparent, however, that he meant Euskera when referring to Biscayan.

The situation of Huesca with regard to Euskera is unique insofar as there are documentary references existing that relate it in some way to the language, even when this was to ban its use. In other places in Aragon, we do not find evidence of this type, although a quick look at the map once again brings us face-to-face with toponymy the last resort when express documentation fails, the silent witness to the past, the linguistic fossil that reveals a great number of Basque-speaking names or names that would seem to be related, albeit tangentially, to this linguistic group (Múgica 1966): *Alastuey*,² *Alcubierre*, *Alguerre*, *Ayerbe*, *Biscarrués*, *Balaguerre*, *Benabarre*, *Bescós* (cf. in Labourd, French [Fr.] *Brisous*, Basque [basq] *Beskoitze* or *Beraskoitze*), *Espierre* (Jaca), *Ligüerre* (one in Cinca, another in Ara Boltaña), *Lascuarre* (cf. Ubieto 1972, in the 11th century cited as *Alascorre*, *Alascorri*, *Alascorr*, *Lascor*, *Lascuerri*; cf. also the minor toponym of the Lower Navarrese town of Jaso (Basq. *Jatsu*), the ancestral home of the family of St. Francisco Javier.³ Cf. also, *Aragüés del Puerto* (Ubieto 1972, *Araost*, *Araoste*, *Arahost*), *Aragués del Solano*, *Araguás* (Boltaña), *Arascués* (id., *Arascuesse*), *Angüés* (id., *Anguesse*), *Ardanuy*, *Berroy* (Boltaña; cf. *Berroia* in Navarre), etc.

There are surprising toponyms that sound as fine to Basque ears as *Izarbe* and *Olate* in Cartirana. Professor Txomin Peillen⁴ (University of Pau) defends the exist-

¹ Gathered by Gartzzen Lacasta Estaun (1994). There are two articles by Gartzzen Lacasta Estaun about the relationship between Euskera and Aragon which must be taken into account: both bear the title «El Euskera en el Alto Aragón» (Basque Language in Upper Aragon), although one of them is published in the Section Notebooks (*Cuadernos de Sección*, *Hizkuntza eta Literatura-Language and Literature*, 12, 1994) published by Eusko Ikaskuntza, and the other is a paper presented at the 3rd Onomastics Conference (*III Jornadas de Onomástica*) organised by Euskaltzaindia in Estella in September 1990 and which is basically the source of the 1994 article. The text referred to has also been published by D. Fernando González Ollé (1970).

² Cf. in Zuberoa, *halztoi* ‘place of alder trees’.

³ *Laskorria* or *Laskorrea* is a toponym for Jaso, a town close to St. Jean Pied-de-Port (Basque *Donibane Garazi*). *La Casa Laskorrea* or “Lascorre” is mentioned in 1347 and 1366 in the list of fires during the Kingdom of Navarre. It was owned by the Jaso family, ancestors of St. Francisco Javier (cf. Múgica 1966).

⁴ Oral information.

ence of a common basis for the different forms of Pyrenean speech from which modern-day Basque would have derived, together with other languages that would have died out with the advent of Romanization but which have had enough time to leave their mark on the toponymy.⁵

Indeed, in Jacetania is concentrated a large number of minor toponyms that would appear to be related to this common pre-Roman Pyrenean substratum with more or less controversial resonance in Euskera: *Aratorés* (Castiello de Jaca), *Bisaurri* (Aragüés), *Acher* (Echo), *Iguarda* (Villarreal de la Canal), *Izabal* (Binacua and Santa Cilia de Jaca), *Lubierre* (Borau and Novés), *Punta Agüerri* (Echo), *San Xavierre de Martes* (Martes), *Chandri* (Sigüés) or *Zunzurrunera* (Jaca). On the other hand, there are some place names in Val d'Onsella and in the Five *Villas* of Aragon such as *Undués* or *Bagüés* that form part of the Pyrenean group, owing to their endings with the suffix *-os*, *-ose*. This is a suffix which, in any event and although common in Basque toponymy, cannot be explained via modern-day Euskera, which is why other options need to be sought out. There are also other toponyms which, owing to their morpho-phonetic appearance, would seem in some cases to be clearly Euskera-like, and in others very close to it: *Navardún*, *Layana*, *Sádaba*, *Biota*, *Asín*, *Gordués*, *Gordún*, *Isuerre* (or *Isorre*, *Yssor*; cf. Ubieto 1972: 928), *Bizcarra* in Ruesta or *Chapalangarra* and, once again, *Isuerre* in Urriés.

In the Alto Gállego county may be found various toponyms that contain types of resonance that are more or less related to this pre-Roman, Euskera substratum: ranging from names such as *Arriaga* in Javarrella (Sabiñánigo county), to names such as *Larraz* in Panticosa (and perhaps *Larraca*, most probably from *Larraça*, from Canfranc), or *Escarra* in Tramacastilla. There is also the toponym *Igüés* in Sabiñánigo, which can be added to the list of Pyrenean toponyms ending in *-os*.

As for Sobrarbe county, toponyms such as *Aran* (Boltaña, Broto) continue to be the object of discussion as to whether this is a widely-used word in Euskera in the Pyrenees or whether, conversely, it is a Pyrenean name that is widely-used in Euskera. Nevertheless, there continue to be numerous examples that would seem to point time and time again towards an Euskera-type language, either a similar one to it or a different one that has been strongly contaminated via adstratum or contact throughout the region.

Without accepting the presence of a language of this type, toponyms such as *Arbea* (Bolea), *Atarri* (Boltaña), *Basa* (Gistain and Plan), *Batoua* (on the border of Gistain with Val de Louron) *Escun* (Plan), *Igüerra* (Gistain), *Irués* (Plan), *Javierre* (Bielsa), *Lavasar* (Plan) or *Larraga* (Bielsa; there is a town in Navarre with the same name) cannot be understood.

All these toponyms, although many of them may be utterly obscure, would seem to speak to us in Euskera. Some of them also appear to be easily possible to relate to places in the present-day Basque Country; thus, to give an example, places such as *Ordiceto* in Bielsa or *Ordessa* in Torla bring to mind the Guipuzcoan town of *Ordizia*. Nevertheless, the fact that a toponym may have a homonym in current Basque

---

⁵ This subject was dealt with at the 5th *Trobada* organised by the Institute of Aragonese Studies and was subject to review at the Euskaltzaindia Congress on Pyrenean languages given in Pamplona in October 2008 by Professor Albert Turull from the University of Lleida who, like Professor Peillen, puts forward the notion of a common pre-Roman substratum that he refers to as "Vascoide" (?) in brackets and with a question mark.

territory does not necessarily mean that it is of Basque origin, but rather that it is related to the latter and is a branch of the same common family tree.

3. Discussion about bilingualism in the Pyrenees

Coromines (1965), in referring to the work carried out by Menéndez Pidal entitled *Toponimia Prerrománica Hispana* (1968: 34-5), to a certain extent laments the fact that work has been confined to pointing out masses of Basque place names throughout Upper Aragon and in Pallars without having stopped to analyse the widespread and little qualified belief that the Eastern limits of Euskera in Roman times coincided with the current limits of Navarre (cf. *Estudis de Toponímia Catalana*, I, 113).

The map itself that Menéndez Pidal (1950) proposes as regards the maximum extent of Iberian dialects is extremely cautious in terms of dates, and would somehow seem to imply that the extent of use of Romance in the Pyrenean valleys automatically entailed replacing the pre-Roman language with the recently-arrived one, which would go on to become established and evolve in diverse ways in the different valleys where it developed, it would then go on to attain extraordinary force and vitality, in so doing putting the indigenous language in the shade. However, it is no less proven that it made the language die out at its roots, and even less so to be able to put a clear, safe chronological limit on its replacement.

On the map drawn by Menéndez Pidal, there is a leap forward of many centuries between what he refers to as the “limit of late Romanization towards the 6th-7th centuries” and the “limit of the Basque language at the end of the 16th century.” Well, the latter limit coincides exactly with the line of Navarre and is the place through which the first limit also passes indicated by late Romanization. Reading the map implies that the Pyrenean valleys within that line that Romance language was absolutely predominant by the 6th-7th centuries over Basque, although one thing is that Romanization reached these valleys and another very different one is that the first language died out completely.

Still basing ourselves on the dates marked out on the map, the objection should be made that, although it may well be true that the limit of the Basque language at the end of the 16th century coincides metre per metre with the border of Navarre, this does not mean that this was necessarily the case in the middle or the beginning of that century or in any other previous period. In other words, since the dawn of late Romanization until the end of the 16th century, there are ten centuries, enough time for Euskera to gradually retire from the scene without there being any sudden changes from one day to the next.

Coromines (1965: 114-5) maintains that a Basque Catalan dialect (quite possibly with very different features to the Basque we know today), might have been able to persist until the mid-Middle Ages in the central Pyrenees.

Coromines understands the reasons why Menéndez considers that Pyrenean Romanization must have been a *fait accompli* by the 7th century;⁶ nevertheless,

---

⁶ On the one hand, the fact is that the short accentuated brief vowels *ē* and *ō* are diphthongized in Aragonese Basque toponyms, where diphthongization had already become a closed process by the end of the Visigoth era; on the other, the fact that there is sufficient evidence to suggest that Aragon at the time of the Reconquest was already a country where essentially the Roman language was spoken.

there are some aspects of Menéndez's theory about which Coromines has some reservations. Firstly, it would appear that not enough importance has been given to the fact that Roman languages reached the highest passes of the Aragonese Pyrenees (Somport, Boltaña, Benasque and Roda) before they reached the highest passes of north-western Catalonia, which meant that two groups of inhabitants ("deux poches basques") remained on both sides of these places where pre-Roman language was still spoken, one to the north-west of Jaca and another in the high valleys of Pallars. Coromines provides statistical data about the toponymy to back up his theory. Secondly, Coromines (1965: 119) objects to the fact that the theory put forward by Menéndez Pidal reveals itself to be too simple a notion of Romanization: "on semble croire que tout le monde s'est mis à parler latin ou roman tout à coup et en abandonnant la langue préromane pour de bon".

Coromines therefore rejects the notion of a sudden and immediate replacement by one language of another and, in the light of modern socio-linguistics, prefers to think of a gradual process of replacement on an absolutely identical level in all areas, as those factors that have a bearing on the different places are not the same in each case. Coromines refers to a generational linguistic change in which children would have adopted Latin more easily than their parents, who would have continued using their mother tongue. Only in this way can one speak of a sudden change, that experienced by new generations who know and use the new language. Yet it is quite possible that those who experienced the arrival of new linguistic trends when advanced in years never managed to articulate even a single correct sentence in the new language of civilization.

We can see the most recent example of this type of linguistic replacement in the "Pays Basco-Navarrais" referred to by Coromines. Both languages coexisted for centuries and the fact is it can be said that monolingual Basque speakers have now died out completely.

Coromines acknowledges that Menéndez Pidal himself has, in view of these irrefutable facts regarding bilingualism, accepted the evidence of bilingual pockets in the case of Navarre. In places such as Romanzado where the Romance language has been strongly in evidence since the Middle Ages, many centuries have been needed to displace Euskera from these lands.

The Ansó Valley might have also taken part in this same phenomenon. There is a great deal of data relating the situation of this valley to that of the neighbouring ones. Ansó is included on the map drawn by Menéndez Pidal within the area of late Romanization of the 6th and 7th centuries, an area it shares with neighbouring Navarre and Gascony in terms of the survival of toponyms ending in *-ués*, *-uas*, *-os* (continuers of the suffix *-os*⁷ such as the medieval *Arbuas*, *Baos*, *Banaguasse*, *Baraos*, *Biscarrose*, *Larros*, cited by García Blanco (1949), and the present-day *Biscarrués*, *Bastarrós*, *Aragüés*, *Barbués*, cited by Irigaray 1949), in *-ué* (such as *Aquilué*, *Bentué*, *Sengüé*, *Sesué*, cited by Irigaray), phonetic variations of those ending in *-uy* (*Beranuy*, *Serraduy*, *Azanuy*, *Montanuy*, *Llesuy*), related by Menéndez Pidal to the suffix *-doi* (used to de-

⁷ Lespy (1880) considers the endings *-os* to be varieties of the older ending *-oze*, which is still used in the Basque Country in major toponyms (*Aloze*, whose official name is *Alos*).

note plural forms, mainly in names of plants and trees), and the survival of continuer toponyms from the Basque *Etxaberi* ('new house') throughout the area of late Romanization. This tells us clearly of the interconnection and common ground existing between these areas of the Pyrenees, and also possibly something about the bilingual situation.

4. Surnames, an example of the mobility of the inhabitants of these lands

The study of surnames from these valleys is proof that the relationship between these two communities has been intense and that there must have been a great deal of mobility for reasons of marriage or work. The following tables contain the surnames from the valleys subject to study. On the one hand, the Basque surnames from Ansó and, on the other, the Roncalese surnames that are of a noticeable Aragonese or Romance nature, or that, while still being of Basque origin, are mainly used in Ansó.

4.1. Basque surnames from Ansó (Huesca, Aragon)

<i>Arotza</i>	"Pedro Aroca", 1369 MAA (Municipal Archives of Ansó).
<i>Arregi</i>	"Joan periz de arregui", 1568 id.; "domingo de arreguy", 1646 id.
<i>Baratea</i>	"domingo baratea", 1620 id.
<i>Barkoxe</i>	Family name of Fago (Ansó Valley): "jn.o barcoxe de fago", 1591 id.; cf. Zuberoa (French Basque Country), town name, <i>Barkoxe</i> ; cf. Ansó, variants <i>Barcos</i> , <i>Barcox</i> (surnames): "Lorenzo Barcos" 1650 id.; "[pedr]o lorenzo Barcox", 1658 id.
<i>Barrena</i>	"matias barrena", 1657 id.
<i>Belat</i>	"ju[anc]o de belat", 1657 id.
<i>Beleterra</i>	"sebastian beleterra", 1624 id.
<i>Bereterra</i>	"sebas[ti]an de bereterra Sindicos y prores. de la v.a de ansso", 1624; <i>Vereterra</i> : "seustian vereterra pr[ocurad]or de la Valle de ansso", Sept. 29, 1626, NPAN (Notarial Protocols Archive of Navarre).
<i>Ederra</i>	"Philipe Derra Domiciliado en la Villa de Isaba de la Valle de Roncal", 1647, MAA.
<i>Enedrok</i>	"lope enedroc alias nagusi", 1369 id. (1847, copy).
<i>Eneko</i>	Proper noun: "eneco sanchiz", 1375 (Idoate 1977: 185).
<i>(E)txaberría</i>	"jusepe chaberría", 1656, MAA.
<i>Etxarri</i>	"joan de hecharri... dicho e[c]harri", 1656 id.
<i>(E)txarte</i>	"diego de charte... diego de echarte", 1668 id.
<i>Gale</i>	"domingo gale", 1627 id.

<i>Garzes</i>	“lope garces... lopez garces”, 1369 id. (1847 copy).
<i>Garde</i>	“lope garde Jurado de la billa de anso”, 1468, AHBV (Archives of the House Board of the Roncal Valley).
<i>Gaiarre, Galbarre</i>	“el dicho Sr. Pedro Gayarre arrienda el Puerto y Borregaril de Arguibela por tiempo de cuatro años”, 1652, MAA. Larraine (Zuberoa), top. <i>Galbarreco ungan</i> (1832 ADPA, Archives of the Department of Pyrenees Atlantiques).
<i>Gorria</i>	“En la Sierra de puyeta donde se dibidē y es mojō y Ra[ya] de nabarra y aragon... jn.o sendoa al[ca][d]e de garde j[ua]n[c]o petroch vez[in]o de ysaba blas urcāqui vez.o de Roncal Jugane gurria vez.o de burgui y fran[cis]co Romeo alle. Sancho puyo mayor y <i>garciagorria</i> vez.os de la villa y valle de anso y jn.o bernart...”, July 6, 1562, AHBV; “Ju[a]n <i>Gorria</i> Criado de p.o Lopez vezinos de la villa de anso del Reyno de aragon”, March 13, 1647, NPAN.
1. var. <i>Guorria</i>	“los muy mag.cos señores jn.o Sendoa alle. de garde jn.o petroch vezio. de ysaba blas urçainquj vezio. de Roncal Joanneguorria vezio. de burguj por la parte de la valle de Roncal vezinos y gabitadores y fran.co Romeo lugartenjete de alle. de la villa y valle de anso Sancho puyo y <i>garciaguorria</i> vezinos de la villa de anso Jn.o bernart vezino del lugar de fago de la dga. valle por la pte. de la valle de anso”, July 24, 1562, AHBV.
2. var. <i>Gurria</i>	“domingo <i>gurria</i> villot... antonio <i>gurria</i> ”, 1691, AHBV; “loma de Pedro Marco <i>Gurria</i> ”, 1750, MAA; “Francois <i>Gurria</i> Escolies Et habitans de lou dg. ville danso procureaire de ladg, ville danso”, Sept. 4, 1739, ADPA.
<i>Gebara</i>	“don Pedro Guebara”, 1650, MAA.
<i>Hualde</i>	“arriendan al dicho Iñigo Hualde el Puerto de Alano de esta valle por tiempo de quatro años”, 1661 id.
<i>Huarte</i>	“bar[tolo]me de Huarte Clabario de la valle de anso”, Nov. 29, 1615, APN.
1. var. <i>Guarte</i>	“bar[tolo]me de Guarte Como pror. de la valle de anso”, Sept. 29, 1624, NPAN.
2. var. <i>Duarte</i>	“bar[tolome] duarte juntero y pro[curado]r”, 1624, MAA.
<i>Ilaria</i>	“florencio de ilaria”, 1369 id. (1847 copy).
<i>Insausti</i>	“Ills.e Señor ns. Juan martinez de insausti”, 1586 id.
<i>Larretxe</i> var. <i>Lartxe</i>	“Juan de Larche de anSSo... Juan Larche vez.o de la v[ill]a de anSso del Reyno de aragon”, 1626, NPAN.
<i>Larruiegi</i>	“Aznar Laruyegui”, 1369 (1847 copy), MAA.
<i>Mendiara</i>	“domingo mendiara y p.o aznarez Jurados de la Villa de anso”, 1608, NPAN; “Ju.o puyo alias Mendiara pr[ocurad]or de la dicha valle de anSso” 1625 id.; “Ju.o Mendiara Jurados del lug.r de fago de la mesma V.a”, 1657, MAA.
<i>Mendibe</i>	“Manuel Mendibe... Manuel Mendive”, 1859 id.

<i>Nagusi</i>	Nickname: “Lope Enedroc alias <i>Nagusi</i> ”, July 21, 1369 (1847 copy), MAA.
<i>Navascues</i>	“riendan el Puerto de Blasco Salboch y la ralla de Tortiella por tiempo de un año Ynclusos el comun de Areclusa y Forcal de la Serbiella y dichos Domingo Lopez y Francisco <i>Navascues</i> dan del goco del puerto de Blasco Salboch es a saber nobenta escudos y del puerto de tortiella diez y seys escudos”, July 4, 1663, MAA. Cf. <i>Navas</i> , place name of Ruesta (Aragon), but included in the documentation of Ansó: “Fra[n]cisco Navas del lugar de Ruesta”, 1648, MAA.
<i>Orbara</i>	See the name of the town called <i>Orbara</i> belonging to the Aezkoa Valley (Navarre)
1. var. <i>Obrara</i>	“Juan Obrara lugar teniente de Jurado del lugar de Ciresa”, June 30, 1604, MAA.
2. var. <i>Olbara</i>	“Pedro Olbara... Domingo Olvara”, June 30, 1604, MAA.
<i>Ollozkariketa</i>	“Primeramente dhos. ss. Justicia y Jurado Arriendan a los dhos. ollozcariqueta Beti y Martiniz el puerto llamado de estibiella y tortiella y el Puerto de Linça”, June 24, 1665, MAA; cf. <i>Ollakarizketa</i> , town name of Navarre.
<i>Orradre</i>	“Juan de Orradre”, 1667 id.
<i>Urdin</i>	“Bartholome Urdin”, 1668 id.
<i>Zamargilea</i>	“garcia camarguilea”, 1369 id. (1847, copy).
<i>Ziriza</i>	“El fiscal Rl. carlos de çiriça pror. de domingo fuertes y blasco lopez vez.os del lugar de fago del rreyno de aragon”, 1563 id.

4.2. Aragonese, Castilian Spanish and Pyrenean surnames from Roncal (Navarre, Basque Country)

<i>Abadía, Adrián, Aguado, Aguayo, Aguau, Agüero, Agusta, Aisa, Alaman, Alcazaba, Amiñanos, Andres, Andreu, Ansa, Ansó, Anchú, Añanos, Añaños, Ara, Araguás, Aragüés, Aracué, Aramas, Arcal, Armentero, Arralla, Aso, Aspa, Aznar, Aznaret, Aznarez, Aznariz</i>
<i>Babil, Baguería, Bages, Baiber, Baile, Bailon, Baines, Baistero, Balanza, Baldán, Ballén, Balles-tero, Bañes, Bargallo, Baron, Bastero, Bayo, Begino, Belio, Beltrán, Berdún, Berga, Bernart, Bernat, Bertol, Bescós, Bielsa, Bita, Blasco, Blascuts, Blascoch, Blasquez, Blasquiz, Blaxut, Blazquez, Blazquiz, Bolant, Bon, Bradina, Bueno, Buey, Busto</i>
<i>Cabodevilla, Cajal, Cajales, Calvo, Callerín, Callizo, Camín, Cantero, Carboñero, Cardenal, Cardona, Casado, Casamayor, Casanova, Casaviella, Castillejo, Caxal, Caxales, Cortés, Coso, Costas, Cubeles</i>
<i>DAnsó, Daspa, Datotx, Dausoa, De Miguel, Del Bayo, Desparza (D + Esparza = roman prefix + Basque name)</i>
<i>Ejeano, Ermitaño, Escudero, Esquilano</i>
<i>Fayanás, Ferminico, Ferrero, Fillo, Fiz, Forca, Forchuna, Fortán, Fraile, Francés, Francho, Fraya, Fuensanta, Fuertes</i>

<i>Gabas, Galán, Gallardo, Gil, Grande</i>
<i>Herrero, Hilarión</i>
<i>Ibañez, Indiano</i>
<i>Jaime, Josef, Juanico, Juanillo, Juanrosillo, Jurando</i>
<i>Lacasia, Lacasta, Lagarda, Laguardia, Lamarca, Lamperez, Laplaza, Laporta, Larriva, Lasala, Le-trado, Linares, Lobera, Loesia, Lope, Lorbes, Lorca, Lorce, Loren, Lorence, Lorente, Lorenz, Lorenzo, Luceno, Luengo, Luesma, Lupercio, Lurbes, Llargo, Lloense</i>
<i>Macareno, Macollas, Machorro, Maestro, Malarrés, Malcarado, Malduermes, ManolAnsó, Man-tetas, Manchonera, Manuelico, Manzanas, Marengo, Marqués, Marracos, Martinico, Mateo, Matias, Melero, Micolau, Milombres, Minina, Miranda, Mirasol, Modesto, Modisto, Mojetes, Molín, Monzón, Moreno, Morillo, Murillo</i>
<i>Navarrico, Nicolao, Nicolau, Nieto</i>
<i>Oliva, Oliver, Olmo, Ortiz</i>
<i>Palacios, Paletas, Palicas, Palotes, Pastora, Peceta, Pedraz, Pedregón, Pedromonte, Pelagallo, Pela-cachos, Pelayo, Perez, Perropresa, Petillano, Petronila, Portillo, Pueyo, Puyal, Puyo</i>
<i>Quintín</i>
<i>Rafaelico, Ralla, Ramón, Redondo, Remón, Rey, Ribé, Rioja, Riva, Roda, Romeo, Roscas, Rosé, Royo, Ruano, Rubio, Rumbo</i>
<i>Sabina, Sacristán, Salvador, Salvarrey, Santamaria, Sastre, Secretario, Sereno, Sigüesano, Solana, Solanilla, Sordo, Sotera</i>
<i>Tablajero, Tanborin, Tapaculo, Tartamudo, Tártaro, Tejedor, Telesforo, Tolosana, Tomas, Ton-tico, Trujalero, Tuter, Tutora</i>
<i>Valdán, Valentín, Valeriana, Valero, Valverde, Ventura, Vicente, Vidal, Vila, Villacampa, Villa-nueva, Viñuales, Vita, Vitor</i>

4.3. Surnames from Ansó of Gascon-Béarnaise origin

Bareton, Bax, Berbiela, Calsuan, Cativiela, Coarassa, Escolies, Larqué, Peyrausanz, Portarrica, Vil-lot

4.4. Surnames from Barétous (Béarn, Gascony) of Aragonese origin

Acin (Añce), Ananos (Arette), Borau (Arette), Brun (Arette), Ipas (Arette)

4.5. Surnames from Zuberoa of Aragonese origin

Aguiar (St. Engrâce), Blanco (id.), Claver (id.), Duque (id.).

4.6. Surnames from Roncal of Béarnaise origin

Acos, Adamiz, Amigot, Anaut, Arnalt, Arnaut, Artuch, Aspa, Auger, Aussa, Baron, Barotona, Barbiela, Baque, Berbiela, Bernat, Bertich, Bertol, Beyloc, Bilioch, Birach, Blascuts, Bon, Casset, Caxau, Conget, Daspa, Durronda, Dronda, Monaut, Nicolau, Noque, Pachaban, Petroch, Salboch, Samper

4.7. Surnames from Barétous of Basque origin

Andion, Barricata, Sanche Saurto Mendigacha, Arraquouats, Biscay, Cholarry, Chouerry

5. Reflection in the language of this close historical link

So many centuries of close neighbourly relations with constant migratory movements in both directions, with marriages between people from both valleys, sharing common drover's road, was necessarily reflected in the languages of the place. Indeed, the languages that have been spoken in the region would seem to be a response to common needs for expression, and this is especially apparent in the field of toponymy and plant and tree names.

Every word in a language from the region has its corresponding correlatum in the neighbouring languages of that same region. There is a word in Aragonese *fábla* for each word in Euskera or in Gascon and vice-versa. It is even common to find toponyms constructed from one language or another within the same valley without this appearing to have entailed a serious communication problem or imposition of one language on another.

To give an example in the Roncal Valley, there are two places called *Peñarroya* —‘red crag or bare walls crag’— one in Burgui and the other in Urzainki; curiously, the name *Peñarroya* in Navarro-Aragonese has been used indiscriminately until recent times in Urzainki together with *Peñagorria*, its Basque variant. The question that comes to mind is therefore, when did speakers choose the Romance language solution and when the Basque one and also, why did the two variants coexist without one displacing the other. The answer may lie in the fact that perhaps in Roncal we find a case of historically balanced bilingualism that has enabled both languages to survive on an equal footing, with linguistic areas of use being arranged in a balanced way.

5.1. Common lexicon

Below I list some very widely-used Aragonese words in toponymy and plant and tree names from the area, and then point out their equivalents in Basque toponymy and plant and tree names from these same valleys (in the case of Gascon, I take the following as models: the valleys of Barétous and Aspe; the Barétous border with Roncal and Aspe with Roncal and Ansó, sharing with the latter a long common border of over twenty-five kilometres in length, dotted with Gascon and Aragonese toponyms

used indiscriminately by all of them without any solution of continuity being in evidence.

- (1) Arag. *arrigo* ('river'; Salvatierra de Esca, Arag. *la simiente se arrigaba* 'the seed was watered'; Basq. *erreka, ugatxa, egutxa*; Gasc. *arrec*; Sp. *La Agua Mayor* 'The Main Water', *El Río Mayor* 'The Main River').
- (2) Arag. *buxo* ('boxwood'; Basq. *ezpel*).
- (3) Arag. *castiello* ('castle'; Basq. Roncal *gatzulu*; Gasc. *casteth*).
- (4) Nav.-Arag. *cabezo, corona* ('round hill'; Basq. *buru, gain*; Basq. Roncal *kukula*; Gasc. *cap*).
- (5) Arag. *espelunga* ('cave'; Basq. *leize, leze*; Sp. *cueva*).
- (6) Arag. *forado* ('perforated crag'; Basq. Roncal *zilo*; Gasc. *horat*).
- (7) Arag. *foya* ('gully'; Basq. *hobi*; Sp. *hoya*).
- (8) Nav.-Arag. *gorrillón, gurrillón* ('common hawthorn'; Basq. *elorri*, var. *illurri*).
- (9) Nav.-Arag. *paco* ('shady place, north-facing place which the sun does not reach the whole day'; Basq. *oxezki*, Burgi top. *Opakua*, var. *Opakia*; Gasc. *ubàc, cap-bat, paguèro*).
- (10) Arag. *petra, pedra* ('stone'; Basq. *harri*; Gasc. *peira, peire*).
- (11) Nav.-Arag. *portillo* ('pass between mountains'; Ansó *achar, achart*; Basq. *ate, atarte*; Gasc. *portalet, portau*; on the border of Isaba and St. Engrâce, *portillua*).
- (12) Nav.-Arag. *plano, plana* ('flat place'; 1. Basq. *ordoki, zelai, zabal, naba*; Sp. *llano, llana*. - 2. 'small plain in the middle of a hill'; Basq. Roncal *xabalko*; Sp. *rellano*).
- (13) Sp., Nav.-Arag. *solano, solana, carasol, sol saliente* ('sunny spot, place that faces the midday sun and which the sun reaches the whole day'; Basq. *eki-alte*; Gasc. *solà, soulè*).
- (14) Arag. *yusano, -a* ('the low part of a place'; Basq. *beiti*).
- (15) Arag. *susano, -a* ('the high part of a place'; Basq. *goiti*).
- (16) Nav.-Arag. *royo, -a* ('red, without vegetation'; Basq. *gorri*; Gasc. *rouy, arroüy, rouye -roaye-*).

5.2. Some features of the languages of the Ansó-Roncal region

Francho Nagore (2004) is the author of an essential article about relationships between the Aragonese and Basque languages, in which the elements that bring both languages together are examined in great detail. The lines that follow serve as a reminder of the best-known meeting points between Gascon, Euskera and Aragonese *fabla*:

Protasis of the a before the initial r

Aragonese, Euskera and Gascon reject the vibrant consonants in the initial position and, therefore, in the case of words deriving from Latin that do contain a vibrant consonant at the beginning of the word, add a prothetic vowel which, in the case of Aragonese and Gascon, is always the vowel *a* and in the case of Euskera, tends to vary between the *a* and the *e*; thus, for instance, the following derive from the

Latin word *rancor*, *-oris* in the languages of our region: Arag. *arrancura* ('complaint, lament'), Gasc. *arrancurà*, and Basq. *arrenkura*, *arrangura* (id.). In Castilian Spanish [Cast.] and French [Fr.], however, there is no protasis and, moreover, it is curious to note we have chosen as a model in this case, the same meaning of the word changes in these languages in opposition to the previous ones Cast. *rencor* ('rancour'), Fr. *rancœur* (id.).

Nevertheless, there are some exceptions such as that referring to the colour red, which both in the Aragonese (*royo*, *-a*) and Gascon (*roy*, *roaye*, *rouye*) from the region tends to appear without protasis. This word is especially common in toponymy because, as has been shown above, it is used to name those places where the land is bare, without vegetation.

This is the most likely explanation based on the toponym *La Mesa de Los Tres Reyes* 'The Table of the Three Kings' already referred to previously at the beginning of this article. This is a very recent toponym that never appears in old documentation. It was most likely created thanks to the translation of its corresponding form in French (*La Table des Trois Rois*) which, in turn, is necessarily reconstructed by popular etymology from the original Gascon-Béarnaise undocumented name *Tabla d'eths Tros Rouy(e)s*, which literally means 'Slab of Bare Pieces', in which *tabla* refers to a long strip of land with a more or less rectangular base. Given the location of the term on the border, it may well refer to the existence of control points manned by soldiers who watched over the border and blocked routes, as the name *tabla* in this area is used to denominate customs post, as well as being used in the sense already referred to above.

Aspiration

Aragonese, like the southern dialects of Euskera, have no aspiration (Arag. *fabla* 'speech', Ronc.-Basq. *aigári* 'dinner', common, *afári*); conversely, Gascon and the northern dialects of Euskera *do* have aspiration (Gasc. *hount*, *hounta* 'spring', Lower Navarrese Basq. *auhari* 'dinner', Basque of Zuberoa [Suletin Basq.] *aihári* 'id.'). Aspiration was a constant in Euskera prior to Romanization; indeed, it has been one of the most characteristic elements that have helped linguists to consider the possible attachment to the common Basque or *Vascoide* family tree of a word.

In contrast, with the Romanization process, aspiration gradually disappeared in the southern dialects of Euskera, as occurred in Aragonese Romance. However, in the languages of the north, both in the case of Euskera and in that of Romance, aspiration was maintained, which curiously tells us of the split of the north-south axis which, on other occasions, has been maintained so well, moving towards another type of interlingual phonetic relationship that evidences east to west relationships. This makes a distinction between two clear types of phonetic behaviour, one on the continent that maintains aspiration and another peninsular model that loses it.

Aragonese preserves the intervowel n

We are trying to point out the features common to languages from this part of the Pyrenees, although in all the cases we have so far cited and in the one we are go-

ing to study now, Gascon, Euskera and Aragonese do not all behave in the same way. Rather, there is a clear tendency to group them together according to cases by following the north-south or east-west axes as we have stated above. In the case of the intervowel nasal sound, the north-south axis follows the pattern systematically and, with certain exceptions, this is also the general norm in Euskera (Lat. *terminus* > Basq. *dermioa*). This also coincides with the behaviour of Gascon, which reveals the existence in this case of an east-west area of influence and a supralingual phonetic relationship (Gasc. *hiestre* ‘window’, *tèrmi* ‘term’). Conversely, Aragonese evidences a different behaviour in this case and preserves the intervowel nasal sound, despite the fact that its solution is not the main one in its neighbouring languages (Lat. *fenestra* > Arag. *finestra*).

The b and v in Gascon, Euskera and Aragonese fabla become confused

It is well-known that in all the languages existing in our environment (Gascon, Euskera and Aragonese *fabla*), and also in Castilian Spanish, the original Latin consonants *b* and *v* are developed in all cases as bilabial occlusive consonants, with the articulation points being complete (Gasc. *baque* ‘vaca’; Ansó, *bacal* ‘cow hide’; *bal* ‘valley’; Lat. *virginem* > Basq. *birjina* ‘virgin’).

6. Navarro-Aragonese⁸ presence in Roncal

After establishing the main similarities and some of the differences existing between the spoken languages in the region of Ansó and Roncal, we shall now superficially examine the influence of these languages on the neighbouring valleys: on the one hand, some words in Euskera that have been used in the speech of Ansó and toponyms from the latter related to Euskera and, on the other, Aragonese words and toponyms used in the past or nowadays in the Roncal Valley.

In this respect, the dictionary compiled by Moncayola and Vicén (1991) gathers together various words from Ansó that may be easily related to Euskera; for instance, *bizcarrera* ‘top beam’, *borzarins* ‘footwear for the snow’, *buga*, *bua* ‘border’, *cascabilllo* ‘small plum’, *chandra* ‘lazy woman’, *chiquín* ‘little’ and *gorrillón*, *gurrillón* ‘hawthorn’.

As far as Aragonese Romance language is concerned, still very much in evidence in the toponyms from Roncal that are very interspersed with Castilian Spanish, the list of place names of this origin is a very long one, proof of the vitality of this Romance language in the Roncal Valley. Let us see some examples below:

- (1) *La Aisa de la Corsera* (*corsera*: ‘field near the village where the animals are kept’; a place name in Uztárroz, Basq. *Uztarroze* [Uzt]).
- (2) *El Arvejar* (‘field of vetch or carob’; a place name in Burgui, Basq. *Burgi* [Bur]).

---

⁸ As Fernando González Ollé (1970) demonstrates, the Navarro-Aragonese Romance doesn’t exist. In fact, they are two different Romance languages or dialects, but here I use this name because it is precisely in this area where the Navarrese and Aragonese Romances seem to be closer to each other.

- (3) *La Artiga* ('ploughed land'; a place name in Burgui [Bur], Garde (Basq. *id.* [Gar]), Isaba (Basq. *Izaba* [Izb]) and in the village called Roncal (Basq. *Erronkari* [Err]) belonging to the valley of the same name).
- (4) *El Asistiadero* (related to the word *siesta*; place where cattle take a siesta or rest at the hottest times of the day; Garde [Gar]).
- (5) *Las Bacías* ('wooden drinking troughs; empty trunks for cattle to drink water from'; Burgui [Bur], Roncal [Err], Urzainqui, Basq. *Urzainki* [Urz]); variant [var.] *Las Bacibas* (Urz).
- (6) *La Badina* ('pond or pool'; Bur, Izb).
- (7) *El Bagüeso* ('the owl'; Err).
- (8) *La Bal* ('The Valley'; Bur, Gar, Urz), *Balderrey* ('the valley of the king'; Err). *La Baleta* ('diminutive form of valley'; Err), *La Balle Alta*, *La Balle Baxa* ('the high valley, the low valley'; Gar), *La Balletuela* ('diminutive form of valley'; Uzt).
- (9) *La Barbacana* ('small spring, stream or ravine'; Izb).
- (10) *El Barellón* ('valley or small stream'; Bur), *La Barilla* ('id.'; Bur), *La Baritica* ('id.'; Err).
- (11) *La Basa de Ollat* ('the Ollate pond'; Bur).
- (12) *Basilipueyo* (*pueyo*: 'hill'; Bur).
- (13) *Las Saleras del Bastero* ('saltworks, place where salt is given to cattle'; Bur).
- (14) *El Batán* ('hydraulic windmill machine, comprising thick wooden mallets moved by a shaft, to hit, degrease and full cloths'; Gar, Izb); *Los Batanes del Batanar* ('id.'; Urz).
- (15) *El Bedado Boyaraz* ('place where grazing is banned and cattle are banned at a certain time of the year'; Gar), *El Bedado Casalenco* ('pastureland administered by the town where grazing is often banned when so determined by the local authority'; Err, Urz).
- (16) *La Belena* ('space between two houses, also known as *rekarte* or *regacho*'; Err, Izb).
- (17) *El Berguizal* ('place of hazelnut trees'; Urz).
- (18) *La Bochasca* ('small gorge'; Bur), *Los Boches* ('gorges'; Uzt), *La Bochueta* ('diminutive form of gorge'; Bur, Err).
- (19) *El Bojacar* ('boxwood grove'; Gar), *El Bojecar* ('id.'; Izb), *El Bojeral* ('id.'; Bur).
- (20) *El Boquero* ('tributaries of the main ravine towards the hillsides', 'gullies that are tributaries of ravines', 'flat place at the end of a hill into which ravines flow'; a place name in Vidángoz, Basq. *Bidankoze* [Bid], Burgui [Bur] and Roncal [Err]), *El Boquero Francisco* ('small ravine within another, larger one'; Bur), *El Boquete* (Synonym for *boquero*; Bur).
- (21) *El Bordal* ('place where a hut is located, generally with its threshing floor'; Bid, Bur, Err, Gar, Izb, Urz, Uzt), *El Bordar* (Synonym for *bordal*; Izb).
- (22) *El Borreguil* ('sheepfold for yearling lambs'; Bur).
- (23) *La Bua de La Cañada* ('the border of the drover's road'; Izb), *La Buca* (cf. Basq. *muga* 'border'; Err), *La Buga* ('id.'; Bur), *Las Bugas* ('borders'; Izb).
- (24) *El Cabañizo* ('hut'; Gar, Izb).

- (25) *La Cabeza* ('small round summit'; Gar), *La Cabezada* ('high part of a place', 'chain of small summits'; Err), *El Cabezo* ('small round summit'; Bid, Bur, Izb, Uzt).
- (26) *El Cabo Alto* ('the highest part'; Bur, Gar, Err), *Cabo Ardanbidea* ('beside *Ardanbidea* (the wine route)'; Bur), *El Cabo Bajo* ('the low part'; Bur), *Cabo Belza* ('beside *Belza* (black)'; Uzt), *Cabo de Villa* ('far end of the town, generally with a cross'; Izb), *Kabila* (Synonym for *cap de vila*, or *cabo de villa*; Uzt).
- (27) *El Calvario* ('place with one or more crosses', 'land belonging to the *Calvario* (or church warden) or the church office itself'; Bur, Uzt).
- (28) *Calveira* ('treeless mountain'; Err, Gar).
- (29) *El Cantón dentre Garde* ('the corner or part that is inside Garde'; Err), *La Cantonada* ('the corner'; Urz).
- (30) *El Cantalar de Arrakogoiti* (*cantalar*: 'land of slabs of stone'; Izb).
- (31) *La Cantarilla* ('place of small pebbles'; Bur, Err).
- (32) *El Carasol* ('sunny spot, place exposed to the sun the whole day', common [comm] term used in all the towns in the valley).
- (33) *Cardonerel* ('place of teasel', can also be used to denote holly; Err).
- (34) *El Carretil* ('wagon track'; Bid, Izb, Uzt).
- (35) *El Casal* ('house used for storing straw and equipment'; Bid, Err, Gar, Izb, Uzt), *El Casalenco* ('pastureland belonging to the town hall'; Bid, Bur, Err, Izb, Urz, Uzt).
- (36) *Castelpintano* ('Pintano castle'; Uzt), *Castiel Pintano* ('id. '; Izb), *Castilpintano* ('id. '; Gar), *El Pueyo de Castilpintano* ('the hill of Pintano castle'; Bur), *El Castillo* (comm).
- (37) *El Caverro* ('hollow or ditch'; Err).
- (38) *Los Caxecos* ('gall-oaks'; Bur).
- (39) *La Cingla* ('row of crags descending to the ravine'; Izb, Urz).
- (40) *La Clavería* ('lands belonging to the church office or church warden' (synonymous [syn] *clavario*); Err).
- (41) *La Cochera* ('pigsty'; Izb).
- (42) *La Collada* ('mountain pass'; Bid, Bur, Izb).
- (43) *La Coma* ('point, hill, summit'; Izb).
- (44) *La Contienda de Ylurriaga* ('place which has been subject to dispute between towns', 'contentious land'; Gar, 1615).
- (45) *La Corona* ('round point'; Bur, Err, Gar, Izb, Urz).
- (46) *La Corredera* ('cliff or precipice for wood, very steep place from which logs would be thrown downhill'; Izb, Uzt).
- (47) *La Corsera* ('fields close to the town where sheep graze and which are also used for shearing'; Bur, Gar, Err, Izb, Urz, Uzt), *La Cosera* ('id. '; Gar), *Las Coseras* ('id. '; Bur, Uzt).
- (48) *La Costalada* ('the side', 'the part of the hill'; Bur), *El Costalado* ('the side'; Bur), *La Costera* ('place on a hill'; Bid, Bur, Izb, Uzt), *La Costerilla* (Diminutive form of *costera*; Bur), *El Costero* ('sloping place'; Bur).
- (49) *El Cubilar* ('sheep pen', 'grazing area on the mountain where cattle gather to sleep'; Bid, Bur, Gar, Izb, Uzt).

- (50) *La Cuma* (syn. *coma*: ‘point’, ‘hill’; Gar), *La Cuma de Ansú* (‘The Ansó Point’; Izb).
- (51) *El Pozo los Curas* (‘The well of the priests’; *pozo*: ‘pool in the river, place in the river that is sufficiently deep for bathing’; Bur).
- (52) *La Chaparrilla* (‘thicket’, ‘place of kermes oaks’; Uzt).
- (53) *La Foz del Chesó* (‘Cheso’s gorge’; *cheso*: ‘native of the Hecho Valley’; Bur).
- (54) *La Chiminea* (‘fireplace’; Bur).
- (55) *Los Chotos* (*choto*: ‘kid, billy-goat’; Bur).
- (56) *La Chucarrada* (‘charred forest’; Bur).
- (57) *La Endrecera* (Synonym for ‘boundary’ or ‘place’; comm.), *La Endrecha* (Synonym for *endrecera*; Izb, Urz, Uzt).
- (58) *El Gargaro de la Bochuela* (‘the gorge of the *bochuela* [small gorge]’; Err).
- (59) *La Hoya* (‘gully’; Gar, Err, Izb, Urz, Uzt).
- (60) *El Ibón* (‘source of cold water which gushes out mainly during periods of thaw’; in Ansó: 1. ‘pool of water that dries out in summer’; 2. ‘small mountain lake’; Bur, Err, Izb).
- (61) *La Landa* (‘field’, cf. English *land*; Bur, Gar, Urz).
- (62) *La Lapiza del Abetar* (‘the limestone of the fir’; *lapiza*: ‘small stone, limestone, easily breakable’; Izb), *Las Lapizas* (Izb).
- (63) *El Libón* (vide. *ibón*; Bur, Izb).
- (64) *El Lieco* (‘non-productive land’; Bid, Bur, Izb).
- (65) *La Majada* (vide. *cubilar*; Bur, Err, Izb, Uzt).
- (66) *El Ordial* (‘barley field’; Izb).
- (67) *Peñablanca* (Err), *Peñaburua* (‘high or main part or summit of the crag’; Gar), *Peñalisa* (‘smooth crag’; Bur), *Peñarroya* (‘red crag’; Urz), *Peñagorria* (Basq. *gorri*: ‘red’; ‘red crag’, also used in the sense of ‘treeless crag’; Urz.).
- (68) *El Portillo* (‘the mountain pass’; comm.), *El Portiello de Aurrenatea* (Basq. *atea*: ‘door’, ‘narrow pass’; by extension: ‘mountain pass’; Bid).
- (69) *El Pueyo* (‘hill’; comm.).
- (70) *La Queleta* (‘gates made of wooden sticks to prevent cattle from passing’; Bur, Err, Izb).
- (71) *Los Quiñones* (*quiñón*: ‘plot of land belonging to the town hall on common town land which was divided up into lots and awarded to local residents for them to use’; comm.).
- (72) *La Restrera* (‘row of crags’; Izb).
- (73) *La Selva* (‘beech or pine forest’; Bid, Gar, Izb, Urz, Uzt).
- (74) *La Tosca* (‘very resistant type of stone, especially for building fireplaces’; Bid, Err, Izb, Urz).
- (75) *El Trozo* (‘each part into which the land of Larra in Isaba is divided’; ‘plot of land’; comm.).
- (76) *El Vedado Casalenco* (‘municipally-owned pastureland on which cattle are banned until Michaelmas’; Bur, Err, Uzt).

Generally speaking, the presence of the Aragonese language in Romance toponymy in Roncal would seem to be mixed with Castilian Spanish, the learned language used in documents and administration in the valley. Nevertheless, toponyms such as

El Falagueral in Uztárroz, or *Fraxinito* in Burgui, to mention two examples, provide unequivocal evidence of the Navarro-Aragonese past of this valley in Navarre. This situation, together with the age-old presence of Euskera, tells us of a linguistic situation in the past in this valley that was at least one of bilingualism (if we leave out the omnipresence of Castilian or the less systematic, but still worth taking into account, Gascon).

7. The presence of Euskera in Ansó

The case of Ansó puts us on the other side of the mirror. In this Aragonese valley, the main language has until recent times been *Ansotano* (a living dialect of Aragonese or *fabla* as it has been known in modern times). Euskera has coexisted alongside the Aragonese language, the latter leaving traces in the toponymy of the region, and Béarnaise Gascon, whose presence is apparent (things could not be any other way) in the areas bordering the Aspe Valley. An examination of the type of suffixation used in the Basque toponyms of Ansó reveals that, generally speaking, it follows the common suffixation, although in cases such as the genitive in *-rna* (from *-r(e)na*) or in plural forms such as *-doi* it coincides with the suffix used in the Roncal Valley. Suffixes of Basque origin that have been traced in Ansó are compared in the following section with their corresponding Roncalesse suffixes.

7.1. Suffixes from the Euskera substratum in the toponymy of Ansó and Roncal

- (1) *-aga*, locative plural suffix: Ansó (Aragon), top. *Lurriaga* ‘hawthorn thicket’ (*elorri*: hawthorn). Roncal Valley (RoncV): Vidángoz / Bidankoze, top. *Sagarraga*; Burgui / Burgi, top. *Armutilaga*; Garde, top. *Krutxelaga*; Roncal / Erronkari (village), top. *Barazeaga*; Urzainqui / Urzainki, top. *Orriarriaga*; Isaba / Izaba, top. *Aispilaga*; Ustárroz / Uztarroze, top. *Amasunaga*.
- (2) *-ain*, possessive suffix deriving from the Latin *-anus*: Ansó, top. *Zapatain*, *Zapataine*; RoncV: Burgi, Garde, top. *Sansoain*.
- (3) *-arte* ‘between’: Ansó, top. *Achart*; RoncV: Uztarroze, top. *Burgiart*.
- (4) *-doi* (*-toi*), plural form suffix, especially used in names of plants and trees: Ansó, top. *Ezpildoia* ‘boxwood grove’ (*ezpel*: boxwood); RoncV: Bidankoze, top. *Igadoia*; Burgi, top. *Lexardoia*; Garde, top. var. *Lixardoia*; Erronkari, top. *Lerdoia*; Urzainki, top. *Arandoia*; Izaba, top. *Idoia*; Uztarroze, top. *Mullidoia*.

In the toponymy of this area there seems to be a suffix *-dogi* that could be explained as a voiced development of the common *-(t)oki* (*-toki* > *-doki* > *-dogi*): *Cotdoguy* (Gasc. *cot* ‘pass between mountains’),⁹ *Maridugui*, *Maidogui*; RoncV: Isaba / Izaba, top. *Budogia* (Arag. *bua*, *buga*, Basq. *muga* ‘border’).

⁹ Cf. Gasc. Béarnese *cotch*, *coigt*: «col étroit en montagne» (personal note from the Honorary Mayor of Arette, Mr. Jean-Marie Lonné-Peyret). Cf. Isaba-Arette border, top. *La Côte d'Arrau*, and Arette (Barétous Valley, Béarn, France): *Cot de Grabet*, *Trembla de la Côte de Chousse*.

Variants can be produced by sonorization of the consonant (*-doki* / *-dogi*), like in Lintzoain (Erro, Navarre, top. *Kazordoki*, *Kaxurdogi*) Antxoritz and Zurian (top. *Andoki*, *Andogi*) or Irotz (top. *Kalbatoki*, *Kalbattogi*), but also can be produced by vocalic alternation *-e* / *-o* (*-degi* / *-dogi*; cf. *-(t)egi*, *-(d)egi*, see also the suffix *-(h)egi*: Orondritz (Erro, Navarre), top. *Ezperrendegi*, *Esparrandogi*; *Buztindeg*, *Buztindogi*). Finally, this suffix *-dogi* might be related to the plural form suffix *-do.i* (*-dogi* > *-do.i*; cf. *logi* > *lohi*): Orondritz (Erro), top. *Esparrandogi*, but in Uztarroze (Roncal Valley) *Esparandoia* is the name of a neighborhood; Lusarreta (Artzi, Navarre), top. *Bizkandogi*, var. *Bizkandoi*; Zilbeti (Erro, Navarre), top. *Sardogi*, var. *Sardo*.

Moreover, there has been a case of reduction *-(or)dogi* > *-(or)di* in the documents of St. Engrâce, top. *Elgordoquia*, var. *Elgordogua* and *Elgordia* (1838 EAT). Izaba, var. *-dokigua*: *Bichitoçallurydoquia* (1563 EAT), *Belagua en luridoquia* (1568 id.), *Belagua Urreydoquia* (1573, 1575 id.), *Urreydoquia* (1584, 1587 id.), *Belagoa vrridoquia* (1590). Cf. Izaba, top. *Ukerdi*, very possibly related to *Urkidoi* (**Ur(re)kidoi*), and even to *Urreidokigua* (> (metathesis) **Urrekidogua* > **Urrekidogia* > **Urrekidogi* > **Urrekidoi* > **Urrekidi* > (metathesis) **Ukerri* > *Uker(ri)di* > *Ukerdi*). In the same way, cf. Larraine / Larrau (Zuberoa), top. *Edugi* (*Edugui*, 1832 EAT).

Eugi is the name of a village of Navarre. Since the alternation *-dugi* / *-dogi* is common, cf. *Edogi(a)*. *Endoia* (var. *Edoia*) is a neighborhood midway between Deva (Basq. *Deba*) and Cestona (Basq. *Zestoia*) belonging to the parish of Arroa, hometown of the prestigious Basque *bertsolari* Uztapide. All this variants can be possibly related to the word *idoia* 'pond'. *Idoia* is toponym of Isaba (Roncal Valley) and Ansó (Aragon).

- (5) *-(e)-a*, rest of the old inesive case that tends to be preserved in toponymy. The final nasal consonant is elided that forms part of the declension, although the *-e-* vowel goes unnoticed and is maintained despite also being an element that has emerged as part of the inesive declension: *ibar* 'valley', *ibarrea* 'in the valley', *Ibarrea* (place name, preserving the vowel that has forged the inesive case; the normal situation would be for it to also disappear when returning to the absolutive case, which would give us *Ibarra*):

Ansó top. *La Yñça* (cf. Basq. *ih* < **ini* 'rush, reed' + *tza* 'locative plural suffix'; surname and place name *Intza*); RoncV: Bidankoze, top. *Kubilea* (Sp. *cubil* 'a place in the mountain where livestock sleep'); Burgi, top. *Zabalea* (Basq. *zabal* 'wide', comm. + determinative, *zabala*); Garde, top. *Araña* (Basq. *haran* 'valley', comm. + det., *harana*); Urzainki, top. *Arizbakotxea* (Basq. *haritz* 'oak', *bakoitz* 'the only', comm. + det. *haritz bakoitza*).

- (6) *-(h)egi* 'place': Ansó, top. *La Carreguia*; RoncV: *Akarregia*.
 (7) *-eta*, locative suffix: Ansó, top. *Azapparreta* (var. *Zapparreta*, *Acaparreta*), *Ornagueta*, *Luqueta*; RoncV: Bidankoze, top. *Bidagaieta*; Burgi, top. *Agorzeta*; Garde, top. *Iturzarreta*; Erronkari, top. *Zabaleta*; Urzainki, top. *Abaxueta*; Izaba, top. *Arrizibieta*; Uztarroze, top. *Krutxeta*.
 (8) *-gu*, *-gi* (*gu* + *a*), suffix that tends to appear linked to verb forms and which in toponymy often appears joined to the verb *sar(tu)* 'enter' to form the

- verb *sargua*, *sargia* ‘entrance’: Ansó, top. *Mozurguia*; RoncV: Erronkari, top. *Barrargia*; Urzainki, top. *Moztrugia*; Izaba, top. *Bagargia*; Uztarroze, top. *Landasargia*.
- (9) *-iri* ‘near’: Ansó, top. *Arandari* (*arandoi* ‘place of cherries’); RoncV: Burgi, top. *Arandari*; Erronkari, top. *Aranezkairia*; Urzainki, top. *Lapiziria*; Izaba, top. *Belagoa Ibiria*.
- (10) *-ko* (1), as a declinative suffix in the locative genitive (‘of’): Ansó, top. *Arracona*; RoncV: Bidankoze, top. *Irasokoatea*; Burgi, top. Garde, top. *Artekolarra*; Erronkari, top. *Agrakozokoa* (Urzainki, var. *Agerakozokoa*); Izaba, top. *Arrakozokoa*; Uztarroze, top. *Artekopasia*.
- (11) *-ko* (2), as a derivative suffix, it tends to be used as a diminutive: Ansó, top. *Narancoa* (prothetic nasal consonant arose by duplication: *haranko* ‘small valley’); RoncV. Bidankoze, top. *Barako*; Burgi, top. *Ibarko*; Garde, top. *Aranko*;¹⁰ Urzainki, top. *Amuluxanko*; Izaba, top. *Xabalkoa*; Uztarroze, top. *Arankogatxa*.
- (12) *-pe* ‘beneath’: Ansó, top. *Lizapea* ‘beneath the church’ (Basq. *eliza*: ‘church’); RoncV. Bidankoze, top. *Lurtepea*; Burgi, top. *Biniesepea*; Garde, top. *Lezapea*; Erronkari, top. *Lapizpea*; Urzainki, top. *Korostipea*; Izaba, top. *Bormapea*; Uztarroze, top. *Burgipea*.
- (13) *-ren*, is a declinative suffix of a possessive genitive nature (‘of’): Ansó, top. *Bicharena*; RoncV: Bidankoze, top. *Elizarena*; Burgi, top. *Abexarena*; Garde, top. *Axerarena*; Erronkari, top. *Aluarena*; Urzainki, top. *Zaldunaren lezea*; Izaba, top. *Trulluarena*.
- (14) *-rn(e)a*, is a variant of the previous suffix *-(r)en* with the addition of a determinant (*-a*) and which has been affected by metathesis. It is a common variant in Roncal and Ansó. Possessive declinative suffix: Ansó, top. *Ayerna*, *Osarna*, *Usarna*; RoncV: Bidankoze, top. *Lengorna*; Garde, top. *Xirarnea*; Erronkari, top. *Uhalderna*.
- (15) *-to*, diminutive suffix: Ansó, top. *Lexarito*; RoncV: Erronkari, top. *Baratxintoa*.
- (16) *-txo*, *-txu*, diminutive suffix: Ansó top. *Berricho*, *Berrechu*; RoncV: Bidankoze, top. *Atxupea*; Burgi, top. *Larretxo(e)derreta*; Urzainki, top. *Amatxo*.
- (17) *-tza*, locative plural suffix: Ansó, top. *Guarrinza* (var. *Gorriñça*), *Zuriza*, *La Yñcea* (vid. supra); RoncV: Garde, top. *Bizkartza*, Urzainki and Izaba, top. *In(t)zaga*; Izaba, top. *Soriza*.
- (18) *-tx*, (*-iz*, *-is*), a patronimical suffix used in surnames (*Beleis*, *Zalboch*, *Zabalcoch*, Ansó). A patronimical genitive suffix (cf. Sp. *-ez*) that is often confused in our region with derivate forms of the Basque *-etxe* ‘house’.

As far as this last-mentioned suffix is concerned, used to create surnames, some considerations should be taken into account. On the one hand, the surname *Beleis* from Ansó would seem to correspond to the same morphology as the surname *Barneix*, *Berterreix*, usual in St. Engrâce / Santa Grazi-Urdaitx and Larrau / Lar-

¹⁰ The place names *Barako* and *Ibarko* appear to be related, just as *Barako* and *Aranko* also appear to be related and, in turn, they all seem to be related to Sp. *barranco* ‘gorge, ravine’.

raine in Zuberoa (French Basque Country). We should recall that in Gascon script, the groups *-is*, *-ix* tend to be used to express the fricative sound [ʃ] or even its affricate equivalent [tʃ]. On the other hand, the second compositive element of *Barnetx* (*barne*, *barren* ‘below, within, inside’) or *Berterretx* (*bereter* ‘priest’), gives us the word *etxe* ‘house’, used as a parasuffix. The same occurs in *Barnetsborda* (Larrau) and, therefore, the same applies with the surname *Barnes* from Sangüesa (Navarre).

Nevertheless, there are cases in which it would seem that the parasuffix *-etxe* clashes with the genitive patronimical suffix of the common substratum *-iz*, sometimes reinterpreted as *-ich* or as *-ez*, *-es*, and even as a mere affricate consonant that is directly added to the main name. Thus, while the adscription of *Barnetchia* (St. Engrâce / Santa Grazi-Urdaitx) or *Barnetche* (Barcus / Barkoxe, Zuberoa) to surnames related to *-etxe* is clear, this is not the case with *Garceche* (surname from Roncal) as, together with this spelling we have the variants *Garcés*, *Garcez* and *Garchez*, in addition to other ones that are closer to the model such as *Garcech*, or more divergent ones, such as *Garceiz* (Uztárroz / Uztarroze, 1407: “pascual *Garceyz* Dito boronte... garcia *garceyz* dito palacio”, AHBRV).

All surnames from Ansó and Roncal that end in the more palatal affricate vowel *-(v)ch* are representatives of this group (Ansó, *Zalboch*, *Zabalcoch*; Roncal, *Bertitx*, *Bortitx*, *Galetx*, *Garzetx*, *Lopetx*, *Lopitxegia*, *Martitx*, *Martitxa*, *Murdukotx*, *Nekotx*). In fact, Ansó surnames *Martiniz*, *Sanchiz*, *Periz*, *Lopiz*, *Petriz*, *Aznariz* and Roncalese surnames *Blasquiz* and *Xemeniz* are continuers of the patronimical suffix *-iz*, but at the same time the relationship with the previous examples it seems clear.

7.2. Composition and parasynthesis in the toponymy of Ansó and Roncal

Now that we are familiar with the suffixes used in Ansó toponymy, we can move on to comparing the words or lexemes of Basque origin from the Ansó Valley with those used in the neighbouring valleys of Roncal, Béarn and Zuberoa. The words and lexemes that follow form part of the rich lexicon of this region that is incorporated in its toponymy:

- (1) *agor* ‘dry, arid’, Ansó top. *A Gorreta*.
- (2) *haitz pe*, *aspe* ‘beneath the crag’, Ansó and Béarn, top. *Aspe*.
- (3) *akar*, *aker* ‘billy-goat’; cf., perhaps, *lakar* ‘rough’, Ansó top. *La Carreguia*, Biddankoze (RoncV) top. *Akarregia*, *Akerregia*, Ochagavía / Otsagabia (Salazar Valley / Basq. *Zaraitzu*) top. *Akerreteria*, Lekunberri (Lower Navarre, French Basque Country) top. *Akerharri*.
- (4) *andere* ‘lady’, Ans. top. *Anderemaria*, *Entremaria*.
- (5) *handi* ‘big’, Ans. top. *Arandi*.
- (6) *haran* ‘valley’, Ans. top. *Macaran*, *Narancoba*; cf. Ansó, top. cit. *Arandi* and Leranotz (Navarre), top. *Aranandi*, var. *Arandi*.
- (7) *ardi* ‘sheep’, Ansó top. *Arvidia*, Uztarroze top. *Ardibidea*, Izaba top. *Ardibide*.
- (8) *artxintxa* ‘place of small stone’, Ansó top. *Archincha*, Uztarroze top. *Artxintxa*, Urzainki top. *Arrixintxa*.
- (9) *arte* ‘between’, Ansó top. *Achar*, *Achart*, Burgi top. *Burgiart*.

- (10) *ate* ‘door’, Ansó top. *Ainzate*, Uztarroze top. *Mintxate*, Erronkari top. *Atazabala*.
- (11) *ahuntz* ‘goat’, Ansó top. *Ainzate*, *Aunzate*; St. Engrâce, Arette, top. *Abüzthégia*.
- (12) *barne* ‘beneath, inside’, Ansó (hut name) *Borda de Echevarne*, *Chivarne*, Izaba, (id.) *Borda de Chiverri*, *Borda de Chivarro*.
- (13) *belar* ‘grass’, Ansó top. *Velezcarra*, *Velordoqui* (cf., perhaps, *bele* ‘crow’, Ansó surname, *Belat*), Urzainki top. *Belozkarre*, Izaba top. *Belagoa*, *Belozkarre*, *Belazkorre*, on the border of Uztarroze, top. *Belai*.
- (14) *berri* ‘new’, Ansó top. *Berricho*.
- (15) *berro* ‘ploughed’, Ansó top. *Mondaverro*, Uztarroze top. *Asperro*, Garde top. *Ibanberro*.
- (16) *bide* ‘path’, Ansó top. *Arvidia*, *Rospedea*; Uztarroze top. *Ardibidea*, Izaba top. *Auxpidea*, Garde top. *Altxunbidea*, Burgi top. *Altxonbide*.
- (17) *buru* ‘head, main place’, Ansó top. *Apaburua*, Urzainki top. *Egiburua*, Izaba top. *Uturburua*, Garde top. *Larreburua*, Burgi top. *Arburua*, Bidankoze top. *Sasariburua*.
- (18) *eder* ‘beautiful’, Ansó top. *Landaderra*, *La Andaderra*, Uztarroze top. *Ekiederra*, Urzainki and Izaba top. *Saisederra*, Erronkari top. *Amugaederra*, Garde top. *Mugaederra*, Bidankoze top. *Ekiderra*.
- (19) *hegi* ‘place’, Ansó top. *La Carreguia*.
- (20) *elorri* ‘hawthorn’, Ansó top. *Lurriaga*, Izaba top. *Elurriaga*, Garde top. *Elurriaga*, *Ilurriaga*.
- (21) *erregina* ‘queen’, Ansó top. *Reguia*, Izaba top. *Erregiabortusoroa*, Burgi top. *Erregisargieta*.
- (22) *herri* ‘town’, Ansó top. *Sansorria*, Garde top. *Txatxorria*.
- (23) *etxe* ‘house’, vide supra Ansó (hut name) *Echevarne*, *Chivarne*.
- (24) *ezpata* (cf. Sp. *espada* ‘sword’, but in Aragon is related to the wooden plough), Ansó top. *A loma d’Espata*, Larraine (Zuberoa) *Ezpatagaña*, *Ezpatagaina*, Erronkari top. *Arrezpata*.
- (25) *ezpel*, var. *ezpil* ‘boxwood’, Ansó top. *Ezpelat*, *Ezpildoya*, St. Engrâce / Santa Grazi (Zuberoa) top. *Ezpel*, *Ezpil*, *Ezpildoi*, Larraine (Zuberoa) top. *Ezpeldoi*.
- (26) *garai* ‘high’, on the border of Ansó and Borce (Béarn, Gascony) top. *Couchet de Garay*, Asasp-Arros d’Oloron (Béarn, Gascony) top. *Bois de Garay*. Cf. also, Ansó top. *Garatea*.
- (27) *gesal* ‘salt works, place where salt is given to cattle’, on the border of Ansó and Izaba, top. *Guesala*: “aztaparreta por otro non.e guesala” (1619 NPAN).
- (28) *gibel* ‘back, liver’, Ansó top. *Arguibela* (var. *Arguibiela*), Izaba and Erronkari top. *Argibela*.
- (29) *gorri* ‘red, treeless, bare’, Ansó top. *Guarrinza* (var. *Gorriña*, 1242 MAA), Larraine (Zuberoa) top. *Gorriña chocoua* (1832 ADPA).
- (30) *ibar* ‘valley, ravine’, Ansó top. *Sanchiborra* (var. *Sonibarra*).
- (31) *ibón* ‘spring, pond, mountain lake’, Pyrenean word related to hydronomy, Ansó top. *Ibón de Estanés*, Izaba top. *Ibón de Ezkaurre*, *La Cueva del Ibón*, Erronkari top. *Los Ibones*, Burgi top. *El Ibón de Melluga*.

- (32) *idoi* 'pond', Ansó top. *Idoya*, Izaba top. *Idoia*.
- (33) *i(h)intza* 'reed bed', Ansó top. *La Ynçea*, Uztarroze top. *In(t)za*, Izaba top. *In(t)zaga*.
- (34) *iturri* (ronc. *uturri*) 'spring', Ansó top. *Turrieta*.
- (35) *izar* 'star' (cf., perhaps, *itzal* 'shade', or *lizar* 'ash', or *zehir* 'cross, crossways'), Ansó top. *Izarra*, St. Engrâce / Santa Grazi (Zuberoa) top. *Izarbe*, Bidankoze top. *Zazpizarra*.
- (36) *landa* 'field', Central European origin (cf. English *land*), Ansó top. *Landaderra*, Uztarroze top. *Landalonga*, Urzainki top. *Landaordoki*, Izaba top. *Landandia*, Burgi top. *Landeta*.
- (37) *larre* 'field', Ansó top. *Gamueta Larrerria*, Izaba top. *Collado de Larrerria* ('mountain pass'), *Carasol de Larrerria* ('suntrap'), *Cueva de Larrerria* ('cave').
- (38) *lats* 'stream', Ansó top. *Laxerito*, *Laxurik*, Uztarroze top. *Lasa*, Garde top. *Gardelatse*, Burgi top. *Etselaxe*.
- (39) *lizar* 'ash', Ansó top. *Lajardoya*, Garde top. *Lexardoia* (var. *Lixardoia*), Burgi top. *Lexardoia*.
- (40) *leze* 'cave', Ansó top. *Lizapea*, Uztarroze top. *Leizapea*, Garde top. *Lezapea*.
- (41) *lohi* 'mud, mire', Ansó top. *Loigrea*, *Luzola*, Erronkari top. *Loizeta*, Burgi top. *Beltzaloia*.
- (42) *mendi* 'mountain', Ansó top. *Romendia*, *Mendiver*, *Mondaverro*.
- (43) *hobi* 'ditch' (however, cf. *ibi* 'ford'), Ansó top. *Vusobia*, *Osobia*, Garde top. *Osobia*, Izaba and Bidankoze top. *Osobieta*.
- (44) *hodi* 'pit, conduit, pipe, canal', Ansó top. *Hezprodi*, Garde top. *Espenodia*.
- (45) *ola* 'type of hut', Ansó top. *Cubillarrola*, *Zotalola* (and, may be, *Arcayola*, in other words *artzain ola* 'shepherd's hut'; cf. however, Basq. *kaiola* related to french *cage*, *cageole* 'cage').
- (46) *ordoki* 'flat', Ansó top. *Belordoqui* (var. *Berdoloqui*), *Zordoqui*, Uztarroze top. *Kokordoki*, Urzainki top. *Larratzordoki*, Izaba top. *Izeiordoki*, Bidankoze top. *Bagordoki*.
- (47) *otso* 'wolf', Ansó top. *Osobia*, Uztarroze top. *Osagorria*.
- (48) *oxezki* 'place that does not receive sunlight the whole day', Ansó top. *Soasqui*, Urzainki top. *Oiezkia*, Erronkari top. *Oxezkiederra*, Garde top. *Oskia*, Santa Grazi (Zuberoa) top. *Oiheskia*, Issor (Barétous Valley, Béarn) top. *Oyhesqui*, Beorlegi (French Navarre) top. *Xahaski*.
- (49) *piko* 'steep', Ansó top. *Picoya*, Urzainki top. *Belinpikoa*, *La Pikoa Txikota*, *Betatuko Pikoa*, Izaba top. *Pikua*, *Ardibidepikua*.
- (50) *sagar* 'apple' (cf. however, *zehir* 'place that is crossed' and *haize agerre* 'exposed to the wind'), Anso top. *Sagarra* (var. *Segarra*), Lorraine (Zuberoa) top. *Aysagarra* (1832 ADPA), *Aysagarria* (id.), *Aysegarriburria* (id.), *Aycegarra* (id.), Burgi top. *Sagarra*, *Zegarra*, *Zegarrondoa*, Bidankoze top. *Sagarraga*.
- (51) *saihets* 'side', Ansó top. *Sayéstico*.
- (52) *saroi* 'sheepfold', related to Ansó top. *Sayola* and Garde top. *Saïora* (cf. however, *sai* 'vulture').
- (53) *soro* 'field', Ansó top. *Gorriñça soroa* (1272, copy of 1585, MAA), *Gorriñça soroa* (id.), Uztarroze top. *Belzunzesoroa*, Urzainki top. *Airagasoroa*, Izaba top. *Aragiasoroa*.

- (54) *toki* 'place', Ansó top. *Sayestoqui* (vars. *Sayestoqui*, *Saystoqui*).
- (55) *txiki* 'little', Ansó top. *Chiquea*.
- (56) *ullin* 'far', Ansó top. *Ullirreguia*, Burgi top. *Mallilua Xede Ullina*.
- (57) *ur* 'water', Ansó top. *Urania*, Uztarroze top. *Urona*; cf. also Ansó top. *Urzukaka*, Garde top. *Urzunañe* (perhaps *urzo* 'dove, pigeon', Roncal (village, Basq. Erronkari) top. *Uzurtegia*).
- (58) *urdin* 'blue, mouldy, grey', Ansó top. *Ordin* (river), Bidankoze and Urzainki, surname *Urdin*, Izaba top. *Arriurdineta*, Uztarroze top. *Utururdineta*, Lèès-Athas (Aspe Valley, Béarn) top. *Ardinet*, Lorraine (Zuberoa, French Basque Country) top. *Harrigurdina*, Huértalo (Huesca, Aragon) top. *Barranco de Regordín*.
- (59) *urri* 'scarce' (but in Roncal Valley has the opposite meaning: 'abundant, full'; cf. also, *urru* 'rounded hill'), Ansó top. *Urriagueta*, Uztarroze top. *Errotaurrieta*, Urzainki top. *Orabaleurria*, Izaba top. *Mintxateurria*, Erronkari top. *Mendiurrieia*, Burgi top. *Urriandia*.
- (60) *urritz* 'hazelnut tree', Ansó top. *Urristi* (vars. *Urriste*, *O Risté*), Izaba top. *Urriskoa*, *Urruskueta*, Erronkari top. *Urristoia*.
- (61) *zabal* 'wide', Ansó top. *Zabalcochs*, Santa Grazi (Zuberoa) top. *Zabalkotx*, Uztarroze top. *Xabalkoa*, Izaba top. *Zipidexabalkoa*, Burgi top. *Xabalko*.
- (62) *zar* (*zabar*) 'old, ancient', probably Ansó top. *Linzarra*, Uztarroze top. *Uturrixarra*, Urzainki top. *Bordazarra*, Izaba top. *Bagadoizarra*, Erronkari top. *Donepetrizarra*, Burgi, top. *Iturrizarra*.
- (63) *zohi* (in composition, *zot-*) 'patch of grass, turf', Ansó top. *Zotalola*, Santa Grazi top. *Zotholatze*, Uztarroze top. *Zotrapea*.
- (64) *zubi* (var. *zibi*) 'bridge', Ansó top. *Zuberria*, Bidankoze top. *Zibiberria*.
- (65) *zuri* 'white', Ansó top. *Zuriza*, Izaba top. *Soriza*.

8. Some phonetic features of the Basque toponymy of Ansó

The material available enables us to establish a direct relation between the toponymy of Roncal and Ansó, as the most characteristic Roncalese features have not been reflected in Ansotano toponymy: no toponym in *-alte* (common *alde*, 'to the part of'), no toponym that keeps the *itur-* or *utur-* ('spring') group intact, no example, in short, that enables us to deduce without any doubt what logic tells us, that the Euskera of Ansó and Roncal should necessarily be related to the past.

Moreover, Euskera died out in Ansó at a time when Euskera in Roncal still had an enviable vitality and was fully immersed in phonetic changes and constant evolution. Its premature death would have prevented the Euskera of Ansó from evolving at the same rate as the Roncalese one and internalized the changes that took place in the neighbouring valley. Something similar occurred in the case of Béarn, where we find examples of the Basque *iturri* 'spring' (*Ithurrito* 'little spring', place name in Lanne-en-Barétous) evolving in toponymy, while in neighbouring Zuberoa the move on to *ütthürri* is systematic.

8.1. Vowel opening, closing and development: similarities with Roncal

If we examine the behaviour of the vowels contained in Ansó place names, regardless of whether they are Basque-type toponyms or not, we find that it is very likely that, as in the case with Euskera, there were nasal vowels (*Ásso Veral*, 16th century, MAA); nevertheless, the accent does not always necessarily indicate the existence of a nasal vowel, it may simply denote the elision of the nasal consonant for reasons of linguistic economy or on account of wishing to write more quickly. However, in this case, the existence of a nasal vowel would seem to be justified as, in the case of the example given, that is now precisely the official name of the town of Asso-Veral, in which it is clear that the loss of the nasal form has been lost. This is perhaps the town referred to by Oihenart when he speaks of *Berari* as the Basque name for Ansó.

In the vowel system of Ansó, vowels are closed in the toponym *Ezpildoya* (the common, non-closed form is *Ezpeldoia*) and opened in *Chaberria* (the common, non-open form is *Etxeberry*, also a widespread form throughout the Roncal Valley). The behaviour of vowels in the Basque toponymy of Ansó is similar to that of the neighbouring Basque valleys, and so in Larrau we find the toponym *Ezpildoia*, and in Ligi, *Ezpildoia*. Both contain a closed vowel like in Ansó. As for vowel opening, the toponym *Etxeberry* from Isaba behaves in a similar way to the Ansotano toponym *Chaberria* referred to above.

Without any determinant data regarding assimilation in Ansó, it would seem that it has occurred in some cases (cf. *o-u / u-u*, *Mozurguia* 1657 MAA, *Mozurguea* 1664 id. but *Muzurguea* 1651 id.), although there is no noteworthy example referring to Roncalese solutions either in the case of more general, older assimilations such as *i-u / u-u* (as the sole example of this series available to us is affected by aphaeresis: Ansó, top. *Turrieta*; cf. common *Iturrieta* ‘place of spring(s)’, and Roncalese *Uturrieta*), or in others of a modern type, albeit one of great vitality, in Roncal: *e-u / u-u* (common *gatzelu* ‘castle’, Ronc. *gatzulu*), *e-i / i-i* (*ekialte / ikialte* ‘sunny spot’), *u-i / i-i* (*zubi / zibi* ‘bridge’), *u-i / u-u* (*zubi / zubu* ‘bridge’, *urritz / urruts* ‘hazelnut tree’), *u-e / u-u* (*krutxe /* in composition, *krutxu-* ‘cross’), *o-i / *u-i / u-u* (*osin / usun* ‘well, ditch, chasm’).

As far as syncope is concerned, this is a very characteristic phenomenon of the Roncalese dialect and would also seem to have been so in the Euskera of Ansó: *Andredonamaria Urria* which would end up meaning ‘Hill of Lady St. Mary’; a toponym located on the border of Ansó and Isaba, 1691 AHBRV). The toponym derived in Ansó in the form *Entremaria*. In Garde, the Roncal Valley, there is the toponym *Andregia*. In all cases, *andre* is the result of the syncope of *andere*. We once again find ourselves looking at syncope in the toponyms *Ayerna* and *Usarna*, in which the atonic vowel of the genitive *-r(e)na* has clearly been elided. On the other hand, in the toponym *Arrakona* it would seem to have been the whole syllable that has been syncopated: *Arrako(re)na*.

To conclude this section, it should be pointed out that those solutions with a paragoge at the end of the word are a phenomenon common to all the toponymy of the region. There have been continuers of the Aquitaine-Pyrenean suffix *-os* in the Navarro-Aragonese *-ués*, and the *-o(t)z* in Euskera and, most of the time, *-oze*,

with paragoge. In Roncal, the pronunciation in *-oze* is characteristic, and the names of several towns contain this ending. The final whistled consonant also tends to develop a paragogic vowel in Ansó (top. *Salboche*, 1666 MAA) and in neighbouring valleys: in Béarn, Borce, top. *Lacarroche*, *Banasse*; Lescun, top. *Ourtasse*; in the Roncal Valley Isaba, top. *Murducoche* (1662 NPAN), *Baticoche* (1856 id.); Garde, top. *Pantxarase*; Vidángoz, top. *Goldarase*, *Viñosse* (1561 id.). Similarly, the paragogic solution following a final nasal consonant is common both in Ansó (top. *Zapataine*), and in neighbouring places: Borce (Aspe, Béarn), top. *Sansane*; in the Roncal Valley, Garde, top. *Sansoañe*, *Sansuañe*, *Sansoaine*: “Sansoayne” (1644 NPAN); in Zuberoa, Larraine, surname, *Danduraine* (1832 ADPA); and once again in the Aspe Valley, Béarn, Lèès-Athas, surname *Allamane* (1914 id.; also *Allaman* 1838 id.).

8.2. Diphthongs

In the case of diphthongs, in Ansó the alternation of the diphthongs *-au* / *-ai* has been documented in the toponym *Aunzate* / *Ainzate* (1272 MAA). This evolution of diphthongs in *-au* > *-ai* also occurs in Roncal (*aintz*) and Zuberoa (*abüntz*). In the case of Mt. *Anie*, the mountain is known as *Abüñe* (zub. ‘kid’) in the Basque dialect of Zuberoa, from where the name *Auñamendi* has derived, which popular etymology has explained as ‘kid mountain’. This name has allowed popular imagination to run riot and witches’ covens are said to have taken place on the summit of *Anie*. In Lescún, according to Barandiarán (1972), this mountain appears to be related to a numen known as *Ionagorri*, which seemingly was a depiction of the Basque mythological deity *Mari*. This mountain known as *Abüñe* in Suletine is called *Añe* in Roncal which, curiously, also means ‘kid’ in this dialect. This Roncalese form *añe* implies the existence of a previous diphthong *au-* which has derived from *ai-* until arriving at its definitive monoptongation (cf. Mitxelena, *FHV* § 4.1, page 88).

In his work *Toponimia Aragonesa Medieval*, Ubieta (1972) includes the medieval variant *Ainso* for the name Ansó, which brings the name of the valley and of its main town close to the name of another Pyrenean Huescan town: *Ainsa*. Moreover, this perhaps indicates to us that the name *Ainzate* / *Aunzate*, more than being linked to a narrow pass for goats or kids, may have had more to do with a narrow pass leading to *Ainso* or *Ansó*. In other words, *Ainzate* would not so much be *abuntz ate* ‘gateway or narrow pass of the goat’, as *Ainso ate* ‘gateway or narrow pass of Ansó’.

Apart from this typically eastern evolution *au* > *ai*, beyond the limits of Ansó, albeit very few kilometres from it, have been found other examples of another alternation that is also common in Roncal, I am referring to the alternation *ai* / *ei*. Bordering the Béarnaise town of Urdos (Aspe) and the Astún Valley, we find the municipality of *Belonseiche*. In Roncal, we find continuers of this same ending [síiše], in alternation with the variant [sáíša]. *Belauseisa* is, to be precise, the way in which Don Timoteo Karrikiri, the bailiff of Isaba, refers to the mountain that Don Justo Baqué Salvoch calls *Belausaisa* and which in documentation appears as *Belaybarsaysa* (1584 NPAN), *Belabarsaysa* (1588 id.) or *Belabarseisa* (1724 EAT). *Gardaseisea* and *Gardaseisa* are variants of a toponym from Roncal that is very close to Garde, and *Seisea* is the name of a place in this last-mentioned town. This lexeme is derived from the Euskera *saihets* ‘side’ and is used to denote sloping, sunny pas-

tureland for cattle.¹¹ It is very widespread and tends to evidence alternation in nearly all cases; for instance, with a diphthong in *-ai* (*Ezcaursaysa* 1568 Isaba NPAN, *Ezcaurresaysa* 1599 id., *Escabarsaisa* 1828 EAT) and with a diphthong in *-ei* (*Ezcurriseisa* 1664, Isaba NPAN), *Escabaseisa* (1916 EAT).

8.3. Hiatus at the end of the word

(1) *-ea*

Despite the few examples of what we have available regarding the behaviour of the hiatus *-ea* at the end of the word, it can be stated that it was an unstable hiatus in Ansó as, although we only have two examples, it is maintained in one of them (Ansó, top. *Garatea*), while in the other it is clearly closed and evolves towards *-ia* (top. *Arvidia*). This trend recurs in Roncal, with toponyms that on some occasions maintain the original hiatus without evolving (Bidankoze, top. *Bilitxea*, *Kartxerea*, *Kartxelea*; Garde, top. *Altxunbidea*; Izaba, top. *Auxpidea*; Uztarroze, top. *Ardibidea*), while becoming closed on other occasions (Burgi, top. *Bilitxia*; Bidankoze, top. *Kartxivria*).

In Zuberoa and in Béarn, the vowel closure (*-ea > -ia*) is developed in all the cases gathered. In the case of Zuberoa: Larrau / Lorraine, top. *Bidepia*, *Lagapia*, *Luramagapia*, *Sagartzepia*; Santa Grazi, top. *Garatia*, *Utziapia*, *Errekaltia*, *Baratzia*, *Basagaitzpia*. In the case of Béarn: Arette (Barétous Valley), top. *Arpidia*; Léès-Athas (Aspe Valley), top. *Las Lucies*, (*A*)*napia*.

(2) *-ua*

The hiatus *-ua* is unstable in Roncal and tends to evolve into *-ia*, although it often preserves original forms in *-ua*: Garde, top. *Iriburua* or *Iriburia*; Uztároz, top. *Basaxeinburua*, but *Basaxein Uturburia*; Izaba, top. *Mazekomurua*, but *Arrasargia*, *Bagargia*; Urzainqui, top. *Bagargia*. Nevertheless, the evolution *-ua > -ia* is not the only one occurring in the region: in Garde I have collected a curious toponym known as *La Errebiroa* (derived from *Larreburua* ‘main part of the field’), in which a feminine article which has disfigured its original form has been attached to it as a result of the Romance influence. The unexpected development towards *-oa* experienced by the hiatus *-ua* at the end of the word has also contributed to this disfiguration process.

Another possible evolution is that which occurs thanks to the palatalization of the hiatus that may develop forms with yod that maintain the hiatus (*-ua > -uia*): Burgi, top. *Opakuia*. We find this same trend in Ansó, where a derivative of the Euskera *muga > buga > bua* has evolved into the palatalized form *buya*, *vuya* “Vuya de Chipeta” (1662 MAA). On the other hand, in Ansó there exists the toponym *Burguia*, which could perhaps be added to this section, although it would seem that in this case we have *burgi* at the base and we have only sporadically documented *burgu* in the Roncal Valley (“barrio llamado burgu berria”, Isaba 1663 NPAN), which proves

¹¹ Cf. Dictionary by Azkue: «side: *côté*, *flanc*. Var. of *Saiets*. side door, *porte latérale*». Cf. Also the work by Iribarren *VN*: «sunny or hot spots where oxen from the valley graze [Roncal]».

that the variant *burgi* is very old, the very existence of the major toponym *Burgui* backs up this theory.

As for the bordering lands of Zuberoa with Roncal, the hiatus *-ua* at the end of the word evolves into *-ia* in all cases: Santa Grazi, top. *Etxabüria*, *Aphezjauskagia*, *Üthürsorgia*; Larrau / Lorraine, top. *Bazkagia*, *Bagargia*, *Eihera Sargia*. Development of the hiatus also occurs in Béarn, although it features some conservative elements: Aramits (Barétous Valley), top. *Arrec Cerraburia*; Lanne-en-Barétous / Landa, top. *Arrec d'Isiburie*; Arette (Barétous), top. *Belatch Paoussagia* (on the border with Santa Grazi), but *Bagua* in the same town, or *Baraqua* in Lourdios, Aspe Valley.

(3) *-oa*

In the case of the hiatus *-oa* at the end of the word, there are two different phenomena occurring that affect both the Ansó and Roncal valleys in equal measure: I am referring to the labialization or the palatalization of the hiatus. Labialization of the hiatus as a means of preserving it is common in both Ansó (top. *Narancoba*) and in Roncal (Garde, top. *Poitondoba*; Burgi, top. *Izabarroba*, *Isabanoba*; Burgi, top. *Las Litoas*, *Las Litobas*). Similarly, palatalization is also a common solution in Ansó (top. *Picoya*) and Roncal (*Uturgastoa*, var. *Uturgastoia* is a toponym from the municipality of the town of Roncal).

8.4. The nasal + occlusive consonant groups

As far as consonantism is concerned, the study of occlusive forms in contact with nasal consonants sheds a certain amount of light on the similar behaviour of toponyms from Roncal and Ansó. Divided into three blocks, we are now going to examine the behaviour of the three *nasal + occlusive* groups:

(1) *nasal + bilabial*

It would seem that this *nasal + bilabial* Group has been better preserved in Roncal than in Ansó. Let us examine in more detail a case that has already been referred to at the beginning of my exposition: that of the *ganbo-*, *gamo-* group, which we document in Roncal:

- a) In Burgi there is a place called *Ganboa*: “la agua de benies e termino clamado *ganboa*” (1439 EAT), “el termino llamado *Gamboa*” (1441 id.); Urzainki top. “el termino llamado *ganbulucandia*” (1574 NPAN).
- b) Nevertheless, the evolution *nb > m* (*gamo-*, *gamu-*) also frequently occurs: Urzainki top. *Gamulucandia* (1573 NPAN); Garde top. *Gamuluzea* (id.).

In Ansó, we only have at our disposal examples in which the evolution *nb > m*, has occurred, both in toponymy of Basque origin (top. *Gamueta*, *Gamueta chiquea*, *Gamoeta chiquea*, *Gamueta Carreria*, *Gamueta Chinebral*, *Vua de Gamueta*) and in Romance toponymy (top. *El Camón Luengo*, *El Camón Redondo*, *El Camón de Garriromal*, *El Camón de Irós*, *El Camón de Arruzquia*, *El Camón de las Fitas*).

In this last-mentioned case, the Romance toponyms evidence a voiceless initial velar consonant, whereas those toponyms more closely linked to the Basque language have a voiced consonant. Nevertheless, Rohlfs (1935) cites the name of the French

Basque town of *Kanbo*. The author uses the spelling *Cambo* to point out with the double vowel that the last syllable is nasal, as is the case with the minor toponym *Cambon* from the town of Borce, in the Aspe Valley.

It would seem that in the Barétous Valley there is a certain hesitation in maintaining the *-nb-* group or in making it evolve into *-m-*; indeed, examples from Arette are the toponym *Et Cambulat*, but also *Ets Camous*. In Aramits (Barétous), the group is maintained (top. *Cambot*); however, in Isaba, on the border with Barétous, it evolves (top. *Fuente de Pescamú[n]*). The same behaviour is noted in the toponymy of Larra (Isaba, top. *El Puerto llamado Camalonga, El Portillo de Camalonga*).

(2) *nasal + dental*

The *nasal + dental* group is maintained in Basque toponyms from Ansó and Roncal (Ansó, top. *Landaderra*; Isaba, top. *Landazuria*), although the dental consonant tends to become lost in Aragonese and Gascon toponyms (Ansó, top. *La Lana llamada de La Contienda*; Issor, Barétous, top. *Lanerres*). The case of the major toponym of the town of *Lanne-en-Barétous* can be an example, as its name in Euskera is *Landa*, and in Gascon *Lana*.

(3) *nasal + velar*

The *nasal + voiceless velar* group is maintained in toponymy of a Basque nature (Ansó top. *Narancoa, Pesenca, Espelunca*; Garde, top. *Ezpelunkondoa*; Lat. *spelunca*) but voiced in the case of Romance toponymy (Ansó, top. *Espelunga, Espelunguera*; Borce, top. *Espelunga*; Lourdios, Sarrance, top. *l'Espalungue*).

8.5. The fricative consonants

One of the most characteristic features of the Roncalese dialect is the general conversion of the intervowel yod into a palatal fricative form (*vjv > vxv*): Garde, top. *Oxanondoa, Oxanea* (cf. *oihana* 'forest'), Larrau / Larraine, top. *Loxea (lohi* 'mire'), *Loxepia* 'bottom part of the mire', *Loxibar* 'the valley of the mire'.

This trend would also seem to be a feature in the Ansó Valley although, in this case, the intervowel yod becomes fricative dorso-alveolar (*VjV > VzV*): Ansó, top. *Luzola (lohi* 'mud, mire' and *ola* 'hut'); cf. Roncal, top. *Loizeta* 'mire, quagmire'. The toponym from the Echo Valley *Oza* might be the fruits of this evolution: **ozā < oihan*.

On some occasions, the intervowel yod has become apico-alveolar fricative (*vjv > vsv*): Izaba, top. *Osanea, Usanea*. With some reservations, to this group should perhaps be added the toponym from Echo, *O Sea, Lo Sea* (Cast. *El Sea*). In the neighbouring Barétous valley, there is also a toponym *Louya* (Arette) in which the *VjV* group has been maintained without any type of evolution, which would seem to indicate that fricative consonantization would not have taken place in Béarn.

8.6. The palatal consonants

We also find similarities in the palatal series. Indeed, it would seem that in Ansó, as in Roncal, the dorso-alveolar affricated consonants tended to develop as pala-

tal ones after the *i*- (anterior vowel): $i + tz > tx$; for example, (*h*)*aitz*- ‘crag’ $> atx-$ $> tx-$, Ansó, top. *Achar*, *Achart* (*h**aitz* ‘crag’ + *arte* ‘between, in the middle’), *Chipeta* (*h**aitz* + *pe*- ‘beneath’ + *-eta*); Bidankoze, top. *Atxupe*, *Atxpea*.

Another possible development from the first compositive element involves its simplification and reinterpretation as a fricative consonant of any type, regardless of whether it is alveolar or palatal: $i + tz > s, x, z$; for example, (*h*)*aitz*- $> as-$, $ax-$, $az-$, Ansó, top. *Aspe*, *Aspa*, *Azpa*; Burgi, top. *Axpe*, *Aspea*, *Azpea*; Erronkari, top. *Axpea*, *Aspea*, *Azpea*; Uztarroze, top. *Axpia*, *Aspea*.

8.7. Accentuation

The Aragonese Romance, like the Suletine Basque dialect, tends to avoid proparoxytone accentuation (Salvatierra *parpádo*; Sigüés *parpáro*, *pertíga*, *sabána*; cf. Alvar 1956-57). On this occasion, Roncalese does not share this behaviour with its neighbours. Indeed, in Roncalese, unlike the Suletine dialect, proparoxytone accentuation is widespread: *Bordéberro* (‘ploughed land attached to the hut’; Urz.), *Arisbáko-txa* (‘the solitary oak’; Urz.), *Berrobákotxa* (‘isolated ploughed land’; Uzt.). Its use has been so widespread in Roncal speech that it has even been heard in cases in which we would expect accentuation with the stress on the penultimate syllable; thus, Koldo Artola (1977) was able to hear these words uttered from the lips of Antonia Anaut from Isaba: *Ságarra* (common *sagárra* ‘apple’), *Zánkoza* (common *Zankóza* ‘Sangüesa’) or, in Castilian, *Mánzana*.

This type of accentuation is not customary in Aragonese, as has been stated previously; however, it does not prevent this type of accentuation from being found in the toponymy of Ansó. It occurs in the pronunciation of the toponym of Basque origin, *Sayéstico* (*saihets* ‘side’, by extension, ‘place on a hill’).

9. Conclusions

To carry out my PhD thesis, the documentation available (mainly from the 16th century to the present) was consulted in several archives, including the Notarial Protocols Archive of Navarre and the Municipal Archive of Ansó. Once this documentation had been examined, the conclusion was drawn that there is a large number of Basque toponyms in the Ansó Valley, mainly to the north of the town, and in the valleys of Zuriza and Linza. The existence of this toponymy of Basque origin also means that the birth of Aragonese did not necessarily mean the immediate dying out of Euskera in the region.

In my thesis, 7,222 total toponymical entries have been taken into consideration. Of these, 1,565 may be related to forms in Euskera. This means 21.6% of Ansotano toponymy is related to Euskera.

Mention should be made here of the study carried out by Belasko (2004) in the book *Vascuence y Romance: Ebro Garona un espacio de Comunicación* in which, in the case of Navarre (which is not necessarily valid in the case of Aragon), he relates the percentage of Basque toponymy of a specific area with the period of history in which Euskera died out from that same area. Thus, those towns in which a percentage of Basque toponyms nowadays accounts for nearly 100% of place names

tend to be—in all the cases studied— towns which are now Basque-speaking (this is the case of Villanueva de Aezkoa, Muskitz en Imotz, Urdiain and Etxarri-Aratz).

On the other hand, those towns that evidence a frequency of Basque toponymy of around 60 to 70% tend to be places where Euskera died out in the second half of the 19th century (it is documented that Euskera died out in Pamplona and in Valdorba around 1870; it also died out around that time in Eulate and in Uscarrés, with 65% toponymical frequency, and in Abartzutza, with a frequency of around 60%, Euskera died out around the middle of the aforementioned century).

According to Belasko, in those places that evidence a frequency of around 40%, it seems that Euskera died out around the end of the 18th century (in the Lana Valley, Euskera died out between the years 1750 and 1800; in Lumbier, with 41% Basque toponymy, Euskera died out in the first half of the 18th century).

In the Ega Valley we currently find a toponymical presence of around 25% and, according to the aforementioned study, it was at the end of the 17th century when Euskera died out in the area. A clear distinction should be made between the situation of the Ega Valley, within a common administrative area of Navarre and a place in which Euskera still remained a force to be reckoned with, and the situation of Ansó, within a different area with different conditions and where Euskera had ceased to be a common mark of identity. Yet the fact is that in the Ansó Valley the percentages of Basque or *Vascoide* toponymy or toponymy related to Euskera reaches 21.6%, a very significant figure which, using a fairly unorthodox term in statistics, may to a certain extent be considered overwhelming in the sense that we would not *a priori* expect such percentages in Aragon. These figures bring the situation regarding of Euskera in Ansó close to that of places in neighbouring Navarre, where Euskera died out much later.

Nevertheless, it should be pointed out that, despite the fact that some phonetic features have been found that could bring the Basque toponymy of Ansó closer to that of the neighbouring Roncal Valley, Ansotano toponymy lacks the most defining elements that have characterized the Roncalese dialect. This is the case with the assimilation or some lexical features that have been able to be included in Ansotano toponymy: *-alte* (common *alde*), *-gastulu*, *utur*, *zibi*...

As far as the toponymy of Romance origin is concerned, it has clear features in common with Roncalese toponymy in the naming of generic forms. In this respect, Manuel Alvar (1956) spoke in favour of the *linguistic unity of the Pyrenean domain* when studying the Romance lexicon of Salazar, Roncal, Salvatierra de Esca, Ansó and Canal de Berdún. One must continue to explore the real possibility that this linguistic unity may also be valid in the case of the Euskera from this part of the Pyrenean domain, in the hope of finding more conclusive data.

Bibliography

- Alvar, M., 1956-57, «Notas lingüísticas sobre *Salvatierra* y Sigüés», *Archivo de Filología Aragonesa* VIII-IX.
- Artola, K., 1977, «Erronkariko uskararen azken hatsak... eino're!», *FLV* 9, 75-107.
- , 1980, «Erronkariko "uskara'ren azken hatsak... oraino're!», *FLV* 12, 49-85.

- Barandiarán, J. M., 1972, *Diccionario ilustrado de mitología vasca y algunas de sus fuentes*, Obras Completas, vol. I, Editorial La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbao.
- Belasko, M., 2004, «Una visión de la Ribera de Navarra a través de su toponimia», *Vascuence y Romance: Ebro-Garona un espacio de comunicación*, Government of Navarra, Pamplona-Iruñea.
- Caro Baroja, J., 1945, «La lengua vasca en su relación con la latina», Salamanca. Reed. in *Materiales para una historia de la lengua vasca en su relación con la latina*, Acta Salmanticensia, I. Salamanca, 1946. Reprint, Txertoa, 1990.
- Coromines, J., 1965-70, *Estudis de toponímia catalana*, 2 vols., Barcino, Barcelona.
- , 1972, *Tópica Hespérica*, 2 vols., Gredos. Madrid.
- Del Arco, R., 1913, «Ordenanzas inéditas dictadas por el concejo de Huesca (1284 a 1456)», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* 39, 433.
- García Blanco, M., 1949, «Contribución a la toponimia aragonesa medieval», in *Actas de la Primera Reunión de Toponimia Pirenaica (Jaca, 1948)*, Courses of the Institut of Pyrenean Studies (Cursos del Instituto de Estudios Pirenaicos), Zaragoza, pp. 119-143.
- González Ollé, F., 1970, «Vascuence y romance en la historia lingüística de Navarra», *BRAE* 50, 31-76.
- Grosclaude, M., 1986, *Le Béarn. Témoignages sur 1000 ans d'histoire*, Per Noste, Orthez.
- Irigaray, A., 1949, «Etnología e historia del Alto Aragon», *BAP* 5, 507-511.
- Lacasta Estaun, G., 1994, *El euskera en el Alto Aragon*, Section Notebooks (Cuadernos de Sección) n. 12 (Hizkuntza eta Literatura / Language and Literature), Eusko Ikaskuntza / Basque Studies Society, Donostia / San Sebastián.
- , 2008, «El euskera en el Alto Aragon», in *Actas de las III Jornadas de Onomástica, Estella, septiembre de 1990*, Euskaltzaindia / Royal Academy of the Basque Language.
- López-Mugartza, J. C., 2008, *Erronkari eta Ansoko toponimiaz*, Mendaur Collection, Euskaltzaindia and Government of Navarre, Pamplona-Iruñea.
- Menéndez Pidal, R., 1950, *Orígenes del español*, Madrid [Espasa-Calpe, 10th ed., 1986].
- , 1968, *Toponimia Prerrománica Hispana*, Gredos, Madrid.
- Mitxelena, K., 1954, «La posición fonética del dialecto vasco del Roncal», *Via Domitia* I, 130-157. Reed. in *Sobre historia de la lengua vasca*, Supplements of *ASJU* 10, Donostia / San Sebastián, 1988, pp. 273-297.
- , 1961/1977, *Fonética histórica vasca*, Publicaciones del Seminario Julio de Urquijo de la Excma. Diputación Foral de Guipúzcoa), Donostia / San Sebastián, [3rd ed., 1985].
- Múgica, J. A., 1966, *Los apellidos de Iberia: su origen y evolución*, Edili, Bilbao.
- Nagore, F., 2004, «Algunas relaciones entre la lengua aragonesa y la lengua vasca», in *Vascuence y Romance: Ebro-Garona un espacio de comunicación*, Government of Navarra, Pamplona-Iruñea.
- Rohlf, G., 1935, *Le gascon*. Reprint, *Le gascon. Études de philologie pyrénéenne*, Niemeyer, Tübingen, 1977.
- Satrústegui, J. M., 1998, «Información magisterial en la correspondencia de Holmer y Mitxelena (1953-1954)», *FLV* 78, 297 and ff.
- Ubieto Arteta, A., 1972, *Toponimia aragonesa medieval*, Institución Fernando el Católico. Anubar, Valencia.
- Vicén Pérez, A. C. & Moncayola Suelves, S., 1991, *Bocabulario de l'ansotano*, Publications of The Aragonese Language Council (Publicazións d'o Consello d'a Fabla Aragonesa), Huesca.

SOBRE LA NATURALEZA DE LA SÍLABA Y LA ESTRUCTURACIÓN DE SUS ELEMENTOS EN EUSKERA

Oroitz Jauregi

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea

Abstract

This article deals with the nature and the importance of the syllable in linguistic studies, especially in phonological ones. The article holds that the syllable is a fundamental linguistic unit. The structuring of the syllable is the other main topic: Specifically the principal elements of Basque syllable structuring are considered.

1. Introducción

En este artículo se defiende que la sílaba es una unidad lingüística imprescindible. Junto con ello, se muestra el carácter fundamental de la sílaba en la lingüística, y sobre todo, en la fonología vascas.

El concepto de sílaba ha sido muy controvertido. En este artículo, enmarcado en la teoría de la Fonología Natural, se defiende que la naturaleza de la sílaba es fronteriza, porque se considera un elemento situado entre los componentes segmental y prosódico. El estar situado entre los dos campos mencionados hace que el concepto de sílaba sea comprometido. Ello ha facilitado la diversidad existente en los pensamientos e investigaciones acerca de la sílaba, siendo escasas las definiciones satisfactorias de la misma. En la historia reciente de la lingüística, concretamente en el período situado en las décadas 60, 70 y 80 del siglo pasado, es decir, en el momento de la creación y auge de la teoría generativista, la sílaba no fue tomada en consideración, en contra de lo que hicieran las teorías clásicas.¹ A partir de la década de los 80 las teorías fonológicas generativas han aceptado la sílaba como unidad lingüística (asumiendo, en parte, lo que se proponía en las teorías minoritarias o no tan mayoritarias, como la Teoría Generativa Natural y la Teoría Natural, entre otras). A partir de ese momento los estudios fonológicos han concedido a la sílaba una gran importancia (ver, por ejemplo, Blevins 1995, Kenstowicz 1993, Selkirk 1982 y Féryvan de Vijver 2003).

---

¹ Sobre la historia del tratamiento de la sílaba se recomiendan, por ejemplo, Lazicius ([1944] 1961) y Awedyk (1975).

2. Sobre la naturaleza de la sílaba

Los humanos procesamos el habla por medio de la sílaba. Todas las lenguas, cada una con sus particularidades, exteriorizan el habla con y por medio de sílabas. Por eso, por la importancia que posee, en este apartado definiremos la sílaba en el plano más ontológico.

En innumerables investigaciones se considera que la sílaba es una unidad compuesta por consonantes y vocales, es decir, una agrupación de segmentos. Desde este punto de vista no se toma en consideración la relación de la sílaba con la prosodia.

En los trabajos en los que se ha mencionado la sílaba del euskera también ha primado la perspectiva segmental. En estos trabajos se mencionan las consonantes y las vocales que pueden componer la sílaba, y también se indican las prohibiciones y restricciones de los segmentos para aparecer en algunas posiciones silábicas. Los trabajos que resaltan el componente prosódico de la sílaba no son muy numerosos, y la mayoría de ellos simplemente toma la sílaba como unidad donde recae el acento (Txillardegí 1984, entre otros). En este artículo se pretende explicar la estructura silábica del euskera, tomando en cuenta la parte segmental y prosódica de la misma.

Es importante no olvidar que la sílaba es una unidad de la estructura jerárquica de la prosodia. Su situación en dicha jerarquía nos lleva a considerar la relación que posee con los elementos situados por encima y por debajo de ella, pues es en esa relación donde se entiende el elemento en su totalidad. La siguiente cita de Hurch se refiere a las unidades prosódicas y las relaciones entre ellas, y por lo tanto, también hace referencia a la sílaba:

Prosodic units are the result of processes of human temporal behavior and the realization of specific linguistic and segmental phonological units in time. Each prosodic unit stands in a double relationship as the organizational procedure of smaller units and itself being an element of a hierarchy directed upward. And both faces of the coin determine structural aspects (Hurch 2006a: 542).

La sílaba viene a ser el puente entre la prosodia y la parte segmental; dicho de otra forma, la sílaba se forma cuando la prosodia y los segmentos se unen, en el momento que se entrelazan, en el momento en el que la lengua se vuelve una realidad física. Es decir, cuando la lengua se convierte en habla, su expresión se lleva a cabo por medio de las sílabas.

Se puede considerar que el concepto de sílaba es resbaladizo o escurridizo, por ello definirla requiere un esfuerzo adicional. Sin embargo, la dificultad de la empresa no debería ser razón para no conceder importancia a la sílaba, ni para dejarla de lado en las investigaciones fonológicas. Donegan y Stampe (1978: 34) conceden a la sílaba importancia de primer rango al considerarla un elemento fundamental que entrelaza la lengua y el habla: "(...) the syllable, which has not enjoyed a very solid place in linguistic theory, may in fact be the basic element in the relationship of language and speech".

La sílaba no tendría que ser sólo el contexto o la referencia que se utiliza al tratar de otros fenómenos lingüísticos. De hecho, no es sólo una agrupación de segmentos, ni tampoco el espacio donde se coloca el acento. Independientemente de eso, la sí-

laba posee características propias, sus cualidades y su naturaleza y su estructuración se realiza en base a ciertos principios, (tal como veremos en el apartado 7 de este artículo). Para estudiar la sílaba en su integridad es imprescindible tomar en consideración todos estos aspectos.

El tema principal de investigación del trabajo de Donegan y Stampe (1978) es la sílaba,² y en él la silabación se sitúa en la frontera entre el ritmo y los segmentos, tal y como se puede apreciar en la siguiente cita:

What *is* syllabification then? Clearly, it is the *mapping* of a segmental representation onto a prosodic pattern. It is not the words or the music; to use what now should not seem merely to be a metaphor, it is the way the words are put to the music (Donegan & Stampe 1978: 29-30).

Por lo cual, para estudiar la sílaba en su integridad hay que tener en cuenta la parte segmental y la prosódica, y dentro de la prosodia el ritmo. Al hablar, las palabras y las frases son realizadas rítmicamente. La estructura temporal posibilita el ritmo y en esa estructuración la sílaba juega un papel importante, puesto que permite pronunciar y percibir una estructura regular a través del tiempo. Por ello, considero aquí la sílaba un momento rítmico básico.

La definición que se presenta a continuación comprende la parte segmental y prosódica y por ello considero que entiende la sílaba en su integridad:

Silben sind von unten nach oben jene Einheiten, die Segmentorganisation übernehmen, sie sind ihrerseits die prosodischen Einheiten über die Akzentprozesse operieren, sie sind jene prosodischen Einheiten, in die Akzentmuster unterteilbar sind. Akzente ihrerseits werden in der Domäne Silbe realisiert, und sind die konstitutive Voraussetzung von rhythmischen Mustern (Hurch 2006b: 10).

En la definición de la sílaba de Hurch se señala claramente la dirección de arriba abajo y de abajo arriba en la jerarquía prosódica y, por lo tanto, la relación de cada nivel con las unidades que se sitúan más arriba y más abajo en dicha jerarquía. Tal y como se puede leer en la cita, las sílabas son unidades prosódicas que además de organizar los segmentos (relación de arriba abajo) también son espacios para la realización de los acentos (relación abajo arriba). Puesto que los acentos crean las condiciones constitutivas de la formación de patrones rítmicos, concluimos que las sílabas son fundamentales en la organización de los patrones rítmicos.

Ya he mencionado anteriormente que el concepto de sílaba encierra cierta complejidad. Un breve repaso a las definiciones de la sílaba que ha habido bastan para darnos cuenta de la diversidad existente. En general, ha habido defensores y detracto-

---

² Vennemann creó en la década de los 70 la *Syllabic Phonology*. En esa época Vennemann y Hooper fueron los fundadores principales de la Teoría Generativa Natural, teoría que se salía de las corrientes estándares del generativismo. La aportación de estos autores fue muy importante porque consideraba la sílaba un elemento fundamental en la teoría fonológica, en contra de lo que se pensaba en la teoría estándar generativa. La propuesta de Vennemann y Hooper fue una respuesta a las preguntas y dudas que surgían en la teoría estandar clásica, pero sin alejarse de la teoría generativa. También hay que mencionar a Kahn (1980), que desde dentro de la teoría generativa reivindicó la aceptación de la sílaba.

res de la sílaba y ello ha concitado mucha controversia. Esta diversidad de opiniones ha podido ser la causa del abandono de la sílaba por parte de muchos investigadores de la lengua.

Sin embargo, en este apartado he querido incidir en la naturaleza de la sílaba y, para ello, las definiciones ofrecidas por Hurch (2006b) y Donegan y Stampe (1978) me parecen las más completas porque nos dicen qué es la sílaba, cómo surge, dónde se sitúa dentro de la lengua y cómo se realiza.

3. La sílaba como unidad de análisis

He mencionado en el apartado anterior que en la historia reciente de la lingüística ha habido un período en el cual no se le ha prestado atención. En los comienzos de la teoría generativa se pretendían explicar los planteamientos teóricos por medio de las características segmentales de los sonidos, sin hacer alusión a los elementos prosódicos, y por lo tanto, sin la unidad silábica.³ Por consiguiente, tuvieron muchos problemas a la hora de explicar algunos procesos fonológicos, *reglas* en la denominación generativa. Tal como hemos señalado en la n. 2, fue por influencia de la Fonología Generativa Natural y de algunos autores dentro del generativismo, como Kahn, por lo que se empezó a aceptar la sílaba como unidad de análisis dentro de la teoría generativa.

El fenómeno que se presenta a continuación refleja las dificultades que se derivan de la no aceptación de la sílaba, mostrando que algunos comportamientos de los segmentos están sometidos a la sílaba. Es por lo que se ha reclamado la aceptación de la sílaba como unidad de análisis lingüístico.

Vennemann (1978) reivindica la importancia de la sílaba como unidad de análisis frente a los postulados de Chomsky y Halle en *The Sound Pattern of English*, donde carece de función “gramatical”. Vennemann reivindica la sílaba como unidad lingüística, en contra de las argumentaciones y formulaciones de la fonología generativa clásica. El ejemplo que se presenta aquí hace referencia al ensordecimiento que ocurre en final de ella. En los ejemplos del alemán *Liebe* [li:.be] (“amor”), *lieb* [li:p] (“querido”), *Rat* [ra:t] (“ayuntamiento, rueda”), *Rates* [ra:.tes] (“ayuntamiento” en genitivo) la explicación del ensordecimiento que ocurre en final de palabra puede ser explicada argumentando que la consonante sorda del final de palabra (*Lieb* [li:p]) se ha vuelto sonora entre vocales (*Liebe* [li:.be]). Sin embargo, en el otro ejemplo no ocurre lo mismo puesto que tenemos *Rates* [ra:.tes] y no *[ra:.des], como cabría esperar siguiendo esa argumentación. La explicación es que ha ocurrido ensordecimiento de la consonante en final de palabra, como se puede comprobar en (*Lieb* [li:p]).

Los formas que mostramos a continuación indican que esta explicación no es suficiente: *Raddampfer* [rá:t.dàm.pfer] (“vapor de ruedas”), *Motivarmut* [mo.tif.ar.mut] (“pobreza de razones”) son palabras compuestas en las cuales ocurre ensordecimiento al final del primer elemento de composición, es decir, en *Rad* [rá:t] y en *Motiv* [mo.tif]. La explicación dada anteriormente puede servir identificando el final absoluto

³ En el libro *The Sound Pattern of English* por ejemplo, el acento se presenta por medio de la característica “[± acc]” y la silabicidad (en referencia indirecta a la sílaba) por medio de “[± syll]”, considerando el acento y la silabicidad características de cada vocal.

de palabra con final del primer elemento de palabra compuesta. Pero vemos que los ejemplos siguientes presentan ensordecimiento de una consonante que no está ni en final de palabra ni al final del primer elemento de palabra compuesta: *Liebe* [li:.be] (“amor”), *lieblich* [lí:p.liç] (“encantador”), *Tage* [ta:ge] (“día”), *täglich* [té:k.liç] (“cada día”), *Lesen* [le:zen] (“leer”), *lesbar* [lé:s.ba:r] (“leíble”). Estas formas nos muestran que la explicación del ensordecimiento al final de palabra no es suficiente, porque hay ensordecimiento al final de sílaba, aunque no sea final de palabra. Por consiguiente, hay que mencionar el contexto de final, frontera de sílaba para explicar las formas que hemos expuesto. Sin embargo, los ejemplos *lieben* [li:bən] (“nosotras amamos”), *liebt* [li:pt] (“vosotras amais”), *Rades* [ra:dəs] (“rueda” en genitivo), *Rads* [ra:ts] (“rueda” en genitivo); *Tages* [ta:gəs] (“día” en genitivo), *Tags* [ta:ks] (“día” en genitivo) nos muestran que el ensordecimiento no sólo ocurre al final de la sílaba, es decir en frontera silábica, puesto que hay ensordecimiento de las consonantes en coda que no están en final absoluta de la sílaba. Por consiguiente, la explicación de las formas que hemos expuesto al principio de este apartado debe abarcar un contexto más amplio, porque el ensordecimiento ocurre en todas las consonantes de la coda.

Venneman ofrece en sus trabajos (1972, 1974, 1978) variados y numerosos ejemplos y fundamenta sus argumentos para justificar la existencia de la sílaba como contexto y su estructuración como motivo de hechos fonológicos, y por lo tanto la necesidad de reconocer su estatus de unidad lingüística.

4. ¿Está la sílaba en la representación léxica?

Se ha discutido sobre la existencia de la sílaba en la representación léxica. En este artículo se defiende la idea de que la sílaba no existe en la representación léxica de las palabras (tal como lo expresa Blevins en su trabajo (1995: 221).

Donegan y Stampe (1978) ejemplifican muy bien esta idea. La palabra inglesa *freedom* “libertad” puede poseer diversas silabificaciones. Se puede realizar con dos sílabas: [ˈfriːr.ðm]. Si ocurren leniciones y se pierde, por ejemplo el tap intervocálico y la vocal de la segunda sílaba pierde su silabicidad, *freedom* se puede pronunciar en una sola sílaba: [ˈfriðm]. Sin embargo, si ocurre una fortición y la vibrante se vuelve silábica, *freedom* se puede pronunciar en tres sílabas: [ˈfriðm]. Si la palabra [ˈfriːr.ðm] queremos cantarla con una melodía concreta, por ejemplo la melodía de “Yankee Doodle Came to Town”, se podría silabificar de la siguiente manera: [ˈfri.i.i.i.i.i.d̩m].⁴ La melodía nos ofrece la cantidad de sílabas (notas)⁵ que debe contener un modelo acentual, pero no los segmentos, los fonemas (*freedom* en nuestro caso). Los segmentos hay que insertarlos según las notas que nos da la melodía. [ˈfri.i.i.i.i.i.d̩m] no es la única forma en la que se pueden cantar los segmentos de *freedom* con la melodía citada, también se podrían cantar con la silabificación [ˈfɹ̩.ɹ̩.ɹ̩.i.i.d̩m].⁶ Viendo todas estas posibilidades de silabificación de una sola forma,

⁴ Los signos ' y , representan *beat*-s, el primero fuerte (') y el segundo débil (,); de los dos *beats* que se representan el primero posee el golpe más fuerte. En estos ejemplos las vocales son silábicas.

⁵ En referencia al concepto de nota musical.

⁶ En los dos primeros *beat*-s, las vibrantes son silábicas.

Donegan y Stampe llegan a la siguiente conclusión: “Obviously, no particular syllabification is in the segmental representation of the word” (Donegan & Stampe 1978: 29). Quisiera resaltar que el adverbio *obviously* puede considerarse como relativo, puesto que es más fácil “prever” en algunas lenguas que en otras qué silabificaciones pueden ocurrir en cada medida, teniendo en cuenta los requisitos prosódicos y segmentales de cada una.

En euskera es más fácil que en inglés predecir las estructuras silábicas de la lengua, puesto que la estructuración de la sílaba en euskera requiere de principios más naturales, más básicos; en inglés, el acento de intensidad tiene una influencia mayor que en euskera y ese hecho puede complicar la silabificación, y ésta puede ser más difícil de predecir. Por ello, el adverbio *obviously* es más bien relativo. La siguiente cita de Hurch refleja que los principios y leyes de estructuración de las sílabas se cumplen con más sistematicidad en las lenguas de tipo silábico (como el euskera) que en las lenguas de tipo acentual (por ejemplo, el inglés):

Es sind selbstverständlich die gleichen Grundprinzipien [Silbenstrukturprinzipien], die den Silbenbau sowie die Syllabierung- und Resyllabierungsprozesse bestimmen, doch sind diese in silbenzählenden Sprachen einfach mit wesentlich stärkerer Radikalität durchgesetzt als in akzentzählenden Sprachen (Hurch 2006b: 10).

Hay que admitir que este tema no ha sido tratado profundamente y resulta difícil presentar pruebas contundentes de las distintas silabificaciones y medidas silábicas que puede poseer una misma forma léxica. Sin embargo, los ejemplos aquí utilizados ayudan a comprender mejor lo anteriormente expuesto, es decir, que la sílaba se forma justo en el momento en que ocurre la inserción de la parte segmental y la parte prosódica de la lengua. La capacidad de amoldación en esa inserción, siempre siguiendo unos principios y una estructuración, posibilita las distintas silabificaciones y medidas silábicas de una misma palabra o forma léxica.

En este apartado se ha querido mostrar que las palabras no están silabificadas en la memoria permanente del hablante y del oyente, a pesar de que en dicho plano sí existe el reflejo de las secuencias de sonidos posibles e imposibles de la lengua, que viene a ser un paralelo de la estructura silábica del habla, tal y como explicaré en el apartado siguiente.

5. El reflejo de la sílaba en el paradigma

En este apartado, presentaré primero la diferencia que marca la Fonología Natural entre el paradigma y el sintagma.

La Teoría Natural diferencia tres tipos de procesos: procesos fortitivos, procesos lenitivos y procesos prosódicos.⁷ Los primeros se llevan a cabo en el paradigma y en el sintagma y los segundos en el sintagma. Por lo tanto, los procesos pueden ser paradigmáticos (los que ocurren en el paradigma) y sintagmáticos (ocurren cuando los

---

⁷ Los procesos prosódicos ocurren cuando el mensaje (los segmentos) se insertan en el patrón rítmico. Como ya se ha comentado anteriormente, la sílaba es el puente para realizar esa inserción y, por tanto, la silabificación sería un proceso prosódico. En este artículo no profundizaré en el tema, pero a quien quiera saber más sobre él, se recomiendan Hurch (1996a) y (1996b).

segmentos se convierten en habla, en un hecho físico). Estos últimos son contextuales; sin embargo los procesos paradigmáticos pueden ser contextuales o acontextuales (libres). Siguiendo a Donegan y Stampe (1979: 133) los procesos paradigmáticos reflejan las restricciones e incapacidades que tenemos en la presentación léxica o subyacente y por medio de estos procesos se manifiesta el inventario de sonidos de la lengua y la combinación de dichos sonidos.⁸ Los procesos paradigmáticos acontextuales o libres nos dan a conocer los fonemas de la lengua, las unidades de sonidos que posee una lengua. Los procesos paradigmáticos contextuales indican el contexto o posición en que pueden aparecer, o no aparecer, dichas unidades en la representación léxica. Estos procesos en otras corrientes o teorías se han denominado *fonotáctica* (en la teoría estructuralista) o *Morpheme Structure Rules* y *Morpheme Structure Constraints* (en la teoría generativa).

He aquí el esquema de los procesos:

- a) Procesos paradigmáticos:
  - a.1. acontextuales o libres: reflejan las secuencias de las características de las unidades de sonidos de la lengua;
  - a.2. contextuales: reflejan las secuencias de sonidos posibles, posibles secuencias de características en sucesión.
- b) Procesos sintagmáticos: contextuales.

He mencionado en el apartado anterior que las sílabas no están en la representación léxica de la lengua. Sin embargo, he sugerido que su ausencia no significa que no tengan relación con el paradigma, porque como he comentado antes, en la memoria del hablante se reflejan las estructuras silábicas aceptables e inaceptables de su lengua.

Donegan y Stampe (1978: 26) mantienen que la silabación y otros procesos prosódicos poseen gran influencia en el desarrollo fonológico de la lengua, porque dichos procesos moldean el desarrollo de la pronunciación. Por ejemplo, cuando el contexto de un proceso es la sílaba, la sílaba condiciona la realización fonética del proceso en cuestión. En este punto merece recordar el ejemplo mencionado en el apartado anterior de ensordecimiento de las consonantes en coda. En ese ejemplo, es la sílaba el marco de realización.

Del mismo modo, a pesar de que he mencionado que las palabras no están divididas por sílabas en la representación fonológica, no habría razón para negar la influencia de la silabificación y otros condicionantes prosódicos en la representación fonológica: Donegan y Stampe aceptan que tal influencia existe (1978: 26). Siguiendo lo expuesto anteriormente, se puede añadir que una forma fonológica segmental es aceptable, *ceteris paribus*, si, su silabación es aceptable sin sufrir cambios. Esta afirmación nos lleva a reconocer cierta influencia de la silabación en la representación fonológica. La forma fonológica debe ser aceptable, es decir, debe ser una forma que acepta la lengua y la percepción del hablante u oyente. Aquí me estoy refiriendo a

---

⁸ En el presente trabajo, por razones de espacio, no se pueden mostrar los procesos paradigmáticos contextuales del euskera; en Jauregi (2008), se pueden encontrar tales procesos.

procesos paradigmáticos contextuales o fonotáctica, en terminología originariamente estructuralista.

Existen procesos que “involuntariamente” pueden convertir una forma inaceptable para la lengua en aceptable. Por ejemplo, en inglés */bnik/ es inaceptable fonológicamente, puesto que no es posible un ataque */bn-/. En la conciencia del hablante, en su intención (representación subyacente) */bn-/ no es una estructura silábica aceptable. Pero, si a esa secuencia de oclusiva más nasal en posición de ataque se le intercala una vocal, la secuencia se convierte en aceptable: /bənɪk/.⁹ A pesar de que fonológicamente la secuencia de oclusiva más nasal no es posible en ataque, fonéticamente encontramos esta secuencia consonántica, por ejemplo en la pronunciación [bni:θ], posible realización de *beneath* (‘debajo’). Encontramos la realización fonética [bni:θ] como variante de [bəni:θ] (tras la pérdida de la vocal schwa). Otro ejemplo de realización fonética de secuencias consonánticas que no serían aceptables como representación fonémica procede del francés. En francés no es posible la secuencia de consonantes *pt- en principio de palabra. Sin embargo, encontramos realizaciones fonéticas con la secuencia de consonantes mencionadas, siempre y cuando las realizaciones sean resultado de leniciones, por ejemplo la posible realización de *petit* (‘pequeña’) tras perder la vocal schwa: [ptit].

En el paradigma se da prioridad a los procesos que facilitan la percepción. Las forticiones son procesos que producen señales buenas, discernibles, es decir, óptimas combinaciones de rasgos. Las forticiones “constituyen” el paradigma, el inventario de sonidos y de palabras.

Sin embargo, en el sintagma el objetivo es la facilidad de producción y suelen ocurrir fundamentalmente leniciones, aunque también son posibles las forticiones. Al ocurrir leniciones, puede que surjan secuencias de sonidos que no se aceptan en la representación subyacente de la lengua; es el caso de [bn-] en inglés y de [pt-] en francés, mencionados anteriormente.¹⁰

Por las razones presentadas aquí, no se puede negar que la silabación tenga influencia en la representación subyacente; más aún se podría confirmar que la silabación repercute en la memoria permanente de los hablantes y oyentes de una lengua, porque en la memoria permanente poseemos el reflejo de las estructuras silábicas aceptadas por la lengua. Así lo expresa García Calvo:

(...) no por ello se le prohíbe al sistema tener cuenta, en abstracto, de su relación silábica y de la unidad “sílabas”, como bien se muestra, no generalmente en el plano de la articulación verbal (...), pero sí en el plano de la articulación fonémica, donde hay establecidas en muchas lenguas reglas combinatorias o de neutralización de oposiciones fonémicas que sólo introduciendo términos como “fin de sílaba” o “límite de sílabas” podrían formularse (García Calvo [1975] 1989: 335).

⁹ En inglés, no existe una forma léxica tal; a pesar de ello, en cuanto a la forma fonológica se refiere, no sería problemático aceptar una forma de esas características.

¹⁰ En Jauregi (2008) también encontramos datos parecidos. En euskera no se aceptan los grupos de consonantes sC- al principio de palabra. Sin embargo, en la prueba acústica que se presenta en Jauregi (2008), la forma léxica *ezteu* (“no tenemos”) se pronuncia [stew], con el grupo de consonantes que está prohibido paradigmáticamente.

Como se ha indicado, muchas veces necesitamos mencionar la sílaba para dar a conocer lo que se expresa por medio de los procesos paradigmáticos. Ese sería el reflejo de la sílaba en el paradigma.

6. La importancia de la jerarquización fonética

La jerarquización fonética es un instrumento básico para tratar las unidades fonémicas y secuencias de sonidos que se encuentran en la representación subyacente de la lengua. La realidad fonética está organizada jerárquicamente, es decir algunos elementos fonéticos son más fundamentales que otros, o dicho de otra manera, la fonética justifica mejor las relaciones entre los elementos fonéticos.¹¹ Puesto que la motivación de los procesos es fonética, la jerarquización fonética se convierte en criterio importante a la hora de clasificar los procesos.

Hay, por ejemplo, una relación jerárquica entre vocales nasales y vocales orales. Un proceso paradigmático acontextual o libre refleja que las vocales orales son más básicas que las nasales. Articulatoriamente es más fácil producir una vocal oral que una vocal nasal. En la adquisición de una lengua se puede comprobar que son las vocales orales las que primero dominan los niños. Será después del dominio de las vocales orales cuando el niño aprenda a producir intencionadamente las vocales nasales, es decir, cuando aprenda a superar la dificultad que produce pronunciar la nasalidad junto con la oralidad. Las lenguas que poseen vocales nasales también poseen vocales orales, pero la relación inversa no existe, es decir, no es obligatorio que las lenguas con vocales orales posean al mismo tiempo vocales nasales fonémicas.¹²

Se puede decir lo mismo acerca de las secuencias de sonidos. Desde el punto de vista de la jerarquización fonética algunas secuencias son más básicas que otras, fonéticamente se justifican mejor. Esa idea es la que se expresa en la siguiente cita de Oñederra:

Hurrenez hurren dauden hots-bilkuretako hierarkiez, kontura gaitetze [sθ] hots-bilkura [st] baino zailagoa dela, fonetikoki okerragoa delako (akustikoki ilunago, ekoizpena ere zailago): [sθ] egiten eta hautematen dakiena, [st] egin eta hautemateko gauza izango da, baina ez alderantziz (Oñederra 2004: 96).¹³

En el euskera actual encontramos las dos secuencias de consonantes que se nombran en la cita: [sθ] y [st]. La secuencia [st] es más básica teniendo en cuenta la jerarquía fonética. Desde ahí se explica el que, hasta hace poco, haya sido la única existente. Sin embargo, ello no quiere decir que no se pronuncie la secuencia [sθ] (por

¹¹ Por ejemplo, las leyes de implicación de Jakobson ([1941] 1968) están basadas en la jerarquización fonética.

¹² Los datos del *World Atlas of Linguistic Structures* confirman este hecho. Para realizar el capítulo de las vocales nasales se consultaron 243 lenguas. De ellas sólo 64 poseen vocales orales y nasales como fonemas; las restantes 179 lenguas sólo poseen vocales orales.

¹³ “De las jerarquías de las secuencias de sonidos contiguos, nos podemos dar cuenta de que la secuencia [sθ] es más complicada que [st], porque fonéticamente es peor (más oscura acústicamente y más difícil de producir): quien pueda producir y percibir [sθ], es capaz de producir y percibir [st], pero no al revés”. [La traducción es mía].

ejemplo *piszina* [piθina]) a este lado de los Pirineos. Junto a estas realizaciones fonéticas también encontramos la realización que ha sufrido la pérdida de una consonante [pišina].

La jerarquización fonética es imprescindible para dar cuenta de las elecciones fonológicas de una lengua.

7. La estructura silábica

A continuación presentaré los principios de estructuración silábica. Se hará referencia a los componentes principales de la estructura silábica.

7.1. La escala de sonoridad

La sonoridad es la prominencia intrínseca de los sonidos (Donegan y Stampe 1978: 31). Existe una escala de sonoridad de los sonidos, que va desde los de menor sonoridad a los de mayor sonoridad. Esta escala es uno de los fundamentos de la jerarquización fonética mencionada en el apartado anterior.

La escala de sonoridad ha sido un instrumento muy utilizado en los trabajos de fonética y fonología desde los autores más clásicos, por ejemplo Sievers ([1876] 1901). Se trata de un instrumento imprescindible para los trabajos que tienen por objetivo la explicación de algunos hechos de la lengua. Merece mencionarse que la estructura de la sílaba del euskera se puede explicar, de manera general, por medio de este principio.

Tomando en cuenta la escala de sonoridad, algunas estructuras silábicas son más naturales que otras. Ciertas silabificaciones son más aceptables en algunas lenguas; también puede ocurrir que lo que en una lengua es aceptable no lo sea en otra. Utilizando el ejemplo mencionado en el apartado 4, la palabra inglesa *freedom* no se podría pronunciar en japonés ['frif.ɔ̃m], porque en japonés se han superado menos restricciones fonéticas, y entre otras cosas, no posee grupos consonánticos. En japonés se pronunciaría [Φu'ri.da.mu]. Será la dificultad fonética aceptada por cada lengua la que pondrá los límites de aceptación. En japonés prima la estructura silábica CV, la estructura más natural. En inglés también la estructura más natural es, por supuesto, CV, pero existe una diferencia entre estas dos lenguas: en inglés se aceptan estructuras silábicas más complejas que CV y en japonés, no.

He aquí los principios de estructuración silábica, con base en la escala de sonoridad.

- La sílaba posee un núcleo, constituido por el sonido más sonoro. Normalmente suele ser una vocal. El núcleo silábico puede constituir una sílaba por sí solo, es más, es el único elemento imprescindible en la estructuración de la sílaba.
- A lo largo de la sílaba encontramos una gradación de sonoridad que va de menos a más (del ataque hasta el núcleo, puesto que el núcleo es el elemento más sonoro) y después de más a menos (del núcleo a la coda). La gradación de sonoridad afecta también a los grupos de consonantes que puede haber en posición de ataque y en posición de coda. Es decir, si en el

ataque hay dos consonantes, se respeta el recorrido de sonoridad y la primera consonante será menos sonora que la segunda. Del mismo modo, pero a la inversa, ocurre en posición de coda.

- La estructura silábica óptima está formada por el sonido con menos sonoridad y más sonoridad: /pa/. La unión de los elementos silábicos es más fuerte al unir el sonido de menos perceptibilidad y el de más perceptibilidad, puesto que el contraste de sonoridad entre ambos es el máximo. Ello hace que la cohesión sea más fuerte, por ejemplo desde el punto de vista de la perceptibilidad.

note that the optimal rise in the “universal” syllable [pa], consisting of minimal and maximal sonorant. This is a form of the principle of the attraction of opposites. Since the syllable bond consists in the subordination of less-prominent to more-prominent segments, the greater the contrast, the greater the subordination (Donegan & Stampe 1978: 30).

- El principio de las unidades prosódicas suele ser articulatoriamente más fuerte, y, por ello, la fase inicial suele ser más perceptible que el final de dichas unidades. Este hecho significa, *ceteris paribus*, que en la estructuración de una sílaba una consonante prefiere estar a la izquierda de la vocal, es decir, preceder a la vocal, para situarse al principio de una unidad prosódica, y hacer así en su conjunto la secuencia más perceptible. Siguiendo este principio en una secuencia de sonidos VCV, la consonante se colocará al principio de la unidad prosódica. La estructuración resultante sería V.CV.¹⁴ Si en posición intervocálica existe más de una consonante, la frontera silábica se coloca teniendo en cuenta la sonoridad de esas consonantes.¹⁵

7.2. El acento

En el apartado anterior se ha presentado la sonoridad como la prominencia intrínseca de los sonidos. El acento es la prominencia extrínseca o exterior.

Entre las bases de la estructuración silábica que presentan Donegan y Stampe (1978: 30-31) los sonidos son lo esencial. Sin embargo, aunque el acento está relacionado estrechamente con los sonidos, posee otras bases, principalmente la base rítmica.

Cuando la prominencia exterior es muy fuerte puede sobrepasar la intrínseca y algunas estructuras de la lengua pueden constituirse por su fuerte influencia. Este hecho ocurre en las lenguas que poseen un acento potente, por ejemplo en inglés o en alemán. En esta última lengua encontramos palabras monosilábicas del estilo de *Angst* (“miedo”) y *Herbst* (“otoño”). Como se puede comprobar, se “rompe” el principio de sonoridad en el grupo consonántico de coda, porque el orden descendente de sonoridad que va del núcleo a la coda no es regularmente descendente. En la agrupación *-ngst* la consonante oclusiva *-g-* se intercala entre la nasal y la fricativa, aunque la oclusiva posea menos sonoridad que la fricativa. De este modo, se rompe el

¹⁴ Más aún si la consonante es una oclusiva, por las razones expuestas en el punto anterior.

¹⁵ Puede ocurrir que una lengua no acepte consonantes en la coda. Puede ocurrir también que una lengua acepte consonantes en ella, pero con restricciones (como veremos en el apartado 8). En este último caso habría que tener en cuenta esas restricciones a la hora de establecer las fronteras silábicas.

recorrido de sonoridad mencionado en el apartado anterior. Ocurre lo mismo en el grupo *-r/bs/*, puesto que entre la vibrante y la fricativa se intercala una oclusiva, que posee menos sonoridad que la fricativa, rompiendo el orden de sonoridad y con ello la estructuración de la sílaba basada en la sonoridad.

La razón de los hechos comentados reside en la prominencia extrínseca o exterior. Hurch (1988: 819) relata que las codas triconsonánticas del alemán provienen de las pérdidas vocálicas que esa lengua ha sufrido. En las agrupaciones consonánticas citadas, una vocal seguía a las oclusivas, pero el fuerte acento situado en la primera sílaba fue debilitando la segunda vocal, hasta hacerla desaparecer. Estos ejemplos demuestran que la prominencia exterior del acento ha sobrepasado la prominencia intrínseca de la sonoridad en la estructuración silábica.

Si comparamos el euskera con el alemán, se ve que en euskara no existen los grupos consonánticos existentes en alemán. La prominencia extrínseca o exterior no posee tanta fuerza como para sobrepasar los requisitos de la prominencia intrínseca, porque esta última se conserva con solidez. En cuanto a la sílaba, se puede decir que el núcleo silábico, también en situaciones débiles, mantiene su fortaleza y no ocurren debilitamientos (ni desapariciones) como las del inglés o del alemán (salvo en algunas variedades, ver Hualde 1997).

7.3. La cualidad de los sonidos

A continuación presentaré otro principio de estructuración de la sílaba: la cualidad de los sonidos. En el apartado 7.1. la atracción de los contrarios se ha relacionado con la perceptibilidad, es decir, se ha mencionado que cuanto mayor sea el contraste de sonoridad entre la consonante y la vocal que constituyen la sílaba, tanto mejor se percibirá. Esta enunciación se puede ampliar al campo de la cualidad de los sonidos, puesto que si existen dos sonidos contiguos con el mismo punto de articulación uno de ellos puede provocar o padecer disimilación.

En griego, por ejemplo, al principio de palabra se aceptan los grupos de consonantes tautosilábicos [pt] y [kt], pero no *[tt], porque las dos consonantes poseen el mismo punto de articulación. También se aceptan las secuencias [pn] y [kn], pero no *[tn]. Del mismo modo, se aceptan [pl] y [kl], pero no *[tl].¹⁶

Está claro, sin embargo, que algunas lenguas aceptan dos consonantes contiguas heterosilábicas del mismo punto de articulación. Ese es el caso de las geminadas.

7.4. Las interferencias

Los principios presentados hasta ahora no son leyes absolutas. Entre los principios que rigen las lenguas suele haber conflictos, en los cuales algunos principios salen ganando frente a otros. Por ejemplo, en el apartado 7.1 se ha comentado que en una sílaba desde el principio de ataque al núcleo debe de haber un incremento de sonoridad, y que desde el núcleo al final de la coda debe de haber descenso en cuanto a la sonoridad se refiere. Siguiendo este principio, se concluye que todos los picos de

¹⁶ Este hecho se conoce como *OCP Obligatory Contour Principle* en la teoría generativa.

sonoridad deberían ser núcleos. De este modo surge el modelo silábico “óptimo”. Este principio rige en muchas lenguas, pero no en todas, puesto que puede entrar en conflicto con otro principio y perder su primacía. En alemán, por ejemplo, el grupo consonántico que hay al principio de la palabra en *stumpf* [ʃtumpf] (“desafilado”) no coincide con el ascenso de sonoridad comentado en 7.1. La segunda consonante del grupo posee menos sonoridad que la primera, impidiendo así el ascenso de sonoridad que va de ataque a núcleo. Lo mismo ocurre con el grupo de consonantes que se encuentra al final, puesto que la penúltima consonante debería poseer más sonoridad que la última, pero no es el caso. A lo contrario del principio presentado en 7.1, poseer mayor sonoridad que la consonante contigua no conlleva en este caso la creación de un núcleo silábico.

A lo largo del artículo se ha hablado sobre la sílaba, cómo se forma, los principios de constitución, también los conflictos que pueden existir en dicha constitución. Se ha defendido que la sílaba no está en la memoria permanente pero que su reflejo es innegable en dicha memoria. También se ha comentado la importancia de la jerarquización fonética y se han enumerado los principios de estructuración de la sílaba. A continuación se mencionarán brevemente los diferentes requerimientos y prohibiciones en la estructuración de sílabas que puede haber en algunas lenguas. Después se presentarán los elementos de estructuración de la sílaba en euskera.

8. Los elementos principales de la estructura silábica en euskera y otras lenguas

En la mayoría de los estudios se proponen tres elementos constitutivos de la sílaba: el ataque, el núcleo y la coda (ver, entre otros, Vennemann 1988).¹⁷

El núcleo silábico es imprescindible para la constitución de una sílaba. Es más, es el único elemento imprescindible. La sílaba puede estar formada sólo por el núcleo. A pesar de que el ataque y la coda también son elementos principales, no quiere decir que tengan que aparecer siempre. El ataque y la coda siempre van unidos al núcleo y no son imprescindibles como el núcleo silábico.

Cada lengua posee sus condiciones y sus restricciones sobre los elementos constitutivos, que pueden incluso llegar a la prohibición. Existen condicionantes y prohibiciones en ataque, pero en general se puede mantener que la coda tiene más restricciones que el ataque.¹⁸ Por ejemplo, existen lenguas que no aceptan codas, entre ellas la maorí (Bauer 1993). Algunas lenguas, a pesar de que acepten codas, las aceptan con condicionantes, puesto que no aceptan cualquier tipo de coda. Por ejemplo la lengua malayalam acepta sólo consonantes nasales en coda (Mohanan 1989). Del mismo modo, puede ocurrir que sólo se acepte una única consonante en la coda, dicho de otro modo, hay lenguas que no aceptan grupos de consonantes en la coda, por

---

¹⁷ Estos tres componentes son los más básicos y los más aceptados, pero no son los únicos. En Vennemann (1988), se puede comprobar que estos elementos combinados entre sí crean elementos mayores: al elemento creado por el ataque y el núcleo lo denomina *body*; al elemento creado por el núcleo y la coda lo denomina *rhyme*. Por razones prácticas, en este artículo se tendrán en cuenta los elementos más básicos, es decir, el ataque, el núcleo y la coda.

¹⁸ Sievers ([1876] 1901: 204) afirma que las consonantes en coda poseen más restricciones que las consonantes en ataque. Ver también las argumentaciones presentadas en el § 7.1. de este artículo.

ejemplo el japonés. Puede ocurrir también, que entre las lenguas que aceptan grupos de consonantes existan restricciones sobre tales consonantes. También existen lenguas con restricciones en el ataque, por ejemplo en la lengua arrernte. La restricción es tal que llega a la prohibición y no se acepta el ataque silábico (Breen & Pensalfini 1999).

Se ha mencionado que siguiendo los parámetros de la estructura silábica la estructura silábica más básica y natural es CV (ver por ejemplo Jakobson y Halle [1956] 1975, y Vennemann 1988). CV es la estructura “óptima”,¹⁹ la estructura que poseen todas las lenguas. El que existan otras estructuras depende de los requerimientos de cada lengua.

A continuación mencionaré los elementos de la estructura silábica en euskera. En euskera, la sílaba puede estar formada sólo por el núcleo (V), tal como se puede ver en las primeras sílabas de los ejemplos *a.ma* (“madre”), *o.ker* (“torcido”), *e.txe* (“casa”). En estos ejemplos el núcleo está formado por una vocal.²⁰ La sílaba también puede estar formada por ataque y núcleo: (C₀² V),²¹ por ejemplo *ka.le* (“calle”), *tre.na* (“tren”), *kra.be.li.na* (“clavel”).

La sílaba también puede estar constituida por núcleo y coda (VC₀²): *artz*²² (“oso”), *antz* (“parecido”) y en las primeras sílabas de los ejemplos siguientes: *as.to* (“burro”), *ar.to* (“maíz”), *il.tze* (“clavo”). Del mismo modo, la sílaba puede poseer los tres elementos básicos, es decir, el ataque, el núcleo y la coda (C₀² VC₀²), por ejemplo *bart* (“anoche”), *bost* (“cinco”), *flan* (“flan”), *beltz* (“negro”).

Por lo cual se puede concluir que la estructura silábica del euskera es representada por C₀² V C₀². A esto hay que añadir que es difícil que la estructura C₀² V C₀² aparezca en su extensión máxima; los únicos ejemplos son onomatopeyas, por ejemplo *krausk* (“sonido que representa el ruido de cuando se rompe algo”). En palabras de Mitxelena es “extremadamente improbable” ([1961, 1977] 1985: 485) que todas las posiciones aparezcan completas.

Merece destacar que en la estructuración de la sílaba vasca el principio de sonoridad se respeta y existen escasos ejemplos que vayan en contra del mismo.

Bibliografía

- Artiagoitia, X., 1993, «Syllable structure in Modern Basque and in Proto-Basque», in J. I. Hualde y J. Ortiz de Urbina (eds.), *Generative Studies in Basque Linguistics*. John Benjamins, 263-287.
- Awedyk, W., 1975, *The Syllable Theory and Old English Phonology*. Wrocław: Polska Akademia.

¹⁹ Al decir “óptima” se quiere decir la estructura silábica óptima siguiendo los principios fonético-fonológicos (la escala de sonoridad, el contraste de prominencias, entre otros factores).

²⁰ En euskera no se permiten núcleos silábicos consonánticos, al contrario de lo que ocurre en inglés o en alemán, por ejemplo.

²¹ Los números que acompañan al signo C indican el número de consonantes que pueden aparecer. El número inferior indica el mínimo y el superior el máximo de consonantes que pueden aparecer en esa posición. En euskera, las consonantes que pueden aparecer son 0, 1 o 2. Este modo de presentación se ha tomado de Chomsky y Halle (1968).

²² Aunque aparezcan tres grafías después de la coda, en realidad hay dos consonantes, puesto que *tz* representa el sonido africado.

- Bauer, W., 1993, *Maori*. Routledge.
- Blevins, J., 1995, «The Syllable in Phonological Theory», in Goldsmith (ed.), 206-244.
- , 2004, *Evolutionary Phonology. The emergence of Sound Patterns*. Cambridge: Cambridge U. P.
- Breen, G. & R. Pensalfini, 1999, «Arrernte: A language with no syllable onset», *LI* 30:1, 1-25.
- Browman, C. P. & L. Goldstein, 1988, «Some notes on syllable structure in articulatory phonology», *Phonetica* 45:2, 140-155.
- Clark, J. & C. Yallop, 1990, *An Introduction to Phonetics and Phonology*. Oxford and Cambridge: Blackwell.
- Clements G. N. & S. J. Keyser, 1983, *CV phonology: a generative theory of the syllable*. (Linguistic Inquiry Monograph 9). Cambridge, Mass: MIT Press.
- Chomsky, N. & M. Halle, 1968, *The Sound Pattern of English*. New York: Harper & Row.
- Dinnsen, D. A. (ed.), 1979, *Current Approaches in Phonological Theory*. Bloomington: Indiana U. P.
- Donegan, P., 1985, *On the Natural Phonology of Vowels*. New York: Garland.
- , 1993a, «Rhythm and Vocalic Drift in Munda and Mon-khmer», *Linguistics in the Tibeto-Burman Area* 16:1, 1-43.
- , 1993b, «On the phonetic basis of phonological change», in Ch. Jones (ed.), *Historical linguistics. Problems and perspectives*. New York: Longman, 98-130.
- , 1995, «The innateness of phonemic perception», in V. Samiian & J. Schaefer (eds.), *Proceedings of the 24th Western Conference on Linguistics*. Fresno, CA: Dept. of Linguistics, California State University, 59-69.
- & D. Stampe, 1978, «The syllable in phonological and prosodic structure», in A. Bell & J. B. Hooper (eds.), *Syllables and segments*. North Holland Publishing Company, 25-34.
- & —, 1979, «The Study of Natural Phonology», in D. A. Dinnsen (ed.), 126-174.
- & —, 1983, «Rhythm and the holistic organization of language structure», in J. Richardson *et alii* (eds.), *Papers from the Parasession on the Interplay of Phonology, Morphology and Syntax*. Chicago Linguistic Society, University of Chicago, 337-353.
- & —, 2004, «Rhythm and the Synthetic Drift of Munda», *Yearbook of South Asian Languages*. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 3-36.
- Fery, C. & R. van de Vijver (eds.), 2003, *The Syllable in Optimality Theory*. Cambridge U. P.
- Fischer-Jorgensen, E., 1975, *Trends in Phonological Theory*. Copenhagen: Akademisk-Forlag.
- García Calvo, A., [1979] 1991, *Del lenguaje*. Zamora: Lucina.
- , [1975] 1989, *Del ritmo del lenguaje*. Reed. en *Hablando de lo que habla: estudios de lenguaje*. Zamora: Lucina.
- Goldsmith, J. (ed.), 1995, *The Handbook of Phonological Theory*. Oxford: Blackwell.
- (ed.), 1999, *Phonological Theory. The essential readings*. Malden & Oxford: Blackwell.
- Haspelmath, M. *et alii* (eds.), 2005, *World Atlas of Language Structures*. Oxford U. P.
- Hooper, J. B., 1972, «The syllable in phonological theory», *Lg* 48, 525-540.
- , 1976, *An Introduction to Natural Generative Phonology*. New York, San Francisco & London: Academic Press.
- Hualde, J. I., 1991, *Basque phonology*. London & New York: Routledge.
- , 1997, *Euskararen azentuerak (ASJUren Gehigarriak 42)*, Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.

- , 2003, «Phonology», in Hualde, J. I. & J. Ortiz de Urbina (eds.), *A grammar of Basque*. Berlin: Mouton de Gruyter, 15-113.
- Hulst, H. van der & N. Smith (eds.), 1982, *The Structure of Phonological Representations I*. Dordrecht & Cinnaminson: Foris.
- Hurch, B., 1988, «Is Basque a syllable timed language?», *ASJU* XII:3, 813-825.
- , 1996a, «Accentuations», in B. Hurch & R. Rhodes (eds.), *Natural Phonology: the State of the Art*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 73-96.
- , 1996b, «Morphoprosody», in R. Singh (ed.), *Trubetzkoy's Orphan*. John Benjamins, 189-221.
- , 2006a, «Natural Phonology», in *Encyclopedia of Language and Linguistics* (2nd ed.). Oxford: Elsevier, 541-543.
- , 2006b (ms), «Typologische Implikationen einer kontrastiven Prosodie».
- & M. L. Oñederra, 1987, «Euskarazko fonologiaren zenbait bilakabidez», in P. Salaburu (ed.), *Euskal morfosintaxia eta fonologia, Eztabaida gaiak*. Bilbao: UPV/EHU, 9-27.
- Jakobson, R., [1941] 1968, *Child language, Aphasia und Phonological Universals*. The Hague, Paris & New York: Mouton Publishers.
- & M. Halle, [1956] 1975, *Fundamentals of language*. The Hague & Paris: Mouton.
- Jauregi, O., 2007, «Trazando cambios en la estructura silábica del euskara», *Interlingüística* 17.
- , 2008, *Euskararen silaba: egitura eta historia*. Bilbao: UPV/EHU.
- & Oñederra, M. L., 2002, «Confirmar fonéticamente lo sospechado fonológicamente», in J. Díaz García (ed.), *Actas del II Congreso de Fonética Experimental*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 231-238.
- Kahn, D., 1980, *Syllable-based generalizations in English Phonology*. New York: Garland.
- Kenstowicz, M., 1993, *Phonology in Generative Grammar*. Cambridge & Oxford: Blackwell.
- Laziczius, J., [1944] 1961, «Geschichte der Silbenfrage», in *Lehrbuch der Phonetik*. Berlin: Akademie Verlag, 156-192.
- Mitxelena, L., [1961, 1977] 1985, *Fonética histórica vasca (ASJUren Gehigarriak 4)*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Mohanan, T., 1989, «Syllable structure in Malayalam», *LI* 20:4, 589-625.
- Oñederra, M. L., 1998, «Prosodiaren oraina eta ahoskera arauak», *Euskera* 43:2, 439-449.
- , 2004, *Fonetika-fonologia hitzez hitz*. Bilbao: UPV/EHU.
- Pensado, C., 2000 [1985], «Sobre la interpretación de lo inexistente: los tipos silábicos inexistentes en la fonología del español», in J. Gil Fernández (ed.), *Panorama de la fonología española actual*. Madrid: Arco, 475-485.
- Selkirk, E. O., 1982, «The Syllable», in van der Hulst & Smith (eds.), 337-383.
- Sievers, E., [1876] 1901, *Grundzüge der Phonetik*. Leipzig: Breitkopf & Härtel.
- Stampe, D., 1979, *A Dissertation on Natural Phonology*. New York: Garland.
- Txillardegi (Alvarez, J. L.), 1984, *Euskal azentuaz*. Donostia: Elkar.
- Vennemann, Th., 1972, «On the theory of syllabic phonology», *Linguistische Berichte* 18, 1-18.
- , 1974, «Words and Syllables in Natural Generative Grammar», in A. Bruck, R. A. Fox & M. W. La Gally (eds.), *Papers from the Parasession on Natural Phonology*. Chicago: Chicago Linguistic Society, 346-374.
- , 1978, «Universal syllabic phonology», *Theoretical Linguistics* 5:2-3, 175-215.
- , 1988, *Preference laws for syllable structure*. Berlin: Mouton de Gruyter.

ALGÚN PARALELO TIPOLOGICO MÁS PARA LA *h* VASCA DE ORIGEN NASAL

Iván Igartua

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea - JUMI

Abstract

The diachronic correspondence -n- > -h- is one of the typologically most marked phonological developments of the Basque language. Nevertheless, the plausibility of such an evolution is guaranteed by a particular articulatory and acoustic connection between the features of glottality and nasality named rhinoglottophilia. Some examples of its effects in different languages were gathered in Igartua (2008). In this one new typological evidence is offered in order to confirm that the process of sound change in Basque is not so rare from a cross-linguistic perspective.

1. La *rhinoglottophilia*, término acuñado por J. Matisoff (1975) para referirse al vínculo especial que une las articulaciones glotales a la nasalidad, es muy probablemente la clase de fenómeno que da explicación fonética a la correspondencia diacrónica entre una *-n-* intervocálica y la aspiración (la fricativa glotal /h/) en la historia del euskera (*linu(m)* > *liho* 'lino', *bini > *mih* 'lengua'). En un artículo reciente he tratado de reunir tanto los procesos de cambio fonético que llevan de una secuencia con aspiración a otra con vocales nasalizadas sin entorno consonántico nasal (lo que, en términos tradicionales, se denominaba *spontaneous nasalization*, cf. *apud* Ohala 1993: 240) como aquellos otros que muestran un sentido evolutivo inverso, el que conduce de la nasalidad a la aspiración. El conjunto de los segundos, que están más cerca de la evolución vasca, es por ahora más escaso y, además, buena parte de los ejemplos proceden de la reconstrucción de la prehistoria lingüística de algunos sistemas (como en el caso del igbo, algunas lenguas algonquinas, el moquilés o el ponapeo), no directamente del conocimiento atestiguado que podemos tener de ciertos procesos de cambio (algo que sí ocurre, por el contrario, en los ejemplos del gaélico escocés examinados por Ó Maolalaigh 2003).

A los paralelos tipológicos incluidos en el trabajo anterior (Igartua 2008: §§ 3 y 4) quiero añadir ahora otras tres muestras de alteraciones fonéticas debidas, en unos casos con más seguridad que en otros, a los efectos de la *rhinoglottophilia* —o *rinoglotofilia*, en su versión castellanizada—, correlación que activa evoluciones que van tanto en una dirección (de la aspiración o, en general articulación glotal, a la nasalidad) como en otra (de la nasalidad a la aspiración). Confío en que el creciente catálogo de cambios fonéticos que van en la misma línea sirva para disipar del todo

cualquier duda que la evolución vasca haya podido suscitar desde el punto de vista tipológico y que a la envidiable solidez con la que Michelena (1950: 193-194) defendió la realidad de la correspondencia diacrónica *-n- > -h-* en vasco podamos sumarle definitivamente la convicción y la certidumbre que proporciona el apoyo de los paralelos diacrónicos procedentes de otras lenguas.

2. El primero de estos nuevos paralelos tipológicos nos sitúa, como punto de partida, en la esfera de la nasalización como fenómeno fundamentalmente prosódico. Es un hecho conocido que en algunas lenguas la nasalización puede extenderse a lo largo de los límites de la palabra. Una dimensión prosódica semejante es la que, al parecer, posee la nasalización en sundanés, lengua de la familia austronesia (vid. Robins 1957). Una consonante nasal transmite su resonancia a la vocal siguiente y también a todas las demás de la palabra siempre y cuando entre la nasal y la vocal no medie ninguna consonante salvo la oclusiva glotal o la aspiración.¹ Es decir, la transferencia de la nasalidad no queda bloqueada por la presencia de articulaciones glotales, que a este respecto funcionan como vocales y no como el resto de las consonantes: cf. *maro* [máro] ‘partir por la mitad’ o *mandi* [mándi] ‘bañarse’, sin transferencia de nasalidad, frente a *mahal* [máhál] ‘ser caro’ o *kumaha* [kumáhā] ‘¿cómo?’ (Robins 1957: 91 ss.), donde la segunda vocal es secundariamente nasal porque recibe su resonancia de la primera, que es oronasal por hallarse en contacto con *m*. La consecuencia parece clara: en las condiciones de nasalización prosódica, las consonantes nasales y las glotales (oclusiva y fricativa) se manifiestan en sundanés como una clase natural de fonemas opuesta a las consonantes supraglotales.

3. La comparación de las formas del indio antiguo con las del indio medio o los prácritos suele estimular observaciones de interés para la historia de la estructura silábica o de determinados segmentos fonológicos en las lenguas indoarias. Lo mismo puede decirse de la comparación de los sistemas antiguos con los actuales. En la evolución del marathi se observa, por ejemplo, la extendida tendencia prosódica (Blevins y Garrett 2004: 133-134) a recolocar la aspiración, como fonema o como rasgo fonológico, en el *onset* de la primera sílaba de la palabra (vid. como uno de los numerosos paralelos de este mismo cambio, el paso de *me-haba* ‘3PL.-uña’ a *m^heba* ‘uñas de ellos’ en bare, una lengua de la familia arahuaca, cf. Dixon y Aikhenvald 2002: 15).

En su análisis de la metátesis regular, Hock (1985: 539) menciona, aunque con alguna que otra errata, ejemplos de la evolución de la *s* del indio antiguo a la *h*

¹ “In the phonetic realization of words involving *n*, once nasality has been initiated by the articulation of a nasal consonant, whether as syllable final or as syllable initial, it continues irrespective of syllable boundaries until checked; in other words, the soft palate remains lowered until a check point is reached in the utterance. This is part of the justification for treating the feature of nasality in prosodic terms.

Nasality is checked by:

1. A word boundary.
2. A supraglottal articulated consonant, i.e. any consonant other than *h* or *ʔ* (the realization of a zero C element in certain contexts). A second or subsequent nasal consonant in a word may be regarded as the check point of previously initiated nasality and as initiating subsequent nasality” (Robins 1957: 90).

del pali (vid. Ferguson 1990 para un estudio tipológico de esta conocida clase de evolución)² así como de la posterior metátesis que afecta a la aspiración:

cf.   i.a. *asmi* 'soy' > *ahmi > pali *amhi*
frente a   i.a. *asi* 'eres' > pali *asi*

Hock sugiere la posibilidad de que este cambio fuera influido en pali por la contigüidad de los segmentos sibilante y nasal, y que, en consecuencia, la evolución *s* > *h* (también *ś*, *ʃ* > *h*) tuviera que ver de manera directa con las características articulatorias y acústicas de la consonante nasal. En su manual de lengua pali, Mayrhofer (1951: 67) recogió, en efecto, más casos de este desarrollo: cf. pali *amhan-* 'piedra', i.a. *ásman*; pali *nhāna-* 'baños', i.a. *snāna-*; pali *pañha* 'pregunta', i.a. *praśna*. También se registra, con cierta frecuencia además, la conservación de los grupos primitivos, como en pali *rasmi-* 'brida' (i.a. *rasmi-*), e incluso la asimilación *sm* > *mm* (> *m* en inicio de palabra: pali *massu* 'barba', i.a. *śmaśru-*), por lo que la alteración no presenta un carácter absolutamente regular.³

En ese mismo estudio Mayrhofer (1951: 67, n. 3) había reconstruido una secuencia relativa *asmi* > *amsi > *amhi*, que entra en contradicción con otros resultados, pero que desde nuestra perspectiva no altera sustancialmente el panorama. El hecho de que la evolución *s* > *h* se produzca preferentemente ante nasal aproxima este proceso de cambio a los fenómenos de rhinoglottophilia. Sin embargo, la presencia de formas como pali *atthi* 'es, está' (cf. i.a. *asti* 'es') o *puppha* 'flor' (cf. i.a. *pūṣpa-*) podría llevar a pensar que la alteración *s* > *h* se produjo, en realidad, en un contexto fonético algo más amplio (vid. ya Hock 1985: 543-544, nota 11), por lo que la aspiración de las sibilantes en pali debería adscribirse más bien al conjunto de fenómenos para el que J. Matisoff ideó el término *spirantoglottophilia* (cf. nota 2).⁴

4. De cara a la correspondencia diacrónica entre un segmento nasal y una aspiración, el paralelo más claro de la evolución vasca es el que sigue a continuación. Se trata de una alternancia sincrónica que se ha detectado en el kinyarwanda (no en el shona, como erróneamente recogen Roca y Johnson 1999: 104), una lengua del grupo bantú hablada en Ruanda (de hecho, la principal lengua de aquel país en términos numéricos). Entre los procesos fonológicos que caracterizan al kinyarwanda se encuentra la asimilación de las nasales a las oclusivas en cuanto al punto de articulación (*N-p-a > *m-p-a*) y la conversión de estas últimas, situadas tras la nasal, en la

² La conexión entre la articulación glotal o laringal y la nasalización se imbrica con otra relación sin duda más conocida y a la que Matisoff (1975: 284, n. 39) llamó *spirantoglottophilia*, es decir, el vínculo entre fricativas sordas y aspiración o glotalidad. Dado que las fricativas sordas tienden a evolucionar a segmentos glotales (como en el caso de varios sistemas indoeuropeos o en lenguas tibeto-birmanas), no sorprende que haya casos en que los contextos con fricativa sorda conlleven también efectos nasalizados.

³ Si, como parece desprenderse de los datos aducidos por Mayrhofer, la asimilación *sm* > *mm* (*m*) se limita al inicio de palabra, en este caso la divergencia de resultados estaría justificada por la presencia de un contexto fonético peculiar en el que *onsets* del tipo **mb-* estarían vedados por razones de estructuración silábica (las secuencias *-m.h-* del pali son heterosilábicas: cf. pali *cinha* 'signo' vs. i.a. *cibna-*).

⁴ Tanto el desarrollo ante nasal como la evolución ante oclusiva son claros indicadores de la tendencia a la conservación —mediante metátesis— de la aspiración en las condiciones de eliminación de toda coda silábica que no esté compuesta por una sonante nasal.

fricativa glotal /h/ (*m-p-a* > *m-h-a* ‘dámelo’).⁵ En las alternancias que contienen los siguientes ejemplos (Kenstowicz y Kisseberth 1979: 217-218) puede observarse el resultado final de la combinación de ambas reglas fonológicas:

<i>ku-p-a</i> ‘dar’	<i>m-h-a</i> ‘dámelo’
<i>agá-ka</i> ‘ternero’	<i>iŋ-ha</i> ‘vaca’
<i>uru-toki</i> ‘dedo’	<i>in-hoki</i> ‘dedos’

Los procesos fonológicos del kinyarwanda muestran la conexión fonética ya conocida entre la nasalización y las articulaciones laringales. Tras las nasales, las oclusivas, posiblemente nasalizadas en alguna medida, son reemplazadas por la fricativa glotal, elemento consonántico mínimo que sigue marcando el inicio de la raíz tras los prefijos.

En una primera aproximación a los datos podríamos pensar en un proceso de asimilación completa de la oclusiva por parte de la nasal, asimilación que a su vez activa un proceso disimilatorio por el que la nueva nasal (o segunda parte de la geminada) pierde su componente oclusivo para pasar a ser un elemento fricativo, afín, eso sí, por lo que ahora sabemos, tanto desde la perspectiva articulatoria como desde la acústica (cf. Igartua 2008: § 3). El sentido de la asimilación y la subsiguiente disimilación sería, desde este punto de vista, progresivo.

*m-p-a > **m-m-a* > **m-h-a* ‘dámelo’

No obstante, dado que la **m* parece ser realmente secundaria, producto de la asimilación de la nasal originaria (**N*) a la oclusiva que le sigue, la cronología relativa del cambio ha de ser un tanto distinta (Kenstowicz y Kisseberth 1979: 217-218):

*N-p-a > **m-p-a* > **m-h-a* ‘dámelo’
*iN-ka > **iŋ-ka* > *iŋ-ha* ‘vaca’

El sentido de la asimilación es, por tanto, regresivo, pero el cambio de la oclusiva por la fricativa glotal está, por el contrario, determinado por la nasal anterior (y, en consecuencia, el sentido del influjo sintagmático resulta ser en este caso progresivo).

Lo que este análisis pone en cualquier caso de manifiesto es que nos encontramos, en lo que respecta a la segunda fase de este proceso de cambio, ante el desarrollo a partir de oclusiva de una aspiración /h/ determinada por la nasalidad del segmento anterior a ella. El cambio constituye un paralelo diacrónico muy próximo, si no perfecto, dado que el entorno fonético dista de ser idéntico, a la evolución vasca por la que una *-n-* intervocálica pasó a ser una aspiración. Las condiciones generales de una y otra evolución, así como buena parte de sus detalles, presentan una notoria afinidad.

⁵ “There is independent evidence in the language that voiceless stops are converted to *h* after a nasal” (Kenstowicz y Kisseberth 1979: 217).

Bibliografía

- Blevins, J. y A. Garrett, 2004, «The evolution of metathesis», in B. Hayes, R. Kirchner y D. Steriade (eds.), *Phonetically based Phonology*, Cambridge, Cambridge U. P., 117-156.
- Dixon, R. M. W. y A. Y. Aikhenvald, 2002, «Word: a typological framework», in R. M. W. Dixon y A. Y. Aikhenvald, *Word: A Cross-Linguistic Typology*, Cambridge, Cambridge U. P., 1-41.
- Ferguson, Ch., 1990, «From esses to aitches: identifying pathways of diachronic change», in W. Croft, K. Denning y S. Kemmer (eds.), *Studies in Typology and Diachrony. Papers presented to Joseph H. Greenberg on his 75th birthday*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 59-78.
- Hock, H. H., 1985, «Regular metathesis», *Linguistics* 23, 529-546.
- Igartua, I., 2008, «La aspiración de origen nasal en la evolución fonológica del euskera», *ASJU* 42/1, 171-189.
- Kenstowicz, M. y C. Kisseberth, 1979, *Generative Phonology*, Orlando, FL, Academic Press.
- Matisoff, J. A., 1975, «Rhinoglottophilia: the mysterious connection between nasality and glottality», in Ch. A. Ferguson, L. M. Hyman, J. J. Ohala (eds.), *Nasálfest: Papers from a Symposium on Nasals and Nasalization*, Stanford, Stanford U. P., 265-287.
- Mayrhofer, M., 1951, *Handbuch des Pali*. I., Heidelberg, Carl Winter.
- Michelena, L., 1950, «De fonética vasca. La aspiración intervocálica», in L. Michelena, *Sobre historia de la lengua vasca*, I (= Anejos de *ASJU*, 10), Donostia-San Sebastián, Diputación Foral de Guipúzcoa, 1988, 190-202.
- Ohala, J. J., 1993, «The phonetics of sound change», in Ch. Jones (ed.), *Historical Linguistics. Problems and Perspectives*, London & New York, Longman, 237-278.
- Ó Maolalaigh, R., 2003, «Processes in nasalization and related issues», *Ériu* 53, 109-132.
- Robins, R. H., 1957, «Vowel nasality in Sundanese: a phonological and grammatical study», in J. R. Firth et al. (eds.), *Studies in Linguistic Analysis*, Oxford, Blackwell, 87-103.
- Roca, I. y W. Johnson, 1999, *A Workbook in Phonology*, Oxford, Blackwell.

THE SEMANTICS AND PRAGMATICS OF SOME SCALAR EXPRESSIONS IN SPANISH

Utpal Lahiri

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea

Abstract

This article provides a basic description of a variety of scalar additive particles (SAPs) in Spanish that roughly translate into English as even. Following Giannakidou's 2007 description and analysis of similar items in Greek, I call the three classes of expressions the 'positive', the 'negative' and 'concessive' scalar expressions. Positive SAPs in Spanish include incluso and hasta; negative SAPs include ni, ni siquiera, siquiera; though the bare siquiera (without the ni) can also double as a concessive SAP. The expression aunque sea is argued to be the Spanish 'concessive' SAP par excellence. I describe and discuss the distribution of each one of these classes of expressions in the context of two major approaches to the study of these expressions, viz., the scope theory of even and the lexical ambiguity theory of even. I discuss problems with both, noting that lexical ambiguity is not necessarily incompatible with these SAPs also being scope taking elements.

1. Introduction: Scalar Additive Particles

Scalar additive particles are particles that associate with focussed elements and contribute scalar and additive presuppositions. The most obvious example is the English word *even*, which has a variety of counterparts in various languages. They are often the building blocs for Negative Polarity Items (NPIs) in various languages, and are also relevant for the understanding of scalar phenomena.

In this article, I provide evidence that some Scalar Additive Particles ("SAP"s, for short) in some languages (e.g., English, Hindi and in one case, Spanish) are scope taking elements, a factor that makes it possible for them to be part of classes of lexical items that behave as NPIs. I also refute arguments from the literature arguing that this is not the case by looking at a class of scalar additive particles (with evidence drawn from Spanish) called "concessive" SAPs. While concessive SAPs do indeed have a special semantics, being ambiguous between an "at least" meaning and an "even" meaning (the two being related), the "even" meaning of these particles in Spanish arguably does involve "wide scope" in some sense. This paper first discusses the issue of scope of SAPs by looking at *even* in English, and then provides an introduction to the distribution of different SAPs in Spanish. The aim of this paper is largely descriptive, leaving a more detailed semantic analysis to Lahiri (ms.).

2. The Meaning of *Even*

According to the standard analysis of *even*, going back (at least) to Karttunen and Peters (1979) (there are antecedents in prior work by Stephen Anderson), *even* is truth-conditionally vacuous but gives rise to a scalar presupposition and an additive presupposition. Thus, the English sentence [1] means [2] but carries the presuppositions [3,4].

- [1] Even John came.
- [2] TCM: John came.
- [3] $\exists x [x \neq \text{john} \ \& \ x \text{ came}]$
- [4] $\forall x [x \text{ came and } x \neq \text{john} \rightarrow \text{likelihood}(x \text{ came}) > \text{likelihood}(\text{John came})]$

Something strange happens, however, in the scope of clausemate negation. Given that negation is a hole for presuppositions, one would expect [5], e.g., to have the presuppositions in [3] and [4]. Instead, they have the presuppositions that can be described as [7] and [8], effectively “reversing” the scale in the positive sentence.

- [5] Not even John came.
- [6] TCM: John didn't come
- [7] $\exists x [x \neq \text{john} \ \& \ \neg x \text{ came}]$
- [8] $\forall x [x \text{ came and } x \neq \text{john} \rightarrow \text{likelihood}(x \text{ came}) < \text{likelihood}(\text{John came})]$

To deal with this anomalous behaviour, there are two proposals to account for this: one called the “scope theory” of *even*, and the other, the lexical ambiguity theory.

3. Two Theories: Scope Theory (Karttunen and Peters 1979) vs. NPI Theory (Rooth 1985)

3.1. Introduction

On the Scope theory of *even* proposed by Karttunen and Peters (1979), *even* simply has the semantics given below in [9]-[11]. The meaning of sentences containing *even* under the scope of clausemate negation is then explained by assuming that in the scope of clausemate negation, *even* obligatorily scopes over the negation.

- [9] *Even*: TCM: $\text{even}(a) = a$
- [10] Presupposition: $\exists p [C(p) \ \& \ p \text{ is true} \ \& \ p \neq a]$
- [11] $\forall p [C(p) \ \& \ p \neq a \rightarrow \text{likelihood}(p) > \text{likelihood}(a)]$
- [12] Account for 5 via wide scope w.r.t. negation.

The reader can easily see that when *even* scopes over negation in [5], the presupposition predicted by [10], is equivalent to [7], and the scalar presupposition predicted by [11] is the presupposition that

- [11'] $\forall x [x \text{ came and } x \neq \text{john} \rightarrow \text{likelihood}(\neg x \text{ came}) > \text{likelihood}(\neg \text{John came})]$,

which is equivalent to [8].

On the lexical ambiguity theory of *even* proposed by Rooth (1985), on the other hand, there is also a second *even* in English which is an NPI and which appears in the scope of clausemate negation, with the semantics given below:

- [13] *Even(NPI)*: TCM: $\text{even}(a) = a$
- [14] Presupposition: $\exists p [C(p) \ \& \ p \text{ is false} \ \& \ p \neq a]$
- [15] $\forall p [C(p) \ \& \ p \neq a \rightarrow \text{likelihood}(p) < \text{likelihood}(a)]$
- [16] *Even(NPI)* is supposed to appear in all NPI-licensing environments.

Rooth's original version was an ambiguity plus scope theory, but more recent claims like those of Rullman and Giannakidou seem to assume a simple dichotomy: in any given environment it's either one or the other. Again, one can verify that the semantics given in [13]-[16] gives the right result for *even* in the scope of (clausemate) negation.

There are other issues pertaining to the semantics of *even* that I would briefly like to mention: "likelihood" in [11] and [16] isn't quite right, probably something like "expectedness" (see discussion in Bennett 1982, 2003, Kay 1990, Barker 1991, Lycan 1991, 2000), is the right qualifier. There is also the question of whether the scalar presupposition is truly universal, or simply existential, just stating that the assertion is less likely than some salient alternative — note that this can also be treated as a case of universal quantification, but highly context-dependent.

Note also that whereas sentences with *even* in the scope of a clausemate negation are unambiguous, sentences with a non-clausemate downward entailing (DE) operator are typically ambiguous, as the following pair of sentences shows:

- [17] It is hard for me to believe that Bill understands [_{DP} even [_{DP} SYNTACTIC STRUCTURES]].
- [18] It is hard for me to believe that Bill understands [_{DP} even [_{DP} MOTHER GOOSE]].

On the scope theory, this is simply a scope ambiguity: on the "hard" reading of the sentences above, *even* simply takes scope over the embedded clause only, whereas on the "easy" reading, it takes scope over the entire clause. On the NPI theory, the ambiguity is a result of the fact that whereas *even* takes scope only over the embedded clause, it can either be the positive polarity *even* or the negative polarity *even*. This is possible because PPIs generally are known to be allowed in the scope of non-clausemate DE-operators, being disallowed only by clausemate DE operators (clausemate negation being the most obvious example). The "hard" reading of the sentences above is caused by the PPI *even*, and the "easy" reading results from the NPI *even*, on this account.

Before proceeding ahead, I make a couple of remarks on the side on the nature of the existential presupposition and the scalar presupposition.

3.2. Problems with the existential presupposition as stated earlier (cf. Rullmann 1997)

Consider the following two sentences:

- [19] Mary is even an ASSOCIATE Professor.
- [20] Hasiba won even the GOLD medal.

The problem here is that the alternatives are incompatible with the assertion, hence none of them can be true if the assertion is. One possible response to this problem is that the existential presupposition is simply a conversational implicature (this is Rullmann's position). This might mean, for example that given that the scalar presupposition simply says the assertion is the least likely of the alternatives, the hearer is entitled to infer that at least of the alternatives is true, unless there is good reason to believe otherwise as in the cases of [19]-[20]. However, there are examples of sequences that include explicit denials of the existential presupposition that are felt to be contradictory, as in the following examples from Rullmann (1997) himself:

- [21] We even invited BILL, although we didn't invite anyone else.
- [22] We didn't even invite BILL, but we invited everyone else.
- [23] I even assigned SYNTACTIC STRUCTURES to the students, but they didn't have to read anything else.
- [24] I didn't even assign S.S. to the students, although they did have to read all other books by Chomsky.
- [25] John even drank BEER, but that was the only thing he drank.
- [26] John didn't even drink BEER, but that was the only thing he didn't drink.

[19]-[20] seem to, on the other hand, presuppose something weaker: [19] presupposes that Mary did things that would have qualified her for jobs on a lower rank, perhaps, she HAD a lower rank at an earlier time. For [20], similarly, Hasiba must have done things that qualified her for the bronze and silver medals. I propose that the existential presupposition is the weaker [27] rather than K&P's original:

- [27] Existential presupposition of *Even* (Revised):
 $\exists p [C(p) \ \& \ p \text{ is true} \ \& \ p \neq a]$ or $[C \text{ is pointwise exclusive} \ \& \ \exists p [C(p) \ \& \ \text{if } a \text{ were not true, } p \text{ would be true}]]$. (Choose your favourite theory of counterfactuals to interpret the second disjunct)

A further aside: Krifka and Von Stechow cite the following example:

- [28] John even danced only with SUE.

The meanings of *only* and the existential presupposition of *even* should contradict each other, making the sentence contradictory. It is unclear what the English sentence [28] means, though.

In languages like Hindi, moreover, the basic meaning of the particle meaning *even*, viz., *bhii* is "also": the scalar presupposition comes about in situations of focus or emphasis, again strengthening the main point.

- [29] raam bhii aayaa.
 "Also RAM came", or "Even RAM came"

This would be unexpected if the existential presupposition were simply indirectly derived. In fact, it is somewhat odd in Hindi to use *bhii* for the examples in [19]-[20]. It is much preferable to use another expression, *tak* which basically means "till/up-

til/up to” but can also mean “even”. Schwenter (2002) has provided similar examples from Spanish *hasta* which also means “till/upto” but can also mean “even”.

In this context, one may also recall the discussions on the status of the pre-jacent of *only* in recent times. (Roberts 2005-6, Ippolito 2008, van Rooij and Schultz 2005), where again the issue of whether the pre-jacent is a presupposition or a conversational implicature has occupied the attention of these researchers.

3.3. Problems with the scalar presupposition as stated earlier

The scalar presupposition as stated above says that the assertion is the least likely of the available of alternatives. Cf. [11] cited above:

[11] $\forall p [C(p) \ \& \ p \neq a \rightarrow \text{likelihood}(p) > \text{likelihood}(a)]$

As many authors have noted there are two basic problems with this: the universal quantification aspect, and the “likelihood” aspect. Firstly, the scalar presupposition admits exceptions, as one can find in the discussion in Francescotti (1995), drawing on material from Kay (1990) most importantly, among others.

[30] Not only did Mary win her first round match, she even made it to the semi-finals. (Rullmann 1997)

[31] The administration was so bewildered that they even had lieutenant colonels making major policy decisions. (Kay 1990)

Kay (1990) notes that [31] is perfectly felicitous even though “having majors, captains or sergeants making major policy decisions would make for even more extreme statements”. One possibility that one may consider here is that of universal quantification with the possibility of context expansion. Some accounts of conditionals (e.g., von Stechow’s) work this way. Note that one can make statements with *even* that “climb scales”, so to speak:

[32] Not only did Mary win her first round match, she even made it to the semi-finals, and even to the finals! (Schwenter)

Similar examples are also discussed in Guerzoni (2003), who also suggests an account based on context expansion. Or consider the following passage from a paper by O. Percus (Percus 2000), discussing the sentence *Mary thinks that my brother is Canadian* analyzed in a semantic theory with explicit world variables as part of the semantic values of lexical items, trees, etc.:

[33] ... If the sentence permitted a structure with this indexing, we could take the sentence to be true whenever there is some *actual* Canadian who *Mary thinks* is my brother — even when this person is not my brother in actuality, and *even when Mary mistakenly thinks that he is not Canadian*. For instance, we would take the sentence to be true when Mary thinks that Pierre (the Canadian) is my brother and naturally concludes —since she knows that *I* am American— that Pierre too is American. But in fact we judge the sentence to be *false* in this scenario, and so there must be something that makes the indexing in [...] impossible.

Note that in the scale climbing examples, the *even*-statements have to be ascending in their degrees of extremity. Both [32] and [33] would be odd with the *even*-statements in their orders reversed.

There are also problems with “likelihood”, as used in the original account of Karttunen and Peters (1979):

- [34] A: It looks as if Mary is doing well at Consolidated Widget.
           George [the second vice president] likes her work.
       B: That’s nothing. Even Bill [the president] likes her work. (Kay 1990)

(the above sequence “may be felicitously uttered in a situation in which nothing is assumed or inferred about the relative likelihood of George and Bill liking Mary” (1990: 84)

- [35] Granny was accused of kidnapping, and even murder. (Francescotti 1995, citing an anonymous referee).

(Background for [35]: Kidnappings are in fact, less frequent than murders). Kay’s suggestion is to replace degrees of unexpectedness with a vaguer requirement of a contextually determined scale: which may be unexpectedness, or degrees of moral/legal seriousness, or degrees of work quality, etc. Francescotti’s suggestion for these cases is that unexpectedness can cover all cases as long as we also add that the context needs some indication of the source of the unexpectedness (which could be frequency, or moral/legal seriousness, etc.).

To sum up, one can keep a version of K&P’s original version of the scalar presupposition, with some provisos.

4. Challenges to the Scope (only) Theory I: Rooth 1985 (somewhat simplified discussion)

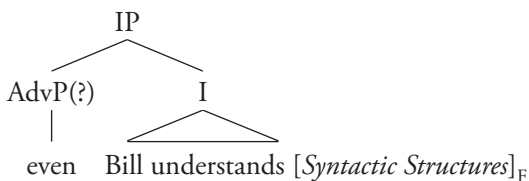
4.1. Some other Problems with the Existential Presupposition

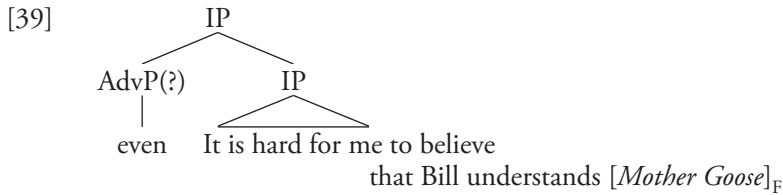
Consider the sentences [17]-[18], again, repeated below:

- [36] It is hard for me to believe that Bill understands [_{DP} even [_{DP} SYNTACTIC STRUCTURES]].
- [37] It is hard for me to believe that Bill understands [_{DP} even [DP MOTHER GOOSE]].

On the scope theory, the two sentences correspond to the following L(ogical) F(orm)s:

- [38] It is hard for me to believe that

Rooth makes the following observations about the two predicted readings on the scope theory:

- [40] Narrow Scope Interpretation:
There is something other than *Syntactic Structures* that Bill understands. *Syntactic Structures* is the least likely thing for Bill to understand.
- [41] Wide Scope Interpretation:
There is something other than *Mother Goose* that it is hard for me to believe that Bill understands.
Mother Goose is the least likely thing that it is hard for me to believe that Bill understands. (I.e., *Mother Goose* should be easy for Bill to understand)

Now consider two sentences very much like [36]-[37], with a DE operator with a non-clausemate *even* in its scope:

- [42] The censorship committee kept John from reading even SYNTACTIC STRUCTURES.
- [43] The censorship committee kept John from even reading SYNTACTIC STRUCTURES.

Rooth observes that the predicted presuppositions on the scope theory are the following:

- [44] On the Scope Theory:
There is some book other than *Syntactic Structures* that the censorship committee kept John from reading.
In the given context, *Syntactic Structures* is the least likely thing for the censorship committee to keep John from reading.

Rooth asks us to imagine a situation that one may describe as [45]

- [45] Imagine situation: Because they had been stolen from the library, John couldn't read *The Logical Structure of Linguistic Theory* or *Cartesian Linguistics*. Because it was always checked out, John didn't read *Current Issues in Linguistic Theory*.

Rooth's point is that in the situation [45], it is still acceptable to utter the sentences [42, 43]. This, however, contradicts the existential presupposition predicted by the scope theory [44], which is false in this situation. Rooth points out that the NPI theory makes the right prediction in this situation:

- [46] Rooth's NPI theory:
There is something other than *Syntactic Structures* that John didn't read. *Syntactic Structures* is the most likely thing for John to read.

This argument is not decisive, however. As Wilkinson has pointed out in her response (Wilkinson 1997), in sentences like [42]-[43], the DP *the censorship committee* itself carries focus, and so it is reasonable to assume that the predicted existential presupposition should be something more like [48], rather than [44] (Wilkinson reformulates the existential presupposition to derive this, but this is entirely reasonable if one wants to take multiple foci into account).

[47] [The censorship committee]_F kept John from reading [_{DP} even [_{DP} SYNTACTIC STRUCTURES]]_F

[48] There is something other than *Syntactic Structures* that John was kept from reading (by someone or something).
Syntactic Structures is the least likely thing for someone (or something) to keep John from reading.

It is reasonable to assume then that this objection of Rooth is not a valid one.

4.2. Lack of the positive presupposition in the scope of negation

One objection to the scope theory is that under clausemate negation, the positive (or “narrow scope”, under this theory) presupposition is simply unavailable.

[49] I didn't see even JOHN.

[49] lacks the positive presupposition; mysterious under the scope theory. But note that the stipulation that *even* can be an NPI is also an equivalent stipulation going the other way, and the NPI theory is no better on this account. Moreover, one has the following example from Karttunen and Peters (1979)

[50] I hope I don't have to work even on a Sunday.

[51] I have to work on some day other than Sunday.

[52] I am less likely to work on Sunday than on any other day.

In [50], the positive presupposition seems to be available even with clausemate negation. The reason for this is unclear, the semantics of *hope* may have something to do with this: maybe because *hope that p* has part of its meaning *believe it possible that not-p* (presupposition? implicature?) and the negatives somehow cancel each other, leading to the possibility of the positive presupposition being available. Note that the positive presupposition disappears when *hope* is replaced with *believe*:

[53] I believe I don't have to work even on a Sunday. (pragmatically odd, presupposition not realistic)

But in any case, this doesn't force a choice in favour of the NPI theory.

5. Challenges to the Wide Scope (Ever) Theory II: Rullmann (1997)

5.1. The Syntactic Constraints on “wide scope” *even* on the Scope Theory

The syntactic constraints on the scope of *even* are not the same as that of run-of-the-mill Quantified DPs; they must escape islands like the antecedent of conditionals

and the restriction of the universal quantifier; moreover, they seem to mirror exactly the distribution of NPIs. This is another argument in Rullmann (1997) against the scope theory of *even*.

[54] If you see even Mary, you must talk to her.

[55] Everyone who sees any Brobdingnagian, even Mary, must talk to her.

Contrast [54]-[55] with the following, where the judgements are not crystal clear:

[56] John believes that Susan danced even with BILL.

[57] There is someone besides Bill that John believes that Susan danced with.

[58] Bill is the least likely person for John to believe that Susan danced with.

Maybe the wide scope reading is present after all? On the one hand, *believe* usually does not allow wide scope readings with the usual quantifiers. On the other hand, there are examples from Rooth (1985), citing Taglicht, involving particles like *only* that seem to have been forgotten in recent discussions:

[59] a. I knew he had learned only Spanish. (I knew he hadn't learned any other language)

b. I knew he had learned only Spanish. (I didn't know he had learned any other language)

[60] Someone promised to clean even the BATHROOM. (ambiguous; this one is not surprising)

Possibly:

[61] I knew he had learned even Spanish. (Judgements hard because of factivity).

Once again, Rullmann's point is not conclusive. The exact conditions on scope are mysterious anyway. Moreover, if NPIs contain an implicit *even*, their distribution is expected to mirror that of NPIs, hence that particular objection loses much of its force.

Also, a scope theory of *even* is not necessarily committed to actual syntactic movement of *even* or other variants. One could, for example, take different "scopes" of *even* to be the result of an *EmphAssert* operator (following Krifka 1995) attached at different sites: such an account seems implicit in Krifka's paper, though he doesn't actually state it explicitly:

[62] [**EmphAssert** If you see **even** Mary], you must talk to her.

[63] **EmphAssert** [[If you see **even** Mary], you must talk to her].

Constraints on the dependencies between *EmphAssert* and *even* will replace constraints on movement on this account.

5.2. "Negative" *Even* in Dutch/German/Spanish

Many languages have a variety of expressions that translate as *even* in English or languages like Hindi or Basque that lack such variety; furthermore such expressions often have a distribution that's either mutually exclusive and/or partially overlapping.

A common pattern is the lexical opposition between a “positive” and a “negative” *even* in many Negative Concord (NC) languages, and also in languages that don’t have overt NC. This is sometimes taken to be evidence that a distinction between a positive and a negative *even* is universal. Some examples:

[64] *zelfs*: “positive” *even*
zelfs maar, ook maar: “NPI” *even* (Dutch)

[65] *sogar*: “positive” *even*
auch nur: “NPI” *even* (German)

[66] *incluso*: “positive” *even*
ni siquiera: “NPI” *even* (Spanish)

The evidence from German, Dutch and Spanish are not conclusive. There are reasons to separate the Spanish case from Dutch and German: Spanish has negative concord, and *ni siquiera* has clear negative morphology. The Spanish cases will be discussed in greater detail below.

On Dutch and German, see Guerzoni (2003) for a compositional account of the behavior of *auch nur* and *ook maar* (also similar expressions in Italian): the idea being that *nur/maar* have a scalar meaning (also present in the English *only*, which interacts with *auch* leading to contradictory presuppositions in positive examples). The (near)-complementary distribution of the positive and negative *evens* in these languages would be the consequence of a blocking effect. See also Schwarz (2005) for some problems with the usual accounts of *auch nur*.

6. Challenges to the Scope Theory III: Giannakidou (2005) (the “three (four? eight?) *evens*” theory)

6.1. Three *evens* in Greek

In Greek there are three lexical items that translate as *even* in English: a positive *even*, a negative concord *even*, and a third *even* Giannakidou (2007) calls concessive *even*.

[67] I Marija efaje akomi ke to pagoto. (positive *even*)
 the Maria ate even the ice cream
 “Mary ate even the ice cream”.

[68] * I Maria efaje oute kan to pagoto. (NPI (= NC /U.L.) *even*)
 the Maria ate even the ice cream

[69] ?? I Marija efaje esto to pagoto. (concessive *even*)
 the Maria ate even the ice cream

Contrast with the following:

[70] ?? I Marija dhen efaje akomi ke to pagoto. (positive *even*)
 the Maria didn’t eat even the ice cream

[71] I Maria dhen efaje oute kan to pagoto. (NPI (= NC /U.L.) *even*)
 the Maria didn’t eat even the ice cream

- [72] ?? I Marija dhen efaje esto to pagoto. (concessive *even*)
 the Maria didn't eat even the ice cream
 "Mary didn't eat even the ice cream"

The concessive *even* "esto" according to G. improves in polarity environments that are not negative, but nonveridical, e.g., questions, imperatives, protases of conditionals, and with modal verbs, e.g., from Giannakidou (2007):

- [73] Efajes esto to pagoto?
 Did you eat at least the ice cream?
- [74] *Efajes oute kan to pagoto?
 Did you eat even the ice cream?
- [75] Fae esto to pagoto.
 Eat at least the ice cream
- [76] * Fae oute kan to pagoto.
 Eat even the ice cream

The relevance of this point for English or Hindi is not clear. There are at least eight expressions in German that translate as *even* in English (König 1991), and yet it would be a stretch to claim that English *even* is eight-ways ambiguous. Such arguments have to be made carefully, especially if one is considering what native speakers must posit in their mental lexicons if they don't have sufficient evidence.

6.2. Giannakidou's proposal for Greek and by extension, for English *even*

Giannakidou (2007) claims that the variety of *even*-like expressions in Greek arises from a combination of two possible existential and two possible scalar presuppositions. This can be stated as follows (e.g., analyzing *Even John came* as *even(john)* (came)):

- [77] $even_n(x)(P) = 1$ iff $P(x) = 1$.
- [78] $\exists y [y \neq x \ \& \ P(y)]$ (positive existential)
- [79] $\exists y [y \neq x \ \& \ \neg P(y)]$ (negative existential)
- [80] $\forall y [y \neq x \rightarrow \text{likelihood}(P(y)) > \text{likelihood}(P(x))]$ (bottom-of-scale)
- [81] $\forall y [y \neq x \rightarrow \text{likelihood}(P(x)) > \text{likelihood}(P(y))]$ (top-of-scale)

Giannakidou's claim is that four lexical items/expressions in Greek exhibit all the four possible combinations of the above presuppositions.

- [82] akomi ke positive existential; bottom-of-scale
- [83] esto negative existential; bottom-of-scale, but flexible scale
- [84] kan positive existential; top-of-scale
- [85] oute kan negative existential; top-of-scale

The claim about English is that it has at least three, and possibly four *evens* just like Greek, all homophonous. Also the claim is that the above combinations of the scalar and the existential presuppositions explain the distribution of the lexical items.

It's not clear there is a coherent proposal here. For a detailed critique of earlier versions of Giannakidou's proposal, see Guerzoni (2003).

- [86] An dhiavasis esto ke mia selida ap 'afto to vivlio, kati tha mathis.
If you read even one page from this book, you will learn something.
- [87] An dhiavasis esto ke tus *Chicago Sun Times*, kati tha mathis.
If you read even the *Chicago Sun Times*, you will learn something.
- [88] esto (ke) (x)(P) = 1 iff P(x) = 1; (assertion)
 $\exists y [y \neq x \ \& \ C(y) \ \& \ \neg P(y)] \ \&$
 $\exists Q_{\text{scalar}} [C(Q) \ \& \ \forall y [y \neq x \ \& \ Q(y) \rightarrow Q(y) > Q(x)]$ (bottom-of-scale, Q being "flexible")

One problem with weakening the condition in [88] to any scale is that the issue of whether the scalar presupposition is "top-of-scale" or "bottom-of-scale" becomes vacuous, since given any scale, there is a reverse scale that reverses the ordering of elements on the scale. This means no substantive predictions can be made based on the interaction of the existential and scalar presuppositions and assertion. The scale always seems to come from the linguistic environment the expression is embedded in, restricted by context. (This is expected on the scope theory, see below).

Similarly, consider her account of conditionals (on her account, the instance of "negative" *even* in English conditionals is an instance of the counterpart of the Greek *esto (ke)*)

- [89] An dhiavasis esto ke tus *Chicago Sun Times*, kati tha mathis.
If you read even (at least) the *Chicago Sun Times*, you will learn something.
- [90] $\exists x [x \neq \textit{Chicago Sun Times} \ \& \ C(x) \ \& \ \neg \text{read}(\text{you}, x)] \ \&$
 $\forall x [x \neq \textit{Chicago Sun Times} \rightarrow \text{expected}(\text{if you read } x, \text{ you will learn something}) > \text{expected}(\text{if you read the } \textit{Chicago Sun Times} \text{ you will learn something})]$ (somewhat corrected version of G's original)

Giannakidou states that "[t]his sentence is again felicitous if the *Chicago Sun Times* is the only newspaper you read. It scores low on the speaker's expectation regarding informativity, but the speaker is ready to make the concession that it is possible to receive some information even with that newspaper".

This cannot be right: the negative existential should not be there. The negative existential cannot be satisfied if I read every newspaper in Chicago. Hence, the English counterpart of [89] is predicted to be unacceptable in such a situation. This is not right.

To summarize, there is no evidence for a separate concessive *even* in English. The Greek expression *esto (ke)* needs an analysis, of course, but G's account of it cannot be right. See discussion of the Spanish concessive *even* below, *aunque sea*.

7. Problems for the NPI Theory: simply does not make the right predictions in the DE non-negative cases

Finally I will consider what I consider to be the most serious problem for the NPI theory as applied to scalar additive particles in languages like English, Hindi or Basque. And that is that they simply do not make the right predictions in the DE but non-negative cases. Consider English conditionals first:

[91] If you read even the *New York Post*, you will become well informed.

[92] If you read even the *New York Times*, you will be knowledgeable about things.

(These sentences are ambiguous, the use of the particular lexical items and assumptions about the informativeness of the *New York Post* versus the *New York Times* helps disambiguate the two senses).

According to the NPI theory, the “NPI *even*” reading of [91] should be the presupposition that you are more likely to read the *New York Post* than anything else. This is of course, not true: the sentence presupposes nothing about your reading habits, only about what makes you well informed. (To make the judgements sharper, consider a variant of 91, with the subject *Mary* instead of *you*, who is known to be very educated and very unlikely to read the *New York Post*).

[93] If Mary reads even the *New York Post*, she is will become well informed.

On the Scope theory the scalar presupposition of [92] is the following:

[94] $\forall x [x \neq \text{New York Post} \rightarrow \text{the likelihood that if Mary reads the New York Post, she will become well informed} < \text{the likelihood that if Mary reads } x, \text{ she will become well informed}]$

This is correct. The point generalizes to DE environments that are not negation-like:

[95] Everyone who reads even the *New York Post* will become well-informed.

[96] Even those who read even the *New York Times* will stay ignorant.

In this context it also worth recalling Rooth’s original example *the censorship committee kept John from reading even SYNTACTIC STRUCTURES*: this doesn’t really presuppose that *Syntactic Structures* is the most likely thing for John to read, but rather [97]:

[97] *Syntactic Structures* is the least likely thing for the censorship committee to stop John from reading.

Contrary to the discussion implicit or explicit in work by supporters of the ambiguity theory, appeal to contextual scales doesn’t help here: the relevant “context” always includes material from the linguistic environment as expected on the scope theory. So contra Giannakidou, *esto ke* is, if anything, *less* flexible in what scales it can invoke from the extralinguistic context. One may contrast this with genuine

contextual determination of variables, as in the oft cited examples like the following:

- [98] a. big flea
b. small elephant

While a default comparison class in [98a,b] is usually the average size of the set denotation of the common noun, one can easily rig contexts in such a way that the comparison comes from the (extralinguistic) context, rather than from the common noun, as for example, pointed out in Kamp and Partee (1995). This is not possible in the “wide scope” *even* cases, showing that something else is involved.

8. Scalar Additive Particles in another language with a richer inventory of these particles: the three *evens* of Spanish - Positive, Negative and Concessive¹

8.1. Basic Introduction

Giannakidou’s three kinds of *even* are mirrored in Spanish as well, and one can find positive, negative and concessive variants of expressions translatable into English as *even*.

- [99] *incluso* “even”
[100] *ni siquiera* “even, not even”
[101] *aunque sea* “even”

On the Scope theory, *incluso* would be a “narrow scope” *even*, *ni siquiera* a N(egative) C(oncord) *even*, and *aunque sea* contains a wide scope *even*. Hence, no conclusions about English *even* or Hindi *bhii* follow from the existence of the three *evens* in Spanish. A lexical ambiguity theory would simply stipulate three different meanings for these three expressions, and stipulate their distribution. It is also possible to imagine a hybrid account, one that assigns slightly different meanings to the three (as in the lexical ambiguity theory), but tries to capture the common core by positing the requirement of being necessarily in the scope of an EmphAssert operator whose scope with respect to other elements (negation, inside the antecedent of a conditional vs. scope over the entire conditional, etc.) is something that it might have in common with the scope theory.

Spanish also has more than one “positive” *even*, as discussed in Schwenter (2002), the most common one being *incluso*, which can also mean *also*. As can be seen from the following examples, *incluso* can only appear in positive contexts, and avoids negative contexts altogether, being in complementary distribution with *ni siquiera*.

- [102] He visto *incluso* a Juan.
have seen even acc John
“I have seen even John”

¹ Thanks to Javier Ormazabal, José Camacho and Liliana Sánchez for help with the examples in this section and various clarifications about the data.

[103] No he visto ni siquiera a Juan.
not have seen neg-even acc John
“I haven’t seen even John”

[104] * No he visto incluso a Juan.

[105] * He visto ni siquiera a Juan.

Hasta is also a “positive” *even*, as can be seen from the following examples:

[106] Hasta Pablo vino a clase
even Pablo came to class
“Even Pablo came to class”

[107] * No vino hasta Pablo a clase
neg came even Pablo to class
“Not even Pablo came to class”

Schwenter shows, however, that there are subtle differences between *hasta* and *incluso*, in that *hasta* is much less context dependent in the sense that *incluso* requires a conversationally active scale of alternatives whereas *hasta* doesn’t. This means that it is possible to climb scales (cf. section 3.3) much more easily with *incluso* than with *hasta*. And as one may guess, *hasta* is much more intolerant of exceptions than *incluso*, and hence must mark the endpoint of a scale, unlike *incluso*. An example from Schwenter’s paper illustrates this (Schwenter’s (19)), where only *incluso* is felicitous in the context of a non-endpoint on the tennis tournament scale:

[108] A: ¿Ganó Marta en la tercera ronda?
“Did Martha win in the third round?”
B: ¡Pues claro! ¡Incluso/#Hasta ganó la semifinal!
“Of course! She even won in the semifinals!”

However, both *incluso* and *hasta* are felicitous in B’s reply when Maria won in the finals of the tournament, i.e., when she achieved the endpoint value on the scale:

[109] A: ¿Ganó Marta en la tercera ronda?
“Did Martha win in the third round?”
B: ¡Pues claro! ¡Incluso/Hasta ganó la final!
“Of course! She even won in the finals!”

They are both “positive” scalar additive particles, however.

8.2. *Ni siquiera*: “Negative even”

For a detailed examination of the behaviour of *ni siquiera*, see Vallduví (1994) and Herburger (2003). The latter argues for a Rooth-style lexical entry for the existential and scalar presuppositions of the “negative” *even*, but for an ambiguity in the TCM of *ni siquiera*, depending on whether it appears in the preverbal or the postverbal position:

[110] *ni siquiera* (p) = p

[111] *ni siquiera* (p) = ¬ p

- [112] Dudo que ni siquiera Héctor lo sepa.
 doubt-is that “even” Hector that know-subj
 “I doubt that even Hector knows it” (on the Hector is the most likely to know reading) or
 “I doubt that not even Hector knows it”

This mirrors the usual preverbal — postverbal asymmetry in Spanish in negative quantifiers:

- [113] No he visto a nadie
 no have seen acc n-one
 “I haven’t seen anyone”
- [114] * He visto a nadie
- [115] Nadie ha visto a él
 N-one has seen acc him
 “No one has seen him”
- [116] Nadie no ha visto a él
 N-one not has seen acc him
 “No one has not seen him”, not “no one has seen him” (the latter reading is possible only in children’s Spanish)
- [117] Dudo que nadie lo sepa.
 Doubt-1s that n-one it know-subj
 “I doubt that anyone knows it”, or
 “I doubt that noone knows it”

As such, one has the option of taking either a narrow scope Roothian view or wide scope K&P-an view; either view will have to be supplemented with some extra stipulations about the preverbal-postverbal difference in the TC-content. But this is a problem intrinsic to the analysis of Negative Concord. Note also that in English, *even* never means “not even” in the subject position, even in the NC dialects. Hence any conclusions about English *even* from Spanish *ni siquiera* must be treated with some caution. Interestingly enough, *siquiera* (without the *ni* — dropping of the *ni* seems to be obligatory in these examples for some reason) can appear in the complement of verbs like *prevent X from Y*:

- [118] a. Juan impidió a María leer siquiera *La Blancanieves y los siete enanitos*.
 Juan prevented Maria from reading even Snowwhite and the seven dwarfs
- b. Juan impidió que María leyera siquiera *La Blancanieves y los siete enanitos*
 same as above.

It is possible to argue that *siquiera* in the above example involves a “wide scope” *even*, since “Snowwhite and the seven dwarves” is a book least likely to be prohibited from reading, rather than a book most likely to be read by Maria.

8.3. Bare *Siquiera*: A Note

Siquiera is known to be allowed in Spanish either with or without the explicit negative minimizer *ni*. While *ni siquiera* has been discussed in the literature on negative polarity reasonably extensively (e.g., in the works cited above), it has been noted much less commonly that, e.g., *siquiera* can occur in a variety of nonnegative contexts but crucially without the *ni*. In these contexts it is almost always (with the one exception: in the scope of *impedir/prohibir* “to prevent/prohibit”, cf. [118] above) translatable as *at least* rather than *even*. The only discussion in the formal grammar literature of this phenomenon known to this author is Alonso-Ovalle (2009).

In strict “negative” contexts, *ni siquiera* is allowed and the *ni* is optional, except in the preverbal position, as observed by many authors, including, e.g., Herburger (2003) who provides a systematic description. This can be shown by the following pair from Herburger (2003):

- [119] a. *(Ni) siquiera Hector lo sabía.
           Not even Hector knew that
       b. No lo sabía (ni) siquiera Hector.
           “Not even Hector knew that”.

- [120] Ignacio decidió comprar el cuadro sin (ni) siquiera preguntar
       Ignacio decided to buy the painting without n even ask
       cuánto costaba.
       how much cost
       “Ignacio decided to buy the painting without even asking how much it cost”.

In a variety of other contexts, however, *siquiera* not only can but also must appear alone: in some of these cases *siquiera* is most naturally translated into English as *at least*, in others as *even*. The latter include contexts where the English *any* is allowed, like the antecedent of a conditional, the object of a preposition like *before* but not *after*, and questions (which then get a biased reading). The former include a variety of “strong” modal contexts, e.g., the future, imperatives, optatives, necessity modals as well as directives. The following examples from Alonso-Ovalle (2009) illustrate this:²

- [121] Si el fútbol atendiera siquiera un poco a la lógica, el Barcelona
       if the soccer follow-subj. siq. a bit to the logic, the Barcelona
       arrollaría al Getafe.
       would crush to-the Getafe
       “If soccer followed logic even a bit, the Barça would crush the Getafe”.
- [123] El clima del viernes era {demasiado/*bastante} malo para siquiera
       the weather of-the Friday was {too/*enough} bad to siq.
       intentar un lanzamiento.
       try a launching
       “The Friday weather was too bad to even try a launching”.

² These examples are all culled either from the web or literary sources, see Alonso-Ovalle’s paper for the actual sources; I omit mention of them here.

- [124] ¿Has leído siquiera el título del post?
 have read siq. the title of-the post
 “Have you read even the title of the post?”
- [125] ¡Tú y yo, Rusca, comeremos siquiera una vez al día lo bueno de la
 you and I Rusca will-eat siq. one time a day the good of the
 tierra!
 earth
 “You and I, Rusca will eat good produce at least once a day.”
- [126] Déme siquiera un vaso de agua, médico de mierda.
 give me siq. a glass of water doctor of shit
 “Give me at least a glass of water, you crappy doctor!”
- [127] Ojalá siquiera una mínima parte de los trabajadores y
 I wish siq. a minimum part of the workers-masc. and
 trabajadoras respondieran de la forma en lo que han hecho ellos.
 workers-fem. respond-subj. of the form in that have done they
 “I wish at least a minimum part of the workers answered the same way
 that they did”
- [128] La compañía tiene que pagar siquiera el 60 por ciento del salario
 the company has to pay siq. the 60 percent of the salary
 completo promedio.
 complete average
 “The company has to pay at least sixty percent of the average complete sal-
 ary.”
- [129] Los conservadores han pedido (...) que se modifique siquiera
 the conservatives have asked (...) that refl. Modify-subj. siq.
 puntualmente el Título VIII ...
 punctually the Title VIII ...
 “The Conservatives have asked that the Eighth Title be modified at least
 minimally.”

Ideally, one would like to derive both senses (at least looking at the problem from the standpoint of English) from a single source. It is true that a simple minded scope theory cannot get the right interpretation of the *at least* sense of *siquiera* in the modal cases, as is easy to verify and as Alonso-Ovalle points out. A simple minded lexical ambiguity theory also has other problems, it is not clear that Alonso-Ovalle’s proposal gets the facts right in all cases; and as pointed out in the last section, at least in the *even* interpretation cases, the scope theory gets the right results even for *siquiera* (the reader can verify this for verbs like *prohibit*, antecedents of conditionals, prepositions like *before*, and so on). A promising line of investigation would be to try a hybrid theory: one that shares with the lexical ambiguity theory the idea that the basic semantics of *siquiera* is indeed somewhat different from the “positive” *evens* like *incluso* or *hasta*; but shares with the Scope theory the idea that its association with an EmphAssert operator (and the placement of this operator vis-a-vis other operators like negation, etc.) in certain cases is crucial in

deriving the right interpretation. Such a detailed analysis is, however, beyond the scope of this paper.

8.4. *Aunque Sea*: another “Concessive *even*”

A third *even* like expression of Spanish is the expression *aunque sea*, which has many different variants in different dialects of Spanish (a common variant in some parts of Latin America is *por mas que sea*). Its distribution basically limits it to non-episodic contexts. It is the counterpart in Spanish to Giannakidou’s “concessive” *even*, possibly alongside the bare *siquiera*.

Aunque sea is limited to non-episodic contexts.

This is probably a consequence of the subjunctive morphology of *sea* (*be* + subj). It is unlikely that the distribution is a case of “polarity” as we understand it, contra Giannakidou (2007), to be explained as a consequence of the interaction of its presuppositions.

8.4.1. *Distribution in episodics*

Aunque sea is disallowed in episodic sentences, positive as well as negative, as the following examples show.

- [130] * Juan leyó *aunque sea* *Guerra y Paz*.
 Juan read “even” *War and Peace*
 “John read even *War and Peace*”
- [131] Juan leyó *incluso* *Guerra y Paz*
 Juan read “even” *War and Peace*
 “John read even *War and Peace*”
- [132] * Juan no ha leído *aunque sea* *Blancanieves y los siete enanitos*.
 Juan not has read “even” *Snowwhite and the seven dwarves*
 “John hasn’t read even *Snowwhite and the seven dwarves*”
- [133] Juan no ha leído *ni siquiera* *Blancanieves y los siete enanitos*.
 Juan not has read “even” *Snowwhite and the seven dwarves*
 “John hasn’t read even *Snowwhite and the seven dwarves*”

8.4.2. *Distribution in Conditionals*

In the antecedent of a conditional, *aunque sea* is allowed and interpreted as the English *even* in one of its (“wide scope”, on the scope theory) readings:

- [134] Si *hubieras* leído *aunque sea* *The National Enquirer*, *aprenderías*
 If have+past subj read “even” TNE learn+cond.
 algo.
 Something
 “If you had read even *The National Enquirer*, you would have learned something”

- [135] Si hubieras leído aunque fuera “TNE”, habrías aprendido algo.
If have+past subj read “even” TNE have+cond. learned something
“If you had read even TNE, you would have learned something”
- [136] Si lees aunque sea “TNE”, aprenderás algo.
If read+pres ind. “even” TNE, learn+fut. something
“If you read even “TNE”, you will learn something”
- [137] Si tienes aunque sea un minuto, te explico el proyecto.
If you have+pres ind. “even” one minute, you explain+pres. Ind. something
“If you have even one minute, I will explain you something”
- [138] Si me compras aunque sea un (solo) caramelo te regalo un libro.
If me buy+pres. ind. “even” one (only/just) candy you present+pres. ind. a book
“If you buy me even a candy, I will present you with a book”

The consequent in the examples [136]-[138] have indicative tense but future meaning, which I take it is a kind of modal. Contrast the examples above with the corresponding examples with *incluso* instead of *aunque sea*:

- [139] Si puedes leer incluso *The New York Times*, aprenderás mucho.
If you can read even TNYT learn+fut. much
“If you can read even *The New York Times*, you will learn a lot”

One can imagine [139] uttered in the context: “Si lees *The National Enquirer*, aprenderás nada. Si lees *The New York Post*, aprenderás algo. Pero si puedes leer incluso *The New York Times*, aprenderás mucho”. That is, “if you read TNE, you won’t learn anything. If you read *The New York Post*, you will learn something, but if you can read even the *New York Times*, you will learn a lot”. [139] corresponds to the “narrow scope” of *even* of the relevant English example.

8.4.3. In quantified expressions

The restriction of a universal quantifier is one context that readily allows the expression *aunque sea*, as in the following example. Note that *aunque sea* is also allowed at least marginally in the restriction of a negative universal sentence, as [141] shows.

- [140] Todos los estudiantes que lean aunque sea un solo capítulo de este libro, estarán bien preparados para el examen.
all the students who read “even” one only chapter of this book be+fut. well prepared for the exam
“Everyone who reads even one chapter of this book will be well prepared for the exam”.

- [141] (?) Ningún estudiante que lea aunque sea un solo capítulo de este
 No student that read even one only chapter of this
 libro, suspenderá el examen
 book fail-fut. the exam
 “No student who reads even one chapter of this book will fail this exam”

The interpretation of these sentences will be discussed below.

8.4.4. *Is aunque sea a wide-scope even + Δ?*

One can start considering a proposal for an analysis of *aunque sea* by making some observations about the morphology of this expression.

Aunque sea = *even if(it) be+subj.*

One can begin by first taking a look at *even if* sentences in English. Consider sentences like the following:

- [142] If you see even *a single* policeman, you should run away.
 [143] Even if you see *a single* policeman, you should run away.
 [144] If he drank even *a little*, he would be fired.
 [145] Even if he drank (just) *a little*, he would be fired. (Bennett 1982)

The semantics of *even if* clauses is simply given by taking *even* to take scope over the entire conditional (the original suggestion is due to Bennett 1982, and seems to me to hold up despite objections from various quarters, most notably Lycan 1991, 2000 and Barker 1991). In an *even if* sentence, the *even* may associate with the entire clause as the focus, or only a proper part, as in the examples [143, 145] above. Note that an *even if* clause is never equivalent to a conditional where *even* has scope only over the antecedent. This makes [146] (with stress on *The New York Times*, therefore pragmatically odd, if the alternatives to *The New York Times* are, say, *The National Enquirer* and *The New York Sun*):

- [146] Even if you read *The New York Times*, you would learn a lot.

Unlike, [147]:

[147] If you (manage to) read even the *New York Times*, you would learn a lot which is fine (to see this reading more clearly, stress EVEN). Note that not all languages have an expression like *even if*. In Hindi, e.g., *agar bhii* is not a possible sequence:

- [148] *agar bhii raam kalkattaa jaaye, yeh kaam puuraa nahiiN hogaa.
 If even Ram Calcutta go+subj this job fulfil not be+fut
 “Even if Ram travels to Calcutta, this job won’t get done” (intended reading)

The intended reading of [148] can, however be expressed somewhat differently, by adding a demonstrative in the consequent anaphorically related to the antecedent, and adding *even* to that particle:

- [149] agar raam kalkattaa jaaye, to-bhii yeh kaam puuraa nahiiN hogaa.
If even Ram Calcutta go+subj then-even this job fulfil not be+fut
“Even if Ram travels to Calcutta, this job won’t get done”

Note that this is possible (at least to my ears) only if the *even* “bhii” associates with the entire antecedent clause. Crosslinguistic idiosyncracies abound. (*bhii* can also be added to a host in the antecedent of a conditional, and the result is ambiguous, just like in English)

In Spanish, *aunque* + Subj. = *Even if*; *aunque* + Ind. = *Even though*, as one may see in the examples below:

- [150] Aunque tuviera que beber para olvidarte, lo haría.
Even if have+imp.+subj. to drink (in order to) forget you, it I will+imp.+subj.
“Even if I had to drink in order to forget you, I would (drink)”.
- [151] Aunque bebía para olvidarte, no lo pude
Even though drank in order to forget you, not it could
“Even though I drank it order to forget you, I couldn’t (forget you)”.

aún = *even*, somewhat restricted distribution, as illustrated below:

- [152] Y aún se permite el lujo de sermonearme
and even se lets the luxury of lecture-inf.-me
“And he even goes so far as to lecture me”
- [153] Ni aún en coche llegaría a tiempo
Not even by car arrive-cond. on time
“(S)he wouldn’t have arrived on time even by car”
- [154] *Ví aún a Juan
Saw even John
“I even saw John”

It seems that *aún* only associates with non-objectual meanings, but has the meaning of *even* by itself.³ This can be expressed schematically below:

- [155] *Aún*: TCM: even(a) = a
- [156] Presupposition: $\exists p [C(p) \ \& \ p \text{ is true} \ \& \ p \neq a]$
- [157] $\forall p [C(p) \ \& \ p \neq a \rightarrow \text{likelihood}(p) > \text{likelihood}(a)]$

8.4.5. *Aunque* Sea in Interrogatives

Aunque sea is also allowed in questions, where the question gets a biased, “bottom of scale” reading, as the following examples show. The same sentences with *incluso* instead of *aunque sea* have the “top of scale”, more neutral reading:

³ One may note that *aún* in this sense then behaves like English, Hindi and Basque scalar particles in being okay in both positive and negative contexts, with the same range of meanings.

[158] Has leído aunque sea la primera página de este libro?
 Have-2s read even the first page of this book
 “Have you read even the first page of this book?”

[159] Has leído incluso la última página de este libro?
 Have-2s read even the last page of this book
 “Have you read even the last page of this book?”

[160] % Has leído aunque sea la última página de este libro? (pragmatically odd)

[161] % Has leído incluso la primera página de este libro? (pragmatically odd)

(assume that people read the first page of a book first, the last page last)

Compare this with English *even*:

[162] Have you seen even *John*? (ambiguous)

[163] Have you read even Mother Goose? (the “neg”-reading pragmatically more plausible)

[164] Have you read EVEN LSLT? (the “pos”-reading pragmatically more plausible)

Similar facts obtain in Greek with the “positive” and “concessive” *evens*: Giannakidou’s solution is to claim that the concessive *even*, being flexible simply takes the reverse scale. This is problematic for reasons mentioned before.

On the Scope theory, this follows from a scope difference: see Guerzoni (2004), where this is argued for, under certain assumptions.

8.4.6. Aunque sea in Imperatives

One could first start by looking at *even* in English imperatives, as in the ones below:

[165] Pick any apples, even the rotten ones

[166] Pick even the rotten apples.

Both *incluso* and *aunque sea* are allowed in imperatives; however, they mean different things:

[167] Recoge aunque sea las manzanas podridas
 Pick “even” the apples rotten
 “At least pick the rotten apples”
 (i.e., do something, even if that is picking rotten apples)

[168] Recoge incluso las manzanas podridas
 Pick even the apples rotten
 “Pick even the rotten apples”

The examples with *aunque sea* get an *at least* reading, whereas the ones with *even* get the usual *even* reading available in English imperatives with *even*. Compare with negative imperatives of the following kind:

- [169] * No recojas incluso las manzanas buenas y frescas
 not pick even the apples good and fresh
 “Don’t pick even the good and fresh apples” (intended reading)
- [170] * No recojas aunque sea las manzanas buenas y frescas
 not pick even the apples good and fresh
 “Don’t pick even the good and fresh apples” (intended reading)
- [171] No recojas ni siquiera las manzanas buenas y frescas
 not pick n-even the apples good and fresh
 “Don’t pick even the good and fresh apples”

Contrast [170] with [172]:

- [172] No recojas las manzanas, aunque sean buenas y frescas
 not pick the apples even if be+subj+3pers pl good and fresh
 “Don’t pick the apples, even if they be good and fresh”

8.4.7. *An Analysis of Aunque sea*

With all of this in mind, we can outline an account that might constitute a beginning for an analysis of the concessive *aunque sea* of Spanish. We could begin by taking a look at *even if* conditionals in Spanish, which can be formed either by *incluso*, *ni siquiera* or *aunque*.

Even If Conditionals in Spanish

- [173] Incluso si me lo explicas, no lo comprenderé
 Even if me it explain-2sg not it understand-fut.-1sg
 “Even if you explain it to me, I won’t understand it”
- [174] Ni siquiera si me lo explicas, lo comprenderé
 n-even if me it explain-2sg it understand-fut-1sg.
 “Not even if you explained it to me would I understand it”
- [175] Aunque lo supiera, no me lo diría
 even-if it know-subj.-3sg. not me it say-cond.-3sg.
 “Even if he knew it, he wouldn’t tell it to me”

Even if conditionals formed with *aunque* whose antecedent clause has *ser* as its main verb forces agreement of *ser* with its *pro* subject if it has one, as the following examples show:

- [176] Aunque sea podrida, tienes que recoger la manzana
 even-if be-3sg rotten-sg. have-2sg to pick the apple
 “You have to pick the apple, even if it is rotten”
- [177] aunque [_ipro, sea podrida], tienes que recoger la manzana_i
- [178] Aunque sean podridas, tienes que recoger las manzanas
 even-if be-3pl. rotten-pl. have-2sg to pick the apples
 “You have to pick the apples, even if they are rotten”
- [179] aunque [_ipro, sean podridas], tienes que recoger las manzanas_i

Contrast [176]-[179] with the following, where *aunque sea* appears as a concessive *even* in the antecedent of a clause associated with an NP/DP inside it, and we see below that *aunque sea* remains invariant, with a default 3rd person singular form. Interestingly enough, in the same context, *aunque sea* CAN be inflected for tense (depending on the tense in the antecedent clause), sometimes appearing as *aunque fuera*.

- [180] Si lees   aunque sea “TNE”, aprenderás algo.
 If read+pres ind. “even”   TNE, learn+fut. something
 “If you read even “TNE”, you will learn something”
- [181] Si lees   aunque sea revistas   de baja calidad, aprenderás algo.
 If read+pres ind. “even” the   magazines of low quality, learn+fut. something
 “If you read even magazines of low quality, you will learn something”
- [182] * Si lees   aunque sean revistas   de baja calidad, aprenderás algo.
 If read+pres ind. “even”   the magazines of low quality, learn+fut. something
 “If you read even magazines of low quality, you will learn something”
- [183] Si hubieras   leído aunque fuera   “TNE”, habrías aprendido algo.
 If have+past subj read “even (even if be-imp.-subj.)” TNE   have+cond. learned   something
 “If you had read even TNE, you would have learned something”

Note also that *incluso* and *ni siquiera* cannot be used to form concessive *evens*:

- [184] * Incluso si sea
 [185] *Ni siquiera si sea

Generalization: When used as the concessive *even*, *aunque sea* can take tense morphology, but does not agree in number with the phrase it associates with; getting a 3rd person singular marking instead. We could take this to mean that the semantic associate of the *sea* in *aunque sea* is a clause. In the logical syntax, then, *aunque sea* can be taken to be a two-place operator that requires a restrictor and a nuclear scope (cf. DRT treatments of such operators, Heim 1982, for example)

- [186] aunque sea [_{restr} ... α ...] [_{scope} ... β ...]

Or more properly:

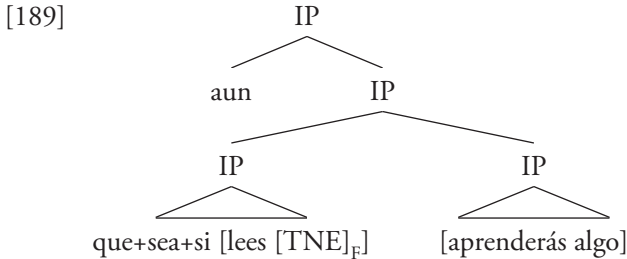
- [187] aun Q [[que sea] [_{restr} ... α ...]] [_{scope} ... β ...]

where Q is a quantificational operator and α and β are the restriction and the nuclear scope respectively.

8.4.8. *Aunque sea in Conditionals and the restriction of a quantifier (again)*

This would cover the conditional and the quantifier cases, which I take to be the core cases:

- [188] Si lees *aunque sea* “TNE”, aprenderás algo.
 If read+pres ind. “even” TNE, learn+fut. something
 “If you read even “TNE”, you will learn something”

Pick your favorite theory of conditionals (Stalnaker, Lewis, etc.), or a version by von Stechow combining some elements of both (von Stechow 2001) plus the notion that conditionals involve contextually variable universal quantification:

- [190] a. Contextually variable strict conditional analysis. *If p, q* claims that all p-worlds in some q-worlds in some contextually limited domain are q-worlds.
 b. There is a presupposition that there are such p-worlds in the contextually limited domain (an existence presupposition), i.e., the antecedent p is presupposed to be compatible with the domain of worlds quantified over.
 c. There is an all-or-nothing homogeneity presupposition: all of the relevant p-worlds agree on q. This directly derives the Conditional Excluded Middle: *If p, q* or *If p, not q*.
 d. The non-monotonic behavior of conditionals is traced back to the dynamic evolution of the domain of worlds quantified over during the course of a conversation.

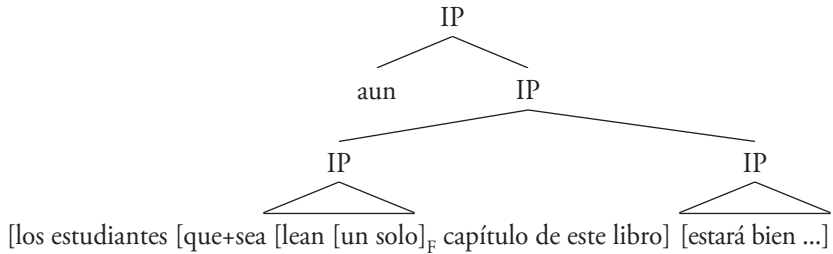
Related analyses of conditionals as definites or universals have also been recently proposed in the literature in both syntax and semantics. See for example Schlenker (2004) for semantic as well BT-arguments or Bhatt, R. and R. Pancheva (2006) for syntactic arguments for the notion that conditionals are essentially free relatives over worlds. In either case, the predicted scalar presupposition for [189], as one can easily verify, is

- [191] $\forall x [x \neq \textit{The National Enquirer} \rightarrow \text{the likelihood that if I read } \textit{The National Enquirer}, \text{ I will learn something} < \text{the likelihood that if I read } x, \text{ I will learn something}]$

Exactly the same reasoning applies to the case with *aunque sea* in the restriction of positive and negative universals.

- [192] Todos los estudiantes que lean aunque sea un solo capítulo de este libro, estarán bien preparados para el examen.
 all the students who read “even” one only chapter of this book be+fut. well prepared for the exam
 “Everyone who reads even one chapter of this book will be well prepared for the exam”.

[193]

Predicted scalar presupposition for the LF in [193] is the correct one:

- [194] $\forall P$ [P is a cardinality Predicate & $P \neq \text{one} \rightarrow$ the likelihood that everyone who reads one chapter of this book will be well-prepared for this exam < the likelihood that everyone who reads P-many chapters of this book will be well-prepared for this exam]

Effectively, what this does is develop a version of the scope theory of *even* for these cases.

8.4.9. Aunque sea in Imperatives (again)

The imperative case is somewhat trickier. Recall the examples with *evens* in imperatives mentioned earlier, repeated here:

- [195] Recoge aunque sea las manzanas podridas
 Pick “even” the apples rotten
 “At least pick the rotten apples”
 (i.e., do something, even if that is picking rotten apples)
- [196] Recoge incluso las manzanas podridas
 Pick even the apples rotten
 “Pick even the rotten apples”

The example in [196] presents no particular problems: assume that there is an imperative IMP operator in the syntax that corresponds in the semantics to “I ask you to”. *Incluso* attaches to the embedded clause, and its presuppositions are passed up:

- [197] IMP [*incluso* [(you) recog- [las manzanas [podridas]_F]]]
- [198] The addressee is less likely to pick rotten apples than any other kind of apple
- [199] The addressee will pick some kind of apple other than rotten (ones).

The example with *aunque sea*, as the one in [195] is judged to be somewhat unusual. A typical reaction from an informant:

[200] “Suppose we are a group of gardeners and I have the impression that you are not doing much and I am doing all the work. I would tell you [195], meaning that you could at least help me with the rotten ones”.

Option 1 (boring): *aunque sea* is ambiguous, it can mean “at least” as well. This is unsatisfactory, for, other languages with a concessive *even* like Greek behave similarly. Moreover, the meaning of *at least* and *even* are probably related as well, hence a unified account would be desirable.

Option 2: assume that *aunque sea* has the usual meaning as analyzed above, but that the imperatives like the ones in [195] are conditional imperatives, i.e., they are commands to do something, under the condition that some condition is satisfied

[201] I am asking you to do some p, even if that p be ‘picking rotten apples’.

I assume that the “I am asking you to do some p” is supplied contextually, as in the situation described in [200], for example.

The predicted scalar presupposition will be:

[202] It is less likely that I will ask you to pick rotten apples than my asking you to pick any other kind of apple (or to do anything else, depending on the form of the implicit conditional one takes the imperative to express).

Again, a solution along these lines seems promising.

8.4.10. *Aunque sea* in Interrogatives (again)

Look at the examples with *aunque sea* in interrogatives again:

[203] Has leído *aunque sea* la primera página de este libro?
Have-2s read even the first page of this book
“Have you read even the first page of this book?”

[204] Has leído *incluso* la última página de este libro?
Have-2s read even the last page of this book
“Have you read even the last page of this book?”

[205] % Has leído *aunque sea* la última página de este libro? (pragmatically odd)

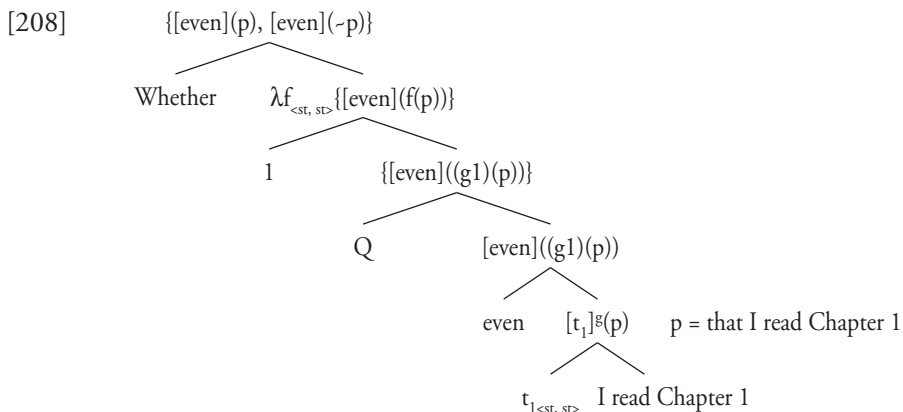
[206] % Has leído *incluso* la primera página de este libro? (pragmatically odd)

(assume that people read the first page of a book first, the last page last). The case with *incluso* is straightforward: assume that it attaches to a site below a Q morpheme in an interrogative. The presuppositions are simply passed up. (See Guerzoni 2004, for example, for details).

[207] The addressee is less likely to read the last chapter than any other chapter.

The other set of presuppositions with *aunque sea* can perhaps be derived by following the proposal in Guerzoni (2004), but problems remain and the solution might be stipulative. Consider Guerzoni’s analysis of the English counterpart of [203]:

[209] [no] = [even](-p) even > not
 ScalarP: “That I haven’t read Chapter 1” is the least likely among possible alternatives

[210] [yes] = [even](p)
 ScalarP: “That I read Chapter 1” is the least likely among possible alternatives

Can this analysis be extended to *aunque sea*? It is unclear. While *aún* can certainly take wide scope, what is the operator that *que sea* would attach to? The only possible host is the internal clause. This does not have a neat operator-restrictor-scope structure. Alternatives could be considered, for example, van Rooij’s (2003) proposal about biased *even* questions.

9. What is the Nature of the Presuppositions of Scalar Particles?

I will briefly take note of some recent discussions about the nature of different kinds of nonassertions: Potts (2005) on Conventional Implicature, various papers on the basis of at least some presuppositions in conversational implicatures (Schlenker, Simons, Abusch, Roberts, etc. ...).

It seems we can at least say that the presuppositions of *even* are conventional. The presuppositions of *even* project through the usual holes, except for negation (most of the time). Other projection facts for *even* are not always clear, though.

[211] John believes that even Albert passed the exam.

[212] John said that even Albert passed the exam.

Do the “presuppositions” of *even* project through plugs as well? If yes, this would make them like Potts’ Conventional Implicatures. The facts are not clear. There is much scope for further research here.

10. Final Conclusion

Concessive *even* in languages that have them must contain an overt or covert *even* should be able to receive wide scope across clauses.

Therefore, one can't conclude from the existence of different *evens* in, say, Greek or Romance that English *even* or Hindi *bhii* are multiply ambiguous.

This of course leaves open the question of when particles can or may not receive wide scope, a topic of interest for issues at the syntax-semantics interface.

References

- Alonso-Ovalle, L., 2009, «EVEN and Biased Questions: The Case of Spanish *Siquiera*». *Proceedings of the 19th Semantics and Linguistic Theory Conference*, ed. by S. Ito and E. Corny, Cornell University.
- Barker, S. J., 1991, «*Even, Still* and Counterfactuals», *Linguistics and Philosophy* 14: 1-38.
- Bennett, J., 1982, «Even If», *Linguistics and Philosophy* 5: 403-418.
- , 2003, *A Philosophical Guide to Conditionals*. Oxford U. P.
- Bhatt, R. and R. Pancheva, 2006, «Conditionals». In *The Blackwell Companion to Syntax*, edited by M. Everaert and H. van Riemsdijk, v. II, Blackwell, 554-584.
- Bosque, I., 1980, *Sobre la negación*. Ediciones Cátedra, S. A. Madrid.
- Fauconnier, G., 1975a, «Polarity and the Scale Principle». In R. E. Grossman, L. J. San and T. J. Vance (eds.), *Papers from the Eleventh Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*.
- , 1975b, «Pragmatic Scales and Logical Structure», *LI* 6: 353-375.
- von Stechow, K., 2001, «Counterfactuals in a Dynamic Context». In Kenstowicz, M. (ed.), *Ken Hale: A Life in Language*, pp. 123-152. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Franciscotti, R. M., 1995, «Even: The Conventional Implicature Approach Reconsidered», *Linguistics and Philosophy* 18: 153-173.
- Giannakidou, A., 2007, «The landscape of EVEN», *NLLT* 25: 39-81.
- Guerzoni, E., 2003, *Why Even Ask? On the Pragmatics of Questions and the Semantics of Answers*. Ph. D. Dissertation, MIT.
- , 2004, «Even-NPIs in Yes/No Questions», *Natural Language Semantics* 12: 319-343.
- Heim, I., 1982, *The Semantics of Definite and Indefinite Noun Phrases*. Doctoral Dissertation, University of Massachusetts at Amherst.
- Herburger, E., 2003, «A note of Spanish *ni siquiera, even*, and the analysis of NPIs», *Probus* 15: 237-256.
- Ippolito, M., 2008, «On the meaning of *Only*», *Journal of Semantics* 25: 45-91.
- Kamp, H. and B. Partee, 1995, «Prototype Theory and Compositionality», *Cognition* 57: 129-191.
- Karttunen, L. and S. Peters, 1979, «Conventional Implicature». In Ch.-K. Oh and D. A. Dinneen (eds.), *Syntax and Semantics, Volume 11: Presupposition*. New York: Academic Press.
- Kay, P., 1990, «*Even*», *Linguistics and Philosophy* 13: 59-111.
- Krifka, M., 1991, «A Compositional Semantics for multiple focus constructions». In S. Moore and A. Z. Wyner (eds.), *Proceedings of the First Semantics and Linguistic Theory Conference (SALT 1)*. Cornell University.
- , 1995, «The Semantics and Pragmatics of Polarity Items in Assertion», *Linguistic Analysis* 15, 209-257.
- Ladusaw, W., 1979, *Polarity Sensitivity as Inherent Scope Relations*. Ph.D. Dissertation, University of Texas at Austin.

- Lahiri, U., 1998, «Focus and Negative Polarity in Hindi», *Natural Language Semantics* 6: 57-123.
- , 2009a, «Scope, Presuppositions and Scalar Particles I: The Concessive Scalar Particle in Spanish», ms.
- , 2009b, «Scope, Presuppositions and Scalar Particles II: The Positive and Negative Scalar Particles in Spanish», ms.
- Lycan, W., 1991, «*Even* and *Even If*», *Linguistics and Philosophy* 14: 115-150.
- , 2000, *Real Conditionals*. Oxford U. P.
- Potts, C., 2005, *The Logic of Conventional Implicatures*. Oxford U. P.
- Rivero, M. L., 1977, *Estudios de gramática generativa del español*. Ediciones Cátedra, S. A., Madrid.
- Roberts, C., 2005, «*Only*, Presupposition and Implicature», ms., Ohio State University (to appear in *Journal of Semantics*).
- Van Rooij, R., 2003, «Negative Polarity Items in Questions», *Journal of Semantics* 20: 239-273.
- and K. Schultz, 2005, «*Only*: Meaning and Implicatures». Expanded ms. of a talk given at *Sinn Und Bedeutung 9*, available at van Rooij's website at the University of Amsterdam.
- Rooth, M., 1985, *Association with Focus*. Ph.D. Dissertation, University of Massachusetts at Amherst.
- Rullmann, H., 1997, «*Even*, Polarity and Scope». In M. Gibson, G. Wiebe and G. Libben (eds.), *Papers in Experimental and Theoretical Linguistics*, vol. 4, pp. 40-64. Department of Linguistics, University of Alberta.
- Schlenker, P., 2004, «A Referential Analysis of Conditionals», *Research on Language and Computation* 2.3: 417-462.
- , 2005-2006, Various papers on «Transparency».
- Schwenter, S., 2002, «Additive Particles and Scalar Endpoint Marking», *Belgian Journal of Linguistics* 16: 119-133.
- Vallduví, E., 1994, «Polarity Items, n-words and minimizers in Catalan and Spanish», *Probus* 6, 263-294.
- Von Stechow, A., 1991, «Current Issues in the Theory of Focus». In A. von Stechow & D. Wunderlich (eds.), *Semantik: Ein Internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung (Semantics: An International Handbook of Contemporary Research)*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Wilkinson, K., 1996, «The Scope of *Even*», *Natural Language Semantics* 4: 193-215.

«Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegiaren Aldizkariaren Gehigarriak
Anejos del Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»
Publications of «Julio de Urquijo» Seminar of Basque Philology

- I. *El Seminario "Julio de Urquijo". Antecedentes y constitución*, 1955. Agotado.
- II. JOSÉ MARÍA LACARRA, *Vasconia medieval. Historia y filología*, 1957. Agotado.
- III. MANUEL AGUD - LUIS MICHELENA, *Landuccio, Dictionarium Linguae Cantabricae (1562)*, 1958. Agotado.
- IV. LUIS MICHELENA, *Fonética histórica vasca*, 1990 (1961¹, 1977², 1985³). 18 €.
- V. NILS M. HOLMER, *El idioma vasco hablado. Un estudio de dialectología vasca*, 1991 (1964¹). 12 €.
- VI. LUIS VILLASANTE, *Pedro A. de Añibarro, Gramática vascongada*, 1970. 8 €.
- VII. CÁNDIDO IZAGUIRRE, *El vocabulario vasco de Aránzazu-Oñate y zonas colindantes. (Índice inverso de Gerardo Markuleta)*, 1994 (1970¹). 12 €.
- VIII. *Papers from the Basque Linguistics Seminar. University of Nevada. Summer 1972, 1974.* 10 €.
- IX. JULIEN VINSON, *Essai d'une bibliographie de la langue basque. Con las anotaciones del ejemplar de Julio de Urquijo*, 1984. 18 €.
- X. LUIS MICHELENA, *Sobre historia de la lengua vasca*, 1988. 2 vols. Agotado.
- XI. LUIS MICHELENA - IBON SARASOLA, *Textos arcaicos vascos. Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos*, 1989. 12 €.
- XII. HUGO SCHUCHARDT, *Introducción a las obras de Leizarraga. Sobre el modo de disponer la reimpresión, en particular sobre las erratas y variantes en el texto de Leizarraga*, 1989. 8 €.
- XIII. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, I. A-Ardui*, 1989, 1993. Agotado.
- XIV. JOSEBA A. LAKARRA (ed.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, 1991. 36 €.
- XV. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskalaritzaren historiaz I: XVI-XIX. mendak*, 1992. 18 €.
- XVI. BEÑAT OYHARÇABAL, *La pastorale souleime: édition critique de "Charlemagne"*, 1990. 18 €.
- XVII. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskalaritzaren historiaz II: XIX-XX. mendak*. Prestatzen.
- XVIII. JOSEBA A. LAKARRA, *Harrieten Gramatikako hiztegiak (1741)*, 1994. 10 €.
- XIX. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, II. Ardun-Beuden*, 1990, 1993. Agotado.
- XX. LUIS MICHELENA, *Lenguas y protolenguas*, 1990 (1963, 1986). 8 €.
- XXI. ARENE GARAMENDI, *El teatro popular vasco. Semiótica de la representación*, 1991. 12 €.

- XXII. LASZLÓ K. MARÁ CZ, *Asymmetries in Hungarian*, 1991. 15 €.
- XXIII. PETER BAKKER, GIDOR BILBAO, NICOLAAS G. H. DEEN, JOSÉ I. HUALDE, *Basque pidgins in Iceland and Canada*, 1991. 10 €.
- XXIV. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, III. Beule-Egileor (Barraso-Bazur)*, 1991. Agotado.
- XXV. JOSÉ M.ª SÁNCHEZ CARRIÓN, *Un futuro para nuestro pasado*, 1991. 15 €.
- XXVI. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, IV. Egiluma-Galanga*, 1991. Agotado.
- XXVII. JOSEBA A. LAKARRA - JON ORTIZ de URBINA (eds.), *Syntactic theory and Basque syntax*, 1992. 18 €.
- XXVIII. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskal dialektologiako kongresua (Donostia, 1991ko irailaren 2-6)*, 1994. 21 €.
- XXIX. JOSÉ I. HUALDE - XABIER BILBAO, *A phonological study of the Basque dialect of Getxo*, 1992. 8 €.
- XXX. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, V. Galani-Iloza*, 1992. 8 €.
- XXXI. KARLOS OTEGI, *Lizardi: lectura semiótica de "Biotz-begietan"*, 1993. 18 €.
- XXXII. AURELIA ARKOTXA, *Imaginaire et poésie dans "Maldan behera" de Gabriel Aresti (1933-1975)*, 1993. 18 €.
- XXXIII. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, VI. Ilpiztu-Korotz*, 1993. 8 €.
- XXXIV. JOSÉ I. HUALDE - GORKA ELORDIETA - ARANTZAZU ELORDIETA, *The Basque dialect of Lekeitio*, 1994. 18 €.
- XXXV. GEORGES REBUSCHI, *Essais de linguistique basque*, 1997. 18 €.
- XXXVI. XABIER ARTIAGOITIA, *Verbal projections in Basque and minimal structure*, 1994. 12 €.
- XXXVII. MANUEL AGUD - ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, VII. Korpa-Orloi*, 1994. 8 €.
- XXXVIII. PATXI GOENAGA (ed.), *De grammatica generativa*, 1995. 18 €.
- XXXIX. ANTONIO CID, *Romancero y balada oral vasca. (Literatura, historia, significado)*. En preparación.
- XL. AMAIA MENDIKOETXEA - MYRIAM URIBE-ETXEBARRIA (eds.), *Theoretical issues at the morphology-syntax interface*, 1997. 21 €.
- XLI. BERNARD HURCH - MARÍA JOSÉ KEREJETA, *Hugo Schuchardt - Julio de Urquijo: Correspondencia (1906-1927)*, 1997. 21 €.
- XLII. JOSÉ I. HUALDE, *Euskararen azentuerak*, 1997. 15 €.
- XLIII. RUDOLF P. G. de RIJK, *De lingua Vasconum: Selected Writings*, 1998. 15 €.
- XLIV. XABIER ARTIAGOITIA - PATXI GOENAGA - JOSEBA A. LAKARRA (arg./eds.), *Erramu Boneta: Festschrift Rudolf P. G. de Rijk*, 2002. 30 €.
- XLV. JOSEBA A. LAKARRA, *Ikerketak euskararen historiaz eta euskal filologiaz*. Argitaratzeko.

- XLVI. BEÑAT OYHARÇABAL, *Inquiries into the lexicon-syntax relations in Basque*, 2003. 18 €.
- XLVII. BLANCA URGELL, *Larramendiren "Hiztegi Hirukoitza"-ren Eranskina: saio bat hiztegin-tzaren testukritikaz*. Argitaratzeko.
- XLVIII. ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ, *"Aitorbizunen" historia eta testua: Orixeren eskuizkributik Lekuonaren ediziora*, 2003. 21 €.
- XLIX. GOTZON AURREKOETXEA - XARLES VIDEGAIN (arg.), *Haur prodigoaren parabola Ipar Euskal Herriko 150 bertsiotan*, 2004. 21 €.
- L JOSEBA A. LAKARRA, *Raíz y reconstrucción del protovasco*. En prensa.
- LI XABIER ARTIAGOITIA - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Gramatika jaietan Patxi Goenagaren Omenez*, 2008.
- LII BEATRIZ FERNÁNDEZ - PABLO ALBIZU - RICARDO ETXEPARE (arg.), *Euskara eta euskarak: aldakortasun sintaktikoa aztergai*. 18 €.
- LIII GOTZON AURREKOETXEA - JOSE LUIS ORMAETXEA (eds.), *Tools for Linguistic Variation*. 18 €.
- LIV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo I (Lingüística histórica), 2011.
- LV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo II (Lingüística general), 2011.
- LVI JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo III (*Paleohispanica*), 2011.
- LVII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo IV (Exposiciones generales sobre la lengua vasca. Tipología y parentesco lingüístico), 2011.
- LVIII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo V (Historia y geografía de la lengua vasca), 2011.
- LIX JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo VI (*Fonética histórica vasca*), 2011.
- LX JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo VII (Fonética y fonología. Morfosintaxis. Dialectología), 2011.
- LXI JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo VIII (Lexicografía. Historia del léxico. Etimología), 2011.
- LXII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo IX (Onomástica), 2011.
- LXIII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo X (Norma y unificación de la lengua. Historia de la Vascolología. Presente y futuro de la Vascolología. Reseña de gramáticas, métodos y diccionarios), 2011.
- LXIV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XI (Textos vascos), 2011.
- LXV JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XII (*Textos arcaicos vascos*. N. Landuchio, *Dictionario linguaë, Cantabrice - 1562*), 2011.

- LXVI JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XIII (Historia de la literatura vasca. Literatura vasca del siglo XX), 2011.
- LXVII JOSEBA A. LAKARRA - ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ (arg.), *Obras completas de Luis Michelena*, tomo XIV (Escritos autobiográficos y literarios. Traducciones. Actualidad política y cultural. Entrevistas. Crítica de cine. Cuestiones históricas y culturales), 2011.

MONUMENTA LINGVAE VASCONUM
STUDIA ET INSTRUMENTA

- I. BLANCA URGELL, *Larramendiren "Hiztegi Hirukoitza"-ren Eranskina: saio bat hiztegitzaren testukritikaz* (= Gehigarriak XLVII). Argitaratzeko.
- II. ÍÑIGO RUIZ ARZALLUZ, *"Aitorbizunen" historia eta testua: Orixeren eskuizkributik Lekunaren ediziora*, 2003, (= Gehigarriak XLVIII). 21 €.
- III. OROITZ JAUREGI, *Correspondencia de Gerhard Bähr con R. M. Azkue, H. Schuchardt y J. Urquijo (1920-1944)*, (= ASJU xxxvi-2), 21 €.
- IV. CÉLINE MOUNOLE HIRIART-URRUTY, *C. H. de Belsunce Bizkondea Tableau analytique et grammatical de la langue basque (1858) azterketa eta edizioa* (= ASJU xxxvii-2).
- V. JOSEBA A. LAKARRA, *Ikerketak euskararen historiaz eta euskal filologiaz* (= Gehigarriak XIV). Argitaratzeko.

BIBLIOGRAFIA-LABURDURA GOMENDATUAK
ABREVIATURAS BIBLIOGRÁFICAS RECOMENDADAS
RECOMMENDED BIBLIOGRAPHICAL ABBREVIATIONS

Hemen agertzen ez denerako, erabil bitez *Orotariko Euskal Hiztegia*-koak.

Para las obras no citadas abajo, se emplearán las abreviaturas del Diccionario General Vasco.

For any works which do not appear below, the abbreviations given in the *Diccionario General Vasco* should be used.

- AEF* = *Anuario de Eusko Folklore*, Vitoria-Gasteiz, 1921-1936; Donostia-San Sebastián, 1956-
- AION* = *Annali dell'Istituto Orientale di Napoli*, Napoli, 1979-
- ASJU* = *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"*. *International Journal of Basque Linguistics and Philology*, Donostia-San Sebastián, 1954-1955, 1967-
- Azk* = Resurrección M.ª de Azkue, *Diccionario vasco-español-francés*, Bilbao, 1905-1906 [1969², 1984³].
- Azk Morf* = Id., *Morfología vasca (Gramática básica dialectal del euskera)*, Bilbao, 1923-1925 [1969²].
- BAP* = *Boletín de la Real Sociedad Vascongada de Amigos del País*, Donostia-San Sebastián, 1945-
- BGS* = *Beitrag zur Geschichte der Sprachwissenschaft*, Münster, 1991-
- BISS* = *Boletín de la Institución "Sancho el Sabio"*, Vitoria-Gasteiz, 1957-81. Vide *Sancho el Sabio*.
- BMB* = *Bulletin du Musée Basque*, Baiona, 1924-43, 1964-
- BRAE* = *Boletín de la Real Academia Española*, Madrid, 1914-
- BRAH* = *Boletín de la Real Academia de la Historia*, Madrid, 1877-
- BSL* = *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, Paris, 1884-
- BLS* = (*Proceedings of the*) *Berkeley Linguistics Society*, Univ. of California, Berkeley, 1975-
- CAJ* = *Central Asiatic Journal*, Wiesbaden, 1955-
- Campión* = Arturo Campión, *Gramática de los cuatro dialectos literarios de la lengua éuskara*, Iruñea/Pamplona, 1884 [1977²].
- CEEN* = *Cuadernos de Etnografía y Etnología de Navarra*, Pamplona, 1969-
- CIL* = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1863-
- CLAO* = *Cahiers de Linguistique - Asie Orientale*, Paris, 1971-
- CLS* = (*Proceedings of the*) *Chicago Linguistics Society*, Univ. of Chicago, 1965-

- Contr* = Ibon Sarasola, "Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos", *ASJU* 17 (1983): 69-212. L. Michelena & I. Sarasola, *Textos arcaicos vascos. Contribución...*, Anejos de *ASJU* 11, Donostia-San Sebastián, 1989.
- DCECH* = Juan Corominas & José Antonio Pascual, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid, Gredos, 1980-1991.
- DELL* = Alfred Ernout & Antoine Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, Paris, 1932 [1939², 1951³, 1959⁴].
- DGV* = vide *OEH*.
- Diachronica* = *Diachronica. International Journal for Historical Linguistics*, Amsterdam-Philadelphia, 1984-
- DRA* = Manuel de la Sota, Pierre Lafitte, Lino de Akesolo. et al., *Diccionario Retana de Autoridades de la Lengua Vasca*, Bilbao, 1976-1989.
- Euskera* = *Euskera. Euskaltzaindiaren lan eta agiriak*, Bilbao, 1920-1936, 1953-
- EAA* = *Estudios de Arqueología alavesa*, Vitoria-Gasteiz, 1966-
- EFDA* = Luis Michelena, *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*, Bilbao, 1970 [= Azk 1984].
- EFOu* = *Études finno-ougriennes*, Paris, 1964-
- EH* = Ibon Sarasola, *Euskal hiztegia*, Donostia-San Sebastián, 1996.
- EI* = Ana M.ª Echaide (arg.), *Erizkizundi irukoitza*, Bilbao, 1984.
- EJ* = *Eusko Jakintza*, Baiona, 1947-1957.
- ELH* = *Enciclopedia Lingüística Hispánica*, Madrid, 1959-
- FEW* = W. von Wartburg, *Französisches Etymologisches Wörterbuch*, Bonn, 1928-
- FHV* = Luis Michelena, *Fonética histórica vasca*, Anejos de *ASJU* 4, Donostia-San Sebastián, 1961, 1977² [1985, 1990].
- FLV* = *Fontes Linguae Vasconum. Studia et documenta*, Iruñea/Pamplona, 1969-
- FL* = *Folia Linguistica. Acta Societatis Linguisticae Europaeae*, Berlin-New York, 1967-
- FLH* = *Folia Linguistica Historica. Acta Societatis Linguisticae Europaeae*, Berlin-New York, 1980-
- GH* = *Gure Herria*, Baiona, 1921-
- HEL* = *Histoire, Epistémologie, Langage*, Paris, 1979-
- HL* = *Historiographia Linguistica: International Journal for the History of the Language Sciences*, John Benjamins, 1974-
- HLEH* = Ibon Sarasola, *Hauta-lanerako euskal hiztegia*, Donostia-San Sebastián, 1984-1995. Vide *EH*.
- HLV* = Luis Michelena, *Historia de la literatura vasca*, Madrid, 1960 [1988].
- HLV* = Luis Villasante, *Historia de la literatura vasca*, Bilbao, 1961, 1979².
- HomUrq* = *Homenaje a don Julio de Urquijo e Ybarra*, Donostia-San Sebastián, 1949-1951.

- HSLV* = Ibon Sarasola, *Historia social de la literatura vasca*, Madrid, 1976 [1982].
- IEW* = Julius Pokorny, *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, Berna, 1951-1969.
- IF* = *Indogermanische Forschungen*, Berlin, 1892-
- IJAL* = *International Journal of American Linguistics*, Chicago, 1917-
- IL* = *Indian Linguistics. Journal of the Society of India*, Pune (India), 1931-
- IMU* = *Italia medioevale e umanistica*, Padova, 1958-
- Incipit* = *Incipit. Seminario de edición y crítica textual*, Buenos Aires, 1981-
- JALL* = *Journal of African Languages and Linguistics*, Berlin-New York, 1979-
- JEAL* = *Journal of East Asian Linguistics*, Berlin, etc., 1992-
- JWAL* = *Journal of West African Languages*, Dallas, 1964-
- Lexicographica* = *Lexicographica. Internationales Jahrbuch für Lexikographie*, Tübingen, 1985-
- Lg* = *Language*, Baltimore, 1924-
- Lb* = P. Lhande, *Dictionnaire basque-français*, Paris, 1926.
- LH* = Luis Michelena, *Lengua e historia*, Madrid, Paraninfo, 1985.
- LI* = *Linguistic Inquiry*, Cambridge (Mass.), 1971-
- MDEV* = Manuel Agud & Antonio Tovar, *Materiales para un diccionario etimológico vasco (A-orloi)*, Anejos de *ASJU* 13, 19, 24, 26, 30, 33, 37, Donostia-San Sebastián, 1989-1994.
- Memoriae* = Joseba A. Lakarra (ed.), *Memoriae L. Mitxelena Magistri Sacrum*, Anejos de *ASJU* 14, Donostia-San Sebastián, 1991.
- NLLT* = *Natural Language and Linguistic Theory*, Dordrecht, 1983-
- NTS* = *Norks Tidsskrift for Sprogvidenskap*, Oslo, 1928-
- OEH* = Luis Michelena, *Diccionario General Vasco. Orotariko Euskal Hiztegia*, Donostia-San Sebastián, 1987-2005.
- OL* = *Oceanic Linguistics*, Univ. of Hawaii, 1962-
- Phonology* = *Phonology*, Cambridge, 1984-
- PT* = Luis Michelena, *Palabras y textos*, Bilbao, UPV/EHU, 1987.
- PV* = *Príncipe de Viana*, Pamplona, 1940-
- RDTP* = *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, Madrid, 1944-
- REW* = W. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1930³.
- RFE* = *Revista de Filología Española*, Madrid, 1914-
- RIEV* = *Revista Internacional de los Estudios Vascos*, Paris-San Sebastián, 1907-1936, 1983-
- RLPhC* = *Revue de Linguistique et Philologie Comparée*, Paris, 1867-1916.
- RPh* = *Romance Philology*, Berkeley (CA), 1947-
- SAL* = *Studies in African Linguistics*, Bloomington (Indiana) / Columbus (Ohio), 1970-

- Sancho el Sabio* = *Sancho el Sabio: revista de cultura e investigación vasca = euskal kultura eta ikerketa aldizkaria*, Vitoria-Gasteiz, 1991-
- SHLV* = Luis Michelena, *Sobre historia de la lengua vasca*, Anejos de *ASJU* 10, J. A. Lakarra (ed.), Donostia-San Sebastián, 1988.
- Symbolae* = José Luis Melena (ed.), *Symbolae Ludovico Mitxelena Septuagenario Oblatae*, Vitoria-Gasteiz, Instituto de Ciencias de la Antigüedad-Antzinate-Zientzien Institutua, 1985.
- Syntax* = *Syntax, A Journal of Theoretical, Experimental and Interdisciplinary Research*, Oxford, etc., 1998-
- TAV* = Luis Michelena, *Textos arcaicos vascos*, Madrid, Minotauro, 1964 [= Luis Michelena - Ibon Sarasola, *Textos arcaicos vascos. Contribución*, Anejos de *ASJU* 11, Donostia-San Sebastián, 1989].
- TPh* = *Transactions of the Philological Society*, London, 1842-
- UAJ* = *Ural-Altäische Jahrbücher*, Wiesbaden, 1981-
- Vinson = Julien Vinson, *Essai d'une bibliographie de la langue basque*, Paris, 1891-1898 [vide Vinson-Urquijo].
- Vinson-Urquijo = Julien Vinson, *Essai... con las anotaciones del ejemplar de Julio de Urquijo*, Anejos de *ASJU* 9, Donostia-San Sebastián, 1984.
- ZRPb* = *Zeitschrift für romanische Philologie*, Halle, 1877-

EGILEENTZAKO OHARRAK

ASJU-n euskaraz edo nazioarteko zientzi elkarteetan ohiko diren hizkuntzetako batean idatziriko euskal linguistika eta filologiazko lanak argitaratzen dira, baita eremu ezberdin edo zabalago bati atxikiak izan arren, euskalaritzarako interesgarri izan daitezkeenak ere. Originalak helbide honetara bidali behar dira: Joseba A. Lakarra, Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila, Letren Fakultatea, Unibertsitateko ibilbidea 5, 01006 Gasteiz (joseba.lakarra@ehu.es).

ASJU-ra igorritako artikulua gutxienez bi aztertzailek irakurriko dituzte, haien iruzkinak kontuan izan atera edo ez erabakitzeko; erabakia ahalik eta lasterren gaztigatuko zaie egileei. Artikulua onartzekotan, oztopo, akats edo aldabeharren zerrenda ere emango zaie. Egileek lehendabiziko inprenta probak jasoko dituzte (eta originalarekin batera itzuli beharko dituzte); eskuratzen dituztenetik astebeteko epea izango dute zuzentzeko. Argitaratzailearen baimenik gabe ezingo dute garrantzizko aldaketa, gehiketa edo kenketarik egin. Egileei *ASJU*-ko zenbakiaren ale bana eta lanaren 25 separata emango zaizkie (10, liburu iruzkinak badiira); gehiago nahi izanez gero, kostu prezioan agin ditzakete aurretiaz.

Ez da inongo murrizketarik originalen luzeraz, baina ez lukete izan behar berez behar baino gehiagokoa; lanek zehatzak eta argiak beharko dute izan. Berariazko abegia egingo zaie ohar laburrei, batez ere dagoeneko argitaratu beste lanen bat kritikatzin edo garatzen dutenean.

Originalen hasieran egilearen/egileen helbidea, telefonoa eta helbide elektronikoa ezarriko dira; biko espazioan, orrialde bakarrean, eta zein-nahi argitasun edo zuzenketarako albo guztietan zuriune zabalekin idatzirik aurkeztuko dira lanak. Orrialdeak eta oin-oharrak segidako zerrendan zenbatuko dira. Lana euskarri elektronikoa (programa erabilienetako batean) eta paperean (3 kopia) bidaliko da. Horrekin batera 10-20 lerroko laburpena ere erantsiko da. Aurkeztu baino lehen zuzen bedi ahalik eta hobekienik originala, inprenta hutsak gutxitzeko; orobat, argazki, lauki, mapa, grafiko, taula, irudi, etab. eman ez gero, izan bitez kalitaterik handienekoak gardentasunik gal ez dezaten. Hauek guztiak zenbatuko dira eta ezagutzeko oinperpaua laburra erantsiko zaie, testuan ere non jarri nahi diren argiro markaturik. Adibideak zenbatu egingo dira: (1), (2)a, (2)b, etab.; testuan aipatzerakoan egin bedi era honetan: (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etab. Inprentan ohiko ez den zein-nahi zeinu, letra edo diakritikoren azalpen argia ezarriko da lehendabiziko agerraldiaren testu aldameneko zuriunean.

Testua honako arauok beteaz aurkeztuko da: Aipu luzeak ahapaldi berezian joango dira, sangratuta, hasiera eta amaiera kakotxik gabe, letra borobilean; aipu laburrak ere borobilean, testuan bertan eta kakotx bikoitzen artean (“ ” edo « »). Kakotx bakunak (‘ ’) adierak edo hitz solteen itzulpenak emateko baliatuko dira. Metalinguistikoki erabilitako edota artikulua idazteko erabili den hizkuntzaz beste bateko hitzak letra etzanean ezarriko dira.

Liburu eta aldizkariaren izenei letra etzana dagokie, eta kakotxak artikuluei. Aldizkariaren zenbaki, urte eta orrialdeak eta liburuen argitaletxe eta edizio (ez inprimatze) tokia emango dira. Hala dagokionean, berrinprimatzea, berrargitalpena edo itzulpena den zehaztuko da. Aipuetarako erabil bedi urte-egile sistema, ahal den neurrian, eta urte bereko egile baten lan bat baino gehiago aipatu bada, a, b... hurrenkeran bereiziko dira: adib. (Vinson 1897a: 35-38), (ikus Lacombe 1924, Azkue 1923-25, Uhlenbeck 1947b). Amaierako bibliografiarik ez bada, eman bitez bibliografia zehaztasunak oro soilik lehen agerraldian, eta ondokoean egilearen deitura eta lanaren izenburu laburtua bakarrik, *op. cit.* eta *ibidem* direlakoak saihestuaz: adib. Guerra, *Cantares*, 22-24. Bibliografia ere biko espazioan idatziko da, eta honako formatu honi atxikiko zaio:

Mitxelena, K., 1950b, “La aspiración intervocálica”, *BAP* 6, 443-449. Berrarg. bere *Sobre historia de la lengua vasca*, *ASJU*-ren Gehigarriak 10, Donostia 1988, I, 191-202.

—, 1981a, “Lengua común y dialectos vascos”, *ASJU* 15, 291-313. Berrarg. bere *Palabras y Textos*, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz 1987, 35-55.

Ortiz de Urbina, J., 1989, *Some parameters in the grammar of Basque*, Foris, Dordrecht.

Rijk, R. P. de, 1985, “Un verbe méconnu”, in J. L. Melena (arg.), *Symbolae Ludovico Mitxelena Septuagenario Oblatae*, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz, II, 921-935.

Sarasola, I., 1986, “Larramendiren eraginaz eta”, *ASJU* 20: 1, 203-216.

Bibliografi laburduretarako erabil bedi ale honetan bertan erantsi den laburdura gomendatuen zerrenda. Beharrezkoa balitz, egileak besterik ere erabili ahalko luke, beti ere esangura lehendabiziko agerraldian azalduz.

INFORMATION FOR AUTHORS

Papers on Basque linguistics and philology, and more general fields related or of interest to Basque studies are accepted, provided they are written in the languages most used by the international scientific community. Submissions should be sent to: Joseba A. Lakarra, Department of Linguistics and Basque Studies, Letter Faculty, Unibertsitate Etorbidea/Paseo de la Universidad 5, 01006 Vitoria-Gasteiz (joseba.lakarra@ehu.es).

Papers received by *ASJU* are submitted to at least two reviewers; the decision on publication is communicated to the author(s) within as short a time as possible. Should a paper be accepted, a list of objections or changes deemed necessary will be sent to the author(s). When the authors receive the first proofs of their work, these should be returned to the editor together with the original within one week. No changes, additions or deletions may be made without the permission of the editor. Authors receive a copy of the *ASJU* volume in which their article appears and 25 offprints of their papers (10 in the case of reviews). Further additional offprints may be ordered at cost price.

There is no restriction on the maximum length of submissions, but they should be no longer than is necessary; authors must be concise and clear. Preference will be given to short notes, especially when they offer critique or elaborate on previously published papers.

The originals, which should include the address, telephone number(s) and e-mail of the author(s) in the first lines, must be typed and double-spaced throughout on single-sided sheets; this also applies to the notes. Wide margins for possible corrections or clarifications are required. Pages are to be numbered serially, as are the notes. Manuscripts must be submitted in digital format (in one of the commonly used program formats) together with three printed copies, and must include an abstract of 10-20 lines. It is recommended that the paper be carefully corrected before presentation to avoid possible errors, and that photographs, pictures, maps, graphs, tables, figures, etc. be of the best possible quality to avoid loss of detail in reproduction. These graphics should all be numbered and have a short footnote or key for identification; their approximate position in the text should also be indicated. Examples should be labelled consecutively by numbers enclosed in brackets: (1), (2)a, (2)b, etc.; these bracketed numbers should be used in the body of the text when referring to examples, like so: (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etc. A clear description of any unusual symbols, characters or diacritics should be provided in the margin on their first occurrence.

The text must be formatted as follows: long quotations must be indented, without inverted commas at the beginning and end of the text, in plain type; short quotations, also in plain type, must be enclosed by double inverted commas (“ ” or « »). Single quotation marks (‘ ’) are to be used to denote translations of isolated terms. Terms used metalinguistically or in a language different to that of the text should be in italics.

The titles of books and journals should be in italics and those of papers between inverted commas. The issue, year and page numbers of journals should be given, and for books, the publisher's name and place of edition; where relevant, state whether the quotation is from a reprint, reedition or translation. Where possible use the author-year system for quotation, e.g. (Lafitte 1976a: 35-38), (see Schuchardt 1900, Azkue 1923-25, 1935). Otherwise, the complete bibliographical information should be given only on the first occurrence, limiting any subsequent references to the surname of the author and the abbreviated title (avoiding notations such as *op cit.* and *ibidem*), e.g. Altuna, *Versificación*, pp. 43-57. The bibliography must also be double-spaced, with the following format:

- Mitxelena, K., 1950b, “La aspiración intervocálica”, *BAP* 6, 443-449. Reed. in *Sobre historia de la lengua vasca*, Supplements of *ASJU* 10, Donostia 1988, I, 191-202.
- , 1981a, “Lengua común y dialectos vascos”, *ASJU* 15, 291-313. Reed. in *Palabras y Textos*, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz 1987, 35-55.
- Ortiz de Urbina, J., 1989, *Some parameters in the grammar of Basque*, Foris, Dordrecht.
- Rijk, R. P. de, 1985, “Un verbe méconnu”, in J. L. Melena (ed.), *Symbolae Ludovico Mixelena Septuagenario Oblatae*, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz, 921-935.
- Sarasola, I., 1986, “Larramendiren eraginaz eta”, *ASJU* 20: 1, 203-216.

For abbreviations of secondary sources the “Abbreviation Index” published in this issue should be used. If necessary, other abbreviations may be used, and these should be made explicit on their first appearance in the text.

INFORMACIÓN PARA LOS AUTORES

ASJU publica artículos sobre lingüística y filología vasca y campos más generales relacionados con o de interés para la vascoología, escritos en euskera o en cualquiera de los idiomas utilizados por la comunidad científica internacional. Los originales se enviarán a: Joseba A. Lakarra, Depto. de Lingüística y Estudios Vascos, Facultad de Letras, Paseo de la Universidad 5, 01006 Vitoria-Gasteiz (joseba.lakarra@ehu.es).

Los artículos recibidos en *ASJU* son examinados al menos por dos revisores, cuyos informes condicionan su aceptación; la decisión será comunicada a los autores lo antes posible. En caso de aceptarse el artículo, se enviará al autor una lista de objeciones o cambios necesarios. Los autores recibirán las primeras pruebas de su trabajo (que deberán devolver junto con el original), y dispondrán para corregirlas de un plazo no superior a una semana desde su recepción. No podrán hacerse cambios, adiciones o supresiones importantes sin permiso del editor. Se entregará a cada autor un ejemplar del *ASJU* y 25 separatas de su artículo (10 en el caso de las reseñas), si bien es posible encargar con antelación otras adicionales, que le serán facturadas a precio de coste.

No existe restricción alguna sobre la longitud máxima de los originales, pero no deben ser más largos de lo necesario; los autores han de ser concisos y claros. Se dará preferencia a notas breves, particularmente cuando critiquen o desarrollen artículos publicados con anterioridad.

Los originales, al comienzo de los cuales se hará constar la dirección, el teléfono y la dirección electrónica del(os) autor(es), se presentarán escritos a doble espacio y por una sola cara, con márgenes amplios para posibles correcciones y aclaraciones. Las páginas irán numeradas correlativamente, así como las notas. Los manuscritos se enviarán en soporte electrónico (en alguno de los programas más usados) y en papel por triplicado, e irán acompañados de un resumen de entre 10 a 20 líneas. Se recomienda que el original sea corregido antes de su presentación para minimizar las erratas, y que fotografías, cuadros, mapas, gráficos, tablas, figuras, etc., sean de la mejor calidad posible para evitar pérdidas de detalle en la reproducción; todos ellos irán numerados y llevarán un breve pie o leyenda para su identificación; se indicará asimismo el lugar aproximado de colocación en el texto. Los ejemplos irán numerados: (1), (2)a, (2)b, etc.; al referirse a ellos en el texto se usará el formato (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etc. Se aclarará al margen en su primera aparición en el texto cualquier símbolo, carácter o marca diacrítica inusual.

El texto se presentará de acuerdo con las siguientes normas:

1) Las citas largas irán en texto sangrado, sin comillas al principio y final, en letra redonda; las citas breves, también en redonda, irán entre comillas dobles (“ ” o « »). Se usarán los ápices (‘ ’) para denotar acepciones o traducciones de términos aislados. Los términos utilizados metalingüísticamente o en una lengua distinta a aquella en la cual está redactado el texto irán en cursiva.

2) Los títulos de libros y revistas irán en cursiva, y los de los artículos entre comillas. Se indicará el n.º, año y páginas correspondientes de las publicaciones periódicas, y editorial y lugar de edición de los libros; en su caso se indicará si se cita de una reimposición, reedición o traducción. Úsese en la medida de lo posible el sistema autor-año para las citas, p. ej. (Lafitte 1967a: 35-38), (véase Schuchardt 1900, Azkue 1923-25, 1935). En su defecto, se darán datos bibliográficos completos sólo en la primera ocasión, limitándose en las siguientes a señalar apellido del autor y título abreviado, evitando *op. cit.* e *ibidem*: Altuna, *Versificación*, pp. 43-57. La bibliografía irá también a doble espacio, ajustándose al siguiente formato:

Mitxelena, K., 1950b, “La aspiración intervocálica”, *BAP* 6, 443-449. Reproducido en su *Sobre historia de la lengua vasca*, Anejos del *ASJU* 10, Donostia 1988, I, 191-202.

—, 1981a, “Lengua común y dialectos vascos”, *ASJU* 15, 291-313. Reproducido en su *Palabras y Textos*, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz 1987, pp. 35-55.

Ortiz de Urbina, J., 1989, *Some parameters in the grammar of Basque*, Foris, Dordrecht.

Rijk, R. P. de, 1985, “Un verbe méconnu”, in J. L. Melena (ed.), *Symbolae Ludovico Mitxelena Septuagenario Oblatae*, UPV/EHU, Vitoria-Gasteiz, II, 921-935.

Sarasola, I., 1986, “Larramendiren eraginaz eta”, *ASJU* 20: 1, 203-216.

3) Para las abreviaturas de fuentes primarias o secundarias se recurrirá al índice de abreviaturas recomendadas publicado en este mismo número. En caso necesario el autor podrá utilizar otras, cuyo valor explicará en la primera aparición.

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA VASCA

"JULIO DE URQUIJO"

International Journal of Basque Linguistics and Philology

ASJU, XLII-2, 2008

AURELIA ARCOCHA-SCARCIA, <i>Linguae Vasconum Primitiae</i> -ren peritesualitateaz eta euskararen gramatizazioaren primiziaz	1
JAVIER ETXAGIBEL, Silvain Pouvreauren hiztegiaren iturriak eta testukritikaren metodologia	69
JOSU M. ZULAIKA HERNÁNDEZ, La curiosa historia de una palabra fantasma: <i>çainana</i>	119
OXEL URIBE-ETXEBARRIA LETE, <i>Euskerazko doktrinia Anzuelako berba moduan</i> (1825)	139
IÑAKI ALDEKOA BEITIA, Ilustrazioa eta euskal literatura.	211
PETER BAKKER, C. C. Uhlenbeck's work on the Basque language	237
PETER BAKKER & JAN PAUL HINRICHs, An annotated bibliography of C. C. Uhlenbeck's writings on Basque (1888-1981)	265
IRANTZU EPELDE, Herri hizkeren lekukotasunak biltzen: zubererazko eskuizkribatu baten edizioa	283
JUAN KARLOS LOPEZ-MUGARTZA IRIARTE, Euskera, language of the Pyrenees: The case of Ansó (Aragon) and Roncal (Navarre)	303
OROITZ JAUREGI, Sobre la naturaleza de la sílaba y la estructuración de sus elementos en euskera	337
IVÁN IGARTUA, Algún paralelo tipológico más para la <i>b</i> vasca de origen nasal.	353
UTPAL LAHIRI, The Semantics and Pragmatics of Some Scalar Expressions in Spanish	359